

821
Е-93

Кухня Духа

О Д И Л Ё К У Б О В

821
Е-93

куҳна дуҳна

ОДИЛЕКУБОВ

ЯНГИ АСР АВЛОДИ
ТОШКЕНТ

Китоб мавжуд бўлиб
қайтарилган не қўлга
қўйилган ҳақиқатини

Қўйилган қўйилган
қўйилган

--	--

-0608-

УЎК: 821.512.133(092)
КБК: 84(5)6
ё - 93

Ёкубов, Одина

Кўхна дунё: роман / Одина Ёкубов. – Тошкент: Ўлғи аср авлоди, 2018. – 432 б.

ISBN 978-9943-20-515-4

Одина Ёкубовнинг ушбу асари 1982 йилда ёзилган. Орадан шунча фурсат ўтиб, уни қайта нашр этишимиздан мақсад – улуғ аломадаримиз А.Беруний ҳамда Ибн Сино ҳаёти ва фаолиятини бугунги кун ўқувчисига таништириш, улардан ҳаётини ва маънавий сабоқ олишдир.

Адиб асарда икки буюк олимнинг болалиги, улар яшagan ижтимоий муҳит, ёшлик йиллари, нақ севгисидан тортиб, даҳо ижодкорга айланишга бўлган даврни жонли ва рангли бўёқларда тасвирлайди. Уларнинг нам-фан тараққиётига кўшган буюк ишларини умумлаштиришга ҳаракат қилади. Ҳар икки улуғ аждодимизнинг ҳаёти ва фожиаи тақдири бугунги кун ўқувчисини бефарқ қолдирмайди, деган умиддамиз.

УЎК: 821.512.133(092)
КБК: 84(5)6

ISBN 978-9943-20-515-4

© Одина Ёкубов, «Кўхна дунё», «Ўлғи аср авлоди», 2018 йил.

821
ё - 93

БИРИНЧИ БОБ

Шоирнинг асли исми – Қутлуғқадам. Аммо ҳеч ким буни билмайди. Ҳазнада у Малик аш-шароб, авомчасига эса Малик уа-шароб, яъники Ҳариб майхўрлар султони деган ном билан маълум ва машҳур.

Ҳариб қулбаси эса гарчи султон Маҳмуд Ҳазнавий қасралари билан тенглаша олмаса ҳам, доврўғи бутун дорус-саатанатга¹ кетган. Шоирнинг қулбаи вайронаси шаҳарнинг энг чеккасида, Боғи Фируз ва Боғи Маҳмуд каби кўркам боғлар, Осмон маликаси каби мармар қасралар, Кўпши дават ва Кўпши маъмур каби тилмакори саройлар, ложувард тумбазли муҳташам масжид ва миноралар, сершовкин кетган обод расталар, кумуш фавворалар ўрнатилган гулзор ва майдонлардан йироқда, гадолар ва хиват бир бурчагида жойлашган. Лекин бу қашшоқ қулбанинг ўзига хос оҳанрабои бор – у муламирқуруқ шоирлар, «чиқитга чиққан» хонанда ва амирлар қаҳрига йўлиққан сарбозлар, қочқин гуломларнинг суюкли маконига айланган.

Кечалари бу маконга оқиб келадиган факиру ҳақирлар гарчи чўнтагида сарик чақаси бўлмаса ҳам, ўз доврўғи, ўз гурурига эга. Машшоқлар дав-

¹ Дорус-саатанат – пойтахт.

² Афшон шоа – қадимий Ҳазна

расидати сеторчи, шунчаки сеторчи эмас, баки Бобо Сеторий деб чакирилади, ғижжакчиси олдий ғижжакчи эмас, Пири Ғижжакчий, хофиз шунчаки хофиз эмас, Бобо Хофиз, Буабулий, шоир бўлса назм аҳмининг султонни ёхуд маликула калом, деб аталади. Ҳатто, най бобида устаси фаранги турганжлик³ букри аттор ҳам олдий букри эмас, баки Пири Букрий номи биан донг чиқарган.

Музаффар амир Сабуктегинининг содиқ надиими Қорағуломдан қолган.

Малик уа-шаробнинг ўзи ҳам ёшлитига султоннинг сулокли надиими бўлган, аммо ўн тўрт яшар бир малак вакидан ўсмирилик чоғларидаёқ оралари бузилган. Агар ўша офатигон санам бўлмаганида, ҳозир, эҳтимол, султоннинг суянган тоғи ёхуд энг яқин дашқарбошиси бўлармиди? Ҳўш, шунда нима ютарди? Боши осмонга етармиди? У бу норасо дунёнинг устуни бўлармиди? Ундан кўра ҳозиргидай майини ичиб, кўнглини хушлаб юргани минг чандон яхши эмасми?

Малик уа-шароб шарбат ва май қилиш хунарини хиротлик кекса бир боғбондан ўрганган. Йиллар ўтиб, бу ишда шундан устаси фарант бўлдики, унинг шарбатини ичгани нафақат юпун шоирлар ва йўқсиллар келишди, баъзан манман деган бек ва бекзодалар, ҳатто, Абу Райхон Беруний каби алаомалар, тоҳи-тоҳи эса султоннинг сулокли малҳия-бози, шоир Унсурий ҳам қадим ранжида қилади, ҳатто, амир ала-мўмининининг эркатой вазири, майпарастлик ва фоҳишабозликда ягона бўлмиш Абул Ҳасанакнинг ўзи ҳам унинг майига пинҳона одам юборди...

Рост, баъзан бозор мутасаддилари, айниқса, Мозори калон шайхлари уни шаккоқликда айблаб, Ҳазнадан қувмоқчи ҳам бўлишди, бироқ Қутлуғқа-

³ Турганч - қадимий Хоразм пойтахти.

Книга должна быть
возвращена не позже
указанного здесь срока

Количество полученных
выдач

20.09.22
3.10.22
10.10.22

беш йил муқаддам,
сабаб ёш Маҳмуд
анида, унга «бошқа
армон қилган. Шу
лик уа-шароб ҳар
даги суҳбатлар,
ди.
кеа бошлашди.
паванд гадолар,
жаҳа дарвешлар
азм шайдолари
жойлашшди.
ан икки сайёҳ
ёши эмиқлар-
тўйови ўзига
и устидан оқ
қ қалпоқчаси
олган алаомана-
леш қиёфасидати

оддиқ майхўрлари
и кўатиқлаб олган Бобо
иғжжакчий пайдо бўлишди.
олган бўлса ҳам, соқла-мўй-
итган Бобо Хофиз Буабулий
детан, ўзи пақанагинна бўлса
ҳам б...
ўргичакка ўхшаб кетадиган кекса найчи кириб
келишди.

Овлақ Хоразмдан, Абу Райхон Беруний юртидан
келган Пири Букрий Ҳазнада атторлик қилади. Аф-
шон шоа бозоридати атторлик растасида унинг ўз
дўкони бор. Бу мажруҳ найчи тўғрисида шаҳарда
ҳар хил мишмишлар юради. Тўё у ўғрилик моллар,
олтин ва жавоҳирларни сотиб олар эмиш, ўзиням

беҳисоб бойликлар соҳиб эмиш, деган гаплар бор. Бу мишмишларнинг қайси чин, қайси ёлғон – ёлғиз Амлоҳта аён. Ҳар қалай, Малик ула-шароб бу мишмишларнинг ҳеч бирига ишонмайди, билакс, уни «Худо урган, пайғамбар эса асо билан туртган» бир банди ногирон, деб билади ва унга раҳм қилади. Пири Букрий ҳам унинг бу меҳри саховатини яхши қадрлайди. Ҳар қалай, тақдир тақозоси билан Турганждан келибдики, Малик ула-шароб билан биродарлик қилади, салкам ўн беш йилдан бери ҳар оқшом унинг майхонасига келиб, най чалади, шундай чаладики, баъзан ўзи ҳам йиғлаб, бошқаларни ҳам йиғлатади. Шундай пайтларда кекса атторнинг қалби алақандай тизгинсиз дардларга тўла экани аён бўлади-ю, одамлар у тўғридаги мудҳиш мишмишларни унуттишади...

Бундан яқин бир ой аввал Пири Букрий Малик ула-шаробга нозик бир илтимос билан мурожаат қилган. Малик ула-шароб эса илтимоснинг нозикалиги сабаб унга рад жавобини беришдан бошқа чора топмаган эди. Шундан бери Пири Букрий майхонадан оёғини тортиб қолган, Малик ула-шароб бўлса, эски қадрдонини ранжитиб кўйганидан пинҳона эзilib юрарди. Бутун унинг Ҳофиз Булбулий билан бирга кириб келганини кўриб, шундай қувониб кетдики, ертўладан ўн йиллик шарбат солинган катта бир хумни кўтариб чиқишларини шогирдларига буюрди. Бу гапни эшитган фақирлар:

– Омад ёр бўласин Малик ула-шаробга!

– Бери ўн бўласин Малик ула-шаробнинг! – деган хитоблар билан ғира-шира мусофирхонани бошларига кўтаришди.

Бир маҳаллар май ичишда ҳеч ким Малик ула-шаробга бас келолмас эди. Бироқ сўнгги йилларда ёши олтиншдан ошиб, кўзидан нури, бешидан қуввати кета бошлагандан бери Малик ула-шароб кам ичар, у

кўнроқ бошқаларни меҳмон қилиб, гулгу суҳбатлар куришдан завқ оларди. Яхши ғазал ўқиган, яхши куй чапган ёки қизик хангома сўзлаб берган кимса бир коса текин шарбат билан тақдирланад, бу эса мушоирани завқ-шавққа тўлдириб юборарди. Лекин бутун нима ҳам бўлди-ю, Малик ула-шаробнинг ўзи ҳам бир хўплам, ярим хўпладан олиб ўтириб, ширакайф бўлганини сезмай қолди. Авваламбор, бир ойдан бери аразааб юрган эски қадрдони Пири Букрий ўз оёғи билан кириб келди, келди-ю, Пири Фижжакийга жўр бўлиб, найда шундай бир куй чалдики, шарбатхонада йиғламаган бир кимса қолмади. Қолаверса, меҳмон бўлиб келган икки сайёх Ҳуросондан, назм аҳлининг султони Абулқосим Фирдавсий юртидан экан, гап айланиб «Шоҳнома»га бориб тақалди. «Шоҳнома»дан Маҳмуд Ғазнавийга, ундан шоирнинг султон ҳақидаги машҳур ҳажвига ўтди-ю, суҳбат гўё шабада теккан гулхандай довиллаб кетди. Биров шоирга ҳамду санолар ўқиб, «Шоҳнома»ни кўкарга кўтариб мактаса, биров аксинча: «Агар Абулқосим Фирдавсий доно бўлса, нечун ижодининг гултожи бўлиш «Шоҳнома»ни ўзи суйлаган султонга инъом этди?», деб таъна қилди. Йна биров эса шаккок гаплардан чўчиб, ўзини четта олди, ҳатто секин тисариллиб, қуабани шартасизгина тарк этганлар ҳам бўлди.

Малик ула-шароб бошида қулоҳсимон эски қалпоқ, этгида эски бўлса ҳам гард юкмаган тоза бўз яктақ, шоирона тўзиган соқол-мўйловларини тутамлаб, майхона аҳлининг бетартиб баҳс-мунозараларига жимгина қулоқ солиб ўтираркан, кўз олдига лоп этиб устод Абулқосим Фирдавсий келди.

Ёлди бор: Абулқосим Фирдавсий, – Амлоҳ ундан рози бўлғай! – Ғазнани тарк этишдан аввал унинг қуабан вайронасига таширф буюрган эдилар. Таширф буюришларидан бир кун аввал эса

шаҳарда ажиб бир гап тарқалган эди. Биров султон Маҳмуд уа назм султонига катта лутфу эҳсон кўрсатиб, «Шоҳнома»нинг ҳар мисрасига бир тилмадан ҳақ тўлабди, деса бошқа бировлар, билъакс, султон буюк шoirнинг қадрига етмабди, ҳатто элнинг саруто ҳам ётмабди, деган гапларни топиб келган эди. Устод эса тўё султон берган йўлни чўнтагига солиб, тўғри ҳаммомга борган эмишлар, ҳаммомдан чиққач, бор ақчасини гадоларга улашиб, ўзлари султонга ҳажв битган эмишлар!

Малик уа-шароб бу мишмишларни ҳақиқат қилиб улуғурмасданок устод ўзлари уни йўқлаб келиб қолдилар. Устод кекса бўлсалар ҳам, бўй-басталари келишган, оппоқ соқоллари кўксига тушган, тийрак кўзалари-ю, ўтқир сўзаларига ҳеч ким дош беролмайдиган, тили аччиқ, қайсар одам эдилар. У киши тоҳо-тоҳо май истаб келганларида қайфлари чор бўлса, «Шоҳнома»дан ҳикоятлар ўқиб берар, донолар бисотидан ривоятлар айтиб, ҳаммани хушнуд қилар, мабодо қайфлари бузук бўлса, қаланғи-қасанғи майхўрлар билан ўтиришни истамай, тикка турганларича бир пиёла май ичардилар-да, ўз йўлларига равона бўлардилар.

Ўшанда, сўнгги марта келганида, устод, худди бесабаб қамчи еган асов тулпордай бетоқат эдилар. Соҳ-соқоллари тўзғитган, юзлари бўғриққан, оппоқ қоллари тағилдаги тийрак кўзалари алақандай ички бир аламдан ёнар, ўзалариям одатдаги кимҳоб тўн ўрнига олмигина қора чакмон кийиб, бошларига эски қалпоқни кўндириб олган, кўларига асо, елкаларига хуржун, тарки дунё қилган бир зоҳидга ўхшар эдилар.

— Малик уа-шароб! — дедилар устод ўшанда, пойтақда тўхтаб. — Фақиру ҳақир сен билган назм султони Абулқосим Фирдавсий эмас, чўнтагида ҳеч вақоси йўқ бир гадомен. Алаҳ йўлига бир пиёла

шарбат тутсанг, дилимда сенга ҳамду сано ўқиб инамен, бермасанг... лабимда қули, ичимда дуои бил қилиб, майхонангни тағ к этамен!..

Устод Малик уа-шароб турган бир коса шарбатини бир сипқаришда бўшатиб, косани қайтариб берарканлар:

— Йўқ! — деб хитоб қилдилар. — Йўқ, Малик уа-шароб! Фақир қорнимга эмас, қадримга йиғаймен!.. Шу боисдан, бу гумроҳ султон Ҳазнавий берган бирча инъомларни гадолар ва йўқсиларга улашдим! Бир мирини қолдирмай улашдимиз мана энди, фириштадай маръум, тўдақдай кит-яланғоч, ўз юртимга отандим!.. Э воҳ! Бу гумроҳ шоҳлар олдидан биздай фақир шoirлар қисмати шу экан! Не чора? Айб ўзимда! Билъакс, инсоф ва адолатни қуйлаб, олдга шоҳлар тарихини битган шoir, келиб-келиб шу мустабид султондан ҳақиқат қилириб келур-менми? О, гумроҳлар, гумроҳлар! Камина тўёким Эрон билан Туронни бир-бирига қарши қўйган эмишмен! Тўёким форсий шоҳларни улуғлаб, туркийларни камситибмен!.. Йўқ! — дедилар у киши тўсатдан қулоҳли бошларини баянд кўтариб, — бир элни бошқа бир элга қарши қўймоқ — донолар иши эмас! Бу — шоҳлар ва султонлар иши! Камина ўз асаримда фақат ҳақиқатни ёздим! Ўлим ҳақ! Вақтики келиб фақир ҳам бу оламни тарк этурмен. Аммо, иншоолло, «Шоҳнома» тоабад қолур! Ким ҳақ, ким ноҳақ, ҳар ким ўзи ўқиб олур, ўзи билиб олур, Малик уа-шароб!

Устод шундай дедилар-да, иккинчи косани ичтишдан бош тортиб, мусофирхонани тарк этдилар. ...Малик уа-шаробнинг хаёлини шарбатхўрларнинг жўр қийқириги бўлиб юборди.

Унинг рўпарасида кир-чир соқол кўксига тушган жулдувроқи бир мўйсафид бўш косани чўзиб тулар, кубага йиғилган ғарибу гурабо мўйсафидни курушаб олган, ҳамманинг кўзи Малик уа-шаробда эди.

Мааник уа-шароб бу мўйсафидни яхши танирди. Кўплар унинг наса-насабини билмаса ҳам, ўзини ҳамма танир, бировлар уни Бобо Хурмо деб чақирса, бировлар Бобо Савдойи дейишди.

Одамарнинг айтишича, бир маҳаллар ҳозирги Боғи Фируз ўрнида мўйсафиднинг катта хурмозори бўлган. Бундан йигирма йил муқаддам, султон Маҳмуд Боғи Фируз учун жой танлаганда мўйсафиднинг олатану, суюклан боғидан айрилган кекса боғбон хиёсавдойи бўлиб қолган. Шу-шу, кўчама-кўча юриб тиламчилик қилади.

Бобо Хурмонинг кечмишини билган одамарлар унга раҳм қилишар, Афшон шоа даҳасининг чурвақада-ри эса уни жондаридан ҳам яхши кўришар. Доим:

Бобо Хурмо!
Қилгил дуо,
Бергил хурмо! –

Дез чуғур-чуғур қилишиб, чолининг орқасидан эртасиб юришарди.

Ҳозир ана шу Бобо Хурмо Мааник уа-шаробнинг олдига нечундир кулимсираб, тавозе билан кўла қовуштириб турарди.

– Афв эт, Мааник уа-шароб! Бу суҳбатни гулгунда яхши шоху ёмон шохлар ҳақида баҳс кетди. Ижозат этсанг, камини шу тўғрида бир ривоят сўзласам!

– Сўзлайман, аммо сўзим ҳақини ким тўлайди, Мааник уа-шароб?

Кулаба гадо ва йўқсимларнинг жўр қийқиригидан дарзага келди:

– Сўзлайвер, Бобо Хурмо! Бир пиёла эмас, ўн пиёла шарбат десанг ҳам йўқ, демайди Мааник уа-шароб! – Оғзингни оч, хуми билан кудди!

Мааник уа-шароб кулимсираб, Пири Букрийга юзланди:

– Куйиб бер, тўйгунча ичсин!

Бобо Хурмо, киприксиз кўзларини мастона ўйнатиб, бир эмас, икки коса шарбатни уст-устига еттикарди-да, ғала-ғовур босилишини кутиб, ҳикоясини бошлади:

– Шундайким, қадим замонларда икки хеш, икки биродар сафарга чиқмиш. Йўла юрса ҳам мўла юриб, саҳрода ўсган бир сада тагига бориб кўнмиш. Топган-тутганларини баҳам кўриб, суҳбат қурмиш. Шунда бир дўст иккинчисидан: агар сента саодат ёр бўлиб, пошшо бўлсанг нима қилар эдинг, деб сўради.

– Агарчанд, – деминг биринчи сайёҳ, – саодат ёр бўлиб, пошшо бўлсам, юртимда инсофу адолат уриатар эдим. Одамар нимаики оруз қилса, ҳаммасини рўёбга чиқарар эдим!

– Камини пошшо бўлсам, – деминг иккинчи сайёҳ, – Бани одам атаминг бу нодонларни тавбасига тингитиар эдим. Қашлашга тирноқ ҳам қолдирмай, қафатгадо қилардим буларни!

– Сабаб? – Сабаби – на яхшиликни билади бу гумроҳлар, на ёмонликни!

Эртасига икки сайёҳ йўлларида давом этмиш. Йўла юриб, йўла юрса ҳам мўла юриб, бир шаҳри азиямга етиб бормиш. Қарасалар, арқ олдидидаги майдонда одам тирбанд, ҳамманинг кўлида бир парча гўшт, осмондаги қушга тикилар эмиш. Маълум бўлишича, бир кун аввал шаҳар ҳокими оламдан ўтган, ҳоким бефарзанд бўлиб, тахт вориси йўқ емиш. Шу қари бургутини учирмоққа аҳд қилмиш, токи бургут кининг бошига кўнса, ўша одам пошшо бўласин! Бургут эса фалакнинг гардиши билан бемехр сайёҳнинг бошига келди кўнмиш.

Шаҳар донишлари сайёҳнинг мусофир эканини эшитиб, бургутни қайта учирмиш. Бургут майдон узра учиб юриб, яна ўша сайёҳнинг бошига қўнмиш. Шу йўсин уч мартаба учирлиб, уч мартаба сайёҳнинг бошига қўнгандан сўнг шаҳар аҳли уни тахтта ўтказмиш. Сайёҳ эса тахтта ўлатирган ҳамон, ўз айтганини қилиш: мамакат аҳлини зир титратмиш, беҳисоб божу хирож солиб, ҳаммани кафангадо қилиш. Шунда одамаар пошшо бўлган сайёҳнинг дўстини қидириб топмиш, пошшо устидан арз қилиб, ундан нажот сўради. Фақир сайёҳ пошшо бўлган дўстининг хузурига бормиш. Пошшо уни шод-хурамалик билан кутиб олмади, аммо сўзини эшитиб: «Сен бу ишга аралашма, – деб танбех бермиш. – Агар мен бу одамаарга зулм қилган бўлсам, гумроҳлиги ва нодонлиги учун шундай қилдим. Агар булар нодон бўлмаса, Худонинг ақли сиз бир маҳлуқига инониб, каминани тахтта кўтаришмас эди! Беақл маҳлуққа инониб мени пошшо қилишган экан, раҳм-шафқат не даркор буларга? Дано пошшо доноларга лойиқдур! Нодонаарга нодон пошшо ярашур!»

Қулаба жўр қулати ва қийқириқлардан дарзага келди.

– Бу ривоятдан мақсадинг не, Бобо Хурмо?

– Мақсади аён! Сендай нодонаарга суатон Маҳмуддай зolim пошшо ярашур, демоқчи Бобо Савдойи!

– Ўз сўзи эмас, суатоннинг ғаними имом Исмоил сўзи бу!

– Офарин! Бетавфиқ исёнчилар маконига айланмиш бу макон!

– Оғзингни юм! Суатон эшитсин бу сўзларни, оёнингдан дорга осиб, остингдан ўт қуяди, аҳмоқ!

– Бо ажаб! Суатоннинг айдоқчилари қайда?

– Кўрсат мента ўша айдоқчингни! Ўзим дорга тортамен уни!

Малик ула-шароб қўлини кўтариб, ғава-говурни ариг босди-ю, Бобо Хурмога яна бир пиёла шарбат тўтишни буюрди.

Шундан кейин нима бўлди, суҳбат давом этдими, ё набат машшоқларга келдими, Малик ула-шароб икки биламай қолди. Бир маҳал кўзини очса... ичкарида, Наргизабонунинг торгина хонасида, ўррироғи, хонани иккига бўлган парданинг бу томонида ётибди. Тепасида қўлида миттиратган шам, Нири Букрий турибди.

Хонанинг ғира-шира қоронғилигида этнига қора чакмон, бошига хоразмча чўтирма телпак кийган букри чиндан ҳам баҳайбат қора ўргамчига ўхшаб кўринди-ю, Малик ула-шароб сесканиб кетди, хаёлидан эса: «Ғарин эски тапми?» деган фикр ўтди.

Бундан уч ой муқаддам Малик ула-шароб қула бозоридан ўн беш-ўн олти яшар бир жорий сотиб олган эди. Жорийнинг исми Садаф бўлиб, ўзи Хоразмдан, кўп йиллик қадрдони Беруний юртидан эди.

Садафбийи қўла-оёғи чакмонгина, ёқимтойгина қиз экан, бирпасда ҳаммага ёқиб қолди, кўп йиллардан бери дард чекиб, тўшак ёзиб ётган ногирон кампири Наргизабонутга ҳам жуда қўла келди. Лекин бундан бир ой муқаддам, Садафбийини кўриб, у билан суҳбатлашиб қолган биродари Абу Райхон: «Жорийнинг мента бер, менинг уйимда хизмат қилсин, жуда пок қиз экан, бу шиким майхўраар орасида унга жабр бўлибди», деб қолди.

Малик ула-шароб бошда Абу Райхонга ҳам рад жавоб берди, бироқ кейин ўйлаб кўриб, унинг ҳақ эканига иқроор бўлди-ю, Садафбийини унга беришга рози бўлди. Аксига олиб, худди ўша кўналари бу букри ҳам Садафбийини сўраб келди. Малик ула-шароб Абу Райхонга ваъда бериб қўйганини айтса ҳам, ялниниб-ёввориб туриб олди, катта пула, ўз нархидан ўн баравар катта пула ваъда қилиб, оёғига йиқилди...

Абу Райҳон Садафбинини сўраб келганида бир нарсани рўқач қилган, яъни уни бийнинг хоразмча чулук тили ром қилганини айтган эди. Ажабо: бу букринини ҳам худди шу нарса мафтун этган эмиш! Бироқ мафтун бўлсин-бўлмасин, Садафбинини қайтаришнинг иложи йўқ, у Абу Райҳоннинг ихтиёрига ўтган эди. Шундан бери Пири Букрий Малик уа-шаробдан аразлаб юрарди. Наҳот, бутун тагин ўша илтимос билан келган бўлса?..

– Ҳўш, хизмат, азизим?

– Малик уа-шароб, – деди Пири Букрий шивирлаб. – Бояги икки сайёҳнинг бири ғавро кўтариб, тўполон қилдур.

– Тўполон қилса, тўрт томони қиба! Не деб тўполон қилади?

– Жой сўрайдур, шоҳона жой!

– Шоҳона жой тиласа менинг кулабаи вайронамда не қилади? Айт: султон Маҳмудга борсин! Шояд Осмон маликасидан жой берса?

Пири Букрий қўлидаги шамни баяндрок кўтариб, бурчакка тутилган парда томон ўтринча бир қараб қўйди.

– Сўзимга кулоқ солинг, пирим! Ёш сайёҳ айтдики, ёнидаги кекса сайёҳ ўша... ҳақими даврон... ҳазрат Абу Али ибн Сино эмиш! Уа зоти шарифнинг хурматини бажо келтирмак даркор эмиш!..

– Не дединг? Ҳазрат Ибн Сино?

– Шундай, пирим. Ўша, донғи оламга кетган ҳақими даврон Абу Али ибн Сино ҳазратлари эмиш! Малик уа-шароб қизарган кўзларини катта очиб, бир зум анграйиб қолди, сўнг патак соқолини сийлаб мастона қуади:

– Ибн Сино ҳазратлари бўлса... султон Маҳмудга борсин! Мана, йигирма йилдирки, султон уни топпай доғда юрмиш!

Пири Букрий негадир яна бурчакдаги парда томон кўз ташлаб:

Пирим, – деб шивиради. – Ёш сайёҳ бир сурат кўрсатдиким, мавлоно Беруний кўрсатган суратнинг баийни ўзи! Бу сайёҳ билан ўша суратдаги Ибн Синони ажратиб бўлмас, пирим. Бамисоли бир юмтин суви!

Малик уа-шаробнинг юмуқ кўзлари ярқ этиб очилган эди. У олача тўнини эгнита ташлаб, ўриндан турга бошлади. Бироқ шу пайт парда ичидан аёл кишининг «мирзам», деган заиф овози эшитилди. Малик уа-шароб букрига «сен боравер», дегандек имо қилди-да, пардани кўтариб тўшага кирди.

Парда орқасидаги тўшақда... сочлари қордай опнок, кўзлари катта-катта, нимжонгина бир аёл ўтирар, унинг пешонасидаги мошдеккина қизил холи аёлнинг хинд юртидан эканини кўрсатиб туради.

Малик уа-шароб тўшақ четида тизза буқаркан, ўртача бир мулоҳимлик билан:

– Нечун ухалайсиз? – деб сўради. – Яна оғриқ бошландими, бонув?

Наргизабону, икки бармоғи кесилган майиб қўли билан тўзғитган сочларини тузатаркан, катта-катта тим қора кўзлари амақандай чарақлаб:

– Бу сўз ростми, мирзам? – деб сўради. – Ҳазрат Ибн Сино...

– Шояд рост бўлса! – Малик уа-шароб аёлнинг бармоқлари яримдан кесилган тўмтоқ кафтини қўлига олиб, лабларига босди, босаркан, одатдагидек, яна ўша йирок, аммо ҳар эслаганда худди кечатгина рўй бергандек вужудда титроқ уйғутувчи унутимас бир манзара кўз олдига келди.

Ҳазна чеккасидаги хиндлар даҳаси. Даҳанинг энг хиват жойидаги пинҳоний базмхона. Ёзув рақослар, хонанда ва созандалар базмхонаси. Амир Сабуктегиннинг эрка фарзанди, ёш Маҳмуд ўзининг энг яқин ғуломи, боалаикдан бирга ўстан тенгдоши Кутлуғқадам билан ҳар кеча шу хуфий базмхонага

равона бўлишди. Такводор отадан яширинча, тўза раққосалар базминни кўртани боришди. Йўқ, ҳамма раққосалар эмас, офатигон раққосалар орасидати энг офатигон Наргизабонунинг рақсаринни томоша қилгани боришди. Наргизабонун энди ўн учта тўлаиб, ўн тўртта қадам кўйган, бироқ унинг хусни, тилла маъбудадек нозик бўй-баста, пешонасидаги мошдек қизил холи, айниқса, доим кулиб тургувчи катта-катта тим қора кўзларини бир кўртан йипит тоабад унутмайди. Рақсарлари эса... унинг рақсарлари ҳам тўдак кулгисидай маъсум, ҳам бамисоли олов! Худди ловинаб ёнган олов янглиғ бу рақс тирик жон борки ёндиради, ўлкаарта эса жон ато қилади...

Ўша оқшом ҳам, икки пўлат қилнч қинидан чиққан ўша машҳум оқшом ҳам Наргизабонун эгнисида ҳарир иптак сари, бежирим оёқчаларида кўш-кўш тилла хол-хол, кўлариди ёқут қадалган кўш-кўш тилла узук, нозиккина ярим яланғоч танасини минг муқом билан қилпилатиб шундай хиромон қилдики, амир Маҳмуд билан унинг содиқ ғуломи Кутлуғқадам раққоса олди-да баробар тиз чўкиб, унга чиний пиёдаларда баробар шарбат тутти.

Тим қора кўзлари юлдуздай чақнаган ёш малак, лабларида маъсум табассум, серсоқол созандавлар созита мос хиромон қилганича, икки машҳур меҳмонга яқинлашиб борди, сўнг таманно билан эгилб таъзим қилди-да, тирноқларига хина кўйилган нозик кўларини билан амир Маҳмуднинг... йўқ, Маҳмуд эмас, унинг ғуломи Кутлуғқадамнинг пиёласини олди. Олишга олди-ю, пиёлага лаб теккизишга улуғмади. Ёш амир, кўлидаги шароб тўда косани шифтга қараб қулочкашлаб олди-да, ўрнидан сапчиб туриб, шартта қилчини қинидан сўтурди. Ундан у ёғи бир зумда, кўз очиб-юлтуғча содир бўлди: Наргизабонун кўлини боши узра кўтарганича фарёд чекиб, ўзини созандавлар даврасига урди.

Бироқ, язабдан жазаваси тутган ёш амир икки қатламда малакка етиб, унинг боши узра кўтарган нозик кўларига қилнч солди. Кўш бармоғи учиб кетган раққосанинг зорли фарёди базмхонани зир титратди. Бу фарёддан ўзига кеелган Кутлуғқадам ҳам сакраб туриб амирга ташланди. У жонҳолатда қилнч типини чангаллаб олган экан, унинг кўлидан ҳам тиржираб қон оқди. Лекин у оғриқни сезмади. Кўлидан тиржираб оққан қонни ҳам кўрмади. Унинг кўш кесилган бармоқларда эди. Раққосанинг хина кўлидан нафис қорамтир бармоқлари, худди жони ёрдаш, ерда дик-дик сакраб, боши узилган митти кўлчалардай пигиравди!

...Эртасига уларни амир Сабуқтегин ўз кўшқига чақиртирди. Кекса амир, бир ёнида бош вазир, бир ёнида қалдрон сарбози Қорағулом, олтин тахтда қонини уйиб ўтиради. У ўзига ярашган қалин кетмон соқолни тутамлаб, икки оғизгина вазъ айтди:

— Фақир сенларни ака-укадай инोक, икки дўст, икки биродар бўлиб кетар, деб ўйлаган эдим. Насоматлар бўлмайким, ораларингда рақобат пайдо бўлибди. Рақобат бор жойда садоқат бўлмас! Шу бутундан бошлаб саройда сенинг қорангни кўрмайин, Кутлуғқадам! Сени ҳам, Қорағулом!.. Биламен, еси менга салкам йипирма йил ҳало ҳизмат қилдинг. Аммо бутун мен сени фарзандингга кўшиб дариҳимдан хайдамоқдан бошқа чорам йўқ... Айб менда эмас, Қорағулом, айб такаббур зурриётингда! Ёертган тузимга розимен, Қорағулом!..

Балинъмат падари Қорағулом, — Аммох унинг руқшши шод эттай, — чўндай қоп-қора, алпоқмат одам эди. Кекса амирнинг бу сўзларидан баттар қорайиб кетди. Бироқ дом-мим демади. Ўғлига зимдан кўз қирини ташлаб: «Юр!» деб ишора қилди-да, индамай эшик томон йўналди.

О'ЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
О'QUV VA ERTA MAHSUS TATLIM VAZIRLIGI
DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI
NARGIZABONUNING
MAALIK UA-SHAROBINING XASALINING NARGIZABONUNING

– Сизга не бўлди, мирзам? – деган овози бўлди.
– Кўзингизда ёш...

Малик уа-шароб чандлик қўли билан нам киприкларини силаб, истеҳзоли қулимсиради:

– Кечиргайсиз, бону, кайфим ошиб қолди...
Наргизабону, худди гўдакка койилган онадай матъос қулимсираб:

– О, мирзам, мирзам? – деб опшоқ бошини сарак-сарак қилди. – Кўйинг шу май-у-шарбатхонал-тизни! Пайғамбар ёшга борлингиз мана!..

– Афв этасиз, бону, фақир ўзи қариса ҳам, кўнган қаригани йўқ. Май эса...

*Май мен учун оху кўзги малакдур,
Бўса унинг жуфтги, жонларваридур,
Оху кўзлар порлар, нечун йлмайин,
Олтин шарбат чорлар, нечун ичмайин.
Санам янглиш... ул хаста дил орами...*

Наргизабону майиб кафтини юратига босиб аста пичиради:

– Боринг, Ибн Сино ҳазратлари кутиб қолмиш!
– Шояд сизнинг бахтингизга бу гап рост бўлса!
– Малик уа-шароб тоқчадаги шамни қўлга олиб, туртиниб-суртиниб гўшадан чиқди.

...Майхона ҳамон боғтидай ғира-шира эди. Икки сайёҳдан бошқа майхўрлар тарқаб кетган, фақат пойгакдаги бўйра устида нотаниш бир девона йир-тик қулоҳини бошига кўйиб, ғужанак бўйиб ухлаб ётарди.

Икки сайёҳнинг бири, соқол-мўйловлари ўзига хўп ярашган алаоманамо кекса сайёҳ тўрдаги кўр-пачада, кўш болишта суянганича пинакка кетган, унинг шогирди эса берироқдаги хонтахта олдиди шокосанинг юзидекина суратни Пири Букрийга кўрсатиб, гап уқтириб ўтирарди.

Малик уа-шароб пойгакда тўхтаб, бир қўш бо-лишта суяниб пинакка кетган кекса сайёҳга, бир шогирдининг қўлидаги суратга кўз ташлади... Во-днинг! Бу ўша, азиз биродари Абду Райхоннинг уйида кўрган ҳазрат Ибн Синонинг сурати эди! Чиройли иш-туруч соқолини кўксига босиб пинакка кетган тўрдаги хушсурат сайёҳ эса... суратдаги Ибн Сино-нинг ўли, баайни ўзи эди!..

Бир сайёҳ эшикда пайдо бўлган Малик уа-шароб-ни кўриб, мастона чайқалиб, ўрнидан турди.

Жумлаи жаҳон дарвешларининг пири муриди Малик уа-шароб ҳазратлари саломат бўлсинлар!

Ташлақур, азизим! – Малик уа-шароб маст-наст майхўрларни сира хушламас эди, бироқ бу бир сайёҳнинг сармаст қилиқлари ёш боланинг эр-вадинишларидай самимий ва ёқимтой эди.

– Кечиргайсиз, пири! Биз ҳақирлар сиздай пи-рининг шухратини эшитиб, шаҳри Тусдан чиқиб кетган эдик. Минг афсуским, бу ерда камина у ёқда туринг, ҳақими даврон... устод Абду Али ибн Сино ҳазратлари ҳам ўз хўрматига муносиб иззат-икром тоғмалар!

«Шаҳри Тус? Абду Райхоннинг айтишича, Ибн Сино ҳазратлари Бухорои шарифда дунёга келган дин чоғи?»

– Кечиргайсиз, азизим. Бу ҳақими замон ҳазрат Ибн Сино... шаҳри Тусда таваллуд тоғмаларми?

– Йўқ, тақсири олам! Ибн Сино ҳазратлари Бу-хорои шарифда таваллуд тоғмалар. Аммо Бухорои шариф илк хоналар тасарруфига тушибдики, улар ахлатида бўлишдан бош тортиб, шаҳарма-шаҳар, ама-эа дарбадар кезиб юрадурлар! Аммо қаерга бормасинлар, аҳли мўмин бу зоти муборақни бош-ларига кўтариб иззатладилар. Сиз Ғазна аҳли эса қисими хоникнинг қадрини билмадингиз! – шогирд-нинг овози тўсатдан қандайдир таҳдид билан ян-г-риб кетди-ю, кекса сайёҳ чўчиб бошини ёстиқдан

кўтарди. У бир мастона чайқалиб турган шогирдига, бир хайратда қотиб қолган Пири Букрийга, бир Малик уа-шаробга қаради, сўнг ҳамма гапга тушунди чамаси:

– О, тентак, тентак! – деди кўйиниб. – Камини сенга неча марта айтдим, номинини сотма, кимани тимини ошкор қилма, деб! Неча марта айтдим...

Кекса сайёҳнинг алақандай ички дард билан айтган бу сўзларида, хушсурат чеҳрасида, сервикор нигоҳида кишини ўзига ром қилувчи шундай зўр бир иқтидор бор эдики, Малик уа-шароб беихтиёр кўйини кўксига кўйиб, унга тазим қилди.

– Уэр, устод. Осий банда фариб куабамга сиздай табаррук зотнинг қадан ранжиди қилганларидан беҳабар қолибмен! Хой, ким бор? Дарҳол ичкарига жой қилингар! Дарҳол!

ИККИНЧИ БОБ

«Мен сенга султон Маҳмуд Фазнавий юришлари тўғрисида гапирган эдим. Бироқ мен Маҳмуд даврининг бошига бир буюк вақили тўғрисида ҳали гапирмадим. Бу – ал-Берунийдир. Чексиз кўрагинбарот ва шафқатсизликлар даврида у ҳаётда чуқур разм солиб, ҳақиқатнинг тағида етишга иштирган улуг олим сифатида ажрасиб туради...»

Жавоҳарлагил Неру
«Жаҳон тарихига бир назар»,
1-жилд, 300-бет.

I

Бир ҳафтадан бери безтак хуруж қилиб, нохуш ётган Беруний бир лаҳза кўзи иланган экан, «Устод! Устод!» деган мулоким овоз қулоғига чалингандай бўлиб, уйғониб кетди. Бу – ёш жория Садафбийи-

нинг овози эди. Вақт хуфтондан ошган бўлса керак, энчақардаги шамлар ёқилган, деворларига китоб жавонлари ўрнатилган торгина чорбурчак хона қулаётгандай ёрув эди. Садафбийи, чамаси, уни уй-кула деб ўйлаб, жавондаги китобларнинг чангини иртмоқда эди.

Эсинда йўл-йўл кўк баҳмад кўйлак, бошида қизил тоғли дурра, оёғида учи эгик кўк сахтиён кавуш, икки эшитмаар-эшитимас товушда қандайдир бир кўйини хиртойи қилиб, завқ билан ишлар, дам жавон чангларини артар, дам қизил, кўк, сариқ жилдай оғир китоблардан бирини олиб, хайрат билан варақлашга тутинар эди. Китоб варақлаганда хиртойи илангидан тўхтар, қуладеккина юмалоқ юзиди та-лажуб ва хайрат акс этар, китобни жойига қўйиши билан яна аста хиртойисини бошлаар эди.

Ҳар сафар Садафбийининг мана шу мулоким овозини, хиртойисининг нозик оҳангларини, ай-ниқса, сав чучук, ёқимтой тилда сўзлашларини эшитишда Беруний ғалати бўлиб кетар, негадир боламик ва ўспиринлик чоғлари ёдига тушар, лоп этиб, Жайхун¹ соҳиллари кўз олдига келарди. Бу оқанг, бу кўшик, бу чучук ва ёқимтой тилни бир эшитишнинг орзу қилиб, соғиниб юрганларига неча имонлар ўтди?

Бундан бир-икки ой муқаддам Садафбийини Малик уа-шароб деган кўп йиллик биродарининг мафхонасида кўриб қолганида Берунийни қизининг кўнглидан ҳам бурун мана шу майин овози, сав чу-чук, ёқимтой тили, она сути билан бирга қонига сингиб кетган Хоразм лаҳжасида гапиришлари мафтуни этган эди. Кейин суриштирса, Садафбийи чиндан ҳам унинг юртидан, Ўрганж билан Қиёт² ўртасидаги кичик қишлоқдан экан. Қайси бир қула-

¹ Жайхун – Амударё.

² Қиёт (Қот) – Беруний туғилган қадимий шаҳар.

жавоб уни ўша томонлардан олиб келиб, Афшон шоа бозорида сотган экан!.. Беруний бу гапни эшитди-ю, кадрдони Малик уа-шаробга қаттиқ ёпишди.

Садафбиби келгунча Беруний бу уйда хиндистонлик шогирди Сабух билан бирга турарди, Сабух ҳам уй-рўзор ишларининг кўзини биладиган, қўла-оёғи чаққон йигит, бироқ Садафбиби остонани ҳатаб ўтган ҳамон ҳамма нарса ўзгарди, тўё бу уйга ёш жориа эмас, майин баҳор офтоби мўрадли-ю, ҳамма ёқ алақандай илқ нурга чўмилиб, чарақлаб кетди!..

Ажабо, ўша кундан бери алақачон йигитлик дари-дан ўтиб, кексалик манзилига қадам қўйган Берунийнинг кўнглида ҳам баҳор. У умрида фақат бир марта, ўн олти-ўн етти яшар маҳалида мана шундай ёруғ кўналарни бошидан ўтказган эди. Баҳордай тез келиб, тез кетган, лекин қабдида тоабад сўнмас нур қолдирган у кўналар Райҳонабону билан боғлиқ эди.

Йўқ, Садафбиби Райҳонабонуга ўхшамайдди. Насроний дини⁶ та мансуб машхур Қиёт савдогарининг қизи Райҳонанинг кўзлари баҳор осмонидан кўм-кўк, чўзинчоқ юзлари сутдай оппоқ, елкасида тўлқиндай мавж урган сочаари эса бир жом чўгдай қизғиш эди. Садафбиби эса қорамангиздан келган, юзлари юм-юмавоқ, қош-кўзлари қоп-қора. Лекин барибир, нимаси биландир Райҳонабонуга ўхшаб кетади. Нимаси билан?.. Буни Берунийнинг ўзи ҳам айтиб берамайди, бироқ Садафбибининг кўриши билан, унинг овозини эшитиши билан эсига Райҳонабону тушади-ю, кўнгли суя ичгандай ёришиб кетади... Мана, хозир ҳам...

Садафбиби, тўё унинг тикилиб қолганини сезгандай, «ял» этиб қаради, кўзлари жавдираб, бир зум тикилиб турди, сўнг аста юриб, хонгахта ёнига келди.

— Буюртган дорунгизни олиб келдим, устод.

⁶ Насроний дини — христиан дини.

хонгахтаги шарбат тўла кўзча ёнида ипак кона билан боғланган ўроғлик қоғоз турарди.

— Доруга ким борди? Сабухуми?

Йўқ, Сабух овқат бошлаган эди, ўзим бордим. Садафбиби қизи шойи дуррасининг учи билан эсини ярим тўсиб, хонгахта олдида чўнкайдди, қинадики, бирдан овози ўзгарди:

— Устод! — деди алақандай синик товушда. — Анор ижозат берсангиз... энди атторлик растасига берилайми!

— Неҳун?

— Анор букри... тўнкага ўхшаган букри аттор ширинини тўсди.

— Не деди?

— Ймон сўзар. Сиз сўраманг, мен айтмайин, янада...

Берунийнинг катта, қорамтир бармоқлари беихтиёр мушт бўлиб тутилади.

Кеча эрталаб у дори буюриш учун атторлик растасига ўзи борган эди. Таниш атторга учраб, унга қайтаётган эди, мулоқидати дўжондан, Садафбиби айтганидек, тўнкага ўхшаш бир кимса отлаб чиқди-да, пилдираб келиб, йўлини тўсди.

Бу ўша, Малик уа-шаробнинг майхонасида келганлари най чалғувчи, майхўраар орасида «Пири йуврий» лақаби билан донг чиқарган букри аттор эди. Ҳаёт Беруний билан бу букрини бундан сакам-кўрқ йида мукаддам Қиётда, Райҳонабонулар хонадонидида тўқнаштирган эди. У маҳалда букри ҳам Беруний қаби Қиётда яшар, Райҳонанинг отасига шогирд тутинган савдогар эди. Лекин устози ҳаёт нуктида ипакдай мулоқим, итдай сadoқатли бўлган бу букри савдогар жон таслим қилган кунни кечаси унинг қизига, эри ўлиб туя қолган қизи Райҳонабонуга тажовуз қилган, улар шу ваздан қаттиқ тўқнашган эди. Шундан кейин Беруний уни кўр-

маган эди. Такдирнинг ғалати ўйинини қарангки, бу машъум воқеадан сакам қирқ йил ўтгач, ҳиб уларни Ҳазнада, тўғрироғи, Малик уа-шаробинини майхонасида яна бир-бирига дуъ қилди. Маълум бўлишича, Букри ҳам фалакнинг гардиши билан дунё кезиб юриб, охир-пировардида Ҳазнага келиб қолган экан. Бу ерда у атторлик дўкони очган, кечалари эса Малик уа-шаробининг майхонасида машшоқани қилар, Бобо Сеторий ва Пири Ғижжақийларга кўпилай най чалаар, шундай чалаар эмишки, ҳар сафар йил ўтган бўлса ҳам, Қиётдаги машъум воқеа ҳамон эсида тургани учун бўлса керак, Пири Букрийнинг ўзи ҳам, нодир санъати ҳам Берунийнинг кўнглига кўп ўтирмади. У кеча эртааб атторлик растасида ўрашганаарида ҳам гаплашишга тоқати йўқ эди, бироқ қайдандир пайдо бўлган Пири Букрий пилди раб келиб, йўлини тўсди-да:

– Бир қошиқ қонимдан кечтайсиз, мавлоно! – деб хитоб қилди. – Эслик одам эскини эсламас дераар, Эски низоарни кўнгиладан чиқарайлик, мавлоно! Эшитишимча, сиз нодир тошлар борасида пири комиссиз. Фалакнинг гардиши билан фақирнинг кўлига бир ноёб тош тушган эди, шунга бир кўриб баҳосини айтиб берсангиз, мавлоно!

Ё, тавба? Пири Букрий билибми, билмайми – Берунийни энг нозик жойидан ушлаган эди. У кўп йиллардан бери нодир тошлар ҳақида катта бир асар ёзишни ору қилиб, жуда кўп илмий маълумотлар, ва ҳатто, ҳар хил ривоятлар йиғиб юрадми! Беруний индамай Букрийнинг орқасидан эрдүконтга киришди, ундан тагида бўйра ташланган хужранамо бир хонага, хонадан сиқон ҳиди анкиган нимқоронги ертўлага тушди. Тоқчасига битта-ю битта шам қадаглан ғира-шира ертўла ҳар хил

мағза илгич сандиқлар, алаанимадар солинган хум ва муҳрадар, кўти ва қутичаларга тўла эди.

Пири Букрий ертўланинг энг қоронғи бурчагига қотиб, отининг камасидай куаф осилган оғир темир илгичдан оқди, унинг қопқоғини кўтариб, узок тилири-илангач, тошбақадай юм-юмаоқ бир темир қутичани олиб, Берунийнинг олдига келди.

Бу қутичадаги тошни камина бағдодлик бир асирлардан харид қилдим, мавлоно. Катта пулга харид қилдим... Аммо... олинган олдиму хануз ишти-боқадими?

Пири Букрий шундай деб, қутичанинг тагидаги тошдан босди. Босиши билан қутича даранг-даранг овоз чиқариб очилди-ю, ғира-шира ертўла тўғи-сизилган ўларча шам ёнгандай чарақаё кетди. Қутичанинг тагида.. қаптарнинг тухумидек кса-донга ва камалак рангида нафис товланган ажиб бир жамоҳир яркираб ётарди!..

Беруний ўз кўзларига ишонмай қолди. У нафис илгичларда жимоланиб, нимқоронғи ертўлани ёри-тир юборган бу нодир жавоҳирни бир кўришдаёқ тиниб ҳам, анчагача ўз кўзларига ишонамади. Ё, тавба? Бу ўша, бир маҳаллар Бағдод халифаси қорун ар-Рашид хазинасида сақланган, сўнг қа-лабдор йўқолиб, кўп низо ва қатгу қирғиналарга тавбаб бўлган, тарихий китобларда таъриф ва тав-сиф қилинган машҳур жавоҳир эди!..

Беруний жавоҳирни қутичадан аста олиб, каф-тига қўйди. Ёнғокдеккина нодир жавоҳир унинг кўнглида яна ҳам нафисроқ товланиб, тўғи янги илгичлар киб этгандек, яркираб кетди.

Ё, тавба! Бу ибалис Букри шоҳлар хазинасини қандай турғувчи бу нодир зийнатни қайдан олди? Қайдан чиқди, бу маккор тўғрисида юрган мулҳиш илгичлар тўғри экан-да?..

– Бу жавоҳирнинг баҳоси шундайким, ярим Фазнани сотиб олишга қудратингиз етади!

Пири Букрий, тўғ Абду Райҳоннинг бу сўзидан кўрқиб кетгандай, унинг кафтидаги жавоҳирни «шап» этиб юлиб олди-да, шоша-пиша юмаюқ кутчасига яширди.

Беруний индамай орқасига бурилади, бироқ хужрага ўхшаш ўртанча хонага чиққанида Пири Букрий уни қувиб етди:

– Мавлоно Абду Райҳон! Камина сизга бир илтимосим бор!.. Ўз кўзингиз билан кўрдингиз: фақир кўчада қолган бир гадо эмасмен. Қанча десангиз, хоҳ олатин, хоҳ жавоҳир... қанча десангиз олингиз Сиздан ёлғиз илтимосим бор!.. – Букрийнинг даъвоқандай маъсум кўм-кўк кўзлари тебанинг кўзларидай чарақлар, илтидаги сийрак малла соқоладир-дир титрар эди. – Бирдан-бир илтимосим анов жорийангизни, Малик уа-шаробдан олган анов жорийангизни каминга инъом этсангиз, мавлоно! Беруний шартта бурилиб кетмоқчи эди, Букрий оғир хансираб унинг кўлига ёпишди.

– Мавлоно! Истасангиз анов жавоҳирни, баҳоси ярим Фазнага тенг анов нодир жавоҳирни олингиз! Пири Букрий тебалавча ҳаракат қилади, тирқираб оққан кўз ёшлари юзини ювиб, сийрак малларанг соқолига қуйиладир.

– Фақирга раҳм қилинг, мавлоно, раҳм!

Ё, тавбал! Саалкам қирқ йил аввал ҳам орадариди худди шундай бир гап бўлиб ўтган эди. Ҳозир ҳам! – Қўлингизни ола, Пири Букрий! Мен қулажаалооб эмасменки, бир шўраникни сента олатинга сотсам! – Беруний шундай деб, Букрийнинг темир исканжадай қаттиқ, ёпишқоқ қўлидан қўлини базур тортиб олди-да, ташқарига отилди.

Такдирнинг ажаб савдоси: унда, Қиётда, Райҳон бонуга ёпишган эди бу ибалис, энди Садафбийида!

Беруний ҳаёла огушидан базур қутулиб, рўпара-тара мунчаллиб ўтирган Садафбийига қаради.

– Тўғри сўзларинг, бибим, кўча юмушларини баъду қилсин...

Берунийнинг сўзи оғзида қолади. Тўсатдан кўнрақда турс-турс қадам товушлари эшитилиб, шунга Сабду кириди. У нимадандир ҳаяжонланган, кўнрақнинг оқ қалпоқчаси бир томонга оғиб кетган: қалпоқнинг қалқирди дир-дир титрар эди.

– Устоди! Сизни саройдан бир бека сўроқлаб келди! Саройдан? Бека?

Ҳа, соғибон аравада келди. Ёнида бир қанча қўлчилари ҳам бор!

Азоб ҳол: қундуз саройдан чопар келганди. Чопар эртанга саройда ўтадиган машваратда ҳозир бўлиб бўлашини тўғрисида амру фармон келтирган эди. Энди эса...

Беруний бир нарса дейишга улуғурмади, эшик шибди билан очилиб хонага беканинг ўзи кириб келди.

II

Ҳа, энда... тириклар ва голиблар либоси: узун қора шина кўйлақ ва кўйлақ устидан кийилган хитча беа-бери кимжоб камзул, юзида зар сочилган узун қора дўғри, оёқларида учларига дур қадалган бежирим юзга қопуш, хина кўйилган бармоқларида ёқут кўз-ангирек олатин узук, бека пойгақда тухтаб, назокат билан бош элди.

Ростиқ келганим учун маъзур тутасиз, мавлоно!.. «Хаттаибегим! Сулатоннинг эрка синглиси Хаттаибегим!» – Беруний шитоб билан қаддини ростлади, оғзин беихтиёр титраб:

Қудамларига ҳасанот, бегим! – деди. – Камина-ни кечиртасиз, сабаби хасталик, истиқболнингизга интилоқим.

– Мавлоно! Мен шўрлик сизни йўқлаб келишдан муродим, хабарингиз бор, уа ваалинеъмат давлатини ноҳ, – илоё умри узок бўлғай! – оғир дардга чаппи миш. Сарой тўла аилома, маликуа калом, доирун жаҳон ҳакимлар, бироқ шўрлик оғам ўз ўтида ўз қовурилиб ётмиш! Дардига даво, кўнгалга орон берувчи на бир ҳабиби бор, на бир табиби. – Хатаибегим ҳарир дуррасининг учини кўзига босиб пик-пик йиғлаб юборди. – Оамитаноҳнинг дардига даво қилдириш ўрнига саройда иғво, фисқи фисол! Инонган тоғлари Ами Ғариб билан Абул Ҳасане бўлса мартаба ташашишдан бошқани билмас. Давлатпаноҳ оламдан ўтса, – илоё бичган кафанлари ўзарига бўйорғай! – тахтта ким ўатиради? Шундан бошқа ташвишлари йўқ уларнинг! Тўнғич ўғил амир Масуд қолиб, кичик ўғил, ақли норасо Мухаммадин тахтта кўтармоқ режасини тузалуради!

«Ҳаммасидан бохабар Ер тагида илон қимираси билади бу хотин! Аммо... бу машғум сир-асрорин айтишдан муроди не? Бу иғво, бу фисқи фисол ишларга даҳлим не менинг?»

Хатаибегим тўсатдан дуррасининг учини жаҳдан елкасига отиб, Берунийга тик қаради, сурм тортилган кўзлари алақандай совуқ чақнаб:

– Наҳот, бу дарднинг давоси бўлмаса, мавлоно? Деб сўради. – Кеча саройда назм аҳлининг суатони жаноб Ўнсурий бир сўз айтмиш. Ҳиндистон томонда, қайси бир наҳр ўртасидаги оролда «неъматин илохий» деган ғаройиб бир даракт ўсар эмиш. Бу дарактнинг мевасини тановула қилган хастаи нота вон танасидаги барча дардларидан фориг бўлур чола бўлса қирчимлама йигит, кампир бўлса... ёки маалакка айланур емиш. Жаноб Ўнсурий бу сўзнинг эски китобларда ўз кўзи билан ўқиган эмиш. Сиз ўша юртларда бўлгансиз, мавлоно, айтинг, масаҳинг беринг, қандай топса бўлур бу «неъматин илохий»нинг

Беруний Хатаибегимнинг илтижо билан жавдиди-дан қаматин кўзларидан нигоҳини узиб, ерта қарай, қорлаш билан Ҳиндистонда шаҳарма-шаҳар шарфидар келиб юрган чоғларида кекса қоҳиналар билан аниқтан галати бир ривоят эсига тушди...

Ҳиндистон музофотларининг бирида донги оламга келган бир пошшо бўлган эмиш. Унинг тўзада бир қизини бўлиб, пошшон олам унга чексиз меҳр кўйган эмиш. Қунардан бир кун ўша тўти қарасда туриб, пошшон олам билан сўзашар экан. Ногаҳон осмонда келиб тўти пайдо бўлибди-ю, икки тўти сўзлашар келибди. Аммо саз ўтмай қарас ичидати тўти бетоқат келиб келтирай бошлабди, сўнг йиқилиб жон тасалим қилибди. Пошшон олам кўп қайғу ва ҳасрат чекиб, қизини жасадини боққа олиб чиқиб ташлабди. Тўти ва қарасдан қулулган ҳамон учиб, даракт шохига қарай кўлибди. Пошшон олам хайрон бўлиб:

«Э, қуналарнинг сарвари! – дебди. – Мендан не қилганим кўрдингки, суҳбатимдан қочасен?»

Тўти шокларуфторлик қилиб:

«Шоҳим, – дебди. – Хизматинг ҳақини унут-қилибсан. Аммо... мен ҳам тўтилар пошшоси эдим. Тавошр мени сента гирифтор қилиб, қарасингга қилганидан бўён тобедадим менинг фируқимда қилган тутмишлар. Ёнимга келган бу тўти менинг қимматим, иним айтдики: «Э, оғам, пошшон оламдан бир неча кунга рухсат ол, ёру биродарларинг ёнига бериб уа мажруҳларни хижрон азобидан қутқаз, ёни ила қайтиб келиб ваалинеъматинг хизматини кил». Мен унга: «Пошшон олам сўзимга кўнмайди», дедим. Иним айтдики: «Сен ўзингни ўлакка сола, ёру, ўламийин қутуламайсен!» Акқисса, мен шу тадбир билан ўзимни ҳалоо қилдим! – тўти шу сўзнинг айтиб, иниси билан бирга учиб кетди.

Пошшон олам кеча-ю кундуз йиғида бўлди. Бир кундан сўнг унинг висолидан умид узиб ўла-

тирган эди, қараса, ўша тўти қайта парвоз қилди келди. Тумшугида бир дарахт ниҳолчаси бор эди. Пошшо ниҳоятда хушвақт бўлиб деди: «Эй, тўти! Мени фириқ бавосита ташлаб кетгани қандай жўрт ағ этдинг?»

Тўти айтдики: «Бир қошиқ қонимдан кечини пошшои олам, зероқим, кўп муддатдан бери ҳешу ақрабонаримдан жуло бўлиб, кўнглим вайрон эди. Бордим, уларнинг дийдорини кўрдим ва мана қайтиб, даргоҳингизга келдим».

Пошшои олам тўтини кўп эъзозлади. Сўнг: «Бу олай келганинг қандай ниҳол?» – деб сўради. Тўти айтди: «Шоҳим, мен сиздан кетиб ўз маконимга борганимда дўстардан ҳазратимга муносиб туҳфа тайёрлашларини натинос қилдим. Улардан бири «Мен фалон оролда бир дарахт кўрганмен. Мени сининг хосияти шулки, агар қари еса дарҳол йити бўлур, хастаи нотавон еса шу замон сихат топадур» деди. Мен: «Оамда мундан яхши туҳфа йўқдир» деб мазкур дарахтдан бир ниҳолча олиб, даргоҳингизга келтирдим».

Бу сўздан мамнун бўлган пошшои олам боғбонни чақириб: «Бу меваси навжувонлик ато қилгувчи мўъжиза дарахт ниҳолидур, уни яхшироқ парварни қил!» – деди. Боғбон ниҳолни боққа элатиб ўтқазди меҳр билан парварниш қилди. Ниҳол тез фурсатда камолга етиб, бир неча йилдан сўнг мева қилди. Иттифоқо, унинг мевасидан ерга тушганини бир наон оғзига олиб, заҳар солди. Бундан беҳабар бўлган боғбон мевани товоққа кўйиб, пошшои оламининг олдига келтирди. Пошшо мевани емоқчи бўлиб, Унинг бир вазири бор эди, деди: «Шоҳим, сиздан пошшои олам учун бундай нарсаларни синаб кўрмай тановула қилмоқ жоиз эмас!»

Алқисса бу мевани муалозимларидан бирини едирдилар. У одам мевани еган замон жон тасани

ниҳол. Пошшои олам ажаб ҳолатда қолиб, тўтига қаранг эди, бадбахт! Сен менга душманлик азмида қонингга қасд қилдингми?»

Тўти қаранг: «Шоҳим, бу ишни текшириб ҳақиқат айтиш. Бу ишда бир сир-асрор бор», демасин, пошшо одам сўзига кулоқ солмади. Тўтини ўлдирдилар. Пошшо дарахтнинг ҳам йиқитиб, ўтин қилишни буюрди. Бу сир айтди: «Шоҳим, бундай мевани бадҳазм сиздай пошшои олам хазинасида бўлмағи лозим. Душманни неғизмоқ учун бундан аъло дору йўқ».

Иттифоқо, боғбоннинг бир ошnasi бор эди. Қаранган юки қоматини камондек эгиб қўйган эди. У боғбонни кўргани келиб, боғни сайр қилаар эди. Боғбон йўқ эди. Ногоҳ ўша дарахт олдига келиб қаранган эди, дарҳол навжувон йитиб бўлди. Боғбон қаранг қараса, бир ёш йигит хиёбонда юрибди. Дарҳол бўлиб сўради:

«Сени бу боққа ким киргизди?»

«Биродар, мен фалон дўстинг бўламан».

Номалъкула гапни кўй, у кекса эди, сен қирчиладан йитгисен!

«Эй, биродар! Богингда бир турайик мева кўрдим, яна тановула қилдиму, шу сифатга кирдим, ўзим юки қайропмен».

Алқисса, боғбон ўша мевадан бир товоқ олиб, ўз биродарни билан пошшои олам хузуруига равона бўлиб келиб бўлган воқеани араз қилди. Пошшо синаб кўриб амин бўлдики, тўти рост айтган экан. Шунда пошшо боғбондан: «Сен олдинги мевани дарахтдан қайтарибнинг ёки ердан?» – деб сўради. Боғбон ердан қайтариб айтди. Маълум бўлдики, унга илон заҳар солган. Пошшо тўтини ўлдирганига пушаймон чекмай, бутун умри қайғу билан ўтди...

«Ғаройиб ривоят! Жоҳил ҳокимларни сабр-тоқат ва илолатта чорловчи ибратли ривоят!»

Беруний бу ривоятни эшитган захотийк уни кўн йиллардан бери йиғиб юрган афсоналар ва ривоятлар дафтарига ёзиб қўйган, бир кун ўзинини «Ал-Осор ал-Бокия» деган тарихий асарига киритиш орузсида эди. Лекин ҳозир... ҳозир бу ҳикоят, ҳар қандай хастага сиҳат келтирувчи «неъматни илоҳий» тўғрисидаги бу ҳантома шунчаки бир чўпчак эканини, абадийлик орузсида ожиз банд яратган шунчаки бир ривоят эканини қандай айтди? Яхши бўлсин, ёмон бўлсин, бир маҳаллар унга бир неча тотли дақиқа бағишлаган, ҳозир эса мулҳини ҳақиқат олдида ундан нажот сўраб келган бу аифага не дейди? Юз амри иссиқ, унинг кўнглини қандай оғритади?

– Бегим, – деди Беруний, кўзини ердан узмай, минг йилларки, бани башар сиз айтган бу «неъматни илоҳий»ни қилиради, минг йилларки, уни топишни оруз қилади. Аммо уни топмоқ ҳеч бир кимсани насиб этган эмас, бегим!

Берунийнинг сўзини Хатлабегимнинг:

– Ё, Парвардигор! – деган фарёди бўлди. – Наҳот, ҳеч бир нажот бўлмаса? Етти иқлимни забот этган фотиҳи музаффар, донғи оламга кетган пошшон олам бутун... жисмида укубат, кўнглида таваҳхум⁸, нажотсиз тўлғаниб ётса? Наҳот, суронал жангларга чек қўйиб, энди фароват гулшанига етдим деганида... нотаҳон ёпишган бу дарди бедаво сабаб, шами шабистони сўйса⁹. Бечора оғам. Энди унинг бор умиди ҳазрат Ибн Синода!

– Ҳазрат Ибн Сино?

– Ҳа, – деди Хатлабегим. – Мана уч ойдирки, дала тлапаноҳ Ибн Сино ҳазратларига эачи йўлларини Минг таассуфким, ҳануз дарак йўқ! Яна бир умиди миз сиз билан амир Масудда! Ул шахзодаи валлиҳи

⁸ Таваҳхум – ваҳима.

⁹ Шами шабистони – бу ерда умр шами маъносид.

Нефаронга юриш қилиб, уни забот этгандур. Бирок, шароити ундан ҳам дарак йўқ.

Ибн Сино!..

Бу инки сўз Абду Райҳоннинг дилига бамисоли келиб бир нур бўлиб қуйилди-ю, кўнгли ёришиб кетди. Ё, Рабб! Сўнбор Гурганж сарҳадида, кўзарида ён, кўнглида видолашганларига неча йил бўлди? Ё, раббим, йўқ, сакам ўн тўққиз йил бўлибди! Ўн йилдан йилдирки, бир-бирининг дийдорига зор! Гурганжда, Мамун ибн Мамун саройида ўтган инкини бяхс-мунозарадар, дилрабо мушопирадар, инкилар суҳбатлар қайда қолди? Фақат кўнглида! Козир мушди тушдаги рўёдай ўтди-кетди! Гоҳо-тоҳо кезаётган узук-юлуқ хабарлар, онда-сонда бўладиган йилларлардан бошқа алоқа йўқ... Хатто, ёган инкиларнинг ўқишга ҳам зор! Абду Райҳон унинг эсини оламга кетган «Ал-Қонун» асарининг фақат бир янлашни ўқишга муяссар бўлди, Ибн Сино эса инкини «Хишастон»ини ҳали кўрмади ҳам!

Ҳа, – деди Беруний хушга келиб, – Ибн Сино инкиларни келса кўп яхши бўлур. Ул ҳақими давронини билмаган доруси, даволамаган дарди йўқ. Хатлабегим тасдиқ ишорасида бошини иргатди.

Хабарим бор, – деди қовоғини уйиб. – Ул таваҳхум ҳақими бир маҳаллар Ғазнага келишдан келиб тортиб, Журжонга қочган. Билишимча, сиз ул давоман даврон билан кўп мулоқотда бўлгансиз, биланон. Билишти шифо, яхши ниёт қилиб, ҳақим фароватига бир мактуб ёзиб берсангиз. Тағин бир инкини йўлласак. Ул алаоман даврон Ғазна саройида инкиот қилишни тиламаса тиламас, бироқ бир бандан оғиз дардга чалинганда уни даволамоқ ҳақим эачи ҳам фарз, ҳам қарз эмасму, мавлоно? – деди Хатлабегим, лаблари титраб. – Бечора оғам! На кўнгли уйғу бор, на кўнглида таскин, ҳар оқшом саройида соғинганг танҳо кезиб чиқади!..

Хатаибегим, тўё ўз гапидан ўзи кўржиб кетгандай, бирдан хушига келиб, юзига қора дуррасини торгди. Хатти-ҳаракатларида боғти шиддат, гап-сўзларида боғти қатъият зоҳир бўлиб, шитоб билан ўрнидан турди.

– Бу сирни мен сизга инониб айтдим, мавлоно! деди у, чамаси, ортиқча гапирганидан пушаймон бўлиб. – Бу сўзларни тирик бир жон билмасанги даркор! Офтоби оламга улуғ мартабадар инъом этган Худованди карим, иншооло, ундан ўз меҳри шафоатини дариг тутмагай! Мактубни ёзиб кўнсангиз эрта-бурускун одам юборамен! Қўзағаман, мавлоно, сиз ҳам бестоё экансиз, мен ўз дардин билан бўлиб, билабмен. Хайр, Аллоҳга топширдим сизни! – Хатаибегим бошини баанд кўтарганича, виқор билан юриб, хужрадан чиқди. Беруний ҳолсизланиб, жойига чўзилди.

III

Ҳақиқатан ажаб ҳол: кундуз фармони олий келтирган чопарлар! Оқшом эса... султон бўлмаса ҳам, ўктамаликда султондан қолншмайдиган бу ўқтам бегимнинг пинҳоний таширифи!..

Беруний учлари жингалак, қалин мош-туруч соқолини тутамлаганича ўйга тоади. Тоқчадаги шамаар шутасида унинг бир-бирига туташган ўсик қоплари, чўзинчоқ қорамтир юзи, чамбарак қалпоқчаси тагидан бўртиб чиққан дўнг пешонаси, узун кийғир бурни – бутун қисфаси қандайдир жулда шиддатли кўринар, зотан, донги оламга кетган аломаадардан кўра суронал жангларда тобланган лашкаробошига ўхшаб кетарди.

Мана, бир неча ойдирки, дорус-саатанат Ҳазна, наинки Ҳазна, бутун мамлакат ногинч. Амир ала-мўминин атамниш султон Маҳмуд Ҳазнавий тўғриси-

нинг исми мишмишларнинг чеки йўқ. Биров уни қатъиятдан давосиз дардга йўлиққан деса, биров қарама-қарсита гирифтор бўлиб, васвас бўлиб қолган дейди. Бу мишмишларнинг қайси бири чин, қайси бири ёлгон – ёлғиз Аллоҳга аён. Фақат шуниси аён, қамма таҳликада, айниқса, ҳақимлар ва қодимларнинг аҳволи оғир.

Ҳатти бундан икки ой муқаддам Берунийни гирифториб, зойича¹⁰ тузиб беришни буюрган эди. Беруний ўшандаёқ султонни кўриб, кўржиб кетган-ди. Аллоҳдан нонча, бўйдор одам, у худди ичини кўрт қил қолган улкан теракни эсатарди. Фақат кўради... ўнмоқ тагидаги симобдай минтиратган шитоб, кўзлари ярааланган кушнинг кўзларидай шитан эди. Султоннинг кўзларидаги бу тизгинсиз шитоб, Беруний, тарчи умрида ҳеч қачон илми шитоб билан шуғуланмаса ҳам, султоннинг илминини қайтармади.

Ҳариддан қайтгач, мунажжимаар йўл-йўригидан фойдаланиб, зойича тузди, хатто, унга жиндай қозонлар киритиб, султоннинг кўнглига тасаммил берган сўзлар ёзиб юборди. Ким билсин, эҳтимол, қозон мишпагат вақтида султон уни шу хусусда қозонда тутар, эҳтимол, тузган зойичасидан бирор қозон топиб, интиқом олар!.. Хайхот, Беруний умрида бир марта, унда ҳам бир хастаи ногавоннинг шитобини учун, ўз эътиқодидан хиёа чекинган эди, қозон илми бу гуноҳи учун интиқом хавфи туғилди...

Жонда бор, ўша учрашув чоғида Берунийнинг қозонидан тасаммил тошган султон бирдан чехраси қизиб, ундан ўз ишларини, хусусан, Ҳиндистон қозонидан асарини сўраб-суриштирган эди.

Беруний иккинчи билаб: султон унинг бу асаридан қозон илми кутар, бу китоб унинг Ҳиндистонда қи-

¹⁰ Зойича – тороскоп.

¹¹ Илми нуҷуми – астрология.

ган жанту жадламари тўғрисида, мажусий шоҳар устидан қозонган улуғ зафарлари ҳақида битилган зўр қасида бўлишига ишонар эди. Беруний эса Беруний буни ўйласа уйқуси қочади. Ҳар сафар ўйидан бери ёзаётган бу китобга нукта қўйишга ўйлаганда, негадир Синд музофотида бўлган бир мулҳиш қирғин эсига тушади. Тушади-ю, бурун фикр-хаёли ағдар-тўнтар бўлиб кетади...

Ушанда, Инд дарёси соҳилидаги кўркам қишлоқ ичидаги мухташам ибodatхонага ўт қўйиш тўғрисида амру фармон берилаганида, Беруний асос олинган ҳинд ашқарбошилари билан бирга султон олдига тиз чўкиб, ундан шайхат сўраган, маҳбуларнинг кўз ёши аралаш қилган илтижоларини таржима қиладиганида эса ўзи ҳам кўз ёшини тибб маган эди! Лекин султон шайхат қилмади. Муаззам қалъанинг тўрт тарафидан ўт қўйишни буюрди. Қалъага яширинган эмилик минг одам, баробар тиз чўкиб ибodat қилганича йўқ, ибodat эмас, юрмаларни тика-пора қилувчи мунглай бир қўшқин айтганича, аялган ичида қуйиб қуя бўлди... Ҳамма маҳкум этилган эмилик минг маҳбусларнинг баробар тиз чўкиб айтган ва тўғ мунглай қўшқиндай янраган бу ибодати ҳануз қулоғи остида туритти, эсааса ҳануз ларзага солади уни, тўғ бу бешайхат қирғин султони Маҳмуд Ғазнавийнинг амри билан эмас, унинг амри билан бўлгандай, аззои бадани қақшаб кетди. Уни Ҳиндистонда қолишга даъват этган нараса ҳам мана шу гуноҳкорлик туйғуси бўлди. Ҳиндлар юртига жиндак хизмат қилиб бўлса ҳам, қўнғилдан бу рўборини ювиш истаги бўлди.

Қўлида асо, сақасида хуржун, Абу Райхон анди бир ўзи, кейинроқ эса Доҳур кўчаларидан топи оланг етимча Сабуҳ билан бирга ярим Ҳиндистонни айланиб чиқди. Шаҳарма-шаҳар, қишлоқма-қишлоқ яёв юриб, авваламбор бу хақнинг тилини, сўни

қилини, кейин қўхна ибodatхоналари каби қўхна юртининг ўрганиди. Бозорларда, ибodatхоналар бўйлаб юриб кекса ведачи қоҳиналардан қадим эронлар ва ривоятларни эшитди, имми рибзӣет қилган ҳақидиги китоблари ва тақвимлари билан танишди. «Маҳабҳарата» ва «Рамайна» каби эронлар, эртакалари, ҳикоятлари, қўшқалари, китоблари, улуғ айёмлари, ой ва йиллар ҳақидиги китобларини, ҳатто, қўхна вайроналарга битилган эрон вайроналаригача ёд олди. Сўнгги бир неча йилни эрон вайроналарда ўтказиб, ҳинд аломатларининг қилини бобиди тасаввурларини, сайёралар ҳақидиги тўғрисида тузган жадвалларини тўтпади... Яна эди, ҳиндлар юртида тўлганган бу имамларнинг қадимчилигини жамлаб, «Китоб-у-фи таҳқиқи мошқал» минг маъқулатин маъбулатин фила ақал ав бозорларини, яъники «Ҳиндларнинг ақалга сифатланган эронларнинг таълимотларини аниқлаш китоби» деб улам асар ёзди. Ҳақиқа эса уни қискача қилиб қилинган тоғ деб атайдик.

Беруний сулоқай асарининг ҳар бир бобини тугатганида шотирди Сабуҳга кўчиритишга беради. Абу Райхон уни топиб олганида Сабуҳ етти-саккиз яшар бир юртинда эди. Мана энди ниҳоятда зийрак бир эронларча бўлиб етишди. Қариган чоғида унга ҳам эрон, ҳам шотирд, ҳам ёрдамчи бўлди... Бундан бир эрта маъқуладан Беруний унга «Ҳиндистон»нинг эртти бобини кўчиритишга берган, ўзи эса кўп йиллардан буён ёнишга жазм қилиб юрган «Ал-Ҳазний» эртти маъқуладан тўғрисидаги китобини битишга эрттин эди. Лекин бирдан хурж қилиб қолган эрттининг ўйланган ишнинг беалга тепди. Боз устига, бир бирининг совуқ бу мишмишлар, теба султоннинг теба текалари фармонлари... Ким билсин, васвас эрттининг дучор бўлган бу қаҳри қаттиқ ҳоким эрта эрттининг эди не дейди? Уни не савдолар кутади?

Ўлим ҳақ! Беруний султоннинг қаҳри разабийла кўрқмайди. У фақат бир нарсадан – ният қилган ишларининг чада қолишидан, ёза бошлаган асарларининг ниҳоясига етмай қолишидан кўрқайди, ҳоҳам!

Беруний, хонтахтадаги сопола кўзачадан бир ҳўлаам шарбат куйиб ичди-да, ёстиғи тагидан ширин доғини олиб шақиллатди. Дарҳол эшик очилди. Сабух кирди. Унинг катта-катта қоп-қора кўзлари болаларча бир самимият билан порлаб турарди.

– Кел, ўғлим, ўтир!

Сабух кавуштини пойгакка ечди, ерга тўшмаган қалин жул наमतни товۇшсизгина одимлаб, устозининг рўпарасига келиб чўккалади. Шундангина Беруний шогирдининг алақандай ички бир ҳандоничида тўғанаётганини сезиб қолди.

– Сенга не бўлди, Сабух! Ким сени ранжитди болам?

– Ранжитди? Нечун? – Сабух кўз ёши аралаб жимамайди, жимаётганда оппоқ тишлари «ярқ» этиб озғин қорача юзи нуз тушгандай ёришиб кетди. Мен ҳозир... устозимнинг китобини кўчириб бўлдим – деди у ва «кув» этиб ютindi. – Буюк китоби Менин юртимни бутун оламга машҳур қилгузилди бу китоб. Уни тезроқ кўчирмоқ лозим, ҳусниҳат хаттотларга бериб, кўп нуسخада кўчирмоқ даркор, устоди!

Беруний индамай бошини ҳам қилди. У умрида жуда кўп дўсту биродар, жуда кўп шогирд орттирди, уларнинг яхшиларини ҳам, ёмонларини ҳам омад кулиб бокканда атрофида гириттгон бўлиб омад кетганида хонналарча юз ўтирганаарини ҳоҳ – ҳар хилини кўрди. Лекин Лоҳур кўчасидан топиб олган бу етимчадай садқоқатли шогирдини кўрмади. Бўй-баста келишган, мўйлови эндиғина сабза ўя бошлаган, тоа чивикдай нозик бу йитиғида ўз эмининг ҳамма фазилатлари – мулоиймийи, меҳнатсеварлиги, камтарлиги юз фоиз мужассам. Беруний

Билан бир даҳза суҳбат курси гўё Ҳиндистонга келиб бориётгандай, босиб ўтган йўллари-ю, кезган кезарларида қайта кезиб юртандай бўлади, шунда унинг бир бурдаси ўша улуғ маконда қолгани, бу маконнинг заҳматкаш, мўмин-мулоийм келиши кулиди ўз элдошларидай қадрдон бўлиб кетганини ким этади. Ажаб! Нечун гоҳо бир эл кетган эл билан ошно бўлмасдан туриб ётсирайди, келиб ўз тилим, ўз куйларим ва ўз кўшиқларим билан деб ўйнайди! Ўйнайди-ю, қатау ом қилиб бўлса ҳам ўз урф-одатларини бошқа юртларга ёймоқчи бўлади. Шохлар-ку майли! Унинг ўзи ҳам, оқу қорини тинитган Абу Райхон Берунийнинг ўзи ҳам бир болалар шундай деб ўйлаган эмасмиди? Ўзи туғилган жойи Ҳайхун заминидан яхши замин, туркий эл шогирдлардан яхши урф-одатлар, туркий кўшиқ ва туркий куйлардан яхши куй ва кўшиқ йўқ, деб ўйлаётганимиди?.. Хайриятким, бирда Журжон, булар Ҳиндистондай буюк ва фаройиб юртларни тарқатиб кўчиргани, ҳар бир мамлакат, ҳар бир элнинг ва туркиа бир олам эканини билди, билди «Ҳиндистоннинг ёлғиз фақат... минг афсуски, бу асарини, бу ин уми кетган бу суюкки китобини ҳозирча қайси тугишга мажбур.

Фақат, аслим, – деди Беруний чуқур хўрсиниб. Ҳозир бу китобни хаттотларга топишириб, китобларга тарқатиб бўлмас, ўғлим.

– Ўйиб, устоди?

– Табиби... камини уни, авваламбор, султон Маҳмуд Рахманинга тортиқ қилмоғим лозим!

Тортиқ қилинг! Кўп инъомлар оласиз, устоди! Беруний шогирдининг хайрат билан порлаган кўзларига тикилиб, мийғида бир кулиб кўйди: «Эҳ, намага уюкко бу йитит бу дунё юмушлари боби-да қанча гўдак, она сутти оғзидан кетмаган маъсум бола!»

– О, болам! Кўп инъомлар олмақ учун бу китобни у амир аа-мўмининга ҳамду санолар ўқимонинг сенинг юртингда қилган қатъу қирғинарни мадҳа моғим даркор эмасму, ўғлим?

Сабух гуноҳ иш устида тутилган ёш боламиз қизариб:

– Буни ўйламабмен, афв этинг, устоди! – деди бошини эгиб.

Беруний кўзачадаги шарбатдан яна бир қулақ ичди-да, кўзини юмди. Назарида, мияси чуқурда қизиб, хаёли чувалашиб кетаётгандек эди, асри шундай бўлса ҳам, кўнглининг бир четида сени бўямас бир истак – қабининг энг тутқарисини ётган дардларини айтмоқ истати тобора авж олиб борарди. Ким бисин, бу теба шаҳнинг теби машваратидан соғ-саломаат қайтадим, йўқми! Васвас дардига йўлиққан ҳокимдан ҳар нарсани кутмоқ мумкин!

– Болам, Сабух, – деди Беруний, бошини ёстириб кўтариб. – Камина эртанги машварат не мақсадда чақирилган – буни айтолмаймен. Шу сабабдан бир нарсани сенга изҳор этмоқни лозим кўраман. Ёдингда бўласин! Фақир бу китобни... сен меҳр билан оққа кўчирган бу асаримни ёзишдан мурудим – сенинг юртинг... Ҳиндистон оқидати гуноҳларимни юзмоқ эди!..

Сабух бутун вужуди билан оқдинга таалпиниб:

– Сиз? Гуноҳкор? – деб сўради. – Сўзингизни оқламадим. Ҳиндистонни топтаган сиз эмас, устоди сиз эмас!..

– Ҳа, камина ҳеч бир кимсанинг бузинини қоннатганим йўқ! – деди Беруний. Унинг иситиладиган бўғилган овози тўсатдан алмақандай очилиб, торгина чор бурчак хужрани янградиб юборди. – Қон тўкса... амир аа-мўмининг атаминиш сулатон Ҳазрат

Ҳазратнинг, унинг ашқараари тўқди! Шаҳарларни қар, афвотхоналарга ўт кўйдил! Ҳаммаси тўғри! Бу эсин... барибир, сенинг юртингда менинг элим юртинда ёмон таассурот қолди, болам. Йўқ, у амир аариналар учун менинг элим гуноҳкор эмас! Қон аниқ сулатон Маҳмуд янглиғ жаҳонгирлар, асарларини, мустабид шоҳларнинг разолати билан юзлагудурси, улар фақат ўз номлари эмас, балки ўз халқ номига ҳам доғ туширишга қодирдурлар! Қон афвотхоналарига зотлар эса доақада эзгу ниёт ва эсин ааматларимиз билан бўлса ҳам, мазлум элар асаридан бу ёмон асоратни йўқотмоғимиз даркор. Асар сенинг юртинг ҳақида, Ҳиндистон ҳақидаги асарини шу ниётда ёзганмен! Билиб кўй, болам! Беруний бунинг ҳаммасини алмақандай ёниб, асар ва давож билан гапирди-ю, бирдан ҳолатининг бошини ёстиққа ташлади, ташнааркан, асарининг кафтидай катта, қорамтир кафтлариди асарининг титроқ лабларини ҳис қилди.

Беруний кўнгли «шиғ» этиб, шогирдининг сака-лини аста синади, хаёлидан эса негадир: «Кўзим юртинда бу шўранкни уйлантириб қўймоғим лозим! Аста фикр ўтди. Ҳа, Садафбиди иккисини қовуштириб қўйса узукнинг кўзига солинган асарини аранмайдинми? Ярашадил! Бир фарзанди билан бўлади, у эса тинчиб, бус-бутун мутолаа ва асаридида дарёсига шўнғийди!

Беруний кўнглига келган бу гапни шогирдига асарининг бўлди-ю, бироқ бир зум ўйланиб қолди. Кетини у эди, бу икки ёшни қовуштириш фикри асарини келтиришга сезди: Садафбиди, юриш-ту-гуш-арини, сўзлари, хатто, олган нафасидан ҳам нафаси нафаси уфтуриб турган бу ёқимтой қиз унга эса аниқ бўлиб қолган эди! Йўқ, йигитлик даврини ўтиб, кексаллик манзилига қадам қўйганида

кўнгалига эрк бермоқ, гуноҳи кабирдур! Берунийнинг туғилуварини жияовай олади. Юрагига эрк бермак вақтидан ўтган! Аббатга, жиловдай олади! Фидо бу гапни кўзашдан олдин Садафбидан сўз олмаганининг кўнгалини бинамоқ лозим эмасму?

Беруний шу қарорга келди-да, Сабухдан Садафбидини чақириб беришни илтимос қилди.

Зум ўтмай, эшик товушсизгина очилиб, Садафбиди кириб келди. Мавнос кўрадай кўзларида аламдондай ҳадик, қиз ҳарир ипак дурраси билан юзининг бир томонини хиёла яширганича Берунийнинг ёнига келиб ўтирди... Беруний юрагидати ҳавжонини ёлғиш учун яна шарбат тўла кўзага қўла чўздди.

— Бибим, каминга бир нарсани ният қилган эдинг шу ниятимни айтгани чақиртирдим сени!

Садафбидан садо чикмади. У пўё совуқ хабар эшитишдан кўрққандай ранги ўчиб, ўтирган жойида хайкалдай қотиб қолди.

— Бибим! Сен қизим бўласан, Сабух менинг ўганим Мана ўн йилдирки, Сабух фақирга хизмат қилгани Кўп омижаноёв ахши йипит ула...

Берунийнинг сўзи бўғзида қолди. Садафбиди тўсатдан юзини кафтлари билан яшириб, пик-пик йиғлаб юборди.

— Сента не бўлди? Нечун йиғлайсен, бибим?

— Устод! — деди Садафбиди йиғи аралаш. — Мен мен шўрликка раҳм қилинг! Дийдорингизни кўрмак бахтидан жудо қилманг мени, жудо қилманг!

Садафбиди шундай деб, бошини эгди-ю, юзини Берунийнинг кафтларига яширди.

Беруний қизнинг бошини сийламоқчи бўлиб, кўлини кўтарди, бироқ бунга қучи етмагандай қўли «шияқ» этиб тушди-ю, бирдан ҳолсизланиб ўзини ёстиққа ташлади.

УЧИНЧИ БОБ

Амр ва муъминини султон Маҳмуд ибн Сабуқтегин қашғарий кўрағати тилда тасмадар билан зийнатланган жанговар фидо елкасида, тепасига ипак соябон қишлоқ олтун тахтада ўтирибди. Фидо атрофини аризон ўқинатган лашкаробошилар, амирлар, вазиру вакиллар қуришиб олган.

Қалани чақалакзор билан қопланган қир этагидан келиб ўган ўтар, ўзанининг у юзидати тепаликда атрофдан бинамда деяр билан қуришланган муаззам қалъа қилинган. Қалъа ичида эса юксак пештоқлари қалъага қолдирган, учалик куббадари соф тилла билан қишлоқнинг қаройиб бир ибодатхона яла-ёниб, қалани олар, шўк бу ибодатхона эмас, арши аълога бини ўзгани бир мўъжиза эди!

Султон турган қир ҳам, пастдаги сой ҳам, сойнинг у юзидати тепалик ҳам — ҳамма ёқ ҳисобсиз қишлоққа тўлаган, у ёқдан-бу ёққа от сурган сувори-лар қайқирити, қурола-яроғларининг шарақ-шуруғи, қишлоқ дунтури, жанговар филлар наъраси еру қўқни қишлоққа солган. Лекин султоннинг қонини жўштиртан бу ёқдан суронни ҳазин қўшиққа ўхшаш бир овоз бўлиб турар, бу — қалъадати мухташам ибодатхонага беркиниб, ибодат қиладиган маҳбусларнинг ози. Юрақни зир титратувчи бу ҳазин қўшиқ қишлоқ аёлга чиқиб, султоннинг юрагига гулаб қишлоққа эди...

Б. тоғдай ўзанининг бу юзидати уакан шаҳар кеча бир қамма биланок таслим бўлган. Ана, қароргоҳ тегирилгандаги қалани чақалакзорларда қўлаарига қилинган урилган хинд сарбозлари тўп-тўп бўлиб ётибди. Ўларнинг қурола-яроғлари тоғ-тоғ бўлиб уюлган, жанговар филлари эса султон қўшинларига хизмат қиладиган, лекин бу муаззам қалъа ҳамон таслимдан билин туртмоқда. Бу юриш чоғида ўнаарча шаҳарлар-

ни бир ҳамма билан забот этган султоннинг музаффар кўшинлари эса бу қалъа рўпарасида оқитилган қилмоқда, не-не қалъа деворларига етган навронолар бу қалъанинг осмонўпар деворларига етмагити, бошқа қалъаларни қозғай тешган арродлар бу қалъанинг метин деворларига «тиши» ўтмай турипти. Улардан отилган тошлар, қалъа деворларини тегиб, бамисоли коптоқдай қопчийди... Бу не ҳол? Наҳот, не-не шаҳарларни бир ҳамма билан тиз чўн тирган султони мунтасирнинг¹² музаффар кўшини бу қалъа учун тағин бир неча кун жанг қилса?

Султон Маҳмуд эрка вазири Абул Ҳасанак тутганида қадахни бир кўтаришда сипкариб, сақаси оша осмонга отди. Олтин қадах ҳавода мўъжаз кўнчадай ярқираб, ерга тушди-ю, мусаффо жаранга, ўсиқ майсадар орасига юмааб кетди. Султон новча бўй-бастини ростлаб, ҳаммаси бир хил қора арғумоқларини ўйнатиб турган лашкарбошиларга юзланди, қаҳраи қисик кўзлари ўтдай чақнаб:

– Амир Нуштегин! – деб наъра тортди.

Сурмаранг саамасига амирайк нишони қадалган йўтон, чорпахида лашкарбоши остида ер депсинган қора арғумоғини ниқтади. Ўргатилган арғумоқ қасир-қусур бостириб келиб, фида рўпарасида чўккалади. Амир Нуштегин эса эгардан тушмай, қўлини кўксига қўйди:

– Офтоби оламнинг хизматига мунтазирмен!

– Мунтазирсен! – деди султон аччиқ киноз билан, – Икки кундирки, кичик бир қалъани забот этолмай оворасен! Шаҳар таслим бўлмаса не қилмоқ даркор, амир Нуштегин?

– Ўт қўймоқ, офтоби олам!

– Ўт қўймоқ бўлса нечун қўймайсен? Нечун?

«Ўт» сўзини эшитганда яқиндаги чакалакзорда руж бўлиб ётган, ҳаммаси бир хил сариқ қўйлак,

¹² Султони мунтасир – енгилмас султон.

бир хил сариқ ипак шаввар кийган қора танли энда молотонлари орасида гада-говур кўтарилиди. «Ҳурсидан алақандай шуур ёғилиб турган аламанимо бир кимса даврадан отилиб чиқди-да, оғир бошини этиб, бир нимадар деб илтижо қилди. Етгани атрофига олазарак боқиб:

Бу мажусий не дейди? Абу Райхон қайда? – деб сўради. Чакалакзор орасидаги ҳаворанг чодирдан етти ёлворас тўн кийиб, бошига оқ салма ўраган, еттигина уёбурчак соқоли узунчоқ қорагитир юзига яқиниб тушган новча бир алаома чиқиб, сиполик билан бош эгди.

Ёлвороқ кел, Абу Райхон! Бу ғайридиннинг сўзини эшит! Арзи не – сенга сўзласин, сен бизга сўзла! Бевруний от туёқлари остида эзилган қалин майларини шип-шип босиб, нуруний чолнинг ёнига кетди, бошини осилтирганича мўйсифдиннинг ҳаворанг, паллапартиш сўзларини эшитди.

Бу бандан ожиз сиздай амир аа-мўмининдан бевруний шифқат тилайди! Дейдиқим, бу қасрда эзликнинг тарсибу ғурабо йиғилган!

Ғарибу ғурабо! – деди султон овози момақадар оғирлаб қалдираб. – Ғарибу ғурабо бўлса... нечун бевруний музаффарга қаршилик қилади? Нечун бевруний бўлмайди?

Офтоби олам! Қалъа аҳлининг аксари ожизалар экани, бевруноҳ норасидалар эмиш, чолаар эмиш, давлатпаноҳ!

Бевруний сўзини тутатмаган ҳам эдики, боғти нуруний чола юзгубан йиқилиб, қўллари билан ер тортишга киришди. Бевруний «ял» этиб юқорига, фида сақасида оёқ кериб турган султонга қаради, бевруний оқлинига талпиниб:

Одампаноҳ! – деб хитоб қилди. – Шифқат қилин, одампаноҳ!

Унинг сўзларини амир аа-мўмининнинг:

– Амир Нуштегини! – деган бетокат хайкырын босиб кетди. – Тасамидан бош тортган қасрга ў қўйга, ўт!

Чакалақзорда бир-бирита сўяниб, гуж бўлиб етган хинд маҳбусаари қорамтир кўларини кўкка чўлиб, уввос солиб йиғлашди, лекин пастга қараб от сўртган Нуштегин навқарларининг толибона қийқирини маҳбусаар ноасини кўмиб юборди. Зум ўтмай, тўрт томондан кўтарилган алаанганинг қизғиш тилларин муаззам ибодатхонани аждаҳо янглагн алаб, оф тобдай чарақлаган олтин куббаварини ямааб ютди.

Алаанганинг мулҳиш тиллари шундай шафқат сиз, олов ичида қолган муаззам ибодатхонанинг ярқираши шундай... гўзал эдики, қир ёнбағридан беҳисоб лашкар, гўё бу манзарадан сеҳрлангандай қотиб қолди. Бу совуқ ва улуғвор гўзалликка фақат бир нарса ҳалақит берар, у ҳам бўлса қадаъ ичн эшитилаётган боғли ҳазин куй, юракларни тилда ловчи боғли мунглаи кўшиқ эди! Узоқдан келаётган бу ҳазин кўшиққа энди қандайдир ёмон, кўнглини оздирувчи кўланса хид ҳам кўшилган эди. Ажа қилғувчи бу кўшиқ ҳам авжга чиқмоқда, гўё ер қаридан келаётган ўликлар фарёдидай тизгинсиз мунг билан янграмоқда эди.

– Эй, Яратган эгам! – деди султон юраги увишиб, – Наҳот, бу мажусийлар тирикайин ўтда куйиб кетадики, аммо тиз чўкмайди? Кўшиқ айтиб тирик-лайин ёнғувчи эани биринчи кўришим!

Султоннинг хаёлини Берунийнинг ғамгин овози бўлди.

– Йўқ, бу кўшиқ эмас, амир а-мўминини! Эмлик минг бетуноҳ бандаларнинг ноаси бу! Улар тоат-ибодат ила Парвардигори оламга ноа қилмиши! Гуноҳимиз не, деб йиғламиш улар!

Ибн Абду Райхон! Такаббурлик сабаб тагин му-... мен жазм эдингми? Мен сени уа мутақаббир... Ибн Синони топиб кел, деб йўлмаган эдим. Мен улар уни топиб келмоқ ўрнига... ғанимларим мендан, мендай амир а-мўмининга сўз қайта-... султон шундай деб, қийчини шартга қийн-... еттирдиди, боши узра кўтарди, бироқ нотаҳон қийини қаддлаган санчқидан инграб юборди-ю...

Ибодатги олтин қандимарга терилган шамаар-... кўнглинигн сўниб қолган, деворларига сарғиш... деворлар тутилган катта танобий хона ги-... тинди, ҳамма ёқ сув қуйгандек жимжит эди.

Султон, гўё ўз хоёнасида эмас, совуқ гўрда... қийин бўлиб, жисмидан совуқ тер чиқиб кетди. ... қийин қоксунк кўкратини ёриб чиққудек гурс-гурс... кўз олдига хануз алапта олган муаззам ибо-... қийини тулар, кулоқлари остида ўт ичида қолган... қийини маҳбуснинг мунглаи кўшиғи янгради... ... тавба! Унга не бўлди? Не сабабдан бундан кўп... қийини муқаддам ўтган бу жангу жадал тушига кир-... қийини Аламоқочон ёлдан кўтарилган бу воқеалар нечун... қийини ёлға тушди? Наҳот, амир а-мўмининдан фо-... қийини муқаддас лашкарига бўйсуннишдан бош тортган... қийини қийинларни қирон қилмоқ туноҳ бўлса?..

Султон беэилаб орилган биқинини сиаатанича, ... қийини тоғди. Мана, бу дардибедавога гириф-... қийини бунданги бир неча ой бўлди, шундан бери... қийини нотинч, жони беҳоловат, кечалари ёмон туш-... қийини ёнғиб, паҳима босади. Нечундир эзу ишлари, ... қийини қасралари, яратган боғлари, барпо қилган... қийини на макбаралари эмас, жанглар сурони-ю... қийини алурун, кесилган бошлар, дорда чайқалган... қийини, ёнинда қолган шаҳарлар ёдига тушади. ... қийини илгари ҳеч қачон ўйламаган ёмон ўйлар... қийини урди...

Ха, бунинг ҳаммасига мана шу дард, уч-түрт ойдан бери ёпишиб олган мана шу давосиз дара сабаб. Рост, сўнгги кунларда Чин¹³ ва Хинд мамлакатларидан келтирилган икки ҳакимининг қилма муолажаси ёқиб, биқинидаги оғриқ хиёб босилган ҳар оқшом юрагини чулғаб олгувчи совуқ танахура саб кўтарилган эди. Кеча, ҳатто, содик вазири Абду Ҳасанакка айтиб, сарой мултрибларини чақиртириш ва озгина кўнгилашулик ҳам қилган эди. Базмлар кейин эса эркатой вазири Абул Ҳасанак ёшанг пайтларини эслаб, султоннинг юрагини қитиқловчи бир гапни кўзаб қолди. Пўё Бухоро ҳокими Амлетининг сулокам кенжа хотини султоннинг висолни кўриш ишқиди ёниб, туну кун мотамда эмиш!

Султон Амлетининг бу кенжа хотинини бўлиб уч-тўрт йил муқаддам, Бухорога юриш қилганига асир тушириб олиб кетган, бироқ ўзини кўрматини кўришга хуши ҳам йўқ, уни тутқунда сақлашнинг мақсад эса – бетавфиқ Амлетинини чўлдай қовуриб эди, холос. Лекин кечаси Абул Ҳасанак султоннинг ишқиди ёнган бу хотинни шундай таъриф тавсиф қилдики, султон ҳам ногоҳон қитиғи кўзиб, анимай бўлорди, сўнг ишқ ўтида ёнган малакни кўриш истагини билдирди.

Осмон маликаси қасрининг энг хиват бурчидида султоннинг махфий тўшаси бўлар, тўша денорлари «Алфия-шафвия»¹⁴ достонидан кўчирилган ҳаёсиз суратлар, яланғоч аёл ва эркак севгисини тасвириловчи рангдор расмлар ва хинд пошоналари қасраидан олиб чиқилган яланғоч санамларнинг оатин хайкалчалари билан безатилган эди. Одатда ҳарам бекалари инъомга келган ёш маъсумаларни ҳаммомга солишиб, пардоз-андозларини жойини кўйгач, шу тўшага олиб киришар, бу ҳаёсиз сурат

¹³ Чин – Хитой.

¹⁴ «Алфия-шафвия» – Шарқнинг машҳур эротик достони.

эркак тўлаларда шахвоний хирс уйғотиб, уларни султоннинг зиносига «шай қилиб» кўярди. Рост, хотин йилларда, пайғамбар ёшидан ўтиб, тақводорини илтифат этган султон махфий тўшани тақводорангдан эди. Бироқ, кеча унинг кутилмаган хотини қувониб кетган ҳарам бекалари махфий хотини ўларича очтириб, Бухоро малагини шу ерга олиб келишибди.

Биз кесиб, султон елкасида енгил банорас тўн, яна оатин камар, беҳолгина одимлаб, махфий хотини кирганида... Бухоро санам, оппоқ дуржун хотини ҳаёсизларча очиб, қат-қат ипак тўшак тода чаққанча тушиб ётарди. Унинг кўзалари эриб, қорир гулдор рўмоли орасидан топиб чиққан хотини кўлиб сочлари ердаги қирмизги гиламда эриб сочилган, ўзи эса худди оташ ичиди қорини қўлидай тўлағана эди.

Султон оstonани хатлаб ўтиши билан санам сап-саб бўлиб, гиламга тиз чўкиб, унинг оёқларини қучиб, тиззаларини, сонларини синашга тутинди. Хотин ҳам сулолган қони бирдан кўпириб, санам эриб эдилди. Бироқ худди шу пайт, Бухоро маала-мала «чўлдай иссиқ танасига қўли теккан пайт, хотини кўналарда тинчиб қолган қорнидаги «типра-типра» пўё тўсатдан «уйғониб» кетди-ю, оғриқнинг эригини бўқиб юборди.

Султоннинг наърасини эшитиб, аввал Абул Ҳасанак, унинг кетидан ранглари қув ўчган ҳарам бекалари югуриб киришди...

Мана, шундан бери тўлағаниб ётибди, ёлғиз қўлдан эмас, нотинч ўйлардан, кўрган тушларидан юрагини чулғаб олган совуқ ваҳима ва адолат-адолат тўлиқсиздан тўлағаниб ётибди.

Б. Парвардигори олам! Осий бандангни ўзинг парварисен! Ва лекин... бу не кўрғина эканким, мана бундан султон Маҳмуд, ҳақ ва ҳидоят йўлида

кирқ йил сурон соғиб, машриқдан мағрибгача не мажусийлар ва ғайридинийлар бор, барча нақатли ом қилса, пойқадами етган эа борки, қанча ерда қуръони масжид сўзини ёйса, бу йўлда уни кирқ йил зафар устига зафар келтирсангу энди роҳат-фароғатда кун кечирмоқ мавриди келганини уни бу бедаво дардга мубтало қилсанг? Хайр, агар бу дард чиндан ҳам бедаво бўлса, унда англа-а-мусулминин ағамшиш тунохкор бандантинин қир-рўйи заминини забт этиб, беҳисоб бойликлар ортти-ганида, ўз дорус-саатанати Ҳазнаи мунавварини жаҳонда энг кўркем шаҳарга айлантириб, уни масжиди жоме янглиғ ўйнаб масжидлар, тўзама-беназир жаннатмонанд боғлар яратганида, Осиёи маликаси каби қасрлар қуриб, уларни ҳеч бир шир-охи-р-пировардиди топлани бу бедаво дард бўлад-у ўз ҳарамига Чин ва Миср, Ҳиндистон ва Рум, вусдек товангувчи тўза раққослар, бўғбул янгли-хушовоз хонанда ва созандалар, номи оламга кетма-маликуа калом ва воҳиди замон ааломаларни тў-ласал.. Бу неъматларнинг ҳаммасини ўзинг инча-этсангу тағин ўзинг ҳаммасидан бенасий қилсанг?

Йўқ, ноумид шайтон! Кеча назм аҳлининг сула-ни, сарой шoirи Унсурий ахши хабар топиб келди. Бу хабарни у мажусийлар тилида битилган эски бир-рисолада ўқиган эмиш. Машриқ мамлакатлариде-бирида, худудсиз уммонлар орасидати мўъжиза бир-оролда, «неъмат илоҳий» атамиш мўъжиза бир-дарахт ўсар эмиш. Кимки бу дарахтнинг мевасини-истеъмоа қилса, ҳамма дардларидан форир бўли-чоа бўлса навжувон йититга, кампир бўлса боқир-қизга айланаар эмиш...

Қирғизнинг сўз чинми, ёлғонми? Бу ёлғиз Амоҳта-ри Давно... чин бўлмоғи даркор! Зероким... нахот-бегана рўйи заминини зир титратган султон Махмуд-нинг фотиҳи мунтасир... ногаҳон ёпишган бир-тара тилиб Афшон шоа даҳасидати ғарибу ғурабо-ер янгане ўлиб кета берса? Йўқ, бунга инониб бў-лмас! Ахир ва-мўмининдай шохларни яратиб, уларни-ва-султонни зулмалоҳу фид арз», яъники «шоҳлар-нинг ерлиги соямдур», деган уа сарвари коинот,-дар-рўйи Унсурий айтган «неъмат илоҳий» каби-неъмат неъматлар ҳам яратмоғи даркор! Фақат бу-вақт ўтган макон қайда? Шунини билмоқ ва топмоқ-даркор, қалом!

У султон рисолаани эшитиб, дарҳол Чин ва Ҳинд-ийларнинг чакиртирди. Лекин улардан кўнгила-етгандан бир жавоб ололмади. Бу янглиғ ривоят-ларни улар ҳам эшитганларини, демакким, бундай-неъмат дарахт борлигига иймонлари комиа эка-рини билди қилшди, аммо уа неъмат илоҳий ўстан-макони қайда? Бу жумбоққа жавоб беришга ожизлик-қилишди. Султон, аввал дарғазаб бўлди, кейин хиё-лааб кўриб, барча ааломаларни эрталабки машва-ратга чакиртирди. Чакирилган ааломалар орасида-барчанинги тушига кирган Абу Райхон Беруний ҳам-бир ким билсин, Унсурий айтган неъмат илоҳий-қайда ўлади, бааки у билар. Ахир у кўп йиллар-инилар юртида турган, шаҳарма-шаҳар кезган,-барчанинги ҳамма илмаларини ўрганган, ҳатто, тилла-нинг ўрганиш, қадимий китоббариғача мутлааа қил-ган. Шонд уа неъмат илоҳий тўғрисида шу эски-иттифоқларда аниқ бир нарса зикр қилинган бўлса!-дар-қалом, ҳеч ким билмаса ҳам, ҳақими даврон-ағамини алов такаббур ҳаким... ҳазрат Ибн Сино-диннинг даркори! Не чора? Мана, уч ойдирки, султон-нинг некии кўзи Хуросон йўлида, аммо юборган энг

соддиқ мушрифидаридан¹⁵ хануз дарак йўқ. Бирон, ўз ҳақими даврон йўлга чиққан, деса бирон, Ғазнинг кешишни истамай бошини олаб қочган, дейди...

Аттанг, бундан уч ой авва, султон уа бетавафиди ҳақимга энг ишончли надиими, ариз¹⁶ Абдулафиз Сариқни юбораркан, бу ишни ҳаммадан, ҳатто, Хуросонга юриш қилиб, шу кунларда Исфаҳонда лашкар тортиб турган ўғли амир Масуддан ҳам сир сақашни илтимос қилган эди. Ким билсин, эҳти мода, эътиборни Ҳамадон ҳоқими Алоудлавага эмас, ҳозир Исфаҳонда турган шахзода Масудга йўлагиварида... Йўқ... султон унга, ўз пуштикамаридан бўлган зурриётига инонмайди. Чунки билади: шахзода Масуд, ўзи Исфаҳонда бўлса ҳам, икки қувонч Ғазнада, падари бузрукворининг ўлими тўғрисидаги хабарни кутиб ётибди! Бу беъмехр зурриёти ҳазир Ибн Синони бу йўлдан қайтарса қайтаралдики, ҳаста падарига юбормайди, йўқ, зинҳор юбормайди!

Ўғлини эсашни билан султоннинг кўкрагида алам аралаш исёнкор бир туйғу «ов» этиб ёнди-ю, қон суяк кўларини тиламга тираб, аста ўрнидан турди даги «типратикон»ни уйғотиб юборишдан кўрқиб, кўзларини юмганича бир нафас қимир этмай ётди, сўнг тоқчадаги шамалдан бирини олаб, йўлакка чиқди.

Шифтдаги билаур қандилларда минт-минт ёнган битта-яримта шам шуъласида ҳудудсиз йўлдан бўм-бўш ва алақандай сирли туюлди. Йўлакнинг охири кўринмас, икки томондаги тилла тасмалар билан қопланиб, дур ва забаржад қадалган беҳи соб эшикларнинг ҳаммаси берк, тик этган тонунг эшитилмас эди. Во дариг! Сарой аҳли қайда? Унинг энг инонган надиимлари, вазир уузароси, садоқатли

¹⁵ Мушриф — эачи, махсус давлат назоратчиси.

¹⁶ Ариз — ҳарбий дивон соҳиб, вазир.

лар диндорбошинлари қайта гўмдон бўлди? Бош бешондан Ғазниб, сулокам надиими Абул Ҳасанак энг кўринмайди? У, кимсан амир ад-мўминин, энг бир дардга мубтаало бўлиб, ўз ўтида ўзи қорғаниб ётса-ю, унинг саховати ила юксак мартабалик эришган бу вазир уузаро, унинг инонган бешон бўлиши бу амиру умаро осойишта уйқудда бўлса, бува ёш қанизаари билан ўз ҳарамларида ўй-тоғиб, кайфу сафо қуриб ўтиришса? Йўқ! Қайфу ёш қуриб ўтиришибдиими уа иббислар ёхуд бирор нарсатга ширинлиб олаб, уни тожу тахтдан мосуво қилиб, режаларини тузиб ётишибдиими? Тириккаларга энг кифрон бичиб, бирор тўшада султонга чоҳ қилишгани бу бетавафикар?

Ахир ад-мўминининг азаддан бир одати бор — қорғондан бўлса ҳам хатар шабадасини сезганда кайи шероиди жўшиб, вуждида шер қучи уйғонган бу шифр ҳам шундай бўлди-ю, бир қўлида филаннинг эб берилган аргувоний асо, бир қўлида шир дор тиритган шам, нимқоронғи йўлак бўйлаб кетди. У бир неча қадам босгач, асоси билан энг томондаги эшикни туртиб очди. Хона зим-зиё эди. Ундан қандайдир совуқ бир нафас келгандай, шунинг энг тушкарисида, зулмат ичида алақандай бир нарса ғимирлагандай туюлди-ю, султон, қорғон шув» этиб, орқага тисарилиди. Шу-шу, бош-ва эшикларни очишга юратги дов бермай, беш-ўн қадам босди. Лекин ўнг қўлидаги дур ва садаф те-ратили икки тавақали зававали эшикни кўргананда шифтр тўхтади ва бир зум иккиланиб тургач, уни қорғон билан аста туртди. Бу — машваратхона эди! Даволаари оқ мармар билан қопланган ўрдадай энг машваратхонанинг шифтдаги билаур қан-диллар бир неча шам ёнар, бу шамлар шуъласида тарқатган суялчиқларига инжу қадалган олтин тахт вақо жинно соғиб ярқираб туради... Куббасимон

ложувард шифти соф кизиа тилла билан эйиштиланган бу хонада энг муҳим машваратлар ўтар даваёт аҳамиятига молик масалаар ҳал қилинарди. Эртага бўладиган аломалар анжумани ҳам шу ерда ўтмоғи лозим.

Султон юрлати аламанчук бўлиб, ичкарига кириб жимжит. Тик этган товуш йўқ. Ана, тўрт томонидан меҳробсимон жойларда забот этилган юртларнинг кўк, сарик, оқ туғлари турипти! Марғуб туғлар Марғуб лашкарошларнинг олтин ва кумуш дубуғалари, тиллодан жио берилган совут ва қалқонлари осиб кўйилган. Уларнинг ёнида бандларига лаъ ва забаржад қадалган эгри қилчалар, ўқ терилган чарм садоқлар, суяк сопи ханжарлар, узун-қиска тиглар... Бу қуроллар, бу совғаларнинг ҳар бири бир дoston! Унинг, султон Маҳмуд Ғазнавийнинг беҳисоб юришлари, суронал сафарлариди хикоя қилувчи бебаҳо дostonлар... Султон бу ўлжа ларнинг қайси бирини кўлига ола оло этиб ўша музаффар жанг кўз олдига келади, забўн бўлган не не лашкарошлар, манман деган амиравар, қалондин моғ ҳокимлар, ҳатто, шаханшоҳлар эсита тушди. Буткура рўйи заминдан, ҳатто, Чин ва Румдан келган элчилар бу бебаҳо ўлжа, ранг-баранг товаланган бу марғуб туғларни кўрганда дамлари ичига тушиб кетади. Мана, соф тилладан аслаиб, хошнваларига ёқут, лаъ ва жавоҳир қадалган уакан қалқон. Унинг ёнида нозик олтин ҳалқалардан асвалган катта совут... Кашмир пошосидан олинган совул. Эсида бор: ҳарамиди мингдан ортик қанизи бўлган бу аял қомат, қалондимог шох майдонга кутурган жанговар фил миниб чиққан эди. У эса кутурган фиддан тап тортмай, қора қашқа арумоғини ушлатиб, майдонга мардонавор кириб борганди. На кутурган филнинг мулҳиш наъраси қулоғига кирган, на ваҳимаи важохати кўзига кўринган эди.

Қашқар! Султон, кўркувдан осмонга сапчиган қора қашқарнинг асчиқ қамчилганича, жанговар фил лаъа ёлтириб борган, боргану оёқларини узанган эди кириб, бир зарб билан қалондимог шохни фил қалонидан ўқириб юборганди ўшанда!

Бу султон Маҳмуд шундай мард, шундай тангити киши! У ҳеч қачон пистирмада туриб жанг қилмаган, бу шифратсиз қирғинларда ҳам ўзини лашкар патанга аманлаган! У машрикдан мағрибга чўзилган меҳробсимон салтанатини ўз салоҳияти, куч-қудрати билан юрлати билан орттирган... Хайхот! Бу чек-чек далаёт, бу шон-шухрат, бу ҳисобсиз хазина, бу ала-мўминини деган бу улуғ мартабалардан не қилинган, агар қариган чоғида бу аянчали аҳволга билиб қолса? Дардига даво тополмай, кечалари қашқар чикса? Унинг, амир ал-мусалминнинг қални тушига аримайлиган Йбн Сино атаминиш бу табибни йўқласа-ю, уч ойдан бери икки кўзи юзга, унинг йўлига тикилиб ётса? Унинг саховати ва танзимати билан одам бўлган муқарриблари эса қалондин мушкура тушган бу оғир оналарда аҳволнинг не қилинган? Билъакс, пана-пананда нгво ва фиску қални билан банд бўлса!

Султон, тўсатдан кўз олди қоронғилашиб, қўли-қўли арувоний асони қулочкашаб осмонга отди. Бу қалондин жио берилган оғир асо олтин тахт тешиги билан ўқиб ўтиб, тўрдаги қурола-аслаҳалар устига қални тушди. Жойидан кўчган совут ва қалқонлар кўч қирғинга тегиб, ўрдадай кенг машваратхонага ариштирилиб юборди. Кўнгирокдан тиниқ бу музаффар овоз машваратхонанинг қуббасимола лозонини шифтида акс садо бериб, узок янгради-ю, эди тинди. Тинган заҳоти йўлакнинг икки ёнида-та текасиз эшиклар шарақ-шуруқ қилиб очилди, қалондин муҳимаи шивир-шивираду тап-тап оёқ қалонларни эшитилди. Сўнг, ранги қув ўчган, қизил

банорас тўни остидан опшоқ лозимлари кўриниб турган, хушқад, хушсурат вазир Абдул Ҳасанак кўринди, унинг кетидан бош вазир Али Ғарибнинг кип-қизил юмавоқ юзи бир зум кўзга чаинди-да, яна ғойиб бўлди.

Абдул Ҳасанак пойгакка тиз чўкиб, ер ўтди.

– Офтоби олам!..

– Офтоби олам!.. – деди султон, негадир лаблари аянгчи титраб. – Ажалимдан беш кун бурун менга кафан бичиб, иғво йўлнга ўтдингми, баттоа?

– Валинъмат!

– Ўтмаган бўлсанг... қайга гумдон бўлдинг? Ул мешкорин Али Ғариб қайда? Нечун инонган мушрифларимдан ҳануз дарак йўқ? Қачон кегади ул бетаффиқ Ибн Сино?

– Кегадур, пушти паноҳ!.. Яқин кунларда етиб кеамоғи даркор!

– Шу ҳафта етиб кеамаса... дорга тортамен! Барчангни дорга тортамен. Тузимни ичиб, тузимигида тултурган нобақорлар! Уқдингми, муртад? Шу ҳафта!..

– Уқдим, пошони олам!

– Уқсанг, Ҷақир ааломаларни! Машваратга Ҷақир дарҳон!

Тўртинчи боб

Беруний устига янги кўк бахмад тўн кийиб, бошига учали олача тақия устидан симобий самасини ўраб, шогирди ёрдамида отга минганида офтоб энди чиққан эди. Кечаси шивалаб ўтган ёмғирдан кейин ҳаво мусалло, ариқ бўйларидати гиёҳлар, пахса девор ва, ҳатто, уйларнинг томамарини қоплаган майсадар ювиб кўйилгандай ям-яшил, тиниқ.

Тундаги иситма пасайган бўлса ҳам, Беруний ўзини ҳамон нохуш сезарди. У кўкрагини тўлдириб-тўлдириб нафас олади-да, отини аста йўрттириб,

шаҳарни иккига бўлган Афшон сой соҳилга чиқиб олади. Соининг ўнг юзидати кенг сайхоналикни бекиёс, беҳудуд Боғи Фирюза эгалаган. Тунги ёмғирдан сўнг боғ ҳам амақандай яшнаб кетган, ҳар жой-ҳар жойда тўп-тўп бўлиб гуллаган бодом ва шафтолилар эндигинга куртак чиқара бошлаган ўрик, олма, нок ва беҳилар орасида худди оқ, қизил, нимпушти либослар ёпинган гўзал маалакарни эсатеди. Худудсиз боғнинг машрик томонида опшоқ мармар қаср осмонга бўй чўзган. Нимаси биандир улкан оқ кушта ўхшаб кетадиган бу кўркем қасрнинг номи ўзига монанд – Осмон маалкаси! Осмон маалкасининг куйироғида Кўшкни давлат саройининг тилаккори гумбазлари арқирайди, ундан нарироқда эса лашкар девони ва бошқа маъмурий бинолар саф тортган, лекин улар Боғи Фирюздан куйида, соининг у юзида.

Бу ердан, соҳил бўйидан пастдаги шаҳар қафдай кўринади. Сой бўйини бора-боргунча ям-яшил туташ боғлар эгалаган. Бу боғлар ичида оқ, қизғиш, нафис хаворанг мармардан қурилган кўркем бинолар, кўшклар, кичик-кичик саройлар кўзга чаиннади. Бу ерда амиралар, лашкаробошилар, девон бекалари, бой тижорат аҳли истиқомат қилади. Ундан йироқроқда қарвонсаройлар, бозорлар, тими растадар, ҳаммом гумбазлари кўринади, улардан янароқда эса бир-бирига туташиб кетган кулба ва кулбачалар кўзга чаиннади. Қандайдир бестартиб қурилган бу кулбаи вайроналар, дўкон ва дўкончалар Беруний кеаётган дарё соҳилидан, худди «тардкам» деб сочиб юборилган ошиқларга ўхшайди.

Узоқ-узоқларга чўзилиб кетган бу бекиёс шаҳарнинг ҳамма даҳа, ҳамма бурчакаларида беҳисоб масжидлар қад кўтарган, уларнинг ранг-баранг кошоналар билан безатилган юксак гумбазлари, тиллакорни пештоқлари офтобда ажиб товланиб, тоғлар

билан кўршлаган Ғазнаи мунавварага ўзгача бир зеб бериб турибди.

Одинда икки қирғоқни туташтирган уламон кўприк кўринди. Кўприк рўпарасида узундан-узун отхона биниси бўлиб, бино олдиди ҳаммаси бирини қизил чакмон ва қизил этик кийган ёш ғуломлар саф тортган, улар ҳар томондан оқиб келаётган амиралар, аъён ва боёнларни отдан тушириб, танов билан хизмат қилишмоқда.

Беруний кўприкка яқинлашиб қолганида, уни кўрадаги боғ кўчадан ҳачир кўшилиган икки ғулом рақли бир арава чиқди. Аравада эски қулоҳнинг бошинга бостириб кийган бир кимса секин хирроғи кириб келарди. Ажабо: бу қулоҳли дарвеш у ёқда турсин, унча-мунча асизодадар ҳам юролмайдиган бу жойларда пачақ арава нечүк адашиб юринти?

– Э, э! – Беруний арава эгасини таниб, отининг жиловини тортди. – Э-ҳа, Ғазна фақирларининг султони Малик уа-шароб ҳазратлари! Қайси шамоат учирди, жанобларини?

Малик уа-шароб аравасини тўхтатди, рангнинг билиб бўлмайдиган патак соқолини силаб, ғалаётини ишшайди:

– Ўзарибдан сўрасак, азизим? Фақир қулабамнинг нечун қадам ранжида қилмай кўйдилар десак, эсин қадрдонини тарқ этиб, янгисини топибдилар-да, мавлонаи замон! – у кўзини қисиб, сарой томонини ишора қилди. – Янги дўст – султон Маҳмуд муборак бўласин, мавлоно!

Беруний беихтиёр қулаб юборди.

– Малик уа-шароб атаминиш сиздай ғариблар султонини унутиб бўлуруму? Гулун шарбатхонани тизга ташриф буюрмаган бўласак, сабаби хасталик, азизим!

– Хаста бўласаар... давоси бир қулатум май!

Беруний Жаннатий шаробингдан жон-жон бир инда сипқарар эдим, аммо не чора, ҳозир қоним машарат бошланур!

Малик уа-шароб, бошидаги эски қулоҳини бир қўли қўйиштириб, қамласини маънос ақимлат-ди, мавлоно-мавлоно! Наҳотки, шу ақлу заковон билан шохлар ва шерлардан йироқ юрмоқ шайнинг биламасанг?

Не чора?

Беруний Бор, йўлингдан қолма, азизим, шовдир Улаурун каби улуғ мартабаларга мушарраф эдинг!

Малик уа-шароб ҳачирита қамчи урди-ю, негадир қўл қўлатди.

Ҳа, эсим кўрсин, сента айталдурғон бир янги-на бир, мавлоно!.. Кеча оқшом қулабни вайронамга торт бир мусофир алмома ташриф буюрдиларки, эсим бошинг осмонга етди!

Ажаб! Ким экан уа алмома!

Бу ёни шундай сир-асрорким, уни ўзимга айтаётгани қам кўрқамени! – Малик уа-шароб шундай айтиб, қачирини қамчилаб узоқлашиб кетди.

Беруний алмома? Уни айтишдан кўрқамени? Ёли-ка! Бу дарвини не дейди? Бу сўзи ростми ё унинг қўлига гулун солиш учун айтдимми?

Маликлар ҳамон кўприк томон дарёдай оқиб келинган Беруний кўприк олдиди эгардан тушиб, эсини жиловини ҳозир нозир турган ёш ғуломга қўйди. Кўприкдан то Боғи Фирузнинг дарвозасига кетди, боғ ичидида Осмон маликаси қасрининг эгарлар элиладритига қирмизранг ипак гиламлар қўйган эди.

Беруний жиббонинг икки ёнида қилч яланғоч-хаста турган навқарлар орасидан ўтиб, саройга қарай йўналишда анжуман ҳали бошланмаган, би-

рок ўрдадай кент, сутдай оппоқ машваратхона одам тирбанд эди.

Ўрда, нақшли суянчиқарига дур ва жаноналар қадалган олтин тахтнинг ўнг томонида наъзаъзам Али Ғариб бошлиқ сарой аъёнлари ва девонбекари, чап томонда амиралар ва саркардадорлар тортган, девон бекарининг оппоқ симобий алаарига тигсимон тилла нишонлар қистиринган кимхоб ва мовут тўнали амираларнинг кундуз тайов ва сувсар бўркарига уч қиррали олтин жипс қадалган, беааридаги сербар камарларига кундуз тилла филофли эгри қилчлар тақилган. Уларнинг кундуз тепки тақилган кўк ва қизил чарм этикалари кундан жараан-журун овоз чиқаради. Тахт ёнида вазиру вузаро ва девон бекаридан куйироқда сурий бошлиқ бир гурӯх шоирлар кўринар, улар нарироқда эса бошига чамбарак қора қалпоқ кийган, иягида тўрттагина тук ўстан Чин хонини ўз тилмочига алаанимаарни билди-билди қилар унинг ёнида сарик ипак кўйлак ва кент сарешавар кийган хинд табиби камтарона кўла ва вуштириб туради. Чап кўлдаги калондимор ала ва саркардалар билан бир қаторда бошларини сурмарант салма ўраган бир гурӯх дин пешона саф тортган, улардан куйироқда эса уч-тўртта таниш алаомалар кўринар, уларнинг ичиди кенд мумажжим мавлоно Фаррухий билан ёш тарихи Абулфазл Байҳакий ҳам бор эди. Ҳамманинг кундузда, олтин тахтнинг ортидаги фид суягидан жон берилиб, нозик тилла тасмалар қоқилган икки тавақали ўймакор эшикда... Йиғилган раият пичрааб гаплашар, ҳамманинг чеҳрасида қандайдиги таҳлика ва таралдул муҳраанган, гўё ҳозир ёмон мулҳиш воқеа содир бўлгуси эди.

Беруний ҳорғин одимлаб алаомалар ёнига ўтир улар билан кўришаркан, бош девон соҳибни Абу Наср

демон жаноналарини кўриб қолиди. Соч-соқоли ва йиғилган, аскин зуваласи пишик, Абу Наср ёнида жаноналари ҳам уни кўриб, яқинроқ келди. Таниш бекаре кўруж қилдими? Бай-бай-бай!

Беруний бош девон соҳибни билан кўришаркан, кундузда, бир гурӯх назм аҳли курушовида турган бир кўруғининг унга қараб қандайдир сираи қилиб кўнганини пайқаб қолиди. Унсурий ён-ве-ва алаанечук пичор билан боқар, бошқаларнинг кундуз тақилган ва ҳалик алаомати муҳраанган бўлса, кундузда оламдай қип-қизил юзида вазиятта кундузда бир мамнуналик барқ урарди. Шоир энг кундузда мамнулартаарда қиядиган зарбоф тўнини кундузда, сурмарант салмасига амир ала-мўминининг кундузда алафни эҳсонини билдирувчи тилла нишон-ни кундузда олтин, кўлида эса зар қоғозга ўралган кундузда келди.

Де тавақаллачи нечун хушнуд? Нечун оғзи кундузда келди Беруний ичиди, бироқ шу пайт, кундузда икки тавақали оғир ўймакор эшик аста кундузда кундузда ю, ҳамма бошлар баб-баравар ўша кундузда ўтирилади. Бўсағада... эгидидаги кўк мовут кундузда кундузда тасма осиб, салмасига найзасимон кундузда қўлалган саройбон кўринди. У эшикда кундузда кундузда турган икки сарбоз ёнидан ўтиб, кундузда келди-да, кўлидаги олтин шақилдоғини кундузда келди.

Беруний аҳли мўминининг пири бузрукворни, сал-салмасига кундузда шони шухрати, тожу тахтимизининг кундузда кундузда, фотиҳи музаффар, амир ала-мусулмон султон Маҳмуд ибн Сабуктегин Ғазнавий кундузда кундузда..

Де мармар машваратхонанинг қуббасимон кундузда кундузда бериб, ғалати янграб келди: кундузда... Ғазнавий хазрат олийлари...»

Машваратхонани тўлдирган ок, кўк, сурмадор саамалар, кундуз ва сувсар тепаклар этилиб ертелди. Шу пайт... бир ёнида қоп-қора соқо-мўналар ўзига ярашган, хушқад, хушсурат Абул Ҳасаннинг бир ёнида пири мушид, Қозимом Сайиди ҳозирлари, султон Маҳмуд Ҳазнавий пайдо бўлди.

Ҳамма билан баробар этилиб таъзим қилган ёрнинг эшик томон ўғринча кўз ташлади, ташлади ва беихтиёр сесканиб кетди. Имом Сайид билан Абул Ҳасанак ўртасидаги султон... Азаддан жуда бўйиш қора, қотмадан келган султон, тўё бурунгидаги кўч қўзланган, тўё яна саа чўзила, тождор боши ширга тегарди, кенг юзи худди сарик чармдан ясалган никобга ўхшар, фақат кўзлари... мунг тўла қўнғи кўзлари амақандай чарақлаб турарди. Бирок, нодан йиғилган издиҳомни кўриши билан сарик, нодан ясалган бу хайкал нечундир бир фикрини эшитиб билан юриб тахт олдига ўтди, у ерда бир неча тўхтаб, эгилган бошларга, беҳисоб қабрлардан аёпайиб турган аёнчу боёнларнинг дўнг сақларини қадашиб қаради, сўнг оғир одимаб, тахтга чинди.

Тахтнинг ўнг томонидаги тилаакори қўнғи имом Сайид ҳазратлари ўтирди, чап томондаги эгилди шундай қўнғи собик суюкми налим, эндиликда эркатой вазир Абул Ҳасанак ўтириши лозим эди. Абул Ҳасанак ўтирмади. Эмликдан ошган бўлса ҳам хануз ёш кўринган хушқад, хушсурат Абул Ҳасанак тўё рақс тушгандай, қилпимлаганича олдига ўтиб, йиғилган раиятга қарата вазз айтди. Унинг овози худди сайроқи қўшнинг овозидай ёқинда сувдай тиник, баҳмадай майин эди. У Парвардигари оламдан амир ад-мўмининга сиҳат-саломатини саатанатга шону шавкат, тожу тахтга бахту савоби тилаб, ваззини давом эттирмоқчи эди, тўсатдан тахтда мунғайиб ўтирган султон вазирнинг сўзини кесиб:

«Амақула қадам Унсурий қайда? – деб сўраганини овози бўғик, хорғин, бироқ амақандай қўнғи таҳдидга тўла эди.

Ҳозир орфоби оламнинг хизматларига муқтадир! – шонр Унсурий, ер султурган зарбоф тўнғи эгилга ўралашиб бориб тахт олдига тизза қолди.

Султоннинг сийрак мўйловли юпқа лабларига қўнғи биланмас қуаги югурди, таҳдидли овози эди қўнғида.

Биз саатанатимиз шон-шухратини малҳ этганимиз шон-шухратимиздан миннатдормиз! Машварат қўнғи аён бўлсин! Мана, нодир салоҳият соҳиби, султоннинг боғбони, жаноб Унсурий бизга қўнғи қадам этмок истагида туну кун китоб кўриб, қўнғи бир жаннатий неъматдан дарак топмишганимиз. У неъматли илоҳийни тановула қилган осий қўнғи қўнғи дардларга даво топғусидир! Бу сўз қўнғи, манақула қадам?

«Амақулақат, даваатпанох!

«Тўнғи! Озига сиққунча олтин ошатишини дардлар тўрдаги эшик очилиб, олтин динор тўла қўнғи кўтарган таниш саройбон кўринди. Унсурий қўнғидан кўзлари чақнаб ён-верига қаради. «А, налим бўстонининг боғбони, тўнғунингча қўнғи қўнғи хизматинг ҳақолдур!..

«Тўнғи, тўё олдига тилаа эмас, энг ааззатли қўнғи тургандай тамшаниб, оғзини катта очди-да, қўнғидаги олтин динорларни ошашга киришди. Машваратхонани тўлдирган издиҳом «тур» этиб бир қўнғи олдди.

«Тўнғи бундай маросимларни, султоннинг қўнғи қўнғида сазовор бўлган кишиларга олтин қўнғи маросимларини аввад ҳам кўрган, ҳатто, қўнғи тўнғида, ўлар ҳолатга тушганларнинг аянч-қўнғида қўнғида шохид ҳам бўлган. Аммо ҳозирги

манзара... Ё, тавба! Шоир Ҳусрий, ўймоқдекки оғзини катта очиб, анжирдай-анжирдай юм-юмлаб тилаа динорларни ҳудди энг ааззатга таомни ошаётган оч гадодай ошарди. Унинг юзлари бўғирнай лунжлари пуфакдай шишиб кетди, баркашга тинган кўзларидан тирқираб ёш оқа бошлади, бирга оғзи олтинга тўаса ҳам, ҳамон ошанидан тўхтаб эди. Машваратхонага йиғилган издиҳом ҳам нондир Ҳусрийга кўшилиб тамшанаар, лабларини нафр ҳамма кўзларда ҳасад учқуни чақнаар эди...

Ана, баркашдаги олтин яримлаб қолади. Лекин не пайт назм бўстонининг боғбонига нимадир бўлаар у лаблари билан яна бир олтинни ҳимариб, олтинга олмақчи бўлди-ю, кўзлари косасидан чиққувдай олайиб... қаттиқ ўқчиди. Ўқитганда бир нечта донор оғзидан отилиб чиқди-да, даранг-дурунг қонаар юмалаб кетди.

— Офарин, маликуа камол! Олтин қустан шоирнинг қусуғи ҳам ўзига дору! Териб ол олтинларини Султон тилаам устида эмакаб юрган Ҳусрийдан юз ўтириб ўрнидан даст турди. Туриши билан те рунийнинг эсига яна ичини курут еб, куриб қолган баҳайбат терак тушди. Бироқ бу теракнинг вазоҳатидан кўрққуван, унда кишини зир титратувчи пинҳоний бир қуч бор эди!

— Биз саатанатимиз шавкатига шавкат, доврўнга доврў қўшган, музаффар юришларимиз маликани оламга таратган ўз шоиримиздан мамнун ва миннатдормиз... Маликуа қадам Ҳусрий!

— Лаббай, валинеъмат.

— Агар янгилишмасам, сиз айтган неъмати наҳон машрик мамлакатларининг биридадур?

— Шундай, даваатпаноҳ! Эҳтимоаким, Чин ёхуд Ҳинд мамлакатининг машрик томонига, уммонлар қатъидаги оролардан биридадур. Бу рисолаи муво рақда шундай дейилган! Не чораким, биз назм наҳон

наҳондан бироқдурмиз. Шояд, машваратга келганини наомалару уламои забардастаар аниқ айтиб берсадар, даваатпаноҳ!

Таъининг чап томонида кўла қовуштириб турган наҳонлар назир аъзам Али Ғариб пилдираб олаар эдилар.

Чин қонимидан сўрамоқ даркор, пушти паноҳ! Ҳан ў, тавоҳе билан бош эгиб. — Яна бир маротаба даркор!

Султон бу сўздан афти буришса ҳам:

Чин мотини! — деб чақирди. — Тиломчаар қайда?

Чин қоними қора чамбарак қалпоқча кўнди-рабди мушталескина бошини ликиматиб, аввад, эҳтиш, кейин барча машварат аҳлига таъзим қилди-да, ширин илжайиб, бир нимадар деди. Таъин дарҳол таржима қилди. У яна нағариги эсини талкиллади, яъники шоир Ҳусрий айтган наҳоний дароҳтини Чин ҳақимлари ҳам эшитган. Қана, наоматлар бўлаёйким, бу саволга аниқ бир айтишга ожизлик қиладилаар.

Чин қонимидан кейин нават яна Ҳинд табибиятга, Бироқ у ҳам эски жавобини такрораб, наҳоний ривоятлардан сўз очган эди, султон таъини бетоқат кўла сиятаб:

Пас! — деб хитоб қилди. — Тагин мужмад жавоб!

Тагин сарфаст! Ангини айтгидурғон ким бор?

Кейинге машваратхонанинг юксак куббасимон ширин яна акс садо бериб янгради: «Ангини айтадурғон ким бор? Ангинини!»

Кейинининг назарида, машаваратхонани янги-наҳондан бу акс садо султонга қандайдир қучи наҳон билгилалади. Мунг тўла қийос кўзлари қаҳр билан чирқиб:

Даркор, наҳизар! — деб хитоб қилди. — Бу не шу-наҳон наҳондан даврон, не нами урфонким!», қирқ наҳон урфон — нам аҳли. Олимаар.

йида тузимни ичиб, жуън бир жумбоқни ечиб бера-маса. Нахот, меним салтанатимда бу сир-асрорни ечадурғон бир донишманд бўлмаса?.. Абу Райхон Беруний қайда? – тўсатдан сўради у. Ложувард тумбаз учинчи бор тантанали ва тахдидли акс садо берди: «Абу Райхон Беруний қайда?»

Қайта кўтарилма бошлаган ҳароратдан қарахт бўлиб турган Беруний бир сапчиб тушди-ю, тавозе билан бош эгди.

– Хизматингизга ҳозирмен, давадтапоҳ!

– Ҳозир бўлсанг, нечун сукут сақлайсен? Ким сени ўн йил Ҳиндистон юртида умри ўтган ааломай воҳид дейди? Хужрангуда қаламушдай яшириниб, ёстиқдай-ёстиқдай китоб битасен. Ва лекин, бизга лозим бўлган сир-асрорни ечмоққа ақлинг етмайди? Беруний юрагининг турс-турс уришига қулоқ солиб:

– Офтоби олам!.. – деди секин. – Фақир... шопир Унсурийга бир саволим бор...

– Шопир эмас, маанику қалом!

– Маанику қалом жаноблари уа неъматини илоҳий тўғрисидаги сўзни қайси китобда ўқитанаар?

Унсурий, қандайдир бесаранжом питираб, ён-верига қаради.

– Барча паранда-ю дарранда тилини билган... уа Сулаймон пайғамбар алайҳиссаом, – Аммоҳ унинг покиза руҳини шод эттай! – Уа табаррук зот ҳақида битилган ушбу муборақ китобда зикр этилгандур бу даракт! – деди шопир ва оғир ҳансираб кўйнидаги китобини боши узра кўтарди.

– Ижозат этсадар, бу табаррук китобни камина ҳам ўқиб кўрсам!

Унсурий, дўшти юзида зўр ҳажжон, бир ёнидаги шерикаарига, бир қовоғини уйиб турган султонга қаради.

– Бер, ўқиб кўрсини!

Беруний, машваратхонага чўккан чуқур сукут ичида, кўлама-қўла ўтиб келган чарм жилди оғир китобни олиб очди. Бутун раият, машваратхонага йиғилган барча аъён бўёндар, амиру умаро, девон бекалари, дин пешволари-ю, илм аҳли, ҳатто, алақандай мунғайиб қолган султоннинг ўзи, ҳам унга қалайиб қолган эди. Машваратхона жим, фақат қўла қовуштириб турган одамаарнинг ҳансираб нафас омишлари эшитиладди, хоҳос.

...Йўқ, Беруний янглишмаган, бу ўша, кеча Хатлибетим келганидаёқ эсита тушган кўҳна ри-ноятнинг ўзгинаси! Ўз пошшосига яхшилик қилиш ниётида унга мўъжиза ниҳол инъом этиб, бошидан жудо бўлган тўтиқуш тўғрисидаги ибратли чўпчак-нинг ўзгинаси!

Ё, тавба! Султон-ку, чўкаётган чўпга тармашар леландек, сабаби бедаво дард, бу қадим эрталка инонса инонгандур! Аммо... назм аҳлининг султо-ни атамиш бу шопир, бу вазиру вузаро, бу амиру умаро!.. Нахот, булар ҳам бу чўпчакка инонсалар? Ё, булар ақлдан озган, ё... сабаби безгак, унинг ўзи ақли хушидан айрилган!

– Нечун оғзингга тақон содлинг? Сўза, Абу Райхон!.. «Сўза, Абу Райхон!»

Беруний юксақ шифтда янграган акс садодан етсаканиб кетди-ю:

– Хайҳот! – деб юборганини ўзи ҳам билмай қол-ди. – Йўқ, бу ааломалар битган китоб эмас, давад-таноҳ, чўпчак бу! Чўпчак!

...Машваратхонани тўлдирган оломон бирдан ҳа-рикатта келиб, «турр» этди-ю, дарҳол жим бўлди. Бу муалхиш жимликдан султоннинг алақандай аянгчи, интроқ овози эшитилди:

– Чўпчак?

Беруний бирдан бўшашиб, деворга суянди.

– Бир кошпик қонимдан кечтайсиз, офтоби олам Ва лекин, таассуфлар бўласинки, чиндан ҳам неч қўпчак бўл..

У сўзини тутатмасданок шоир Унсурий, зарф тўнининг этақларига ўралашиб, қоқиланб-сўридан ниҳа тахт рўпарасига бориб юзгубан йиқилди.

– Офтоби олам! Бу нобакор Абу Райҳон... пайғамбар алайҳиссалом... Сулаймон пайғамбар сўнгги чўпчак деб ёлғонга чиқарди! Инчунин, шакковат қилди бу гумроҳ!

– Гумроҳ! – деди султон, алақандай чекенга бир алам билан. – Ҳамманг гумроҳ, ҳамманг ноёнон Қирқ йил тузимни ичиб, тузалиғимга тушурган нонқўрлар! Бошимга мусибат тушганида наво топа олмаган ақли кўтоҳ аломадар! О, ўлмаган ҳолим менинг!.. Вазири аъзам!..

Тахт олдига ҳайкалдай қотиб турган Амир Фарид худди биров оёқларига боғла ургандай, муккасиданга тушиб, ер ўлди.

– Анов бетавфик... хазрат Ибн Сино қайда? – Давлатпаноҳ! Иншоола, Худованди қарини иноятини дариг тутмас! Уа нажот фариштиси Ибн Сино йўлга чиқмиш!

– Йўлга чиқмиш! – султон бир юақинишида боғ дати олтин банди эгри қилчини қинидан сўгурди олади. – Қайда юрмиш уа ҳақими мутақаббир? Қайда? Ё, дарҳол топасен уни, ё ҳаммангни чопанг! Ҳаммангни!

У ёғи нима бўлди – Беруний яхши англамай юзди. Машваратхонани тўлдирган издиҳом биринч ҳаракатга кеади-ю, бир-бирини босиб, янчиб, кўнган қараб ёпирилди... Бир зумда ҳамма ёқ остин-устин бўлиб кетди, қимдир йиқилган эди, бир неча одам унга қоқиланб ўмбалоқ ошди... Зум ўтмай машваратхонани фақат икки одам қолди – бири қилч яланғочлаётгани ҳамон тахтда тебраниб турган султон, бири кўз олаб қоронғилашиб, деворга суяниб қолган Беруний эди!

БЕШИНЧИ БОБ

Биринч, тўрт юз йигирма биринчи йил ҳижрий, 809 йилда ойининг учинчи куни¹⁸ намозшом вақти шайхнинг уақан чорхари хонасига қирқ бир ақлихат хатот йиғилди.

Шайх¹⁹ хатотларни «Аш-Шифо» китобининг навоқ феолини кўчириш максалида дутфан тақлиф қилган эди, бироқ намози асрда баногоҳ Ҳамадон қалъи Абулдулав ҳазратларидан кўш чопар келган шайхнинг саройга олиб кетдилар.

Шайх отта мина туриб, саройдан қайтгувча вақтин ақлини меҳмон қилиб туришни каминатага таъинлаб, Камини дастурхон ёзиб, уларни меҳмон қилиб, сўнгра қогоз-қаламларни шайлаб, шайхни қилиб олди.

Шайх, олатда, тўрда ўтириб, ўйлаган асарини қалом айтиб тураар, хуснихат хатотлар эса сўз-сўзлашиб борар, шу йўсин, бир кечада ўттиз-қирқ навоқ таъёр бўларди.

Шайх «Ал-Қонуун»ни ёзиб тутатгандан кейин ҳам таъири қилган, Исфаҳонда хуснихат хатот борки, шайхнинг йиғиб, ўзи айтиб турган, хатотлар эса қалом сўзлашиб борган эди. Сўнгра ҳар бир хатот қаломини яна йигирма-ўттиз нафар толиби илмлар-нинг йиғиб шайхдан ёзиб олган матнни ўқиб бераар, шайх намадар эса буни ёзиб олар ва шу йўсин ҳар навоқ бир неча юз нусха китоб тайёр бўларди. Ал-Қонууннинг эа орасида тез тарқаб, тез шуҳрат қилинган боиси ҳам шундадур.

Шайх саройдан хуфтондан кейин қайтди. Устод вақтин қанжонда эди. Хатотлар йиғилган хонага қайтиб, навоқ ақлидан уэр сўради-да, хатотлар-ни қанжонот берди. Биз ёлғиз қолдик. Шайх дарҳол

¹⁸ 10-11 февраль ойининг охирига тўғри кеади.

¹⁹ Ибн Синони шайх ур-раис, яъни аломадар раиси, деб қарашлар.

кийим-кечак ва уч-тўрт кунлик озик-овқат ғамлашимни илтимос қилди. Маълум бўлишича, Ҳазна ҳокими султон Маҳмуд Ҳазнавийдан Ҳамадонга элчи келбди. Элчи шайхни ернинг тагидан бўлса ҳам топиб, дарҳол Ҳазнада ҳозир нозир қилиш тўғрисида султондан фармон келтирибди. Бу амру фармонни ўқиб, капалаги учган Аюлдава аъло ҳазратлари шайх билан пинҳона учрашиб, унинг ўзига маслаҳат солибди. Шайх Ҳазнага боришдан қатъий бош тортди. Иттифоқо, элчи кетгунча шайхнинг бирор жойга яшириниб туришини маъқул топибдурлар.

Биз устимизга эски чакмон, бошимизга эски кулоҳ кийиб, хуржунларни кўтариб, тун ярмида уйдан чиқдик.

Шайх қаттиқ изтиробда эди. Бундан беш-оати ой муқаддам, амир Масуд Исфахонни забот этганда шайх ундан қочиб, Ҳамадонга келган эди. Бундан бир ой муқаддам эса шайхнинг Исфахондаги ҳовлисига ўт тушгани тўғрисида кўнгиласиз хабар келганди. Айтишларича, ёнги чоғида шайхнинг нодир кутубхонаси ёниб кетган. Иниси Абу Маҳмуд эса тирикми, йўқми, бу ёғи ҳам хануз қоронғи. Шайх бутун тошпан дунёсини шу кутубхонага сарф қилган, унда устоднинг кўп кўлаёмалари, «Ал-Қонун», «Аш-Шифо» каби китобларининг энг хушхат хатотларга кўчиртирилган ноёб нусхалари сақланур эди. Ишқилиб, улар ҳам бошқа китоблар билан бирга ёниб кетмаган бўласин!

Сўнгги йилларда шайх Исфахонда инсоф ва адолат ҳақида, одил ва ноодил шохлар тўғрисида «Китоб ал-Инсоф» деган бир асар ёзишга киришган эди. Исфахондан совуқ хабар келганда шайх бир инисини ўйлаб куюнса, бир кутубхонаси ва шу китобини ўйлаб эзиди, сабаби — бу асарнинг кўлаёмаси чада қолган эди. Энди эса Исфахондан

қочган одам, Ҳамадонда ҳам Ҳамадан яшириниб, пинҳона кун кечиришдан бошқа чора қомади. Ё, тавбал Кексайган чоғида бу 1,6 кўрувалик! Устоднинг мутоаа ва мушоҳададан бошқа ниёти йўқ. Шўрлик шайх қачон бу ниётга етади? Қачон осойишта кун кечиради?»

(Абу Убайд ал-Жузжоний хотириларидан.²⁰)

ОЛТИНЧИ БОБ

Бош вазир Али Ғариб саройдан кўнгли ғаш бўлиб қайтди. Тунов кунги машъум машваратдан кейин султоннинг аҳволи яна ҳам оғирлашди, инжиқлашди, на оғзидан тузук бир гап чиқади, на унга гап уқтириб бўлади. Ўшандан бери султон фақат бир нарса билан қизиқади, у ҳам бўлса ҳокими даврон Ибн Сино! Ҳазрат Ибн Синодан дарак борми, йўқми — бир кунда ўн маротаба сўраб-суриштиради, бош вазир билан Абул Ҳасанак эса минг хил ёлғон-ялшиқ гаплар билан кунни кеч қилишади, бироқ эртанги кунни ўйласалар, юрак ўйноғи тутиб, тонг отгунча тўғраниб чиқишади.

Шу бонисдан Али Ғариб гўзалликда беназир, лекин шу кунларда унинг кўзига жаҳаннам бўлиб кўринган Осмон маликаси саройидан қайтгач, «беш кунлик дунё», деб бор вуждули билан айш-ишратга шўнғийди.

Вазир аъзамнинг боғи Фирюза боғи билан, саройи Осмон маликаси саройи билан рақобат қила оламаса ҳам, ўзига яраша файзи бор. Шу кунларда боғда шафтоли ва чилмаки ўриклар қийғос гуллаган, майин қизил кум сепилган хиёбонлар четигаги

²⁰ Устоз Ибн Синонинг солиқ шотирли, ажойиб инсон Абу Убайд ал-Жузжоний хотиравари биз учун бебаҳо бир меросдир. Лекин, афсуски, бу бебаҳо хотиравлар ханузгача тулалигича топилгани йўқ.

хушқад сарваар нафис митти япроқчаар бина бурканган, ариқ бўйларидати мажнунтолар нозик сочпопукаар ёзиб, тўё сув бўйида соч тараб ўтирган санамлардай очилиб кетган, айниқса, ноздан кейин гуазор ва хиббонардаги кумуш фанерадар ишта тушиб, тош фонусаар ёкиганди бина ҳам яшнаб кетди, чиройига чирой, фанити файз кўшилади.

Бош вазир, одатда, кечкурунаари саройдан кетгач, этнидаги зарбоф тўнни ечиб, енгил анбон ўранади, бошидаги оатин нишон қадагган сурпанг самаси ўрнига шафтоли гулаи духоба тош оёғига енгил кавуш кийиб, худудсиз болда дафт сайр қилишни яхши кўради. Ҳар бири ўз алатфати, ўз кўрки, бетакрор тўзаалити билан ажраб турган бодомзор ва шафтолизорлар, хурмозор ва анорзорларни аста кезиб, даваат ишлари ҳақида танҳо ўйлашни, ҳовуз бўйларига курилган шини шийпонлар, тўрт тарафи очик, тумбазаи болохоналарда ўтириб, энг мураккаб муаммоар, сериу боқ юмушларни ҳал қилишни, ечимас тутунларни ечилиши маъкуа кўради. Серғава ишлар, хатирас юмушлар, ечимас тутунлар эса кундан кунга кўпайиб бормоқда. Бу жумбоқларнинг энг чинида табиний, тожу тахтнинг вориси ким бўлади, сотоннинг ўзидай жангари, қайтмас, бир сўзан инди Масудми ёхуд мўмин-қобилгина шахзода Муҳаммадми, деган жумбоқдир. Чунки бошқа ҳамма орталиклар, аркони ҳарб ва аркони даваат, назира вузаро, аъёнубоёнаар орасидати тарафқашанлар низо-ю нифоқлар, фиску фузжулар – ҳаммаси инчигал муаммога бориб тақалади. Чигал муаммоар эса хушбўйлик ва эҳтиёткорликни тақозо этади, чунки вазир аъзам билади: даваат ишлари – бу жон майдони эмас, бу ишда бор куя билан камондан тегузиб бўлмайдил!

Дарго, султоннинг ўзи амакочон кенжа ўғли Муҳаммадми валиаҳд деб фатво берган. Бу аниқлабдор, бу фатво ҳали хутбага кўшиб олинган эмас, тор доирада, вазир вузаро даврасида инча-юкча, қолаверса, амир ала-мўминининг қароридан кўплар норози. Улар орасида заифа ва ҳал даваат юмушларига бош суқиб, саройнинг ёт деб ётқизиб, тур деб турғазиб ўргатган, элнинг суюкми синглиси Хатибегимдан тор-тор муштдежгина бўлса ҳам, камаси хумдек, ҳар соғибон Абу Наср Мишкан жанобларигача келган вазир билади – уларнинг ҳаммаси амир аъзам билан шихона алоқада, ҳар он, ҳар дақиқа оғзадан ишлардан кўз-қулоқ бўлиб, «тик» этган ишга қулоқ солиб туришибди. Агар амир Масуд қароран қуларда Исфахондай овлоқ жойларда турган бўлган беш багтар авж оларди.

Бош вазир, хиббон ва гуазорларни аста айланиб, элнинг жумбоқларни танҳо ечаркан, юришдан кетган човларига ҳовуз бўйларига курилган шийпонларда ўтириб ором олади. Шийпонларда эса инча-юкча – бежирим билаур илишларда нафис вафотан шафкрафт маю шарбатлардан тортиб, ашад турган бедана кабобларгача, тандирлардан кетган узилган иссиқ патирлардан тортиб, эл болонларгача – ҳамма нараса муҳайё бўлади. Бу таъиннинг истагига кўра, бир жойда ҳали инча-юкча урмаган ёш гуломлар хизмат қилса, бу жойда ҳарир ишак кўйлақлари ичидан оппоқ ишларни кўришиб турган, ҳали оналари ўпмаган эл болонлар назокат билан бош эгиб туришади, буларнинг, юм-юмавоқ одамнинг ҳар бир сўзи, булар инорасини маҳайё бўлиб кўтишади... Буларнинг буғун вазир аъзам саройдан юраги раши қилиб кетган-ю, сайр қилиш ҳам кўнглига сигмай, қароридан тўрникки ошёнади кўшкка ўтди.

Сўнгги пайтларда, айниқса, амир а-мўминининг аҳволи оғирлашиб, васвас дардига дучор бўганидан бўён, бош вазир ўз кўшкидаги барча интибатбахо бўюмларни, Ҳиндистондан келтирилган оатин маъбулалар, биллур идишлар, инак тилмалар ноёб зеб-зийнатлар, қўйма тилмалар, хум-хум оёқлар кум ва беҳисоб динорлар, фис суягидан ясалган надири кўтичалар, фаройиб хайвонлар ва қўшларнинг мўъжаз хайкалчаалари – ҳамма-ҳаммасини хуфий жойларга яширтган, қошона хоналарида энг олов жихозларгина қолган.

Бутун бош вазир кўшкнинг хувилаб қолган наларидан бирига кириб, кўрпачага ёнбошлаган бир он кўз ининтириб, оғир ташвишлардан ронан кетган минсига жиндаккина ором бермоқчи, сўнг таъзимга келган тижорат аҳлини, тунги суҳбатда чакирилган хуфийлар, мушрифлар, амиру умарони қабул қилмоқчи эди. Вазури аъзам ушбу кетишдан аввал этикаларини ечиб, оёқларини уялатишни яхши кўрар, тўғрироғи, бусиз кўзнинг уяре келмас эди. Бироқ бутун тушакка чўзиниб, энг оёқларини узатганида, кўшк оғаси кириб, Афшар шол даҳасидан бир хуфий келганини, хуфий бош вазир жанобларига дарҳол изҳори ихлос билдириб, азмаида бестоқат бўлаётганини аъз қилди. Бош вазир, одатда биринчи гада тижорат аҳлини қабул қилар, чунки улар ҳеч қачон куруқ келмас, айниқса хорижий юртлардан ташриф буюрган савдогарлар катта инъомлар, қимматбахо совға-саломлар билан келишарди. Бироқ Афшон шолдан хуфий келганини эшиттач, тижорат аҳлини ҳам иккинчи гада қўйиб Афшон шол – шаҳарнинг энг камбағал, энг серғава даҳаси. Ундаги хуфийларнинг хабарлари алоҳида аҳамиятта молик.

Али Фарид оёғини ўкадаш учун кирган эрка рўминга рухсат берди-да, айғоқчини чакиртирди. Са

қарай Афшарда устига эски қора чакмон, бошита қора ағдарма тегилак кийган бир кимса пайдо бўлди, қора бўлаи ю, улкан қора қуртдай гимираб келиб, қоринга тизга бўкди.

Вазир аъзам, негадир, эҳтимола ўзига ўхшаб ташриф юртгани учундир, бир қарашда улкан қора қорини элагувчи бу эски хуфийни кўп хушламас қилиб, Бирок Пирн Букрий деган бу кекса айғоқчи эски ағдарма хабарлар келтирар, Малик уа-шароб қорини анон шаккок шоир майхонасида бўлади-деди, буларни юмушлар, салтанатга қарши қаратилган эски тилмаларни оқизмай-томизмай етказиб туришда эскиро қолди!

Бу сарфар ҳам шундай бўлди. Пирн Букрий қар-қарай ўштан қийишқ кўларини кўксига қўйгани-дан, Биринчи Букрий сакасига сўкиб, ғалати бир гапни айтиб берди, Гўёки, ўша бетавфиқ шоир Малик қорини муссофирихонасида икки сираи сайёҳ пайдо бўлган эмиш.

Пирн Би, иккинчиси эса чеҳраси бағоят нуруний, энг кўларни бағоят марноли бир алома эмиш. Иш қорининг маст-аластликда айтган сўзига қараган-дан, қорини ақо-заковат ёғилиб турган бу алома... қорини диврон Йбн Сино ҳазратлари эмиш...

Пирн аъзам икки букилиб ўтирган Пирн Букрийнинг алақандай маъсум кўзларига тикилиб, қоринида қуяди:

Шу сўзга инондингми, Пирн Букрий? Офарин қарай! Буларни чиқди, сен... ўзларини ҳазрат Йбн Сино деб, анонини алаб, тулини тўнаб юрган муғам-маларнинг эшитмабсен! Чин Йбн Сино бўлса нечун қо бетавфиқ майхўрнинг ипсинди майхонасида айтиш юридури!

Пирн Букрий кўзини юмиб, бошини сарак-сарак қилди.

– Билмам, тақсири олам, бошда камини аминномадим ва лекин суратини кўрдим?
– Не сурат?

– Анов... сураткаш Абу Наср Аррок²¹ чинган ва кирк нуسخа кўчиртирилайб, кирк юртга юборилган хазрат Ибн Сино сурати! Пинхона келган бу сурат ўша суратдаги хазрат Ибн Синонинг баайни ўзи тақсири олам!

– Баайни ўзи? – Ами Ғариб юм-юмавоқ бўи бош тига эид бир чакқоналик билан қалдини ростдан ўтирди. У бир нима демоқчи бўлиб оғиз жуфталади, бироқ шу пайт яна кўшк оғаси кириб таъзим қилар тақсири олам маъзур тутсинлар. Тегинободдан!

– Тегинободдан?

– Шундай, тақсири олам. Тегинободдан, амин! Абулвафо Сарикдан келмиш!

Вазир аъзам бир зум иккиланиб тургач, Пири Букрийга ташқарига чиқиб кутиб туришни буюрди.

– Чакир мушрифни!

Бир ҳафта Ғалати хантома! Хантома устига хантома! Мушриф пойтаққа тиз чўқди-да, беаидаги носотган воғи ичидан вазир аъзамга нос хили уфурниб турган бир мактуб олиб берди. Мактубдаги таппар, во дарин! Пири Букрий топиб келган хабардан ҳам ғалатироқ эди...

Бош вазир билар: бундан уч ой муқалдам Ибн Сино хазратларини ернинг тагидан бўласа ҳам топиб келиш шарти билан узок Ҳамадонга юборилган аризната Абулвафо Сарик тарвузи кўлтиғидан тушиб, Ғалатдан бир ҳафта муқалдам ўз хуфиялари ордан

²¹ Абу Наср Аррок – Ибн Синонинг замондоши, расом ва тарихчи.

²² Тегинобод – Сабуқтагин асос содган шаҳар.

бундан эди. Маълум бўлишича, Абулвафо Сарикнинг олдидан бошланган хабар топган хазрат Ибн Сино Ҳамадонни тарк этиб, қасқадлар бош олиб кетган эди, ҳатто, Ҳамадон ҳокими Аноуддава ҳам қасқаддан қочиб кетган. Исфахонни забт этиб, Ҳамадондан ашкар тортиб турган амир Масуд эса Ҳамадондан Абулвафoga ёрдам қилиш у ёқда турсин, деб, қаршилик кўрсатган. Хуллас, Ҳамадондан ашкар кўлини бурнига суқиб қайтган Абулвафогача, амир ала-мўмининга кўриништа юрати дов қилган, Тегинободда туриб қолаган!

Ғалати дунё экан бу дунё! Бундан уч-тўрт йил олдин Ами Ғариб билан бош вазирликни талаш-танашдан олдин Ғариб «тақ» этиб урилгандан кейин яна Ами Ғариб мурожаат қилган, бир парчаги на мактубда ашкар номинга минг маротаба ҳамду сановлар ўқиб, бу муроқ сураган эди!

Бундан уч ой муқалдам, амир ала-мўминининг шарифдан топириғини олдим, деб ховлиқ-хавлиқ, аўлга чиқилган олдин бош вазирга бир мактубда ҳақ соаса бўламасмиди?

Ҳамадон, султон инъом этган арғумоқлар, энг ашкарлик наққарлар, олий ёрликлар, хуржун-хуржун ва ашкарлардан маст бўлиб, бош вазирдан бир мактуб муроқ сурамаган бу бефаҳм аризнатини не-нега қилган эди? Ундан маслаҳат сурайди? Нос хили ашкарнинг хатини кўз ёши билан ювиб, нечун изхори қилган эди?

Абулвафонинг ўзидан ҳам бесўнакай дастхат билан қилган бу мактубнинг биринчи қисмидаги таппар, шу улар сабаб вазир аъзамнинг юратидаги ашкарнинг эрига олмади. Лекин хатнинг иккинчи қисми... Иккинчи қисмидаги таппар... букри топиб келган бонти таппардан ҳам ғалатироқ эди!

Гүёким, Абулвафо Сарик, умидлари чин-чинга келиб, узок Ҳамадондан Тегинободга курук қайиб келган кунлари шаҳар бозориди ўзини ҳазрат ибн Сино деб, фуқарони даволаб юрган бир алаҳи пайдо бўлган эмиш. Табобат бобиди ягона бўлиши бу ҳақими давронни ўз кўзлари билан кўрганлар унинг дори-дармонларидан даво топган беглар хасталар сон мингга эмиш.

Ариз Абулвафо Сарик бу хабарни эшитиб, уах! чопардан хабар топган табиб дарҳол бор бисотида эмиш?..

Бурни тагидан шундай кўёни қочириб юборган ақли кўтоҳ ариз бу бемаъни хабарни етказар эмиш, куз ёши тўқиб, бош вазирдан маслаҳат сўраган, маслаҳат орасида эса... Тегинободдан қочган бу ҳадаган мужма бир гапни ҳам қистириб кетган эмиш. Вазир аъзам бефаҳм аризининг бемаъни мактубини ўқиб ниҳоятга етмаган ҳам эдики, тўсатдан унинг миёсида нимадир юлдуздай «ярк» этиб ёниди-ю, ўриндан туриб кетди.

Бош вазирнинг миёсида «ярк» этиб ёнган бу фикр... хатарли ва ғаройиб эди! Шундай ғаройиб ва кутиб турган мушрифлар, музофотлардан келган буюрган савдогара у ёқда турсин, ҳатто, масжид ва мадраса қавақларидан ўрмагаб чиққан шахсини айғоқчиларини ҳам қабул қилмади. Кўшк оғасини шароб келтиришни буюриб, уст-устига бир неча кося май сипқарди.

²³ Дивсуворлар – чопарлар.

Вазирнинг нимани кўлабона шароб ўз ишини қилганига қозиргина ғаройиб туюлган ғаройиб шароб табиби, хатарли режа эса жуда дадил ва қатъий режага айланди. Вазир аъзам, музофотлардан соқит бўлган хуфия тўшани аста эшитиб, кўнгида келган бу фикр ва режаларни эсининг ниётида эди, бироқ шу пайт эшик оғаси очиниб, шахсий кушчиси таъзим қилиб келиб қолди.

Афсуски, ваалиеъмат!.. Хешингиз Абулвафони вақтларидан элчи келди. Кечя болалаган вақтининг берад эмишсиз!

«Э, она қийикни боласи билан бирга сўраб келиш?»

«Аббас, туи ярмида она қийикни не қилади у? Қийикни, тақсири олам, элчининг айтишича, қийик олам... овга отланмиш!»

«Қийик олам овга отланмиш? Бир неча ойдан бу олмас босиб, оёғини базўр судраб юрган давлатнинг овга чиқармиш! Ажаб жумбоқ!»

«Қийик ва муминини сўнгги йилларда ёмон бир одат қилган, вақир аъзам бир четда қолиб, энг маҳал вақтларини шу ҳезалак вазир Абул Ҳасанак билан маслаҳатлашадиган бўлган. Афтидан, ов ҳам қийикнинг юмушлардан бири эди. Ами Ҳариб билан ўлаб, тирноқларигача зирқираб кетди-ю, эсини йири Букрийнинг тапи ёдига тушиб, кўнгида овга таъзим топили.

«Билан, улар овда юрганида Ами Ҳариб бу ишни билган, обдан ўйлаб, обдан пишитиб олади. Бу вақтда келган бош вазир Пири Букрийни вақир қилиш»

ЕТТИНЧИ БОБ

I

Кечаси бир турух навкарлар ногахон босуп киришганда ўзини хазрат Ибн Сино деб атаган кекса сайёх маст уйкуда эди. У дод соанини келтириб, кўла-оёқларини боғашди-да, эгарга ўнгирди. Касир-кусур от суриб кетишди.

Кекса сайёх эгарда кимиз соанинган мешидой чор қалиб бораркан, ич-ичидан куйиниб:

«Бу кунингдан беш баттар бўла, мисиз тенг Сино деб, доврўқ сола, деди, нодон? Ажаниб беш кун бурун ўлашни тилаган бўлсанг тиланг етдинг, манал»

Кўжда, тарикдай сочилиган етти қароқчин тилангилни хилол янги зарб қилинган оатин динор чорчасидай ярқираб турар, у негадир янги турмалин чақалоқни эслатар, чақалоқдай ожиз, чақалоқдай ногирон эди. Кечагина баҳор тиёҳларининг ўнгир танани жунжиктирувчи совуқ шамолга айланган бу шамола остида йўла бўйидаги дарахтлар чинорлар, қулач етмас оқ терақлар, садалар, арча вонлар асов дарёдай шовуллар, тўё кўкка талпинган уакан қора қушлардай талпинар, юлқинар эди.

Шаҳар маст уйкуда, кўчалар, расталар, тузлар сув қуйгандай жим-жит, ҳатто, қоровулларнинг шақилдоғи ҳам эшитилмас, тузлардаги тошфил нусаар ҳам ўчган, шаҳар зимистон эди!..

Кўла-оёқлари чандиб боғланган кекса сайёх устида минг азоб билан тебраниб бораркан, негиздан Бухоро ҳокими Аалитегиннинг мулҳиш зиндонлари кўз олдига келиб, вужудни қора терга тушди.

«Ах шовиш шотирди! Тентак шотирди! Агар у ўша шовиш билан Малик ула-шаробнинг бир пиёла майи-ни ичса бўлди, нозустиёлик билан вадиллаб қўйма-ди, дегинмоқ, бу мулҳиш воқеа рўй бермас эди! шотининг маст-адаст сўзлари сабаб мана энди шовиш қилиб ўйлар, бир неча ойдан бери тузиб ўша барча режалари барбод бўлди! Барбод!»

Қаҳоран муношарранинг кимсасиз кўчалари, тузар кўчаларидан дукур-дукур от чоптириб ўтган наварлар шаҳар ўртасидаги қандайдир бааланд тоғи олдига эгардан тушишди. Навкарларни қар-ишган кекса дарвозабон кўлидаги тошфонуни кўриб, эгар устида бир кундадай кўндаланг ётган кекса сайёхга кўз қирини ташлади-да, кўрғонга қарата нозотат берди.

Қаҳоран ички худудсиз бов бўлиб, унинг ўртасида қанчалар мармар қаср опшоқ оқариб турарди. қанчалар дарғидаарида «милт» этган чироқ кўрин-ганда ёқ ним-зиё, фақат иккинчи ошёнанинг қанчалар илти битта-ю битта даричаси осмондаги қанчалар илти битта-ю битта даричаси осмондаги қанчалар киргач, навкарлар кекса сайёхни қанчалар ерга тушириб оёқ-кўлаарини ечишди-да, қанчалар беабоғ билан кўзаларини маҳкам боғлаб, қанчалар судраб кетишди.

Кекса сайёх худди бошига турзи тушган одамдай, беабоғ бўлиб қолди. У на қайсқа кетаётганини ўйлар, етти илти битта биларди. Бир маҳал шарақ-шурўқ шовиш қулафлар овозидан хушга келди. Димоғига шовиш қуламуш ҳиди урди. Уни қандайдир зах, зах бир ертўлага судраб киришди. Кетма-кет қанчалар тарқаб ёпилиди-да, яна илти битта қулафлар-нинг шарақ-шурўғи эшитилди.

Кекса сайёх кўзига боғланган қалин беабоғни қанчалар кўриб, бироқ қанчалар ҳиди уфурган ертўла-нинг шовиш қуламуш ҳиди, ҳеч нарсани кўрмади. У

оёқлари қалтираб, турган жойига тиз чўқди-ю, ва ва оғриқдан ер тилдашга тутинди.

II

Унинг асаи исми Абу Ҳалим эди, бироқ ёшанг бебошлик деганааридек, ёшликдаги шўҳанна сабаб ёр-биродалари унга Абу Шиақим ибн Шино²⁴ ний деган лақаб қўйишган эди.

Абу Ҳалим Бухорои шарифда, ўша, ҳазрат Ибн Сино истиколат қилган Жўйи Мўайён²⁴ даҳонида Абу Файсал хонадониди таваллууд топди.

О, бу Абу Али ибн Сино! Ибн Сино!

Абу Шиақим эсини таниб, ёшлик туалпорига нибдики, кўксини тизгинсиз бир ҳасад бамонга очкўз қаламушдай кемиради. Бу ҳасад, бу рақобат қачон бошланди – буни Абу Шиақимнинг ўзи ҳақ билмайди. Бошда, Ибн Синолар хонадони Бухорои шарифга кўчиб келганида, ҳеч ким уларни назорат иммаган эди. Гарчи, Абу Алининг отаси Абу Абдуллоҳ даҳасининг казо-казолари уларни «келгинди», дег отаси Абу Файсал Бухоро ҳокимининг бош таъбири ҳисобланар, даҳада уларнинг кўш ошёнаи кўрғони кўрғони ва худудсиз боғлари бўлар, бу боғлар Жўйи Мўайён даҳасининг кўрғига кўрк, саватига сават кўшиб турарди. Уларнинг боғлари ва муаллоҳ қасрлари олдида Абу Алилар ҳовлиси шохона тўғ ёнидаги дарвеш жандасидай гариб кўринарди.

У маҳалда ўн бир-ўн икки ёшлардаги Абу Шиақим араб зодатонлари даҳасидаги мадрасаи қалонни таҳсил олар, зарбоф либосларда юрадиган ёш мулававча «келгинди» ҳамсояларининг «келгинди»

²⁴ Жўйи Мўайён – Бухорода Ибн Сино яшатган маҳалла.

ушундан кўра ҳам иммас эди. Ҳатто, бу озғин, кўнра бурун «келгинди» бола тўғрисида, унинг ас-сарлар қилмас заковати тўғрисида ҳар хил сўзлашар тарқатганда ҳам ёш Абу Шиақим пинҳон бўлмади. У пайтларда Абу Шиақим, бошида қорининг хумо куши, ёшлик гаштини сураб, Жўйи Мўайён казо-казоларининг эркатой бой-қизларин билан улафatchилик қилар, гулгун базми қўнғонлардан боши чиқмас, боғларда яшириниб, кўнра қўнғонларда чўмилувчи яланғоч санамларни қўнғон кулатиш, ёруғ, ойдин кечалари эса хиват қўнғонларда уларнинг йўлларини тўсишдан кўлаи қўнғон эди. Абу Али эса... Абу Алини у тоҳи-тоҳида қўнғонларда, атторчилиқ ва баққолчилиқ расталарида қўнғон китобфурушларининг гариб дўконларида қўнғон қўнғонди. Қаланги-қасанги атторлар растасида қўнғон қўнғонди гиёҳларни хиллаб, эски китобларни қўнғон қўнғонди бу ҳаёлапараст ўспирин у пайтларда Абу Шиақимнинг қўнғонини қўнғонларди, вассалом.

У маҳалда Абу Шиақим ва унинг дўстлари сахий қўнғон боғларига фақат бир максалда боришар, қўнғон бўла, донги оламга кетган зеб-зийнатлар қўнғон қўнғон қатнайдиған малакаларнинг чехраи шамс-қўнғон кўриб, орқаларидан гап отиш эди, холос.

Шикристон ичига жойлашган бу ҳашаматли қўнғонларда нодир зеб-зийнатлар, нафис тилла қўнғон ва билалгузуклар, соф қизил олтиндан ясалган қўнғон билалқар, шода-шода маржоналар, бебаҳо қўнғонлар, кимхоб ёстиқчаларга қадалиб, офтобда қўнғон толалиб турлувчи ёкут ва инжулар, даъ ва қўнғон, кўнғонки, етти иқлимнинг ҳамма ганжалари қўнғон эди. Бу зийнатларни кўргани Бухоро зода-қўнғонларининг эркатой санамлари келишарди. Нозик қўнғонлариди нозик қавушчаларидан тортиб, пинҳон қўнғондан бу офатигон санамлар машхур

заргарлик растасига одатда соябон аравадан келишарди. Улар кўк, қизил, пуштиранг парча билан тўсилган аравачаларидан тўё ранг-баранг капалакардай инг-лип учиб чиқишар ва юмларнинг харир дурралари билан тўсишиб, дўкон томон юрарди. Тўё нодир зеб-зийнатлардан бошқа келарди. Нарса қизиқтирмас эди уларни. Лекин Абду Шайхон ва унинг такасалтанг биродарлари бунинг ҳаммасини муғамбирона бир ўйин эканини яхши билишарди. Чунки соябон аравалардан митти кушчаалардан «пар-пар» учиб чиққан бу малакалар уларнинг ёнидан чопқилиб ўтишаркан, биради харир дурраларнинг тўғрилаган бўлиб, чехран моҳарини бир кўрсатиб олишса, бошқа биради кўз уриштириб ўтишар, бу кўз уриштириш ва имо-ишоралар тоҳо-тоҳо Жуни Мўайён боғларининг энг хилват бурчакаларидан пинҳона учрашуваар билан тутарди!..

Кунаари мана шундай пинҳоний учрашувлар ва тотай бўсаалар билан ўтган Абду Шайхон ва унинг дўстларига «хаёлараст келгиндининг китоблари» рушлар растасида китоб титиб, ивирсиб юришарди. Чиндан ҳам қулагий туюлар, тоҳо-тоҳо улар Абду Аалининг йўлини тўсиб, гап қотишарди:

– Хей, биродар! Бу ипринди ишларингнинг кўйини биз билан юр! Арқ ёнидаги баххак савдогарининг кенжа хотини алача чопонингга кўзи тушиб, ошину бекароор бўлиб қолди! Истасанг, кечаси гузарини чик. Секин олиб бориб кўйинига солиб кўямиз!..

Улар шундай деб, қаҳ-қаҳ отиб қулишар, Абду Аали эса ранги «кўз» ўчганича, дом-мим демай ёнаридан ўтиб кетарди.

Бир кун тонг чоғи қайси бир базмдан қайтиб, донг қотиб ухаётган Абду Шайхонни қимдир тегини уйғотди. Кўзини очса, тепасида падари бузрукворни, – Аалоҳ унинг тулпоғини юмшоқ қилгай! – қакқилиб турибди. Бошидаги ҳакимаар қиядиган оқ тақийи

бу қайишга олиб кетган, кўзалари чақчайган, кўксини қайиш ошпоқ соқоли жонли махуқдай дир-дир қайишарди!

Бирараст хўкис! Ана, келгинди мирзонинг сен ва дуррандин даваатпаноҳни даволаб, беҳисоб келарди сазовар бўлди. Сен хўкис бўласанг... келарди, қором-хариш ишлардан бошинг чикмай! Абду Шайхон кейин билса, эскифрушлар растасини китоб титиб юргувчи бу хаёлараст мулавачча келарди намини шундай ўранибдики, Бухоро ҳокими Нур ибн Мансурнинг оғир дардига даво топиб, келарди ва тата эҳсонларига сазовор бўлибди!..

Келардики, Абду Шайхоннинг юратини қаламушлар келарди хасал ва рақобат туйғуси ўшанда, келарди соқоли дир-дир титраган падари бузрукворининг мак тепкисини еган кечаси туғилгандир? Бу қалам, хаёлараст мулаваччанинг табобат келарди шухрати ортган сайин, падари бузрукворининг эмас, Абду Шайхоннинг ҳам ичи туз ичгандай келардики бўлди.

Биз ўғамой, кекса Нух ибн Мансур оамдан ўтди, келарди нактабин зурриётлари бир-бирлари билан келарди тақ тақлашиб, кўҳна сомонийлар даваатини келарди бирбод қилишди. Фақат Бухоро ва Самарқанд эмас, бутун Мовароуннахр саҳронининг келарди билар хўкмига бош эгди. Кечатгина саҳройининг махуқ қилиб, устларидан қулиб юрган Бухоро келарди нактабин энди сервискор туркий бекалар билан келарди тақ тақлашиб, киз олишини ўзалари учун улуғ бахт ва келарди тақ тақлашиб, деб биладиган бўлишди.

Кунаардан бир кунни падари бузруквори Абду Шайхон ва Абду Шайхоннинг ота миндириб, саҳрога олиб келарди келди. Улар Хурмитон²⁵ боғларидан ўтиб, келарди томонга равона бўлишди. Илк баҳор эди. Келарди ортидаги бепоён дашт уюр-уюр йиқилган,

сурув-сурув күй-кўзларга тўлиб кетган, диван ёқда оқ, қизил, жигарранг ўтовлар дўншайиб турар, уларнинг атрофида от ўйнатган бўз болалар бошларига укки патлари қадалган қизил қантлар кийиб, сочларига кумуш зийнатлар тақиб олдирди. Қиз-келиндяклар чопқиллаб юришарди.

Абу Файсал энг баданд кирдаги энг кўрмани ўтов олдига отдан тушди. Ота-болани бошини қалпоқ, эгнига узун оқ чакмон кийиб, белини кумуш камар билан боғлаб олган, узун бўйли, кеска бек ва тиё олдирди. У, Абу Файсални оқ ўтовга бошладирди, Абу Шайхим эса ўтов ёнида хизмат қилиб юрган қиз-келиндякларни томоша қилиб, ташқарида қолди.

Қиз-келиндякларнинг аксарии қизил гулдор кўлак кийган, оёқларида қизил, кўк, сарик сарғилар даглан қизил чамбарак қалпоқчаларни кўйларидирди. Уларнинг юм-юмалок, кулча юзларини отларидирди кумуш зийнатлари ажиб овоз чинқирди жаранглар, бунга мулоим кулгилари кўйларидирди, Абу Шайхимнинг юрагига жаз-жаз теғарди.

Ўша кунни кечкурун Бухорога қайтиб кетганларидирди отаси унга бир гап айтди. Пуё бу турмуш бекнинг давакти Бухоро хоқимининг давактидан кам эмас эмиш... Бекнинг ўн олти яшар бир қизи кетар, деди отаси. Отасининг бу гапларини эшитган таркан, Абу Шайхимнинг кўз олдига ҳозирги мулоим кулиб турган шўх саҳронининг малакларидирди, юраги баттар жазиллаб кетди...

Бир неча ҳафта ўтди. Бир кун кечаси, Абу Шайхим ўз боғларида ёр-дўстлари билан чакчақлашиб ўтирган эди, кўчадан отаси кириб келди. Унинг важаҳатидан одам кўрққулик, ранги деворларидирди.

Бир кун, илтифат қоллари тағидати кўкмигир кўзлари билан, у сармаст одамдай чайқала-чайқала боғларига чиқди-да, дўстлар даврасида май ичиб турган эркак турмушининг орқасига бир тепди. Бир кун икки мушт ҳам кўшмоқчи эди, бирок, кўшма кўшган серҳашам асоси тўсатдан кўлимдан кетди-ю, бир қоп гўштдай дорсилмаган одам, кўшма билан ерга гурсиллаб йиқилди...

Абу Шайхим кейин билса, отасининг йўлини кўшма келгилди ёш табиб кесиб ўтган экан. У кўшмининг давосиз дардига даво топиб, катта қўшма олтган, бек қизи эса ёш табибга ошпикундор бўлиб қолган экан. Рост, бек бу ишдан хабар келтирди, умм ишта тўғаноқ солибди, қизини олиб, кўшма Афсонадан кўчиб кетилди...

Бир кун, Абу Шайхимнинг юрагини оқ қала-қала келтирган рақобат тўғуси ўшанда уйғон-қонди.

Бир табибнинг шон-шухратига дош берамай, кўшма ўшанда кўйиб кетган падари бузруквори эркак кўшмининг икки тепки инъом этиб, ўша ернинг кўшма жон таслим қилди. Шундан кейин нима қилди - бунин Абу Шайхимнинг ўзи ҳам билмайдирди. Кўшма, кўшмамон ўлди, девлар кутулди* қабилда кўшма кўшиб, падарининг жисминини тулпроққа бериб кетди. Кўшма кўшмининг чирт юмиб айшга шўнғилди. Абу Шайхим отаси йиққан давакти батамом кўшиб биттирандагина кўшмининг бир очди. Сўнгги кўшминлар ҳукмдорининг бош табиби Абу Файсал кўшминининг дунёси эса беҳисоб эди. Олдин кўшма ертўлаардиги пулат сандиклар очилди, улар-кўшма кўшма, подир олтин буюмлар кетди, кейин кўшма кўшма, тилла ва кумуш қандиллар, шам-кўшма, от-аравалар бозорга чиқди, кейин икки кўшмининг илтифат қаср, қасрдан кейин хибоналарига

Ҳакимдар ёҳуд хорижий сайёҳар мажнисиға ва
риб қолғудек бўлса, аксар ҳомадарда яна ўша, бун
маҳамдар китобдорлар ва гиёҳвандлар дўконида

Ибн Сино! Ешмак чорларидасёқ юрагида
 экинчи ёғиб, ҳаловатини бузган, тинч, беғубор
 инсон рақобат олуши билан заҳарлаган Ибн Сино!
 Аҳу Шамсим ибн Шахвоний пешонасини деворга
 тира уриб, яна ер тирнашга киришди. Шу пайт
 яна қанчага кесиб, бу зиндонга тушишга сабаб
 қиларди бир воқеа эсига тушди, тушди-ю,
 бу воқеа эсимдан ҳолда яна хаёла дарёсига шўнғиди.
 Бу етвойин воқеанинг содир бўлганига мана,
 тўрт йил ошди. Худди хозиргидай ик баҳор эди.
 Шамсим, тагида ҳачир, эгнида кўк мовут тўн,
 тана янги симобий сама – бу маҳада у Бухоро
 қишлоқларида анча-мунча ихлосманд-
 лар еттириб, қорни тўйган, қирчанғи эшагини ха-
 лот, янги чопонини кўк мовут тўнга алмаштирган
 бул дурдондон бозори қайдасен, деб йўлда йўртлоб

Хурмитон — Бухоро асизодалари, аркони давлат
армони халф, вазиру вузаро, аёну боёнарининг
и қароргоҳи. Айниқса, қафасдай тор шаҳар ҳов-
зарига Урғаномаган туркий бекалар Хурмитон
қаронидати бепосн даштларни хуш кўришар,
қарон чинқили биан мол-мулкларини туяларга
қили, турнақатор бўлиб кир ва адирларга кўчиб
қилишар эди. Бу пайт Хурмитон бозорлари ҳам
қилиб кетар, Хуросону Шош, Тоғос ва Олой томон-
лари бил карвоналар азим дарёдай оқиб келардил!
Қили кили, туркий бекалар овулида табибилик қи-
ли карвонанинг икки кўзини инъомларга тўлдир-

риб олган Абу Шиақим хушнуд кайфийетда Хурият анхори бўйидаги бир карвонсаройга келиб тушди. Анхор соҳили гавжум, ошхоналарда кабобнинг кабоб пиширар, сомсапазлар сомса, номини нон ёпишар, қовурилган пиёз ва тўшт, иссиқ ва қаламшир хиди димоққа гуп-гуп уради. Анхор бўйидаги гилам тўшалган сўриларда зарбоф ва кимхоб тўнали асизодавар, калондимов тисорат аҳли ёнбошлаб ётар, йўқсимлар, дарвешлар, жуаф чопон гадолар эса куйироқдаги кўм-кўк ўтлоқларда тўп-тўп бўлиб ўтиришар, ҳар ким тошганини ўртага тўккан эди... Абу Шиақим хачирини бир чегра тушоваб, зодагонлардан пастроқ, гадолардан юррироқ бир сўридан жой олди-да, бир коса қинди билан икки сик кабоб сўради.

У сопол косадаги қимизни бир кўтаришда бўлган тиб, кабобга киришаркан, куйироқда ўтирган, кўзи кўр бир дарвеш ёлғиз кўзини унга ўқдек қараб тикилиб-тикилиб қараётганини пайқаб қолди. Неचундир юраги «шув» этиб, кўзини кўр дарвешга олиб қочди. Бироқ кўр дарвеш дарҳол ўрнидан турди-да, рўпарасига келиб, таъзим бажо келтирдан.

– Ассалому алайкум, ҳақими даврон... Абу Адаибн Сино ҳазратлари!

Абу Шиақим оғзи очилганича дарвешнинг чуқур ёнган ёлғиз кўзига ҳайрат билан тикилди.

– Ҳақими даврон... Ибн Сино? Сен фақиринг бора қа бировга ўхшатдинг, дарвеш!

– Муборак номингизни яширмоқдан не фойда тақсирим? – деди кўр дарвеш, негадир овозини пасайтириб. – Бундан бир йил муқаддам камини сизни Исфаҳонда, амир Алоудлава даврасини кўрганмен. Исфаҳон аҳли сизга сажда қилиб, табаррук жуобангиз этакарини ўтганини ўз кўзин билан кўрганмен!.. Нечун ўз эдошларингизни бурсаодатдан бенасиб қиласиз, тақсирим?

Дарвеш! Бу тебди дарвеш не дейди? Муруди не дейди?

– Бир аҳам мўминини огоҳ қиламен, токи аҳли Исфаҳон дору дармонларингиздан баҳра олсин, бироқ дору тошсин!

– Қўлингизга тортди кетган Абу Шиақим, «хой-хой» деяча бўлди. Кўр дарвеш кафтарини кўнраб қилди:

– Мен аҳам иймон, яхшилар! – деб хитоб қилди. – Қўлингизни демашгад, рафлат уйқусида қолмангиз! Аҳлимадар мукаммали ва ҳақимадар афзали ҳол Ибн Сино тавадуд тошган ўз юртига қадам этак қилгани! Кимки бу ҳақими ҳозикнинг юк-кўнган ва нуран жамолдан баҳра олиб, давосиз қўлини дору тошмоқ истаса – марҳамат қилсин!

Қадр тошмани тўлдирган «аҳли иймон» бирдан кўр этиб кўтарилади-ю, Абу Шиақим билан кўр кўр томон ёпирилади. Рост, чинор соясида сўри-қабилалар ётган сервискор асизодавар ораси-да, зарбомул кўлиб қўйганлар ҳам бўлди, бироқ кўрнинг кўлиси бирдан «турр» этиб кўтарилаган қинини шон-шувви остида кўмилиб кетди. Нон-сув ёпирилиб келган «аҳли иймон» бир-бирининг кўзи кўрақ соғмас, ҳамма тўсатдан «ҳазрат Ибн Сино» деганидан Абу Шиақимни кўришга интилар, кўр жузлури кийимини шартта ечиб, иритан-чинининг намоийиш этад, биров ярасини, биров қинини деталдек, биров ногирон боласини кўраса-лар бирини оласини! Хулмас қалом, бир зумда бўлди қини, булди туполон!

Кўр дарвеш худди билан чопиб бориб, хачир тоштини мураккубни судраб келди. Шундан кейин бу Шиақим ҳам дом-мим демай хастааварни «даво-даст», яъники хуржундаги гиёҳларни улашишга келган у оғзинга келган гапни айтиб гиёҳ улашар, кўр дарвеш эса ёлғирдай ёға бошлаган оқчани

Йиғар эди! Хуржуннинг икки кўзини тўдирган гиёҳлар – тутовон, откулук, ёввойи йўнғичка, чў ва тоғ ялғиз, турфа гуллар аралашмиси, янтоқ қайнатмалари ва уларнинг уруғлари, кўйингки, Абу Шиақим кекса табиблардан ниманики эшитиб, тоғ тошлардан ниманики йиғиб олган бўлса, ҳаммаси кўлади... Шундан кейин кўр дарвеш «ҳақими даврон» чарчаганини рўқач қилиб, кимки чораси топиламас истаса, эртага Хурмитон бозорига марҳамат қилишларини тайинлади-да, йиғилган «аҳл иймон»ни тарқатди... Лекин эртасига улар Хурмитон бозори эмас, сайқали рўйи замин Самарқанд қайдасен деб, Самарқанд томон равона бўлишди.

Шу-шу, фалакнинг гардиши билан ҳазрат «Ибн Сино»га айланган Абу Шиақим ибн Шаҳвоний бириб бобида устаси фаранг кўр дарвеш билан бирга бутун Мовароуннаҳрни кезиб чиқди. Улар Самарқанд ва Шош, Ўтроқ ва Ўси, Турганж ва Ситноқ – кўйинг-чи, борматган шаҳри, кўрмаган ва юрти қомади. Аста-секин олдий чопоналар кимхоб ва банорас тўналарга, отлар соябон араваларга алдинорларга айланди. Кўр дарвеш камлик қилиб, кўла-оёқлари чаққон, даста беминнат ёш фуломлар хизматга олинди. Улар энди йўлга чиқса энг бадавлат тижорат аҳли билан, катта карвоналар билан бирга чиқишар, шаҳарларга борганда энг бой карвонсаройларни танлашар, энг кўркам, энг зийнатли жанда, бошига ғаройиб теслапак кийиб, кашкулига исирик сояиб олган кўр дарвеш, икки ёнида икки фулом, бозорга чиқарди:

Ҳой, аҳли мўмин, яхшилар,
Эшитмадик деманглар!
Алҳамдон ҳақим дуоғий,
Пирларидан бообрий,
Ибн Сино номи бор,
Етти икким донги бор!
Дард йўқдир ул билмаган,
Чорасини қилмаган!
Балони даф этади,
Қазони даф қилади.
Аҳли иймон, яхшилар,
Эшитмадик деманглар!..

Бу орада кўр дарвешдан сабоқ олган ёш фуломлар ўзларини оломон орасига уришар, бир тўпдан иккинчи тўпга ўтиб, ҳазрат Ибн Сино тўғрисида ҳар хил ҳикоят ва ривоятлар айтишарди:

– Худованди карим бу зоти мубораққа шундай салоҳият ато қилганким, тиббиёт бобида биламаган нами йўқдир. Биргина томир уриш ҳолатига қараб, саккиз юз саксон саккиз дардни топади. Яқинда ҳазрат Ибн Сино хўзурига Нишопурдан бир наважувон йигитни олиб келдилар. Олиб келгунча эсатти иқлим ҳақимларига кўрсатганаар, аммо ҳеч бир табиб, на Чин, на Хинд ва на Рум ҳақимлари шўраикнинг жонига оро кирганлар, дардига даво тошганлар!

Шунда ҳазратим бу фоний дунёдан ула боқий оламга рихлат қилишга чованган бу мажруҳнинг томирини ушлаб, туғилган шаҳрини сўрадилар. Айтдилар. Сўнгра ҳазратим йигит таваллуд топган шаҳарнинг барча даҳаларини номма-ном санаб чиқишларини сўрадилар. Санаб чиқдилар. Сўнгра ҳақими даврон номи зикр қилинган даҳдағи ҳар бир кўчани бир-бир айтиб ўтишларини сўрадилар. Айтдилар. Шунда ҳақими ҳозик бу кўчада истиҳо-

— Йигитнинг дарди ошканикдур! Дарҳол туган шаҳрингизга қайтинг! Хаста фарзанднинг ўша соҳибжамолани олиб бериб, тўй-томонга бериш уларни қовуштиринг, илао, йигит дардининг дарди висолдур!

шундайким, ҳазрат Иби Сино ҳақиқатан ҳам маътан ҷоғида уларнинг хонадонида бир ёш ғуламни қўриқиб қолган. Ҷўри тўдакни, тўдак уни яхши кўриб қолган. Бир кун ҷўри уй бекасининг ёқут кўзанни кўриб қолган, тўдакка кўз-кўз қилиб ўйнаб ўтириб қолган, узоқ бир қоп тарик ичига тушиб кетган, ҷўри эса бунни билмай қолган. Чунки шу пайт унинг уйида қасби чақириб қолган.

Бир маҳал уй бекаси чўрисидаан узутини сурун дуржим, узук йўқ. У узукни қайта қўйганини билмайди. Бас, чўрини ўривликда айбалаб, уйдан ҳонага юборадилар. Чўри йилмай-йилмай хонадондан чиқиб кетади. Бунни кўрган гўдак ҳам чиққираб йилмайди. У икки кун тинимсиз йилгайди, негундир бир кун тарикка талпиниб йилгайди. Бунни кўрган гўдакнинг отаси бу қолда бир сир-асрор бўлса керак

[illegible]

Туризм, тууштаан оқчаларда сенинг ҳам улушини билдиришчи басыр! – деди Абу Шаким. – Улушинг бу эхсонлар сента-
нидан турибсен, шукур қил! Бу эхсонлар сента-
нидан 6 хакими даврон... яъники каминатами?

Кўр дарвеш, ёлғиз кўзи совуқ чақнаб, захирани қилди:

— Ҳакими даврон эмиш! Ҳали сен чин Ибн Сино эканингга инониб ҳам қолгандурсен? Ёмон эмиш ёлғиз эгасини устига миндирмайди. Сени «Ҳакими даврон» қилган ким экани ёдингдан чиқибди, ҳўн! Лекин ҳўкиздан «Ҳакими даврон» яратган дарвеш нечоғлиқ янгилигинини билмас, Ҳўрнинг бозоридан тошган бу «ҳўкиз» алақаҳон қишқирга айланганидан беҳабар эди. Бу қашқир ўзи ёлғиз катта қарвон билан озақ, гўрганждан Бухорога қайтаркан, бир кун кечаси жонига теккан «шафтон» басир*ни содиқ, гуломаарига ушлаптиб, кўла-обини бораётди-да, ҳадсиз қумлиқлар орасига ташлаб юзди. Қашқир қашқирлигини қилди. Унинг кўнаниги на кўр дарвешнинг аччиқ фарёди эрита олди, на ёлғиз кўзидан тирқираб оққан обидийдаси!

Ким билсин, эҳтимо, Абу Шиақим ибн Шахронин бу аёвсиз ишни қилаганида бутун бошига бу оғир доғлар тушмас эди. Зотан, кимсан Ибн Сино инди билан шунча бойлик орттирганидан кейин бу қатъи ишни кўйиб, тинчгина кун кечирса бўламсининг? Шундай қилаганида ҳозир, эҳтимо, бу совуқ қабрига ер тишлаб ётмас эди!

Ҳа, Абу Шиақим ўшанда она юрти Бухорога беҳисоб давлат билан қайтди. Ота мулкини соғиниб, гадо кийимиди чиқиб кетган Абу Шиақим ўн-ўн беш йилдан кейин бир қарвон моа-дунё, ўйнаб гуломаар бир нечта гўзал қанизлар ва хуржун-хуржун тинч боғу роғларини қайтариб олди, балки сарой табиғи лари даврасига киришга ҳам муяссар бўлди. Рост, Бухорои шарифда чин Ибн Синони кўрганлар на билганлар бўлгани учун ўзини ҳазрат Ибн Сино деб аташга журъат этмади. Лекин бунга эҳтиёж ҳам йўқ эди. Бусиз ҳам саа ўтмасданоқ Бухоро ҳокимин

Алитегиннинг энг яқин ҳабиби ва табибига эллик Нодари бузрукворни Абу Файсал сўнгги қанизлар даврида қандай иззат-эътиборга эга қилибди, Абу Шиақим ҳам сомониёлар давлатида эр-абдул қилган илхонлар саройида шундай иззат-эътиборга эришди. Аммо... бахтга қарши, қаниз эр-абдул бил муқаддам мана шу мустабид қаниз Маҳмуд Ҳазнавий ўн минг жанговар фила ва қанизлар билан Бухоро сарҳадида бостириб қолди, Абу Шиақимнинг инонган тоғи амир Алитегин Бухорога ташлаб қочди. Ўн минг тузалик мола-қўни, сандиқ-сандиқ олтин қумушлари, машҳур қаниз, қарамиди кенжа хотини билан суюккай хотини ташлаб қочди. Алитегиннинг бу беҳисоб қанизлариди Абу Шиақимнинг ҳам ўттиз-қирқ қаниз моа-мулки, бир неча сандиқ ганжи ва бир неча гўзал қанизлари қолиб кетди.

Майбон, бош омон бўлса тепақ топилаар, деган қашқир рост экан. Абу Шиақим саа ўтмай султон Маҳмуд суворилари кўлида кетган қирқ туя дунё-дан қайтга тиклаб олди. Алитегин ҳам ўн минг туя жонини юз минг туя қилиб қайтариб олди. Султоннинг эмиш, йўқ, жафокаш фруқародан қайтариб олган Аммо султоннинг кўлида кетган ҳарамини, қарамиди, қарамиди суюккай кенжа хотини билан қаниз қанизи қайтариб ололмади.

Алитегин неча марта Ҳазнага элчи юборди, хотини билан қаниз ўрнига улардан минг чандон сулувлар қанизлар пайда қилди, лекин султон Маҳмуд қанизлар бу икки асирани қайтаришци истамади. Қашқир Ҳазнага юборилган элчилар қуруқ қаниз қанизида амир Алитегин қафасга тушган қанизларни ўқибди, султон Маҳмудга қарши дашқар қанизига чоғланарди. Бироқ Ҳазнадан тушиб, саа қанизга келгач, баробар қадам ташлаганда Бухоро қанизининг дарзон-дарзон қилган ўн минг жанго-

вар фиа кўз олдига келар, хартумларни баробар кўтариб, баробар ўқирганда осмони фалакни тартибатган наъралари куюлқлари остида қайта янрагандай бўларди-ю, дами ичига тушиб кетарди.

Бундан беш-олти ой мукаддам кутималардан бир воқеа содир бўлди-ю, Абду Шиақимга бир умр тинчлик бермаган ҳазрат Ибн Сино яна унинг ҳаёлатини бузди.

Вақт тун ярмидан ошган эди. Кечаси билан амир кириб чарчаган Абду Шиақим маст уйқудда эди. Ён ногоҳ саройдан чопар келиб уни уйғотди.

Абду Шиақим саройга етиб борганида амир Аз-тегиннинг машваратхонасига Бухорои шарифдан барча уламои забардастаар, машхур алаомалар, сарой табиблари ва шоираари йиғилган эди. Амирнинг ўзи, одатдагидай, қовоғи соялик, бир маҳамалар Нух ибн Мансур ўтирган олтин тохтага ўтирар, унинг ўнг томонидаги курсини нотаниш қийғир бурун бир кимса эгаллаган эди. Мана бу бўлишича, сурмарант савласига эҳтишомнинг қадагдан бу кимса амир аа-мусалимни султон Муҳаммад Ҳазнавийнинг махсус ва мухтор элчиси бўлиб, ҳазрат Ибн Синони қидириб юрган экан. Элчинини қўлида шохқосанинг юзидекина юмадоқ сурат бўлиб, бу Ибн Сино ҳазратларининг суратлари эди. Амир Азтегин, элчининг қўлидан бу суратни олиб, машварат аҳлига намойиш қилар экан, пучуқ бурнини жийириб қуяди:

— Эҳтишомким, ораларингда яшириниб юртшув қаранглар! Суратдаги ҳазрат Ибн Синонинг баайин ўзи? Во ажабо! Нечун яшириниб юрибсиз, тасқини олам? Яширинманг! Токи, амир аа-мўминини Ибн Сино ҳазратларига бўйи баробар олтин инъом этмас азмида эмиш!

Амир Азтегин шундай деб қаҳ-қаҳ отиб қуяди. Абду Шиақимга ялт этиб қараган машварат элчилар «Ё, тавба, худди ўзи-я! Худди...» — деб сўзлашиб қилганлар ҳам бўлди... Султоннинг бу эди мушуксининг кўзаридай сарғиш кўзларини қайтартириб, Абду Шиақимга қадалиб қолган йироқ Абду Шиақимни ҳар куни минг маротабарини унинг ҳазрат Ибн Сино деб тан олишлари эди олтин дегизи билан баробар эди!

«Тавба», машварат аҳлининг «Ё, тавба! Худди ўзи-я! Худди!» деган шивир-шивираари аввалдан мунинг пичинг ва кесатикларга айланди-ю, шивирининг усиз ҳам ҳасад ва рақобат ўтида ён янги баттар куйди. У шундай ёниб кетди-ки, ахир бор мулкани, канизалари ва гулома-ларини бозорига чиқариб пуллади, уй-жойини элчи одамлар қўлига топширди, сўнг сарой элчининг элчи суратидан бир нусха кўчиртириб қўлига жойладди-да, Бах томон отланган катта элчи билан бирга субҳи содиқ Бухоро дарвозасини очди. Икки ҳафтадан кейин кўр дарвеш билан элчи билан иштини Бахда такрорлади. Жарчи элчи сарой содирди. Бухоролик ёш шогирди эса элчи Ибн Сино тўғрисидаги хикоялардан сўзлади. Амир Абду Шиақим ибн Шахвоний куттандан минг маротиба янги ўтди. Ҳаста борки, унга асалга ёпиш-ди қўлидан ёпишди. Пул деганингиз ёмиридай эди. Шундан кейин улар Тегинободга, Тегинободда Ҳазнага йўл олишди...

Ам, у ёни ку шундай бўлди, энди бу ёни не бўлади? Элчи не кечиди? О, қариб куюлмаган нодон! Бир элчи сўра бўлса, бир оёғинг тўрда турганида ҳазрат Ибн Сино бўлишни оруз қилган миясиз эшшак!

Икки нафисаамрини айтганда Абду Шиақим ибн Сино ҳазратларига бўйи баробар олтин инъом этмас азмида эмиш!

ишни. У фақат... омади келиб, суатоннинг қасди
йўл топа оса, амир Аалтегиннинг кенжа мана
билан сулокаи қизини кутқазиб олиш ниятида
қилган эди бу юмушнинг. Уларни кутқазиб, Аалте
га инъом қилиш ва бу билан Бухоро ҳокими
чексиз муҳаббатига эришиш ниятида беа буюр
эди бу ишга! Мана, ниятига ҳам етди! Ёш
йиқилди! Энди бу совуқ гўрдан чиқиши амри
унинг! Ўлиги чиқади бу гўрдан! Йўқ, ўлиги
чиқомайди, қаламушларга эм бўлади ўлиги,
Абу Шайхим ибн Шахвоний яна пешонасини
турс-турс уриб, ер тирнашга киришди.

САККИЗИНЧИ БОБ

Беруний гўё ёмон туш кўриб, босинқир
одамдай, юраги турс-турс уриб уйғониб кетди.
анчагача қасрга келиб қолганини англай олма
ётди, сўнг кўзи шифтдаги дўшидежкина туфил
ғадул-будул девор тоқчасига минтираб турган
чирокка тушди, тушди-ю, юраги орқасига тор
кетди.

Субҳонамо! У таниш хибсонада, булдан
йил муқаддам Ғазнага келган, тўғрироғи, мажнун
олиб келинган йили тушган зиндонда ётарди. Фақат
унда бир ўзи эмас, ёнида кекса устод Абдулсамад
Аббад²⁶ ҳам бор эди.

Кеча Осмон маликаси қасрида бўлган манна
ратдан кейин Берунийнинг ҳарорати ошиб, аҳволи
шундай оғирашдики, бу совуқ тош қафаста қонини
кечганини бир эсасаса, бир эслай олмайдди.

У ҳамон ўз кўзларига ишонмас, назарида, ҳамон
туш кўраётгандай эди. Йўқ, бу туш эмас, у чиндан
ҳам ўн уч йил муқаддам тушган зиндонда ётарди.
Ўн уч йил ичида зиндонда ҳеч нарсаси, ҳатто, ериги

²⁶ Машхур олим, Берунийнинг устозларидан бири.

ни эми булралар ҳам ўзгармабди! Фақат устод
Аббад йўқ, устод ётган жойда ҳозир қора
қонини ютга чўзи қумғон турарди, хоас.

Аббадсиз Аббад!..
Беруний асқоли бадани зирқираб, аста кўзини
олиб кетган захоти нигоҳи олдида Кўшкни дава
қасрига йиғилган беҳисоб оломон келди... Оло
моннинг ўртасидаги очик жойга баванд сўри
қилиб, унга тўртта дор тикилган, дорлар тағида
қилиб юксатга тушган тўртта мўйсафид турар,
Берунийнинг устоди Абдулсамад Аббад ҳам бор эди.
Берунийнинг оғир кишан, эғнида кафан янглиғ узу
н бўлиб, яланг бош, яланг оёқ, осмонга тикилган
қасрида кўрқун эмас, йўқ, чексиз бир қаҳр, соқо
лини қилинган юзида мағрур соқиналик!
Берунийнинг бу муҳлиш воқеадан бир ҳафта олдин
қасри яқин Гўрғанждан ҳайдаб келинган бир ту
лган аёлларнинг Кўшкни даваат саройига тақлиф
қилинган эди. Худди кечатидай ноёб зеб-зийнат
қилинган аёллар, билдур қандиллар, фаройиб ол
ган аёллар билан безатилган машваратхонада
Беруний суатон ўли қабул қилган эди.

Беруний суатон ҳали йигитдай навқирон эди,
Беруний суатоннинг бошида инжулар қадалган тож,
қасри тилла камарида тилла шамшир, оёғида ку
ллар тилла қоқилган фарч-ғурч этик, суатон Махмуд
қасрида қорамидан келтирилган алломаларга, ай
ниқиб, Абу Райхон билан устод Абдулсамад Аббадга
қасридаги эҳтиром кўрсатган, уларни улағлаб, ол
ган аёлларга шароб сипқартган, зиёфатдан кейин
қасридаги кимхоб тўналар ётган, кимматбаҳо
ли аёлларнинг инъом этган эди. Абу Райхон зиёфат
қасридаги ғазналик шойралар, хурусан, уламон за
ҳаротларнинг қовоқтумшуқлари осилиб қолгани
ни кўриб, кўнгли ғаш бўлган эди. Дарҳақиқат, у
қасридан ўтмасданок, тун яримдан ошганда унинг

хужрасига бир турух навкарлар бостириб ишга урни «Қалъайи қаҳр» деб донг чиқарган мана бу қалъасга олиб келиб тикишган эди. Энг ёмони бу олиб келишганда ҳозир қора кумрон турган жойдаги эски бўйрада... устод Абдуссамад Аввад ётади.

Кейин бинаса... машварат вақтида қонюқларни қор ёккан Ғазна улаомлари уларни даҳрийларга айбонлашган, бунга эса Берунийнинг қараматини раҳнамоси имом Исмоил кечмишлари ҳақидаги рисоласи сабаб бўлган экан!..

Хоразмда, Мазмун ибн Мазмун саройида кириб юрган чораларида пинҳона ёзилган бу рисола ни дунёда фақат бир одам, у ҳам бўлса устод Абдуссамад Аввад билар, тўғрисида, рисола ўзи устоднинг бадаъват падаларининг бадаъват хонадонининг элиб, табибоник билан кун кечирган устод Абдуссамад Аввад ёлғиз имом Исмоилни тан олар, ҳақ наъза эса тариқатдан бошқа ҳамма нарсани инкор қилди! У намозни бирда ўқиса, бирда ўқимас, ривоят ҳам бирда тутса, бирда тутмас, аммо бир бирдан нон топса йўқсилар ва етим-есирлар билан бағир кўрарди. У фақир хужрасида зоҳидлик қилган йўқлаб келган битта-яримта касалларни диндор экан, ҳеч кимдан тап тортмай:

— Худо недур? — деб хитоб қилар ва ўшанга берарди: — Аллу ҳақиқатдур! Луноҳи кабир недур! Зеби зийнат ва айши ишратдур! Савоби азини не дур? Меҳри шафқатдур! Ўзинг янглиғ бадиъларне суймоқдур! Бадиъ нафси тиймоқдур!..

Устод Турганжда, ўз қулабни вайронасида ўтириб келган-кетганларга ўз эътиқодини баён этаркан бироваар унинг вазъига қулақ соаса, бирон қулақ соамас: кўплар уни тарки дунё қилган бир диндор

²⁷ Ўрта асрларда диний ғоилар воситасида феодалларнинг қарши қаратилган курашчилар оқими.

қулақлар эди. Лекин бир қарашда ғариб кўринган бу фақир таъобат эмас, бошқа налар бобиди бирон эди!

Ҳақиқат амри маҳол, деганаридек, устоднинг келадиган кейин ҳам ўз одатини қўймади, таштан тап тортмай ўз сўзини сўзайверди. У, бу йил кунин, қўшқи даъватда бўлган султоннинг машваратида иштирок этган кунин ҳам, турганларида, элнга ёзилган кимхоб тўнинини қилиб кетган ва унинг зиндон қилинишита қўшқини «тақаббурали» ҳам сабаб бўлган эди! Қалъада, мана шу зин-зававар эшик очилиб, Беруний бу тор қалъасга итариб юборишганларида, бу дунёдаги тиз чўқиб, намоз ўқиб ўтирарди. Бу оқибатта бирда рив қилиб, бирда рив қилинган устод эшикда Абду Райҳонни кўриб «ялт» қиларди. Осойишта серсоқол юзиди кишининг қўлағини бир шиддат, ўсиқ қолларни тағита қўшқини сўнжков нитохиди ўзгача бир қатъият. Қалъада бўлсини, Абду Райҳон! Имом Муҳаммаднинг... Таърири унинг қабрини мунаввар этай!

Имом Исмоил тариқати тўғрисидаги рисола ни битганмен! Сен эмас, қаминна битганмен! Қамини янгалдингму, Абду Райҳон!

Беруний бекхитёр бошини ҳам қилиб: — Бу сўзга ним инонади, устод? — деб сўрарди. — Бизнинг қаминининг номи битилган.

Имр, фақир сенинг номингни ўчирганмен. Не қилди Турганждан келган мунофиқ бир ҳамюртнинг қабридан баҳиллик, нево қилмиши! Ёдингдда бўлсин сен ёнинг, қаминна эсам, ёшимни яшаб, опшимни қўлағиммен.

Устод!

Бил — чоа, тўсатдан оқидидаги қора кумфонни қўлағида турганида урди. — Агар бу тилагимни қўлағимдан тирмасанг берган наминга рози бўламасмен!

Беруний аранг бошини кўтариб, қора қушдан бир қуатум сув ичди, ҳамон кўз олдига тўртта дорни хайдамқчи бўлиб, яна кўзини юз лекин бу воқеа гўё ўн уч йил аввал эмас, лекин кеча бўлиб ўтгандай, сира нигоҳи олдига кетмас эди.

Устод, эғнида оқ кафан каби узун бўламант бош, ялант оёқ баванд дор тағида турган тақир қирилган уакан бошини баванд кўтариб, рақ кериб турипти, осойишта чеҳрасида, кўнра кирилган ўткир кўзларида на кўрқув бор, на ноз.

Ана, осмони фалакни зир титратган нозилар гўмбурни-ю карнай садолари остида дор очилиб, саройдан... бир ёнида вазиру нузар, ёнида қози имом Сайид, султон Маҳмуд кўнра Қилич яланғочлаб, от ўйнатган юзларча сарбдор кўршовида султон дор рўпарасидати уакан маррасултага чиқди, чиқиши билан кўшкни дадалат донинни зир титратган нозоралар гўмбурни, фалакни нарзага келтирилган карнай садолари титратилган гўмбурни билан қирилган тақир кафаннинг денгиздай гўвиламант оломон бирдан сув кўнрали жим бўлди.

Ушанда хибсдан чиқиб, яна аялламаар дээрда кушиланг Беруний икки кўзи устолда, қарах буга тураб, у бутун вужуди билан устол томон тилинган у билан сўнг бор кучоқлашиб видолашгиси нозар айни замонда, қандайдир бир мўъжиза руи беридор тагида турган устолнинг афв этилишини айдан илтижо қиларди.

Ийүк, Беруний кутган мўъжиза рўй бермади. Карнай садоялари ва ноғорадар тумбури тўхтатиб, йиғилган оломон сукутга чўмиши билан қозини Сайид ўрнидан туриб, ваъз айтди. У адиблар ва ашъқларнинг қўлида маҳкам ушлаб, барча ғанимлар ва даҳрийларни қатлу ом қилишга аҳду жаҳд этиш кулли мўминлар мукаммали ва бани одамлар инфи

дурданин, султон Махмуд ибн Сабуктегин
архивларида ҳамду саноат ўқилди. Этнда
архивдан бўлаши қора либос, бошида оф-
форт тоналган сурмарант сама, имом Сайид
дурдиннинг овози тобора тиниклашиб борар,
тасвирловнинг сеҳраловчи ажиб оҳанглар касб
навабон ушра бир текис оқарди. Лекин, бано-
товна қадратлари энди илҳомга кириб, овози
кисфдан пардамаврга кўтарилганида дор татлида
ишқдан қўланни бестоқат сиқитди-ю:

— Бу алау ҳақиқатдур!
Ҳақиқатгина момақади роқдай қадирлаган бу
миссини донмат қасрининг юксак тилакори
талабига уринаб, ўн баробар кучли акс садо
берган Алау ҳақиқатдур!.. Савоби азим недур? —
— Бизлар бошини силамоқдур! Пуноҳи кабир
— Сен беташриқ янгилар айшу ишрат ва зебин
— Ҳақиқатгина шифофу диннатни унутмоқдур!

Бундан сарф овози момакади роқдай қалди-
ради қалганида сарой пештоқлари юз баро-
н ва дан оғе сядо берар, бутун майдон – наинки
яна, матто, сойнинг у юзидаги шаҳар, беҳисоб
тавару, дучинардаги растада, карвонсаройлар,
дарвазар – бутун дорус-саатанат бу хитоб, бу акс
дарди оқарганта маҳнмэ бўлиб қолган эди. Туё бу сўзлар
сўзларнинг оқ қафанта ўралган яланг оёқ, яланг
и бир наамданнинг ваъзи эмас, ғойибдан кедаётган
ишнинг инди эди!

Бу иншо сехридан биринчи бўлиб султон хушнота

— еңде берди тиллакори пештоқлар. —

Дор татида қандайдир кураш бошланди. Устоднинг бошига сиртмоқ ташланди, аммо шу пайт ҳамон денгиздай тувилмаган оломон узра яна ўша илоҳий овоз янгради.

— Ҳой, айшу ишрат азмиде иймону эътиқодини ёдидан чиқарган бандан ожиз Маҳмуд Ғазнавий! Сўнгги қаломини эшиттайсен!.. Худованди қарим туноҳларингни кечирмайди сенинг! Қиличидан қон томган сендай мустабидни...

— Чоп!

Султоннинг хайқиригидан хушларига келган суворилаар оломон томон от сурди-ю, ҳамма ёқ ағдар-тўнтар бўлиб кетди...

...Мана, ўн уч йилдирки бу манзара, бу аламли туйғу Абу Райҳоннинг хаёлидан кетмайди, билъакс, ҳар эслаганида кўксига нина санчилагандай бўлади...

О, устод, устод!

Мана, Берунийнинг ўзи ҳам эсини танибдики, ҳақиқат изайди. Ҳақиқат йўлида кирмаган кўчаси, юрмаган йўли қолмади. Бирда уни кўкдан кутса, бирда илм ва ақлу идрокдан қилдири, яна бирда Қобус ибн Вушмағир, Мазмур ибн Мазмун ва султон Маҳмуд каби ҳокимларни йўлга солиб, ҳақиқатни қарор топтираман, деб ўйлади, бироқ, э воҳ, устоз айтган адау ҳақиқат ҳамон ундан қочмоқда, шамола каби, ёввойи оҳу каби тутқич бермай қочмоқда. У бўласа умри бино бўлтики, «ҳақиқат» деб атаминш бу «оҳу»ни қувиб юрибди. Билъакс, тунов кунни Унсурий айтган «неъмат илоҳий»ни: инкор этмай, уни «бор» деб қутулиб кетса бўлмасмиди? Унсурий каби оғзи тўлгулча олтин ошаса бўлмасмиди? У эса... хайҳот, ҳақиқатни айтаман деб, мана, совуқ тўрда ётибди! Бундан уч-тўрт йил муқаддам, Хиндистондан энди қайтган маҳамларида, бир кун султон уни кўшки даваат саройига чақиртирди. У пайтларда

Абу Райҳон ўзи қурган расадхонадан чиқмас, кечалари сайёралар ҳаракатини кузатар, кундуз кўналари Хиндистондан олиб келган китоблари ва ёзган асарларини тартибга солиш билан банд бўларди.

Кўшки даваатга чақирилган бир неча кун аввал Бухоро юришига ҳозирланаётган султон унга зойича тузиб, сафар учун саодатли онарни айтиб беришни топширган, Беруний эса мунажжимлик илмига ишонамаслигини баҳона қилиб, бу ишдан бош тортган, шу сабабдан саройга отанаркан, кўнггаи ғаш эди.

Беруний борганда, султон шоир Унсурий каби малҳиябозлар даврасида ўтирар эди. Берунийни жуда совуқ қарши олди, хатто, ўтиришни тақлиф қилмай, дарҳол «максалда» ўтди.

— Мавлоно Абу Райҳон! — деди султон қовоғини уйиб. — Ёр-биродарларинг сени воҳиди замон алаома деб, ҳамду сано ўқийдилар. Сен бўласанг... осий банда неки топшириқ берса, ўзингни нодонликка олиб, илтимосини рад этасен!..

Беруний кўлини кўксига қўйиб таъзим қилди:

— Бир қошиқ қонимдан кечтайсиз, даваатпаноҳ. Ақли ожизим етгунча валинётиматимга хизмат қилмоққа беа бораганмен. Аммо ақлим етмаса.

Султон ўтирган жойида бетоқат тебраниб:

— Биз ҳам сенинг ақли заковатингни синамоқ азмиде чақирдик! — деди захархандалик билан. — Бошингни кўтариб атрофингга назар сод, мавлоно. Бу машваратхонада қанча эшик бор?

— Тўрт эшик, олампаноҳ!

— Боракам! — деди султон. — Ҳозир мен ўрнимдан туриб, шу эшикларнинг биридан ташқарига чиқамен. Сен эса... қайси эшикдан чиқишимни қорозга битиб, ёстигим остига қўясен. Топсанг, тўн қиясен, топмасанг... этнингдети тўнингни ечиб берасен! — султон шундай деб, Унсурийга юзланди.

– Қоғоз-қадам бер мавонога!
Шоир Унсурий апи-тапи ўрнидан туриб, ҳамон ўртада қажайиб турган Берунийга қоғоз-қадам тутди.

Беруний бир қовоғидан қор ёққан суатонга, бир негадир кинолаи қулимсираб ўтирган давра аҳлига синовчан тикилди-ю, тўсатдан ҳамма нарсани англади: суатон уни мот қилиш мақсадида чақиртирган! Қандай бўямасин – мот қилиш мақсадида! Бас, шундай экан...

Беруний, гўё миясида алақандай пинҳоний мурватлар ишта тушгандай, кўзлари ёниб, хонанинг тўрт эшик ва тўрт деворини кўздан ўтказаркан, ҳаёлига қутиматан бир фикр кеади-ю, шоирнинг қўлидаги қадам-қоғозни юлиб олди. У бир зум ҳам иккиланиб турмасдан жавобни тез ёзди-да, қоғозни тўрт бўкаб, суатонга узатди. Суатон қоғозни олиб ёстиғи тагига яширди, бироқ ўрнидан туриб ташқарига чиқиш ўрнига:

– Устадар қайда? Чақиринг! – деб фармон берди. Дарҳол бўсарада ойболта ва чўкич кўтарган беш-олти одам пайдо бўлди.

– Анов қиёба томондан тўйнуқ очинглар! Дарҳол! Устадар деворни тарақ-туруқ чопиб, бир зумда одам сифатиган тўйнуқ очинди. Суатон мийиғида қулимсиратанича ўрнидан туриб тўйнуқдан ташқарига чиқди-да, шу заҳотиёқ қайтиб кирди:

– Жавобни ўки! – деди у Унсурийга қараб.

Унсурий ҳам кинолаи қулимсиратанича ёстиқ тагидан қоғозни олиб очди, очди-ю, ранги ўчиб, серрайиб қолди.

– Ўки!

– Жа... жавоб тўғрилур, олампаноҳ!

– Ўйни?

– Ўйни сиз ваалинъмат тайёр эшиклардан чиқмай девордан тўйнуқ очтирар эмишсиз ва шу тўйнуқдан ташқарига чиқар эмишсиз, даваатпаноҳ!

– Ё, қудратингдан! – деб юборди давратагилардан бири.

– Тўн ва шароб! – суатон шундай деб амр қилди-да, юзини тесқари буриб:

– Истасанг... Ҳамма баалога ақлинг етади, мавоно! – деди фикриниб. – Истамасанг... Зойича тузиб, саодатли онларни айтиб беришни ҳам хоҳамайсен!

– Олампаноҳ!

– Сента ижозат, мавоно!

Дарҳақиқат, ўшанда ҳам Беруний қиаматан ишни шоир Унсурий қилди. Зойича тузиб, гааба келтирувчи саодатли онларни айтиб берди. Сўнг, Бухорога бирга бориб, ҳисобсиз инъомлар, тилмик ва тиасиз бойликлар орттириб қайтди. Беруний эса... анов малҳиябоз тўқиган чўпчакни ҳақиқат деб, оғзи тўла олтин ошаш ўрнига уни инкор этиб юрипти! Ундан кўра уа «неъматли илоҳий» Ҳиндистон ё Чин-мочин томонларда ўсади, деб Унсурий қаби улуғ мартабаарга эришса бўямасмиди? Бўлар эди! Чунки... уа «неъматли илоҳий»ни топиб кеагунча ё суатон ўарди, ё эачининг ўзи!.. Беруний бўаса... Майли, ҳамма инъом, ҳамма бойликлар ўшал малҳиябозларга буюрсин! У эса... унинг учун битта-ю битта тасалли қолди. У ҳам бўаса им, биттан ва битмоқчи бўлган асарларини ниҳоятга етказмоқ. Шундан бошқа оруси йўқ унинг! Ёзишни ниёт қилган бу китоблари орасида устод Абдусамад Аввалга бағишланган рисола ҳам бор. Аммо... наҳот унинг бу эзгу орудуари рўёбга чиқмаса? Наҳот, тақдири азал унга шунчалар бешафқат бўйса? Наҳот, эътиқод ва ҳақиқат деб бу совуқ қафасда тоабад қолиб кетса?

ТЎҲҚИЗИНЧИ БОБ

I

Вазир Абул Ҳасанак кийик овига Гардиз қалъаси яқинидаги тоғ оралиғини танаади. Бу ерда, атрофи қорли чўққилар билан ўралган дараларда юқорида, тоғу тошлар устида ёввойи эчкилар, муғизалари қулоч-қулоч архарлар таа-таа бўлиб эса ёш қанизалардай хуркак, тўза охулар учради. Энг муҳими, султоннинг падари бузруквори амир кийик худди шу воҳада, Гардиз қалъаси олдидagi сайхоналикда учраган.

Амирнинг айтишича, ўшанда ҳам худди ҳозиргидай баҳор фасли экан. Қайси бир жангда мағлубиятга учраган амир Сабуктегин, – Аммоҳ руҳини шод эттай! – кўнгли вайрон, юраги ғаш, отда Ғазнага ёлғиз қайтаётган экан.

Амир Гардиз қалъасидан чиқиб, кенг сайхоналикдан ўтаётганида унинг йўлини улоқчасини эргаштириб олган бир она кийик кесиб ўтибди. Амир дарҳол қўлига камонини олиб, отишга чоғланибди, бироқ жажжи улоқчага раҳми келиб, болалик кийикни тикай ушлашга аҳд қилибди-да, отининг бошини кўйибди. Лекин она кийик тутқич бермабди, тошдан-тошга сакраб, бир зумда кўздан ғойиб бўлибди, митти улоқча эса қочолмапти, интичка оёқчалари майишиб, ора йўлда тўхтаб қолибди. Шунда амир отдан тушиб, дир-дир титраган улоқчани эгарга роқ сав ўтмай, орқада худди она йиписидай зорли бир нидо қулоғига чапинибди. Ўтирилиб қараса, боғли она кийик тошлар орасидан чиқиб, амирнинг

орқасидан маъраб келаётган эмиш. Амир уни тутиб эмиш аздада яна от солибди. Лекин она кийик яна тошдан тошга сакраб, қирларга чиқиб кетибди. Бу ҳол бир неча бор такрорланибди. Шунда амир Сабуктегин она кийикка раҳми келиб, кўзига ёш омибди-ю, улоқчани кўйиб юборибди. Она кийик боасини эргаштириб чопқиллаганича тоғларга чиқиб кетибди...

Шу-шу, амирнинг бошида айланиб юрган қора булутлар тўзғиб, унга омад ва саодат ёр бўлибди...

Кеча оқшом султон бу ҳикояни гапириб бераркан, қилт-қилт ютиниб, кўзига ёш олди.

Улар султоннинг суюкли шабистонида ёлғиз суҳбат қуришар, шифт ва тоқчалардаги шамаларнинг аксарияти ўчирилган, даричаларига шойи пардалар тутилган ғира-шира хонада алақандай сираи бир руҳ ҳоким эди.

Султон, қоксуяк оёқларини Абул Ҳасанакка уқлатиб, тўрт қават шойи кўрпачада ёнбошлаб ётарди. Унинг чуқур ботган мунгли кўзалари бурчакдаги қорамтир сояларга тикилган, тўё бу соялар орасида падари бузрукворининг арвоҳи бор, тўё султон отасининг руҳи билан суҳбатлашар эди...

Абул Ҳасанак султоннинг алақандай сираи ҳикоясига қулоқ солиб ўтираркан, аъзойи бадани тўё чумоли ўрмалагандай жимираб кетди. Кейин негадир яқинда бош вазирнинг боғида кўрган болалик кийик ёдига тушди-ю, бирдан кўнгли равшан тортиб?

– Офтоби олам! – деб хитоб қилди. – Ҳозир айни ов чоғи! Сиз валинёнмат ҳам кўпдан бери кўксинтизга шамол тегмай, диққинафас бўлиб ётибсиз...

Султон мунгли кўзларини бурчакдаги сираи соялардан узиб, содик надимига қаради:

– Ҳм... овга чиқсак... омадимиз келурми?

- Иншоома, келур! - деди Абул Ҳасини баҳор, бир ўк билан икки қушни урадурган гандар бор...

- Бас! Кушчинарга фармон бер: сунган аочиним билан такатуркман қорабайиригизни дасинари!

Абул Ҳасанак ўша кечасиёқ вазири атрофида кўшикта одам юбориб, унинг болалиги кинни суъраб олдирди. Рост, сўнги пайтларда йиғилган қалъаси атрофидagi тоғларда имом Исмоил деган бир бставфиқ макон курган, деган мингларча тарқалганли. Қандайдир пайдо бўлган бу монсиз имом Исмоил тўғ дордан қочган кудай даниги-қасангиларни ёнига йиғиб, суатонини қазавот эълон қилган эмиш!

Аммо, бирамчи, қамчисини қалаб кетма-кет
 ҳокимлар кирк йил сажда қиладиган суатон
 лотинга қарши бир тўп жуалдурвоқи гилдорлар
 бош кўтариб чиқишга инонмоқ қийин, лекин
 дамчи, эҳтиёт чораларини кўриб қўймоқ мумкин.
 Абду Ҳасанак шундай қилди ҳам. Овга чикан
 бир кун аввал Гардиз қалъаси тевааратига янги
 икки юз нафар сувори юборди. Суатон билади
 чикадиганлар сонини эса ўн кишидан ошири
 улар орасида суатоннинг энг яқин надидалари
 фақат бир одам, шоир Унсурий бор эди, ҳово
 Улар шаҳардан чиқиб Гардиз қалъаси этафати
 кўм-кўк ясси қираларга етгунча суатон сонбон ар
 вада борди.

Бу кираар тик қояларга, қоялар кўз илғимас буюмларга туташиб кетарди. Ниҳий осмон каби кўн бу тоғлар тепасида, бургутлар макон куртан юнган қарда Гардиз қалъаси элас-элас кўза чаалтирди.

Кун илик, терак бўйи кўтарилган офтоб нурлари заминга алақандай илик бир меҳр билан нур солди. Гўё ўзи ҳаёт берган олам гўзамлигидан элтирилди.

- Офтоби олам афв этсинлар! Камин.....
фаройиб бир ривоят тушди...
Суватон айтинг

Унсурийта каради. Унинг чуқур ботгани кўзга
ланган қушнинг кўзаридай унсиз бир нави
жаъдираб турарди.

— Тухта, шопр... дейдинарким, назм оқиб
ванди қаринига яқин эмиш. Шу боисдан назм
пайғамбар алайҳиссалом сийлаган эмиш...
— Шундай, оламшаноҳ!...
— Шундай бўлсин...

Аммох таоло бу осмон, бу олам, бу паранди ва
рандани нечун яратмиш? Ким учун, не мун
яратмиш бу гўзалликни?

Шоир Унсурий «Ял» этиб Абдул Ҳасановнинг «Аммо вазираининг қип-қизил қўғамик юзунда» мадан бошқа ифода йўқ эди.

— Давлатпаноҳ! — деди Ҳасрурий ҳалқонини
дуқваниб. — Аммо таоло бу осмон, бу қушони
ғузамлики бани башар учун, яъники ўз банди
нинг кўзини қувонтириб, дилни шод этмок
яратгандир!

- Бандасининг кўзини қувонтирмак, диннинг
этом азмида яратган бўлса... нечун унга ўра-
раво кўради?

Суатоннинг мумдайд сарғиш юзига қизиланиб кет-
риб, мунгли кўзлари алақандай ички бир шай
чарақаб кетди.

- Хукми Алаоҳ шу эрур, банди оҷиб ундо
хукмига итоат этмоқдан бошқа чорамни
олампадоҳ!..

—Хукми Аамоҳ! — деди султон алам билади. — Афв эттайсен, Парвардигори олами Ва лекин... Мен сендан бошқа бир жавоб кутганим. Мен сен эсанг... Қози имом Сайид сўзини сўзлаётганим.

Унсурий мадад тилаб Абул Ҳасанакка қарайди. Роқ вазира ҳамон саросимада эди. Умри айвонидан

[illegible]

— Ҳа, агаринча бу ов, ўзи ўйнаб тошган бу қалтис ови
қилинган, бу овчинлар ҳамма ишни Абду Ҳасанак
билан қарда қойишмақом қилиб бажо келтира
диларини ёхуд «ов» чоғида қутиммаган бир ишқа
қилишганими? Шайтонга устозлик қилувчи бош
қарини қўлабоя охуси-чи? Пистирмага қўйилган
овчи оқуни мўлажамлаган пайтда пистирмадан
қайишчилари оладиларми ёки ҳайдаб чиқарамиз
қарини билдириб қўядиларми? Борингки,
қарин қўйишмаган тақдирда ҳам, бу қўлабоя
овчи сулатонни кўриб қочадими ёхуд одамга
қилинган, бешраҳм маҳалқ қочмай, туриб оладими?
Қарин қўлабояга яқинлашган сайин бу ўйнар
қилишганининг мислида гулжон ўйнаб, қўнғил-
қилишганига таҳлика қўшмоқда эди...

Меропиялар курушвидаги соябон арава гоҳ кент
ишканалар, гоҳ кўм-кўк қираар оша қалнин ар-
ишлар тарафлар бигирита кириб борди.

даражнинг димоққа гул-гул урган ялпиз, кийик
таги ва ёндоғи йўналишқа атри энди битта-ю битта
яшилдан кид, арча хиди билан алмашди.

Алар, тоңбоон аравага күйшилган йўрға отлар, аста-секин, тепасида бир түп сада ўсган баянда қирга
қирғин, қир ортида яна бир кўз илғамас кенг сай-
ланган күйрилди.

Машиниқ томони қорай тоғларга бориб туташган
 ва популяция сийқоналиқнинг ҳар жой-ҳар жойида
 ва онин тўқумаар ўсар, овлоқда кумуш тасмаардек

ярқираган жинаралар кўзга чаалинар, кеча пинжаси
жўнатилган сувориалар кўринмас, улар, афғонча
тоғу тошлар орасида писиб ётишарди.

Тўсатдан султоннинг:

– Тўхта! – деган бўйиқ овози эшитилди. Ёш
байирим қани? – султон арава собонига тиргач
шиб, ўрнидан даст турди. Туя жунидан тўнча
оқ чакмон ичида унинг қурилган тиракдан босиб
бўй-баста яна ҳам баландроқ кўринар, биринчи
раклаб кетган қисик кўзларида, бутун нажотнинг
илгариги қуш, илгариги иқтидор барқ урар эди.
Елкасига қора лочин кўндириб олган бош кучи
сийнаси қалдирғоч қанотидай ялтилаган қорак
йирни еталаб келди.

Пешонасига ипак попукалар тақилган, ўзига
тила тасмаалар билан зийнатланган қорабайир
тин сувлигини чайнаганича, бетоқат ер дегир
ўйноқлаб турарди.

Султон узун, қоқсуяк кўларини қуйма тила
ясалаб, устига ипак гиламча ташланган эллик
кўйди, кўзларини юмиб, узоқ пишираб турди. Ёш
кўлигидан оламоқчи бўлган Абул Ҳасанакнинг кў
лини сийтаб ташлаб, шахт билан ўзини элликка
– Илоҳ омин! – шоир Унсурий кўзига ёш олаб, по
поқ нозик кўларини дуога очди. – Худованди наорин
сиздай дини ислом ҳомийсидан ўз иноятини дарин
тутмағай! Ниётингиз мустожаб бўлиб, оминингиз
тидан келгай, бу ишда падари бузрукворингиз рух
сиз олампаноҳта мадаккор бўлғай, омин!

– Илоҳи омин! – султон юзига фотиҳа тортиб
тўсатдан тирқираб оқа бошлаган кўз ёшларини
дириб ташлади-да, қорабайирга қамчи босди. Уни
ҳам бетоқат пишқириб турган қорабайир, осмонга
сапчиди-ю, қушдай учиб кетди.

Бир неча навкар султоннинг кетидан чопмоқчи
бўлиб, отларини ниқташди, бироқ Абул Ҳасанак

Тўсатдан деган ҳайқириги билан отларининг
қанотини тортишди.

Султон тез узоқлашиб борарди. Эгниси туя жу
нидан тўнча оқ чакмон, бошида қора хошнав
илар, султон, худди қорабайир устига кўниб
оқ ятти оқ қарғага ўхшар, узоқлашган сайин
қанотини ортиб борарди... Ана, қорабайир йў
лнинг бир тўп тўжумдан ўтиб, иккинчи тўжумга
кириб боради. Ана, тўжумга етиб ҳам борди.
Ана... Ҳ. Раб! Қорабайирга кўниб олган оқ
чакмон олдидан икки қора нуқта, бири каттароқ,
иккинчиси кичик қора нуқта пайдо бўлди-ю, тез
қанотини бошларди.

Тўсатдан деган Абул Ҳасанак, қувончдан энтикиб.
Қанотини оламоқчи! Амир ала-мўминининг поқ ниёти
тўсатдан бўлиб! Болалик оху!..

Шоир Унсурий тиз чўкиб, қиблага қараб ер ўтди.
Фатон илоҳийнинг аломати бу! Худога шукр!
Қанотини илоҳийнинг нидоси даргоҳи илоҳийга етиб
борди!

Ана, қушдай учиб бораётган қорабайир олдидан
қанотини ортиб қора нуқталарнинг бирини қувниб
олаб, тўсатдан кўниб олган «оқ қарға» пахта эгилди,
қанотини ортиб олди, лекин сав ўтмай уни яна кўйиб
борди-да, аста орқага бурилади.

Абул Ҳасанак аравадан ирғиб ерга тушди, шатак
ларини арумоқлардан бирига сакраб минди-да,
қанотини тўжумлар томон от суради.

Тўсатдан эгил! Нахот, унинг режадари рўёбга
айланган бўлса? У ўйлаганидан ҳам зиёдрок, беками
яна нахотлар тарзда рўёбга чиққан бўлса! Нахот,
султон иноятини бу ишлардан кейин ҳам Абул Ҳа
санакнинг ула бетавафқ Ади Ҳариддан паст кўрса?
Нахот, бунидан кейин ҳам вазири аъзамлик давози
нинг ва қомсемиз баттоддан унга олаб бермаса?»

Сулатон, отини аста йўрттириб, яқинлашиб кеарди. Унинг кўзларидан тиржираб ёш оқар, бир-бирини қувиб оққан ёш томчилари кент юзини селдай ювиб, оқ оралаган сийрак соқолига, соқолидан бўйнига томчиларди. Лекин сулатон бўни сезмас, сезса ҳам яширмас эди. Сулатоннинг кўз ёшлари Абул Ҳасанакнинг дилида жўш уртган қувончга қувонч, хайратга хайрат қўшди, шопир Ўнсурий эса билмак, амир ала-мўмининини кўриб хўнграб юборди.

— Амоҳта шукур! Истиқбоннинг хайраи фоли бу, офтоби олаи! Хайраи фоли!

Сулатон кўлини кўтариб уни тўхтатди-да, томоғини бўлган йиғини «куат» этиб ютди.

— Садоқати зоҳир вазирим! Дарҳол Али Фарибга чопар йўланг! Иншоола, бутунги файзи илоҳий сабаб яқин кунларда «Мозори қалон»да ғарибу ғурабо ва етим-есирларга ош берилгай! Қирқ хўкиз, қирқ туя, қирқ бия, қирқ кўчқор сўйиб, қирқ ботмон туруч дамлангай!.. Ҳозир эса... ҳозир барча мулозимларга! — сулатон яқинлашишга журъат этмай, узоқроқда тўхтаган қушчилар ва мерганаарга имо қилди. — Барча мулозимларга чопон кийдиринг, кўй сўйиб зиёфат беринг!

«Садоқати зоҳир вазирим! Садоқати зоҳир!» — Абул Ҳасанак ҳамма билан баробар «илоҳи омин!» деб хитоб қиларкан, тўсатдан томоғи фиш бўғилганини сезиб, бошини пастроқ эгди.

II

Пешинда бошланган зиёфат намози асрга яқин тугади. Кўй сўйилиб, ҳаммага чопон, шопир Ўнсурийга кимхоб тўн, Абул Ҳасанакка эса зарбоф тўн ёпилади.

Сулатон гужум тагига ўрнатилган тахтиравонда ёнбошлаб ётиб, бу шодлиёнани жимгина кузатар,

унинг билинар-билинимас қизимлик югурган ялоқ юзида алақандай сирли, илоҳий бир шўъла акс этарди. У тоҳо-тоҳо мизгиландай бўлиб, кўзларини юмар, шунда нитоҳи олдига дарҳол гужум ортидан югуриб чиққан она-бола оҳулар кеарди. Сулатоннинг кўнглини равшан қилган ички шўъла ҳам ўша дақиқада лоп этиб ёнган эди... Бошда, сулатон қорабайирини қамчилаб, бостириб борганида, она кийик тўё ундан кўрқмагандай улоқчаси атрофида гир айланиб қолди. Оёқчалари митти-митти, кўзлари катта-катта қуларанг улоқча эса от душурини эшитгандаёқ пилдираб қочди-ю, онасидан ўзиб кетди. Она кийик аввал унинг кетидан аста чоңқиллаб борди, бироқ от душурини қучайтач, шамолдай учиб, узоқлашиб кетди-да, улоқча орқада қолди...

Сулатон, дилида ажиб бир нур, қоксуяк вужудда фавқулодда бир куч, ҳамон тасир-тусур от суриб борар, у билан улоқча ўртаси тобора қисқармоқда эди. Ниҳоят, улоқчани қувиб етди-да, лочиндай чанг солиб, кўтариб олди. Шу заҳотиёқ йироқлашиб қолган она кийик шартта тўхтади, бир зум жойида дир-дир титраб турди-да, аста-секин орқага қайта бошлади...

Ё, Раб! Худди падари бузруквори амир Сабуқтагин айтган иш бўлди! Дарҳақиқат, истиқбоннинг хайраи фоли бу! Хайраи фоли!

Сулатон ҳавжон ичиде аста этилиб, дир-дир титратан улоқчани ерга қўйиб юборди, қўйиб юбориши билан дилида ажиб бир чироғ «лоп» этиб ёнди-да, вужудда ўзгача бир ҳолат, қандайдир сирли, илоҳий бир ҳолат содир бўлди. Ҳатто, ўнг биқинидаги оғриқ ҳам таппа тўхтаб, кўзига қоронғи кўринган олам бирдан ёришиб кетди. Шундан бери ўзини онадан қайта туғилган тўдақдай хис этмоқда. Тоғлар билан ўралган бу кент сайхонлик боғтидан ҳам кент, боғтидан ҳам тиник, арчалар ҳиди боғтидан ҳам

хушбўй, қорли чўққинар боғидан ҳам юксал, бир-биридан яхши, бир-биридан кўриниб кетди султоннинг кўзига. Ҳатто, пенининг кейин севааб ёға бошлаган ёмғир ҳам унинг қўлини хира қила олмади, биъбакс, бу инан, мана ёмғир ҳам боғли болалик оху каби истинбонлар вахши аломати бўлиб туюлди. Ҳа, падари бургори Музаффар амир Сабуқтегиннинг чорасидан валилик муҳри бор эди! Шошлик²⁸ лашкарбонинини ўғли Сабуқтегин Сайхун²⁹ бўйларида бўлган бир жангда сомониёлар кўшинига асир тушиб, ёро безорида сотилган. Уни сотиб олган қулавлар Бухоридан Бахтга яёв ҳайдаган. Савдогар ширин бераҳм-бешафқат эканки, отасининг оти йўлдан та дош беролмай пиқилиб қолганида, ўлган отнинг этар-жабдуқларини ҳам қулавларнинг сақасига юзган... Шунда, бу азооби уқубатлардан ҳолдан кўтарилиб қолган падари бузруквори туш кўриб, тушида Хизр алайҳиссалом аён бўлиб, бу уқубатларга дош беришини, токи, охир-пиронардаги аёв саодат ёр бўлишини айтиб, оқ фотиҳа берган. Ҳозир алайҳиссаломнинг бу фотиҳаси мустажоб бўлиб, Бахх бозорида падари бузрукворини амир Алптегин сотиб олган. Алптегин, – Амоҳ унга ўз дариоваридан жой ато қилгай! – ёш ғуломи Сабуқтегинга меҳрдари бузрукворининг қора қулавлари орқали қонли тақдир унга қулиб боққан. Ёш надинининг мана алити ва садоҳиятига амин бўлган амир Алптегин бу бевафо дунёни етим қолдириб, у боқий дунёга мунаввар қилмоқ, қуни келганда, уни, яъни султонни лашкарбошиси Сабуқтегинни ўз тахтига юрт қилиб қолдирган.

²⁸ Шош – Тошкентнинг қадимги номи.

²⁹ Сайхун – Сирдарё

Бир амир Сабуқтегин ўз хўжаси амир Алптегиннинг туғилиши оқлаган бўлса, султон Махмуд, амир бузрукворининг туғилиши оқлади. Амир Алптегин туғилган даваат сарҳадини ўн баробар кўчирган, мустаҳкамлади, унга мерос қолган амир мунавварани бутун рўйи заминда тўзалган ҳиссиёт бир шаҳри муаззамга айлантирди!.. Падари бузрукворининг руҳини шод этгани экинчи, бошига оғир қулавлар тушганида, унинг қўли султонни ҳўлади, оху тимсолида отасига қўйган фотиҳа илоҳий унга ҳам аён бўлди. Шошда амир бузрукворининг тушида намоён бўлган Хизр алайҳиссаломнинг ҳам тушига кирса, унга ҳам оқ фотиҳа берилди.

Ҳатто, қонг хушвақт бир кайфиятда кўзи ичинининг муҳуллати ором бериб, кўнглини мунаввар қилиб бу эгу ўйлар тушида ҳам давом этди. Ҳар қанча алақандай тиник қуйлар, хушовоз хонларнинг динарибо кўшиқлари қулоғига қуйилиб, қонг ила ҳам равшан тортди. Султон бу куй, бу раббо кўшиқларни тоабат эшитишга тайёр эди, лекин султондан уларга алақандай дағал овозлар келди, утирган тахтиравони қаттиқ силкинтган-дай бўлди во, афсус билан кўзини очди.

Ҳатто, рационалда эмас, аравада ётар, арава ҳалити билан туғилган тағиди эмас, баланд бир қир ёнбағри-дан мунаввар, чинор ёнида тўхтаб турарди. Ёмғир қонг, юксак қорали тоғлар устига ёнбошлаган қонг чинор ширинлиги билан томчилар билан қонг чинор, одам илқ нур сеалига чўмилган эди!.. Ҳатто қадрият билан ён-верига қаради. У соябон қонг бағиш ётар, ёнида Абдул Ҳасанак ҳам, шопир қонг ҳам юк эди. Чинор тағидан эшитилаётган қонг ва кўшиқ аста тинди, фақат танбур овози яна қонг мартта диринг-диринг қилди-да, у ҳам

Гадо шоддир ҳар кун,
Жамдан узмас илқини,
Ўтар-кештар бу дунё,
Кетсан бадар у дунё!
Фурсат, умр ганимат,
Эртанг килгунг азият!
Беш кун даврон суриб қол,
Бугун ўйнаб-қулаб қол!

Шоир Унсудий тўсатдан оёқ остидан хўш тиз чўжиб, суатоннинг этагини юзига суруви — Оғрибди одам! Фаришта...

– Оғтоби олам! Фариптаҳар омин дотан мунаввар кунда бу шаккокнинг суъига кирай. Ширининг таваллосига Абул Хасаналқасимни кўшилади:

- Ҳақ сўз бу, одамтаноҳ!.. Бу тоғларда инчунин монсиэ имом Исмоил Ғозий макон кўриб, панох!

— Кайси имом Ғозий? Не деб вадиралсан?
тон қўлини бир сикатди-да, ногаҳон юртини
олган амақандай ёруғ туйғута бўйсуниб, юз
шаробни бир кўтаришда бўшатди.

– Амдох ўзи афв этгай! Олти ой бўлди, кун
коронги тундай зимистон эди, шу бўлун бир
ёндил!.. Абул Ҳасанак! – деди у, тўсатдан қийин
дари ҳайрат билан чарақлаб. – Ҳаммангга
От-арава билан икки навакар қолса бас! Фиқир
шу дарвеш билан суҳбат қурамен!

дам. – Аъло ҳазратлари Малику даъват бўлаётган камини Малик у-шароб бўламен!

– Бир қошиқ қонимдан кечтайсиз, балалар! Ижозат этсадар, фақир сиз ҳазратимнинг бир оғзи суҳбатларида бўйсам!..

Маник уа-шароб даврасида шоху

...тун букиб турган Унсурий кузлари му-
...дур. Каспийска қаради, бироқ султоннинг
...нинг биатан Абул Хасанак дом-мин демай
...тундан шайқарлар томон йўнади.

...а являясь кар суриаб, суатонга жой бериш-
тасин, амалда ҳамон ажиб бир шутба, эски
...ини негина уста ёнбошлади.

Баштадан ҳам хушбӯй!

на вақт тавоғи, бири бўтаюкка ўхшаш икки
аҳд тоғида оқ саканадарни эслатувчи улакат
тарзу жуфт-жуфт бўлиб сузиб юрар, улардаги
жиринжақча, пиллий осмон тагида, улакан қор
қопқан кўча чапинарди... Машпоқларнинг кең
фурқалий топиқ ва ҳазин муסיқаши султоннинг
вазиранига сулидай ёқар, эшитган сайин эшит
масарили. Во дариш! Неҳун у шу бўтулгача бо
на гўзалликдан бебаҳра экан? Ажабо, саалкаи
ина шогатанат тебратиб, бундай гўзалликни
ин асосе, булидай муסיқани эшитган эмас, бун
роҳатдан дамларни бошидан кечирган эмас!
Кўнати энг катта завқ берган онлар, Хиндисто
нистон, Хоразм ва Бухоро тождоруларини бир
эритилиб забун қилиб, одилга тиз чўктиргача
бирон ҳам булидай завқланган эмас у! Ҳа, у хинди
стонидаги муаззам қалъаларни бир зарб билан
эритилиб, таслимидан бош тортиган шаҳарлари
эритилиб, тоғ-тоғ олтин ва жавоҳирларни ўлжал
гани ва дарварига ёхуд Жайхун бўйларига саропарлар
эритилиб, қарнай ва сурнайлар садоси остида ки

минглаган сувориаларни битта-битта санаб ўтди. Ондаарида мисасиз ифтихор туйғуси уни ўз кетарида ўтказиб, тўё осмони фалакка оиди кетарди! Ўша давларда унга дунёда энг бегад – жанговар филлар наъраси-ю, отлар да бўлиб туюлар, ғойиб кўшиннинг «ур-ха, ур-ха» сурли» деган суронаи қийқириғи билан нозир тумбуридан ёқимли садо йўқ деб ўйлар, энг тўзал нарсаси эса қилч-қалқоналар мувофиқ алашкарнинг ғойиб туғлари бўлиб кўришарди. Бинаси... у билган тўзалликдан аъло тўзалар, тан бахтдан ўн чандон улуғ бахт, ғариб бўлаётган кандайдир бегава, беташвиш бир ҳаёт бор экан. Бундай тиниқ осмон, бири туя, бири жонивор, лоққа ўхшаш оқ булутлар, бундай тинчлар, қараб тўймайдиган юксак нилый тоғлар бор экан. Ана, рўпарасида болалик ва ўспиринликнинг шохиди бўлган бир шоир ўтирибди, тинч эски тепақ, эгнида эски тўн... Бироқ некишга қайси бири бахтлироқ? Бутун рўйи заминни чуқтирган султон Маҳмуд Ғазнавийми ёхуд унинг ғайри фақиру ҳақиқлар даврасида диҳлушани билан умр ўтказган бу дарвешми?

Чашмадай тиниқ, дилрабо куй тобора оғир чикмоқда, Бобо Сеторий бошаниқ хонандлар билан рини этиб, тўё ўз куйларидан ўзлари эриб кетгандай кўзларини юмиб, тебраниб чалшар, нозир буқри найчининг эса кўм-кўк маъсум кўзларини тирқираб ёш оқарди.

Ана, ниҳоят, куй ҳам тутади, туташа билан султон қорни очганини сезиб, қалбини ростлаб ўтирди. Дастурхонда бирида май, бирида шарбат ва икки хум, хумларнинг ёнида устига ёввойи нозир тўғралган бир товоқ сузма, бир даста арпа нон ва бир даган ялпиз сомсадан бошқа егулик нарсаси йўқ эди. Лекин ялпиз солинган тандир сомса иссиқ

қорин, сузма оғизда эриб кетар, ҳатто, арпа қориндан сайин егиси келарди киши.

Дарвешлар бир пиёладан шарбат ичишиб, яна қорини кўларига олишди, бироқ шарбат ўр-бор юза май ичган султон тўсатдан дилида тинчлик сезиб, Малик уа-шаробга юз-юзи қарайди.

Бир тикирим ижозат этсалар, мутрибларга қорин айтиб, бир он дам берсак!

Икки уа-шароб бароқ қолларини синаб, тавозе қорин эди.

Дарвешлар бутун бизга азиз меҳмондурлар. Бизга қорин юзидан биз учун!

Бизнинг келин машпоқлар асбобларини чиқариб, ўринларидан туришди.

Қорин қариндан ҳам юрагида жўш урган туй-қорин эри бериб истагида эди. Бутун унинг қорини қорин эгу тилақлар билан тўлиб-тошган, қорин у фалкат ихши гаплар айтиб, эгу ишлар қорин невар, ҳатто, қилган тўноҳлари учун афв қорин ҳам талёр эди.

Қорин, ўспиринлик пайтларида ҳиндлар базмхонлар билан машғум жанжал султоннинг ёдига қорин эгуни-ю, нечундир юраги «шин» эгди. Қим қорин, эгуни-ю, ҳинд малаги сабаб ўша машғум қорин билан қоринда, ҳозир рўпарасида хаёлга то-тош қорин бу дарвеш бутун унинг кўли ёхуд энг қориндан алашкарбошиси бўлармиди?

Қориннинг кутлуғқадам! – деди султон, нотаҳон қорин қорини қалтираб. – Сабаби ёшлик, камина қорини уа-шаробнинг серажин, сероқода юзида қорини ўқитиб бир ифода зоҳир бўлди. У султон-қорин билан қорини насвас дардига муфтао бўлиб, қорини қоринлар чиқарганини эшитган эди. Бироқ... қорин, бу қорини! Энг яқин надиқларини ҳайдаб

130

- Майли, давлатпаноҳ Ҷаҳонӣ

– Фойла борми йўқ...

мен сендан. Бенүксон Парвардитор, дехишар
эт, биродар!

эт, биродар!

Малик уа-шаробдан садо чикмади. Суатон биле
хам унинг юратидаги битмас ярани қайта таъбир
Кунгаи кенг одам, у юратида кек сакламак эди. Бу
бу яра, хануз жизиллаб турган бу эски яра!
- Ажаб ҳол! - деди Малик.

– Ажаб ҳол! – деди Малик уа-шароб, минг
қулмисираб, – камина бир нарасага сира фироқ
етмайди, амирим!

- Ялыни?

—Яъни... Амвоҳ таоло ўз бандасига шуни айтишга
қовват ато қилди. Бандаси эса... нечун қонини
акага зид ишлар қилади? Нечун факат бошқалар
сибат тушган чоғларидоғина яхшилик ва эҳтиёт
ўйлайди? Нечун ўзи чоғ ёқасига бориб қолган
қилган гуноҳларини, бошқаларга ўтказган жабр
тамларини эслайди? Нечун!

Сулатоннинг шароб тафти уриб бўғириқсон ва
дан қони қочиб, ялоқ бўғининг кенг парранини
асабий пириради.

— Мени чоҳ ёқасига борди деб, ким айтди сенга?
— Ҳеч ким! Тебада шопир, хаёлимга ксатгани тасав-
гални айтдим, ҳолос. Бир қолшиқ Қонимидан нечун
сиз, पोшпон одам!

Амир ах-мўминини чуқур тин олиб, болиғига сизгина ёнбошлади, ёнбошаркан, яна ортадан шипадай тиниқ осмонга кўзи тушиб, кўнган ёни шиб кетди.

— Сен ҳам кечир, Кутлуғкадам. Бугун фаройиб бир ҳодисанинг шохиди бў'лдим... Ҳараси қалбаси томон овга чиққан эдим... Нотарҳон буғуни

...як і в усіх інших місцях. Каміна она-бола охута

...иногда шамолдай учиб, туткич бермади.
...иногда орасам бўлаур эди, раҳмим келди..

...кормамалди, уни тутиб оlib оптимга
...бир моҳга оркамга бурийлиб қарасам... —

...томони рип буғилди, дафла қарти...

...қўлига қўйиб, улоқчани
...қўлига қўйиб, улоқчани...

таш ва широб нима дейишини билмай таъмов-
нонли. Ажабо: не-не шахарларни зер-забар

...и на кривинама ут кунио, раҳм-шафқа

1990
1991
1992
1993
1994
1995
1996
1997
1998
1999
2000
2001
2002
2003
2004
2005
2006
2007
2008
2009
2010
2011
2012
2013
2014
2015
2016
2017
2018
2019
2020
2021
2022
2023
2024
2025
2026
2027
2028
2029
2030
2031
2032
2033
2034
2035
2036
2037
2038
2039
2040
2041
2042
2043
2044
2045
2046
2047
2048
2049
2050
2051
2052
2053
2054
2055
2056
2057
2058
2059
2060
2061
2062
2063
2064
2065
2066
2067
2068
2069
2070
2071
2072
2073
2074
2075
2076
2077
2078
2079
2080
2081
2082
2083
2084
2085
2086
2087
2088
2089
2090
2091
2092
2093
2094
2095
2096
2097
2098
2099
2100
2101
2102
2103
2104
2105
2106
2107
2108
2109
2110
2111
2112
2113
2114
2115
2116
2117
2118
2119
2120
2121
2122
2123
2124
2125
2126
2127
2128
2129
2130
2131
2132
2133
2134
2135
2136
2137
2138
2139
2140
2141
2142
2143
2144
2145
2146
2147
2148
2149
2150
2151
2152
2153
2154
2155
2156
2157
2158
2159
2160
2161
2162
2163
2164
2165
2166
2167
2168
2169
2170
2171
2172
2173
2174
2175
2176
2177
2178
2179
2180
2181
2182
2183
2184
2185
2186
2187
2188
2189
2190
2191
2192
2193
2194
2195
2196
2197
2198
2199
2200
2201
2202
2203
2204
2205
2206
2207
2208
2209
2210
2211
2212
2213
2214
2215
2216
2217
2218
2219
2220
2221
2222
2223
2224
2225
2226
2227
2228
2229
2230
2231
2232
2233
2234
2235
2236
2237
2238
2239
2240
2241
2242
2243
2244
2245
2246
2247
2248
2249
2250
2251
2252
2253
2254
2255
2256
2257
2258
2259
2260
2261
2262
2263
2264
2265
2266
2267
2268
2269
2270
2271
2272
2273
2274
2275
2276
2277
2278
2279
2280
2281
2282
2283
2284
2285
2286
2287
2288
2289
2290
2291
2292
2293
2294
2295
2296
2297
2298
2299
2300
2301
2302
2303
2304
2305
2306
2307
2308
2309
2310
2311
2312
2313
2314
2315
2316
2317
2318
2319
2320
2321
2322
2323
2324
2325
2326
2327
2328
2329
2330
2331
2332
2333
2334
2335
2336
2337
2338
2339
2340
2341
2342
2343
2344
2345
2346
2347
2348
2349
2350
2351
2352
2353
2354
2355
2356
2357
2358
2359
2360
2361
2362
2363
2364
2365
2366
2367
2368
2369
2370
2371
2372
2373
2374
2375
2376
2377
2378
2379
2380
2381
2382
2383
2384
2385
2386
2387
2388
2389
2390
2391
2392
2393
2394
2395
2396
2397
2398
2399
2400
2401
2402
2403
2404
2405
2406
2407
2408
2409
2410
2411
2412
2413
2414
2415
2416
2417
2418
2419
2420
2421
2422
2423
2424
2425
2426
2427
2428
2429
2430
2431
2432
2433
2434
2435
2436
2437
2438
2439
2440
2441
2442
2443
2444
2445
2446
2447
2448
2449
2450
2451
2452
2453
2454
2455
2456
2457
2458
2459
2460
2461
2462
2463
2464
2465
2466
2467
2468
2469
2470
2471
2472
2473
2474
2475
2476
2477
2478
2479
2480
2481
2482
2483
2484
2485
2486
2487
2488
2489
2490
2491
2492
2493
2494
2495
2496
2497
2498
2499
2500
2501
2502
2503
2504
2505
2506
2507
2508
2509
2510
2511
2512
2513
2514
2515
2516
2517
2518
2519
2520
2521
2522
2523
2524
2525
2526
2527
2528
2529
2530
2531
2532
2533
2534
2535
2536
2537
2538
2539
2540
2541
2542
2543
2544
2545
2546
2547
2548
2549
2550
2551
2552
2553
2554
2555
2556
2557
2558
2559
2560
2561
2562
2563
2564
2565
2566
2567
2568
2569
2570
2571
2572
2573
2574
2575
2576
2577
2578
2579
2580
2581
2582
2583
2584
2585
2586
2587
2588
2589
2590
2591
2592
2593
2594
2595
2596
2597
2598
2599
2600
2601
2602
2603
2604
2605
2606
2607
2608
2609
2610
2611
2612
2613
2614
2615
2616
2617
2618
2619
2620
2621
2622
2623
2624
2625
2626
2627
2628
2629
2630
2631
2632
2633
2634
2635
2636
2637
2638
2639
2640
2641
2642
2643
2644
2645
2646
2647
2648
2649
2650
2651
2652
2653
2654
2655
2656
2657
2658
2659
2660
2661
2662
2663
2664
2665
2666
2667
2668
2669
2670
2671
26

он муштан кўзларини юмди, тўё олдиди собик
ётавурқадан эмас, кўа бериб юкинган пирик
дан Уштингадай, сираи овозда давом этди:

...бу она бода охунинг фақирга дуч келиши...

... булароким, падалари бузрукворим ҳам бо-
луниву тушган кунларда шундай бир охутг

... ортобди куялиб боққан экан!

бу мустабид шох бунҷанар адми
дан вақто қонди, десам, бўрк остида тақв бор

...қолына пастроқ алды.

Наринб қилса, эрта-бирискун «Мозори калон»-и тоғида ис чикарамен. Қирқ хўкиз, қирқ туя ва қирқ қўчқор сўйиб, қирқ ботмон гуруҳи қилди, қирқ ош берамен. Барча бева-бечоралар ва ёлғизлар, гадолар ва йўқсилларга оқча улашди. Барча бева-бечоралар руҳини шод қилди. Бегуноҳ Пар

вардигор, Кутлуғқадам! Агар, осий банди бироваднинг кўнгида озор берган бўлсам, сизга хайр-эхсон ила гуноҳларимни ювмоқ нияти билангина сезиб, ичида ўзидан бир қуано қуларайсен, Малик уа-шароб? Қариганда жонини илтифат қилибми? Қўрқма, биродар! Қирқ йил қўнаниб келириб ётган алаамларни тўкмоқ маъридан келган тўк бу алаамларни! Ё бошинг кетар, ё устини кетар, у вада тўнини!»

Малик уа-шароб коса тўла шаробни олаб, бир кўтаришда бўшатди-да, ширакайф кўзларини султонга қийғир қараш қилди. Унинг илҳомини жазаваси тутта бошлаган эди.

– Камина бир нарсадан кўрқаман, амир! Амридан қирқ туя, қирқ бия эмас, қирқ минг туя, қирқ минг бия сўйсадар ҳам етмас, пошшон оама!

– Қирқ минг туя, қирқ минг бия? – султон дедим деймай қўлидаги косани тўдириб май қулан дегў Малик уа-шаробга тақдир қилганди, уни бир сипқаришда бўшатиб, дастурхонга отиб юборган.

– Озим бўлса, қирқ минг эмас, юз минг туя ва юз минг бия сўймен, Кутлуғқадам!

– Йўқ, офтоби оама! Юз минг бия, юз минг туя сўймоқ тутуа, бор даваатлари, Осмон мансуби хазиналари тўла танжалари, ҳарамлари тўла канинлари ва, ҳаттоки, бутун саатанатини сонурасидар ҳам озлик қилур амирим!

Малик уа-шароб жаҳа устида бу гапларни айтганига айтди-ю, бирдан хушёр тортиб, султонга ўрнига назар ташлади. Амир аа-мўминин осад алаамларига дарғазаб бўлиш ўрнига жимгина бош этиб ўтирар.

... бу кўнанинг сўзлари унинг дилида исён эмас, бу элор офтоб-надомат уйротган эди.

... бу банди, – деди султон, хиё овози титраб, бу келинг тенгқурим деб, ёшлик чоғларимнинг булган азиз биродарим деб, яхши ниятларини вақорин илҳос қилсам, сен... тагин дилозор-ининг, тагин тустоҳитини бориб, дилимини қўнаниб, Кутлуғқадам!

Малик уа-шароб бир зум айтган сўзларидан пулган қуано, дондираб қолди.

... бу банди Камина... сиз валинсьмат амирини маъини давати беҳудда исроф бўласин, бу кўнаним, хонос.

... бу банди кўнани ут чакнаб, Кутлуғқадамга тили...

... бу банди қилма, бетавфиқ! Жаҳонгирлик кўнани бўлсам... дини ислом йўлида қилдим! Бошқа элор элор илбор бўлса, ўз юртим обод бўлди! Ҳа, бу банди иссоф йўқ экан, иссоф! Ҳамма менинг кўнанимдан сўзлайди. Ва лекин... бу до-... саатанатини дорус-саатанат қилган ким? Осмон мансуби илгани саройлар, Кўшк дават ва Кўшк элор вақор қиларлар курган, Боги Фирюза илгани дилиманида боллар яратган ким? Бу кўшк, бу бу бандларини ким учун курдим мен?

... бу банди? Фуқаро учун, фарибу фурабо учун бу банди, валинсьмат! – Малик уа-шароб кўнани қуано, тепадаги гужумни кўрсатди. – Анов элор илганида турган олача тўнали гадога бир қара-... бу банди, амирим!

... бу банди кўнанимаган бир итоаткорлик билан Малик уа-шароб кўрсатган томонга қаради. У ерда, бир та рақондиди бежирим гужум тагида, бир нечта кўнанилар давра куриб ўтиришар, давранинг ўр-... бу банди тўнали кекса бир дарвеш қийшангаб...

- Бобо Хурмо?

Святий Божий

десаранжом буйиб;

қичқирди.

НОР ТОМОН ИНТЯЛЫШДЫ.

Ташкилотларнинг ҳаётини қўллаб-қувватлаш

амир аа-мўминин!...

букиниб қолди.

REFERENCES

RECEIVED

1990

...иной булгангыны кўрди.

УНИНЧИ БОВ

ЖИМІГІНА СУЗАРДИ.

Чуфарига таъ-

пинади, ўз юрти томон, лойқа Жайхун соҳнада кўтарган Киёт томон парвоз қилади. Кўзини бир юмса Киёт чеккасидаги ҳаммомлар ва ўтинга маҳалласи, маҳалладаги пахсадан ясалган кулбадаар нитоҳи олдига кўндаяанг бўлади. Яна на Абу Райхон эсини танибдики, кулдуз қонига гузар дўкондорларининг хизматини қилади. Унга кулдуздан сув ташийди, дўконларини суғурди, ҳавофурушларнинг ўчоғига ўт ёқади, сомонларнинг сомсаарини сотиб беради, кулааларининг доғ тоҳларини айлантиради, темирчиаларини боғинини босади. Кула-оёғи чаккон бу озгин, қорамболакайни ҳамма яхши кўради, чулки у ерда растасида юриб араб тилини, хиндлар растасида хинд тилини, хатто, бидир-бидир сўзларини ким ўқолмайдиган чин савдотарларининг тили ҳам тез билиб олади ва бепуа, беғавва тилмачлик қилади. Кечкуруналари, кун ботиб, қош қорамбола маҳалда эса Жайхун соҳилга чиқиб, саҳро тоғи тикилиб ўтиради. Бир маҳал уфқда чумолданган теъизилган одамлар кўринади, кўриниши билан назар оёқ, яланг бош Абу Райхон улар томон қушидан ўтсади. У на оёғига қадалган тикан, на чачиртошларнинг татида эгилиб, узун асосини дўқимлатиб кесиб олади. Қоқсуяк аёла баррига ўзини отади.

– Моможон! Сазоқинглизини мента беринг, мен орқалаймен, моможон!

Аёла юришдан тўхтаб, озгин қорамтир юзидан оққан маржон-маржон терни артади, сўнг сазоқини дағал қоп-қора кўлаарини ўғалининг бошига қўяди. – Моможон, деган тилларингдан момонг айлансин, тойчоғим! Шу бир оғиз сўзинг билан сазоқини юкимини енгил қилдинг, шунинг ўзи кифой, тойчоғим!

Аёла, аёла, – дейди Абу Райхон, момосининг дағал дағал кифтларини ўтиб. – Энди сиз уйда бўлинг, моможон, мен ўлам ўтинкашлик қиламан, сизнинг, сизни боқаман, моможон!

Аёла кириш кўзлари тўсатдан жикка ёшга

Аёла, тойчоғим, сен ҳеч қачон ўтинкаш бўлмай-ман, мановфурушнинг дўқонида бир аломада қолдириб айтди: Алоҳ ўтаингга тенгсиз заковат қилганга сазоҳият ато қилган, деди. Ўғалингни сен бил, ўзинга шогирд қилиб оламан, сабоқ ўр-таман деди. Сен ўқиб алома бўласан, дўқонарға сен бўласан. Шунда момонг ҳам саҳродан сазоқининг кутуладди. Сен ула аломанинг этагидан қўлини олиб, тойчоғим!

Аёла Абу Саҳа Масихийни айтасиз! Улау аломада қолдириб айтди!

Моможон деган тилангдан момонг айлансин, аёла! Момосиний динидан бўлса ҳам, яхши одам бу Абу Саҳа Масихий, этагидан маҳкам ушлаб, тойчоғим!

Аёла Саҳа Масихий!

Аёла мол устод Масихийни эслаши билан Бесининг миссида тўё заиф шамдай миттираб қўлини парса «апп» этиб ўчди-ю, «ярк» этиб бошқа юзга қарай қўйд.

Аёла боқор. Жайхун соҳилга туташиб кетган устод бов айни тулга кирган. Бов ўртасидаги аёла қанатан кўшк хийбоналарида камалак рангли тоғлар тоналлади, дарахтлар орасида ёввойи қўшлар кулга чалинади, четлари нозик чиний қўшлар билан безатилган ҳовузаларда булутдай қўшлар қўшлар сузади.

Аёла Абу Райхон устод Абу Саҳа Масихий билан оқ қўшларнинг момик терилари тўшалган зиналардан қўшлар кўшларининг иккинчи қаватига чиқади.

Устод, тоқчаларида кушпа-кундуз беҳнафисона асар ёнган узун йўлакнинг охирига бориб, турмуш тор эшиклардан бирини очади...

Деворларига бугу муғизари, олмадон ва сўғи мўйналари осилган, тагига оқ ва қора айвонлардан юмшоқ терилари ташланган кенг хонанинг ёнида мамаранг соқоли кўксига тушган, кўми-кўм-кўк бир чола парку ёстиқларга суяниб ётиб, лаб ётибди. Унинг ёнида кўзлари худди чопи-кўзларидан мовий, узунчоқ юзи бозордаги ҳаёт жорийларининг юзларидай оппоқ бир соҳибдор хисобчўт қокиб, дафтарида бир нималарни ёзиб ўтирибди. Меҳмонарни кўрган соҳибжамона дафтарида қаламинини кўксига босганича, назокат билан қориб чиқиб кетади. Чола эса меҳмоналарни дафтарида хонта таклиф қилиб, устод Масиҳий билан ўзгича қариди, узоқ суҳбатлашди, сўнг Абу Райҳонни олдига чақириб ҳисоб наминдан синов қилади. Синовдан кейин устод кетади, Абу Райҳон эса савдогарнинг уйида қолади. У ҳисоб-китоб ишларидан қутулган тун ярмигача ўз хужрасида мутлоаа билан шўғулланиб ўтиради. Ниҳоят, мутлоаадан чарчаб, анча тўшакка чўзилганида кимдир эшитгани турсин, уради, кетма-кет аёла кишининг «Мирзам!» деган зоран нидоси эшитилади. Абу Райҳон ўрнидан сари раб туриб, эшикни очади. Остонада... оппоқ, музарида дир-дир титраган шам, Райҳона деган бови мовий кўзли соҳибжамона турарди! Соҳибжамона Абу Райҳонни кўриб:

— Отам! Меҳрибон отам! — дейди-ю, ерга тўки чўкиб, юзини кафтлари орасига яширади. Абу Райҳон мармар зиналардан кийикдай сакраб тегиб чиқади. Чола ўша, даричалари Жайхунга қарата серхашам хонада қават-қават шойи кўрпачалар устида чаққанча ётар, унинг очик қолган кўми-кўм кўзларида ҳаёт сўнган, даҳани осийиб қолган.

Ёшлар оқшом. Дафн маросимидан кейин савдогарнинг серхашам кўшкни мотам сукутига чўмган. Райҳоннинг яна китоб мутлоаа қилиб ўтирган Абу Райҳоннинг қандайдир тарақ-туруқ овозлардан чўчиб кетиб қўйибди. Бу товушлар иккинчи қаватдан, Райҳоннинг хужраси тепасидаги Райҳонабону хонаси эшитилади.

Райҳон, Райҳонанинг хонаси олдида... савдогарнинг хонаси унинг энг яқин маҳрами бўлган бош қўли. Райҳоннинг хонасида кўми-кўм кўзлари унинг кўзларидай маъсум бир букри турарди. Райҳоннинг кўзларида, бошига сувсар теплак кийиб, кўзларида кимар билан бормаб олган бу букри — ё, кўн нималардан кейин Ҳазнада пайдо бўлган, кўн пайи ва атторлик дўкончаси билан донг турган Ёрни Букрий эди!..

Абу Райҳон уни танийди. У маҳрада букри кўннинг энг машхур савдогарларидан бири эканини билди.

Райҳон, кўнли қандайдир қалин дафтар, зуафини кўннинг эшикни зўр бериб ўзига тортар, Райҳоннинг дафтарида титраб унинг кўкрагидан итарарди. Райҳоннинг кўнли, қалиноқ ўспиринлик чоғлари экан, Райҳоннинг кўнли бўлаётганини сўраб-суриштириб турарди. Райҳонанинг ёш билан ювилаган кўнли кўнли-ю, аввал бош мирзани, кейин нидоси билан бақираётган букрини гирибонидан кўнли мармар зиналар томон отади. Бош мирзани кўнлининг сип-симлик айик терисига сирғаниб кўнлидан, чорпахидан келган букри эса мармар зинадан кўнли тўнкадай гўмбурлаб юмааб кетади. Райҳоннинг кейин суриштириб билса Райҳонанинг кўнли бўридан қарздор экан, бироқ букрини бу кўнлининг, ҳатто, чоладан беҳисоб давлат ҳам эмас, кўнлининг бағиз қизи, гўза Райҳона қизиктириб кўнли...

Ўша кеча, Райхона Абду Райхоннинг қучоғида йиғрай-йиғрай ухлаб қолади, эрта тонг эса Райхоннинг иссиқ бўсақаридан маст бўлиб энди уйкута кетган Абду Райхон ваҳимаи қийқириқлардан уйғониб кетади.

Йўқ, бу – бош мирза билан айёр букри кўтарган тўпловон эмас, Қиётга нотаҳон бостириб келган Хоразмшоҳ қўшнларининг қийқириғи эди!..

Ўша тонг Қиёт ҳокими қалъасида бошланган ёнғин бир зумда бутун шаҳарга таралади, чуңки саҳрода кўтарилган дову ёнғин учқуналарини осмонни фалакка олиб чиқиб, ён-ёққа сочади, улардан кўтарилган олов эса аждаҳо каби даҳадан даҳага, уйдан уйга, дўкондан дўкonga сакраб, бутун-бутун растаад, саройлар, қасраларни ямааб ютади.

Абду Райхон қўлида беҳуш Райхонабону, боққа қочиб чиқади. Жайхун соҳилида туриб, Қиёт бошига тушган мисасиз офатни, гўё бир бор шувоқдай ловилаб ёнган дўкonda, туташ растаад, уйлар, қарвонсаройлар, қасраларни ўз кўзи билан кўради, жаҳаннам ичида қолган одамларнинг фарёдини, думлари ва ёмлари ёнган отларнинг қишнаши, қўй ва эчкилар, мушук ва итларнинг одам болаеси янғил зорли йиғисини эшитади, кўзида ёш, юраги қон бўлиб эшитади.

Қизик дунё экан бу дунё! Кейин билса... Ўша кеча насроний савдотарнинг кўшики билан бирга Райхонабону ишқида ёнган букрининг кўшқари ҳам баробар куйиб, баробар кула бўлган экан!

Берунийнинг миссида базур минтираган хира чироқ «лип» этиб ўчади-ю, бошқа бир чироқ ёнади. Бепоен саҳро. Тун. Ҳамма ёқда гулхан, тўтрироғи, сўнаётган гулханларнинг заиф шўъласи, гўё осмон тўла юлдузлар ўша оқшом ерга ёмғирдай ёғилгану худудсиз саҳрога тарикдай сочилиб кетган. Саҳрода, юлдуздай минг-минг этган бу гулханлар атрофи-

да увада-жувада одамлар. Булар мағлуб Қиётдан музаффар Ёрганжга ҳайдаб кетилаётган беҳисоб маҳбуслар. Улар, Хоразмшоҳ сарбозлари қуршовида кундуз йўл юриб, кечалари саҳрода тунашади, гулхан ёқиб исинишади, сув қайнатипиб, сарбозлар улашган зогора нонарни тановула қилишади. Райхона тушгача бир амаллаб ўзи юради, тушдан кейин чапиртикон ва тошлар тилка-тилка қилган оёқларини босаммай, йиқилиб қолади, шунда Абду Райхон уни опичааб олади.

...Кўжда ҳам, ерда ҳам беҳисоб юлдузлар миатрайди. Ёир-ёир эсган совуқ шабадада сўнаётган гулханнинг заиф чўғлари ногиронгига жимирайди. Абду Райхон, устидаги увада чакмонини ечиб, беҳоа дилдираб ётган Райхонанинг устига ташлайди. Шу пайт қоронғида бўғиқ хириллоқ йўтала эшитади.

– Амаоҳ йўлга бир тишам нон!..

Зимистон қоронғиликда... Эгнига жулдур чопон, бошига эски кулоҳ кийган пакалагина бир кимса пайдо бўлади. Кимсанинг соқо-мўйлови, қош-киприкари куйиб, юзи совуқ бир никобга ўхшаб қолган.

Гулхан ёнида исиниб ўтирган Райхона гадони кўриб, ўзини Абду Райхоннинг қучоғига отади! Ё, тавба! Соқ-соқоли куйиб, қош-киприкари тўкилиб, арвоҳга ўхшаб қолган бу кимса... Ўша, Қиёт шаҳрининг энг бадавлат кишиси бўлган букри савдотар эди.

Ҳа, тақдирнинг ўйини қизик экан!..

Кўп ўтмай, Абду Райхоннинг кўз очиб кўртан севғиласи Райхонабону оламдан ўтади. Абду Райхон Қиёт қирғинидан сўнг Ёрганжни тарк этиб, Журжонга, Журжондан Райга, Райдан Ҳамалонга ўтиб, мусофир юртларда дарбадар кезиб юртанида оламдан ўтади. Ионнинг ёғини ялаган бу букри эса хануз тирик, хануз оёқ остида ивирсиб

– Султон Маҳмуд-чи? – дейди Абу Али, ва Вушмагирдан неси афзал унинг? Ё, Хуросонда қилган қирғиналари ёдингилдан чиндир устод?

– Йўқ, азизим, ёдимдан чиққани йўқ. Қанинги Оқ қарға, қора қарға – барибир қарға. Ўн асеп ҳоким бир хил эмас, сомонийларни эсани! – Во ажабо! Сомонийлар Бухоро ва Хуросонда қонга беамаганми? Аҳли мардумнинг бошини қат солмаганми?

– Соатан! Аммо, биласиз, бу фоний дунёда қонга нарса нисбийдур. Сомонийлар...

– Ёшаниқ қиласен, Абу Али!

Ҳар қалай бу асосий бандда фақат ёмонани тасвир қўп яхшиликлар ҳам қилгон. Ҳазрани обид эдил им ва назм аҳлининг бошини силади.

– Қочамиз. Пинҳона қочамиз, устод... Қанинги кичик бир қарвон билан аҳлашиб кўйганимен Монолоно Масихий ҳам кетмоққа беа беамагандур, устод. Йўларингиз беҳатар бўласин. Мен эсам... Йўқ, бир кўнгалим чопади, Абу Али, на тоқатим етади! Чарча тагин дийдор кўришгаймиз. Кўришмасак... Яна кечиргайсен, иними!

– Сиз ҳам кечиргайсиз, устод! – дейди Абу Али. Қоронғида унинг «куат» этиб ютингани эшитилган оғритган бўласам... кечиргайсиз, устод!

Йиллар ўтади. Ҳазнага келган Беруний шакар чеккасида расадхона қуради. Султоннинг фармони билан қурилишта Исфаҳон ва Ҳамадондан бир кўнгал

қарвон таслим қилинади. Улар Берунийга Ибн ал-Найн мактуб келтиришди, мактуб билан қарвонда бир хабар келади: Абу Али билан Тур-хонининг йўриб, Жўржон томон пинҳона йўл олган эди. Абу Масихий йўл азобига дош беролмай, қанингида жон таслим қилган эмиш!

Бундан маълум хабар келганига ўн беш йилдан кўра. Ўнроқ Берунийни хануз тизгинсиз бир ўй билан ўнлашди Абу Алининг насиҳатини олмаганлигини олганимда, эҳтимо, чўла бағрида қарвонга мўлҳид берармидим, деган бетаскин эди унинг хуфтон, дилини вайрон қилади.

Йиллар эди... мана, сакам йитирма йилдирки, қарвон уш бир кўрсам, деб орзу қилади. Айниқса, қарвондан қайтиб, унинг «Ал-Қонун»ини ўқиганлар бу орзу унга тинчлик бермайдилар, гоҳо уни қарвонда кўриб чиқади...

Қарвоннинг, тунов қуни Хатлабегим айтганидек, қарвоннинг махсус эачилар юборилган бўлса, эҳтимо, қарвон ҳам қолар... Йўқ, бўйи баробар олтин ваъдасининг ҳам султонга хизмат қилишга кўнмаган эди. Ўн эди ҳам кўнмас. Борди-ю, кўнганда ҳам қарвон қолаётган унинг ўзи тирик бўладими, ё, бу қарвонга дош беролмай жон таслим қиладими? Қарвоннинг унга инъом этиш бахтига муяссар бўлиши одамдан ўтадими?

Қарвон! Бу ҳам, туздай тахир бу кўз ёши қайдан қарвоннинг булдан юз баробар катта мусибат-қарвонига ҳам бу қадар эзилмаган эдинг, бу қарвоннинг ҳам султонга хизмат қилишга кўнмаган эди. Ўн эди ҳам кўнмас. Борди-ю, кўнганда ҳам қарвон қолаётган унинг ўзи тирик бўладими, ё, бу қарвонга дош беролмай жон таслим қиладими? Қарвоннинг унга инъом этиш бахтига муяссар бўлиши одамдан ўтадими?

УН ВИРИНЧИ БОВ

Сулатоннинг тантиқ вазири Абул Ҳусайн
ва-мўминининг шабистонидан олдин
одамдай гандираклаб чиқди-да, саомхона
курсига ўзини ташлади. Кимдир йўталганини
Саомхонага... қози Сайид кириб келди.

Куялда оғир қаҳрабo тасбeҳ, этгилда бул бe-
та ярашган сафрoрант жубба, бошлуда сафрo-
саада, икки юзи анордай кип-қизил қoн бe-
курсида бeмажол ўтирган Абуа Ҳасаниннa вe-
биллинар-биллинмас бош ирғадн-да, бoлмa нe-
кеккайиб, ичкарига кириб кeтди.

Абул Ҳасанак базӯр ўрнидан турди, базӯр ис-
саломхонадан чиқди. Шу топда у ҳеч кимга дуч
келмади. Ўз кўшигида етиб борса-ю, устидан
бир-икки пиёла май ичиб, хобхонада бўлиб
қолди, саройдан чиқиши билан дунёда энг ёмон
вазъиятга келиб қолган одами – вазир аъзам Али Ғарибга дуч келди.

Али Ғариб, сарой олдидати хиёбонда, ўз раъ-
си кўршовида турар, улардан нарироқда инан-
ти нафар суворий кўза чалинар, булар Абул Ҳасанак
нинг шахсий гуломадари эди.

— Интиҳобҳои Ҳасанак дарвозадан ҷиқшиш бинаманди Фариб, ёши уауф ва мартабаси банди бунманди пидиратанича унинг истиқболита юрдн.

– Иним Абуа Хасанак! Маслахатли иш булганга деган гап бор. Сиз билан маслахатлашадурини юмуш чикиб коаликим, натимос – гариб кулобанинг натифот этсангиз!

– Не маслаҳат? – Абул Ҳасанакнинг овози инди. Араваш совуқ таҳид билан янгради. У бош итари билан ҳаминиша ҳадиксирар, бу қари тулки унн оғити

³¹ Шахристон – ётоқхона.

бўйлаб кўшпика йўа бошлади. У кўшпк буюмларни
ковуштириб турган сертавозе гуломлар ёнида
иккинчи ошёнага кўтарилиди-да, унч кўшпкни
тавақами ўймакор эшикни очди. Бу — Абдул
кутанидек, шоҳона жиҳозланган хона эди. Д
ча, фақирона безатилган чоғроқ хона эди. Хона
эшик ва даричааларига олмингина кўк дорин
тутилган, ердаги паласлар устига қизил буя
чалар тушаниб, қизил болишлар ташланган
Хонанинг ўстаси...

Абул Ҳасанак тўрдаги қизиза бўз кўрпачида ўтираркан, вазири аъзамнинг хонасини анча кўздан кечирди, кечираркан, негадир буни тўрт йил муқаддам собиқ бош вазир Хўжа Абдусамандийга³² тақилган айбаар ёдига тушиб Собиқ бош вазирга тақилган энг катта анимансабидан фойдаланиб, ҳисобсиз бойликни тирганаикда эди. Рост, унинг кимсан Хўжа Абдусамандийнинг тиллик³³ ва тилсиз бойликларидан кимта сир эмас эди, чунки собиқ бош вазир макрда ягона бўлса ҳам, бойлигини ҳеч кимдан тутмас, аксинча, Осмон маликаси каби кўрпачида ройини, саройдаги ҳарами, ҳарамидати онаси ўзига тан қанизларини йиққан зеб-зийнатларини кўзга қилишни яхши кўрар, тўй-ҳашамадарда эса тўй дунёсини шамолдай совураар эди. Аммо бу соҳибда бу ошқора намоишларнинг оқибати нима бўларди? Собиқ бош вазирнинг ғанимлари, жумладан, Абдусаманакнинг ўзи ҳам Хўжа Аҳмад Маймандийнинг йиқилишида унинг кўркем қасралари, ҳарамлари

... бу ишдан ҳаъ бир сабоқ олмабди!

- Во ажаб! Агар янглишмасам, жинибдан ичмоқни гуноҳи азим, деб билур эдилар!

Абул Ҳасанак оатиндай товланган шифо-
майдан бир хўлаб, пиёгани қайтариб бер-
чи эди, бироқ мусамас шундай хушбӯн,
хуштаъм эдики, томоғидан «Кул» этиб ўтиб
нани ўзи ҳам сезмай қолди.

Абул Ҳасанак бу паканалигина, аўшши юз чакан
жиннидан ёмон кўрса ҳам, ундан доим ҳаётини
юрлади. Рост, собиқ бош вазирни алдаришдан
бир ёқадан бош чиқаришган, лекин Абул Ҳасан
бу ширин забон тулаки билан Хўжа Аҳмад Маъ
дийга қарши зимдан тил бириктиртганида, уни
зири аъзам бўлади, деган уй етти ухааб туниги
кирматган, акс ҳолда тил бириктирмас эди.

Тўғри, амир ва-мўъаллимнинг қўлидан

Түрри, амир ва-мўминин уни, Абул Ҳасанани ва фарзандидан ҳам яхши кўради, энг яқин насаби деб билади. Илгар, бу муҳлиш васвас дарида рифтор бўлишидан авва, усиз бирор ўатирини мас, Абул Ҳасанак султоннинг ҳамма анжуманида да бош-қош бўлар, базми жамшиидарида соғини қинар, яхши сўзлари, мадҳиялари, аутфари билан амир ва-мўмининни ҳам, бошқа аъёну бошнарини ҳам хушнуд этиб кеарди. Шу боисдан ҳамма уни султоннинг энг яқин муқарриби деб биларди. Энг яқин ҳованкибди, кўп душмандарнинг дошми бўларди-ю, аммо-лекин оёқ остидан бу фалокат чиниб кел

...ақыл турмас экан бу дуньда.

[illegible][illegible]

— Қўлаш, сўзлай беринг, тақсирим...
— Йў, меннинг ортиқча сўзим йўк, — деди Али Ға-
— торов, кўшёр тортиб. — Шаҳзода Мухаммад дин-
— ларин, мушун қобил йигит. Ва лекин, фақир амир
— ларин кўркаммен. Давлатпаноҳ уни тожу тахтдан
— ларин қилди, шаҳзода Мухаммадни валиаҳдим деб
— ларин йиғди... сиз биан мен калоумалоли қўлга
— ларин қилдик. Шак йўк, қасамед қилганимиз
— ларин унинг қулоғига бориб етандур!

Абул Ҳасанак тўсатдан шиддат билан ростлаб:

– Мулдао? – деб сўради. – Бу сўздан менинг Очик айтинг, жаноб бош вазири!

– Йў-йў-йў! Ҳеч бир ёмон ниятим йў! Агар бариб шоша-пиша пиёлаларга май қуяди, менимжонгина момик қўлаари титраб кетди ва, титраганг шаробдан бир неча томчиси ошпоқ дон титраб томиб, пуштиранг нукталар қўйди.

– Сиз ёшсиз, азизим, каминга эса кўп ёшлар қўравериб, кўса бўлаганмен, иним.

«Бамми, ана энди ҳақ гапни гапирдинг!»

– Фақир сизни бу ғариб кулабамга татқил қилганимни очтан бўлсам, бошимизга қиланг ва мизнинг бошимизда баробар турибди! – Амир Масуддан кўзига ёш олди. – Такрор айтганмен, ширин амри пошшо вожибдур. Ва лекин... амир Масуд Тожу тахт деганда ҳеч нарсадан қайтмайди у бақор!

– Хўп! – Абул Ҳасанак май тўла пиёла билан тахтага «тақ» эткизиб қўйди-да, кафтининг ортиси билан қоп-қора бежирим мўйловини ошпақнинг шаробдан бўғиққан чиройли юзига, қара тўзалларининг кўзларидай катта-катта серолиқлар шиддат ва қатъият зуҳур этди. – Бошимизга ва мусибат келмасин... каминга уа офтоби оламнинг изми ихтиёридин чиқмасмен!

– Боракалло! – деди Амир Ғариб, момик қўлаарини кўксига қўйиб. – Аммо... амир Масуд!

– Ота рози – Худо рози! Падари бузрукхори пори эи бўлгон зурриётдан Худо ҳам норози! – деди Абул Ҳасанак, амақандай жўшиб. – Бас! Амир Масуднинг кўркмоқ эмас, қиланг чархамоқ даркор, жонинг бош вазири, қиланг!

«Аммо-лекин, ўзингиз-агарини кўри, азизим. Аммо-лекин, ўзингиз-агарини кўри, иним, барча амир, барча лашкар-хонлар амир Масудга ихлослари бевандидур. Бундан деди Абул Ҳасанак, бўғиқ таҳдидли ўзини улаари буралган бежирим мўйлови билан қўлаари ола-қула бўлиб кетди. – Бааки титраганг орасида фитна бордур? Бааки титраганг одамдан ўтмасдан туриб, унга фитна нафилда юрган нонқўрма бордур? Бааки титраганг бошида вазири аъзам жаноблари титрайдур? – Абул Ҳасанак, ўз сўзидан ўзи титрайдур, ўнг қўлини қиланг дастасига қўйиб, ола-қула кўзларида тебалик аломатлари билан ола-қула фитна бўлса, билиб қўйинг, агар фитна бўлса, кимки амир аъзам! Фақир тирик эканмен, кимки амир аъзам! Чоҳ қавласа, ўзи шу чоҳга қулайди! Абул Ҳасанак, қилангнинг бандини ушлаганча, аъзам тура бошлади, бирок туриб уалурмади. Амир Масуд қўлаари титради зид бир чаққонлик билан ола-қула титрайдур.

«Амир Масуднинг қилангдан! Ё, хозир қулома-ларини қилангнинг қилангдан! Кўлаарингга кишан урдириб, ола-қула титрайдур, тентак!»

«Амир Масуднинг, кўз ўз қулоқларига ишонмагандай, аъзамнинг катта очиб анграйиб қолди, дикрайган қилангнинг улаари худди ўқ еган қушнинг қа-раридан пир-пир учди-ю, қилангнинг бандини қилангнинг кўлаарига ҳолсизгина йиқилди.

«Амир Масуднинг, аъзамнинг!»

«Амир Масуднинг, аъзамнинг! Фариб бошида бевазир аъзамнинг боши ҳам, қулоқларининг тутқарисиди уни аъзамнинг, назарида, агар астойдил киришса, аъзамнинг аъзамликдан ағдариб ташлашга ҳам қилангнинг қиланг. У эндиликка бу юм-юмадоқ, бақалоқ қилангнинг бутун мулҳиш қудратини ҳис этди.

Али Ғариб, гўё ҳеч нараса бўлмаганидан жойига ўтирди, бўғиқ таҳдидан овози қаттиқ йимлашиб, секин давом этди:

— Бошта қияли таланим!
— Уэр, валинсьмат. Ёшлик қияли!
— Аимдали дардааримни изхор этсам, сиз

ақа-идрок амрита таянмоғи даркор. Билан бу
иним, не кўп, сиз билан бизнинг дустарлигимиз
Кўлингизда қилч, беингизда қуялтиб, бир
улар сизга таъзим бажо келтириб, нажот бер
ди. Қилчнинг Кўлингиздан тушса уларни
яланғочайди. Сиз билан биз амир ва-мўмин
Кўлидаги қилчлари эдик. Ёдингизда бўлган
шоҳ, аввалги шоҳнинг қилчларини тоқиб
билъакс, уларни синдириб ташлаб, ўз қилчлар
таққусидир. Амир ва-мўминин, – Амрх унинг
ни узоқ қилгай, – бу бебаҳо дунёни етим қил
дартоғи илохийни мунаввар этадурмон бўла
билан биз ўша кунёқ эски қилчга айланган
Бу мусибат фақат биз эмас, бола-чақалар
наса-насабимизнинг бошига ҳам тушмоғи
кўркаммен. Кўрқаним сабаб сизга кўнглимни
дардимни айтдим, сиз эса... Сўзимнинг «Хуш
эшитиб, «Берди»сини эшитмадингиз, инна!
Во дариғ! Бир қарашга...

тан бу курымизигина хомсемиз одам, бир неча ыш
бери Абуа Хасанакининг кўнгалига гулул соанди, у
бермай кесалтган таппарни тапирди. Баайин у
ўйларини, унинг юрагини келтириб кесалтган ин
ва ҳадикларни бир-бир санаб берди.

Сино ҳазратларига юборилган ариз Абдулмоъиннинг
риқдан мушриф келмиши!

— Мушриф? Качон? Не мужда келтирдан ур

Поти назир ўймоқдеккина оғзини
қўли билан муаммасиради. — О, азизим, азизим!
қўлингизни сизни бу қуббага чақириб, бу
қўлингиз билан ўнгирмас эдим! Таасуфлар бўлмай-
ди, лекин ҳақимиз даврон, эъчининг даралғини
қўлингиз билан! Бундан ўн саккиз йил мукаддам
қўлингиз билан қўлингизни истамай, Турпанждан
қўлингиз билан қўлингиз бўлса, бу сафар ариз
Абулвафодан қўлингиз билан, Ҳамадондан қўлингиз билан.

...вазирнинг бош вазирнинг захархандасини...

... ва асосини қўйиб, ўз аҳволимиздан сўзлант, бу ёбробни одамнинг сўзини эшитдингиз. Улар бу қалбимни бир-икки ҳафтада ҳозир у нозир қил қалбимни бизнинг бошимиз таннимиздан қил, бу билан бизнинг бошимиз таннимиздан қил қалбимни. Сиз эса ҳақимни сўзайсиз!

Қаю аннақдан сядо чиқмади. Унинг эсига ҳо-
зи ҳаётининг хобхонасида бўлиб ўтган суҳбат
ларининг даъмининининг бўғиқ қаҳрай овози
қайта қайта янграб кетди: «Тилеғлама-
ганим, Абул Ҳасанак, биласен – фақир ёлгон
инсонлармен ё сен ҳазрат Ибн Синони бир
қайта қайта позир қиласен, ё мен ҳаммангни
қайта қайтаман!»

...қарама-қарсы осы кийік овидан кейін юксад
...жүздік, қатто, эски рақибі Ами Ғарибнинг
...оидан аттам бўлишни умид қилиб юрарди!
...«Халатик «май» деб, пиёсасини Ами Ғарибга
......Еврок, Ами Ғариб май қуйиш ўрнига пида-
......иниб, эшикни зичлаб ёпиб қайтди.

– Май ичишдан аввал сўзининг ёриш-
эшитинг, азизим! – вазири аъзам ён оғзи
кавалаштириб, тўрт букаланган бир қозондан

– Омадсиз эчимиз Абдувафо Сарикдан кел-
мактуб: «Тоғу тахтимизнинг кўрғен, сават-
мизнинг зийнати, уа офтоби оламнинг синас
матангини Алоҳ таолодан ҳар дайду нозир
турибмиз» ва ҳоказо, ва ҳоказо. – Бош вазири
тубни кўз олдига яқинлаштириб, бир зум дай-
пираатиб ичида ўқиди-да:

– Ҳа, манал – деб ютindi. – Манал... Уа сар-
саатанатнинг суянган тоғи, тоғу тахтининг
акан идроки бўлиш сиз валинъматининг етди
лум бўлғайким, биз фақир ҳақир Исфандон
офтобимиз сўниб, Тетинобод музофотига келиб
ганимизда ажаб бир хантоманинг шохиди бўлди
Шундайким, шаҳар бозорида бир чехрис мунча
зоти табаррук ўзини ҳақими даврон ҳарис
Сино деб, таъриф қилганаар ва кўп хастаар
дардларига даво топиб, уларнинг дуои синолар
мушарраф бўлганаар.

Бу ажиб хантома каминанинг қулоғига етди
ҳақими давронни ўз қароргоҳига олдириш
этиди. Аммо, афсусаар бўласинким, каминани
бу истагидан огоҳ топган уа аломаи даврон
кечада қайғадир тумдон бўлиш. Фақир ён
айтоқчиларни сафарбар қилиб, сўраб-суришти-
ҳамки, аммо дарак топмадим. Ҳар ёққа от чиқ-
кетган мушрифлар охир-пировардига тавон
ажиб хабар топиб келдилар. Шундайким, ўзини
Али ибн Сино деб таъриф қилган буа ҳақими
машриқ сари, инчунин, Ғазнаи муборак томон
олиган эмиш.

Алқисса, бу ғаройиб хантомани сиз олин-
вазири аъзам жанобларига етказмоқдан
шуақим, эҳтимол, ўзини ҳазрат Ибн Сино деб

ҳантомани бу аломаи давронни дорус-саат-
эшитириб кўрсангиз ва лозим топсангиз,
каминани қулоқларига етказсангиз. Камина
оламнинг нигоҳига тушмоқдан кўрқиб,
музофотида, шаҳар қаръаси ташида қў-
лим йўлда, сиз валинъматимнинг
кутиб ётмоқдамэн...

Али ибн Синонинг қилиб, ғариб қулингиз
вазири аъзам ва ҳоказо...

Ғаройиб, муноқдай мийтиратган қисқ қўз-
дан қоздан ўзиб, тўрда тошдай қотган Абду-
вафо қарайди.

Ғаройибнинг, азизим!...

Али ибн Абдул Ҳасанак, тили оғзида зўра
Сино... бу ёлгон хантомага инониб, ўзини
Сино деб таърифлаган сохта табибни ахтармоқ
қилиб...

Ғаройиб! Камина уни алақачон топиб, ҳибс
қилиб!

Али ибн Ҳасанак чиройли кўзларини ола-қула қилиб:
Ғаройиб, – деди хансираб. – Инчунин уни олам-
нинг рўбарў қилмоқчисиз?

Ғаройибнинг Ибн Синони аввал қамоқ қилиб,
қанинчир да мўмининг рўбарў қилиб бўламас!

Ғаройибнинг қилиб?

Ғаройибнинг қилиб беринг, тақсирим!

Ғаройибнинг қилиб беринг, тақсирим!
Ғаройибнинг қилиб беринг, тақсирим!
Ғаройибнинг қилиб беринг, тақсирим!

Ғаройибнинг қилиб беринг, тақсирим!
Ғаройибнинг қилиб беринг, тақсирим!
Ғаройибнинг қилиб беринг, тақсирим!

– Ушкор булса! – Вазир аъзам қўғилди
тўда майин қаҳр билан деворга қараб сўзди
олмадай қип-қизил юзидан қон қочиб: – Бу
ошкор бўлса, чинини топинг! – деб ўнгирди
чин Ибн Синони топинг! Ўки бу қовоқ қалъаси

Абдусаманак қаттироқ қулағи билан болачақ чапталдаб оиди, сўнг гўё бутун савобатни, диндорлиғи, ғурури – ҳаммаси ёдидан чиққандай букилайб вазирни аъзамнинг олдига тиз чўшон.

ЎН ИККИНЧИ БОВ

*Ким сента Һазрат Ибн Сино буйламен 1000

индивидуальности.

Этот материал заварил эшлэг гүйж кимгадир новал
нэвчлэл хэвдэг илчилдэг, бэзүр очилдиг.

Хакимми замон ҳазратлари афв этсин!
Ҳакимми замони аъзам Али Ғаридомеи!

Инди қониник қонимдан кечгайсиз, тақсир
дони пазир аъзам ҳамон кул қовушти
Намозор аҳлини биласиз. Бу ҳужизаар бол
қидини устаси фарангу, аммо лутфи кара

не, иззат-икром не – фаҳми фаросидаари не майдӣ. Шон-шухратингизга муносиб нест не кўрсатмоқ ўрнига бу совуқ ертўлага қанақаси? Биз тумроҳар эса бу юмушдан беҳабар нестем.

Абу Шиақим ибн Шаҳвоний ҳар нарсани ҳам, ҳозиргина тўжкан кўз ёшлари арзиш бунчалик тез етиб боришини кутмаган эди!

«Ё, Раб! Наҳот, мунчоқ кўзлари анон шайх заиф миятираб турган бу қари тулакнинг ертўла рост бўлса? Наҳот, макр бобида бепазар дедилар чиқарган бу қари ибнос унинг, Абу Шиақим ибн Шаҳвонийнинг чин Ибн Сино эканлига шубҳа?

– Тасанно сизга, алломаи замон, тасанно! Ал-мўминин сиз ҳазратимни аутфан тавонар не? Ҳамадон ва Исфаҳонга энг муътабар зотларини эл қилиб юборган эди. Сиз ҳазратим бўлса... Ҳа, бунга гиз биан юриб кеалибсиз. Офарин сизга, ҳазратим этиб, аъзон баданидан беҳисоб ҷумоламар ўриб ўтди.

«Биладил! Ҳамма сир-асрорини биладил бу бозор...»

– Эачи... Эачингиз Ҳамадондан қайтдингиз, сирин олам? – деди Абу Шиақим ва бош назираи юзида бианар-билинмас заҳархандани кўриб ичиди сўкинди:

«Хўкиз! Хўкиз бўламсанг бунни сўраб не қиларсиз тумроҳ!»

– Эачи... Эачимиз шу фурсатда Тегинишдан Исфаҳондан сиз ҳазратимни тополмай, тарбия қўлтиридан тушиб қайтмиш!»

Абу Шиақим ибн Шаҳвоний енгил нафас олиб вазири аъзамга дадилароқ боқди. Бош назираи лабларидати кинояли табассум сўнган, туланиб қолган юм-юмавоқ, қип-қизил юзида чеккиз ҳайрат ва ҷуқур эҳтиром ифодаси бақиб турарди.

«Ҳа, биан олам ҳар он, ҳар дақиқа сиз шайх ур вазириларини кўрмоқ ва иззат бажо келтиришнинг қўлида. Ва лекин... агар сиз ҳазратимни кўрада ва минзур тушса, бизда бир маслаҳат не қиларсиз!»

«Ҳазратим! Ҳазратим сиз ҳазратимга аутфи қарам таман-таман биан биан бошиқа мақсадим йўқдир. Бас, биз сиз бу бунд иқин бир музофотга узатсак. Сиз вазири эса бир-икки ҳафтадан кейин Ҳазнаи-Ҳасинага ўз номингизга муносиб шону шавкат эътибор нам ташириф буюрсангиз. Токи, биз эътибор сиздай алломаи давронни ўз доврўгин-вазирлар тарзда қарши олсак ва аутфи эҳсон ва эътибор нам уа офтоби оламга тақдим этмоқ қиларсиз муносиб бўласа!»

«Ҳазратим бу, ё, бургага тузоқ қўйган бу қари инн суани бу, ё, бургага тузоқ қўйган бу қари инн суани? – деди Абу Шиақим вазири аъзамга ер остидан ўринча бианар-билинмас заҳархандани кўриб ичиди сўкинди:

«Ҳўкиз! Ҳўкиз бўламсанг бунни сўраб не қиларсиз тумроҳ!»

ҲАМОН УЧИНЧИ БОС

Ҳазратимнинг сўнгги кўнарида Беруний ўзини хиёал қилган эди. Истиқомат қайтди, кўнгли сар равшан эди, фракат хануз дармонсиз.

Ҳазратимнинг кўнгли ақиблашиб қолган бўлса керак, ҳазратимнинг туфлигидан ҳибсхонага бир жом нур қулаб қолган эди, бу нур радир-будир харсангтошлардан кетган тор қиғасни бир нафаста бўлса ҳам ёрит-қулоқ қилган эди.

Ҳазратимнинг бош томонидаги икки кумфоннинг би-бирини олиб, юзини ювди, зиндонбон қўйиб кетган эди.

сулатони олтинни олади! Ҳа, бу ишда, олтиндан беш маъдан йўқ! Масалан, юз мисқол олтин олаб, беш маъданаарнинг солиштирма оғирлигининг шу оғирлигига нисбатан аниқлаш мумкин!

Беруний ҳажжон ичида тор хонанинг у бошига бу бошига узуксиз бориб-келар, бошга дарахнинг ликдан асар ҳам қолмаган, ҳаёли эса тобора кўшанашиб борар, бир-биридан ўткир, бир-биридан ёрқин фикрлар турнақатор бўлиб титиллаб кетар.

Ҳа, ғалати нараса экан ҳаёт! Мана, тавофдан туйнукдан тушган битта тош сабаб уни кўн йиладан бери қийнаб келатган мураккаб бир жондан ечилади ҳисоб! Бундан бир неча йил муқаддас ҳақдистонда, Нанда шаҳри теваратигаги бағишда чикаётганида ҳам худди мана шундай парвойи ҳолдиси бўй берган, миссида нимадир «арз» деб ёшлик чоғларидан бери уни қийнаб юрган анча бир муаммонинг учини топилаган эди!

Беруний юришдан тўхтаб, деворта сунди, кўнниши билан унинг кўп йиллик фаразининг тавофига улуғ ихтиро ато қилган Нанда тоғи «ол» этиб интилади.

Тоғнинг тўрт тарафи ёнроқ, отса юмлаб кетган чексиз-чегарасиз сайхоналик эди.

Беруний тоққа чиқишга аҳд қилиб, унинг юзига борганида кўнгида ҳали ҳеч нараса йўқ эди. Неҳудир фақат бир нараса, олис уфқда қалқиб турган ёлғиз дарахт унинг эътиборини жааб этиб эди, хоалос. У тоққа аста-секин ўрмалаб, нисан кўкадамча кўтарилгач, нафасини ростлаш учун тўхтади, тўхтади-ю... беихтиёр боғти дарахтнинг қадрига Ажабо: боғ уфқда турган дарахт тоғ тагига келди қолган, уфқ эса йироқ-йироқларга чексизланган. Рост, бу ҳодиса ҳам Беруний учун янгилик эмас эди. Лекин баёндаб борган сари янги кўз нафаси уфқлар очилишини кузатаркан, худди бутунлай

қалқиб кетган «яроқ» этди-ю, уни йиллар давомида кўрган чигта бир муаммо бирдан равшан бўлгани – гир айланаси осмони фалак тоғларидан бу замин, ҳамма ўйлаганидек, бу замин, йўқ, текис эмас!

Беруний қаданга келган алақандай фикрдан қайтиб қайтиб келган ҳажжонга тушиб, олис замин ҳам қаттиқроқ ҳажжонга тушиб, олис замин бир жуфт чинорни кўз остига олади-да, «яроқ» тоғ юз қолди ўради. Йўқ, у янгилимаган, қадимдан ҳам олисроққа чекинган, бир жуфт чинор ҳам олисроққа суриниб келган эди.

У бу тоққа яқинроқ суриниб келган эди. Унинг қарашига ўтириб, бирпас нафасини қайта қарашга ўтириб, Яна ўша ҳодиса! «яроқ», яна тоққа ўради. Яна ўша ҳодиса! «яроқ» ёнроқ, ёнроқларга чекинди, Беруний кўз қайта кўнган нарсалар эса тўғ тоққа янада қайта қайтиб келгандай бўлди.

Бу ҳодиса ҳам Беруний учун янгилик эмас эди. Беруний тоққа ўрлаган сари уфқ чекиниб, янги замин кўз нағмас кенгликлар очилишини кўн билан кузатаркан, миссида нимадир «яроқ» билан ю, кўндан бери унга тинчлик бермай кетганини бир ўй, мавҳум, аммо фаройиб бир фикрларга оид ойналашди.

Беруний, бу оловнинг, аммо фаройиб фараз Берунийга қандай бери ором бермай келарди. Неҳун кўёш қайта чиқиб, кечкурун ботади, неҳун ой ҳар ўн кунда кўнлузда бир янгиланади, неҳун юлдузларнинг фисаларга қараб ўзгаради? Неҳун ёзда қайта бир бўржиди бўлган юлдузлар қишда қайта бир жойга ўтиб қолади?

Беруний туғнаиб воғта етибдики, бу жумбоққа қайта қайтиб келган. Уни ечиш умидида ўзи курган заминда кечани кўнлузга, кўнлузани кечата улаб қайта ўтилади, араб, ҳинд, юнон аламодаларининг қайта қайтиб келган. Унинг кўнгида заиф қайта қайтиб келган бу фаразлар ўшанда, расад-

хонада бедор ўтган тўналарда туғилган бир неча тоғидати кузатишлар эса худди булут кўчи тушган тош қаби, уни кўйдан берн қайнаб фикрларга ажиб бир равшанлик кидирди.

Шу-шу, Беруний тоғ ёнбағрита чодр кўриш
хафтагача ҳар хил ўаъовар билан шувурадан
вад тоғ этагидан кўринган уфқни олдидай
кейин аста-секин тоққа кўтарилди, кўтариш
ҳар юз қадамда «очилган» янги уфқлар
ўячади, сўнг олинган рақамларни тоғ боёни
кўпайтириб, ҳосил бўлган бурачакарни
Энг муҳими – топилган «марказни ер кўраси
ҳар қандай нуқтаси билан биразаштирувчи
чиизиқни аниқлади, бу эса уни энг кўп
муаммони ҳақ қилиш имконини берди, ва
ер кўрасининг теп-текис эмас, думалоқ
рақамлар воситасида иботлаш имконини
Кейинчалик, Хиндистонда шаҳарма-шаҳар
зиб юрган чоғларида Беруний ведачи коҳин
ғалати бир ривоят эшитди: тўё олам
аввал на куёш бўлган, на ой ва на юлдуз!
Бўлиб, зуғмат, зуғматдан сув, сувдан эса
бўлган. Оловдан туҳум барпо бўлиб, у
рида сузиб юрган. Сўнг, туҳум ичидаги
ладан хиндлар худоси Бораҳим туғилган.
туҳумни ёриб чиққан унинг бир палласи
бир палласидан ер ҳосил бўлган, шунинг
хиндлар бошда туҳум шаклида яраган
Бораҳим туҳуми деб атайдилар!

Бўдида бор, кекса қоҳиннардан эшитган бу ривожам, худди бутун туйнукчадан тушган тоғи ва Берунийга ер қурраси тўғрисидаги рисола ва ёзишга яхши бир туртки бўлган эди. Бунақар тошган ихтироси ҳади-ҳозир фақат қаламнинг ихтирони ҳади ниҳоясида етказиш керак, шунинг

...иниқли бу ниҳони парвариш қилиб,
...нашн керак ҳаи?

булар, бошлаган бу ишлари, ёзган ва
ёзиб қолган асарлари – ҳаммаси чала қолиса? Уларни
қайтариб олишимиз керакми, бу совуқ гўрда тоабод қолиб

...қўлида найсिमон ёрлик, бемажол
...томон Беруний томон юрди:
...қошган Беруний томон юрди:
...биродарим, Абу Райхоні – Абу Наср,
...келиб Беруний билан қўриш-
...ёрилиб ёрилгани о'чди.

фироби оламнинг меҳри муруввати чексиз-
сизини Мада, сиздай ааломат давронни озод
қилганида фармони ҳушкорон битиб, фақирни
қилганида йўлалдинлар!

[illegible]

...нахот, бу совуқ гўрдан чиқиб, уша
...ида кайрадан юрмоқ ана насиб этса? Бу гўзад
...сти болломзорларни кезиб, уларнинг нозик
...ини ўйиб-тўйиб хилдамок насиб қилса унга?

кечиргайсен, Худованди карим!) ботинка
кечаалари мижжа қоқмай чиқалди.

Абу Тоҳир, этнида сариқ банорас туи, беҳтар
шамшир, ҳарамхона йўлагиди асабиди оғири

— Не хабар? Валинетьмат қиблагонин

—Амалохта шукур, қибаҳоҳингиз савомиз
«Ё, Парвардигор! Валинъмат пайғамри бу
ри... бир оёғи ерда бўаса, бир оёғи ғурида бо
уа боқий дунёнинг ғамини смом ғурида бо
дунёнинг юмушларини ўйлайди. Ҳа ҳурри
инонмай, мушриф устига мушриф йуламан

—Кеча мушриф, буун мушриф! Келатирин саодати қайда унинг?

- Номан саодатни фақирга инонмади, имам амиримнинг уйқусини беҳаловат қилди. Шаҳзодадан ваънаҳд!

- Хўп, ҳозир орақдан етиб борамиз!

боғда қийғос тумалаган ўрик ва олмадар, хийбон ба-
даги сарварлар субҳидам шабадасида иста қил-
хавони баҳор гиёҳларининг нозик хушбӯи қил-
ган эди. Амир, боғ ўртасидаги хийбонга туғни
хийбон туғри саройга олаб борарди, – ширатон
узоқлаша бошлади. Бироқ, сая юрмай нечир-
юраги қаттиқ увийиб, хийбон ўртасида ту-
қоли. Нетадир, эҳтимол ҳозиргина ширатон
чиққани учундир, бултур Ҳиротда, худди мана
пайтларда содир бўлган ёмон бир воқеа амри-
эсига тушди. Ўшанда ҳам амир Масуд ўз ҳарби-
худди бутунгидай ёш бир каниз билан айл қили-
ган эди. Тун ярмида мана шу сипоҳсолор Абу То-
тўсатдан эшикни дук-дук урди. Маблум бу амир
унда ҳам худди ҳозиргидай Ҳазнадан, бош де-
соҳиб Абу Наср Мишкан жанобларидан, муш-
кеатланди. Мушриф кеатирган номада айтаётган
падари бузруквори султон Маҳмуд амир Масудни

Бу иштини айни вақтида қилдирган эдики, эф-
ёк суатоннинг махус мушрифиги етиб келди ва
сакраб тушди-да, бир қўлида нома, бир
яланғоч қилнч, амирга савом ҳам берди ва
боққа, боддан ишратхонага ўтди. У ишратхона
калитини сўраб ҳам эшикдаги кулафни қўлига
бир уриб синдирди-да, ҳарам бекаларининг
ташнаб, ичкарига кирди...

[illegible]

нинг у юзидаги тор кўчада қандайдир афғон
ғимирлар, ҳар жой-ҳар жойда, ҳаммаси, тўғри
ли қарвонсаройларда гулхан ёнарди.
Амир қачон...

Амир, қалъа ортидаги ғира-пира мақомот
пивирсиб юрган сояларга, амақандай жуаларга
гадоларга кўзи тушиши билан шаҳарда бир с
бери қора ўлат кезиб юргани эсита тушиш, туш
кўнгли раш бўлиб, тесқари буриди... Ҳа, шаҳ
қандайдир мулҳиш касал бошланган, бу қор
ма-даҳа, кўчама-кўча, уйма-уй даҳшат сови
юрар, шу боисдан сарой ҳам, шаҳар дари
ҳам така-тақ бекилган.

Ажаб! Бу ғариб шахарга нечун юртиш кыял
Нечун Газнаи мунаввара турниб, кайсар, ден
форсийнавар юртига от соадир?

Э, Парвардигор! Бу падари бузрукчори унни чоң, қайси гуноҳдари учуи ёмон кўриб қолди? Не унинг?

Йўқ, бундан беш-ўн йил муқаддам Ҳиндистонда юриш қилган чоғларида султон уни ёнидан жанаблар мас, беҳисоб қалъаар, қасраар, муаззам шаҳарлар учун бўлган аёвсиз жангларда унга энг отир кўчинларини ишониб топширарди. Ёш амирнинг суруш жанглардаги матонатини, ёв устига шердай тортиб, бургутдай бостириб боришларини кўриб, да кўзига ёш олаиб дуо қилар, жангу жадлардан сўнг бериладиган базми жамшидларда эса уни ёв боси амир Сабуқтагинга ўхшатиб, ифтихор билан сўзлар эди.

Ҳадисиз ўрмон ва ҳудудсиз чакалақзорларда оғза
диған ов пайтларида-чи?

Ов чоғида жантовар филмларга миниб олган филм
кашлар ўрмон ичида ноғоралар чаниб, йўлбарлар ва
колонналарни очик майдонларга қувиб чиқишлар
филмга минган суатон эса кўлида камон, ўз даштар
бошларни қуршовида олишга шай бўлиб тураркан

...информалар гүмбүри ва айноҳаннос соатган
...кайфиятини остида ўрмон орасидаги очик
...ида гуё алангадай лов-лов ёнган қоплон-
...нинг ўнгирган ёввойи йўлбарслар отилиб
...ида бор. Синд вилаетида бўлган шун-
...ин пайтида чакалакзордан қочиб чиққан
...ларо ёлғирдай ёғилган камон ўқларидан
...ида ўнгирганларича, сулатонни қуршаб олган

[illegible]

Масуд буни кўрди-ю, даҳшатдан осмон-
ларни қора бедовини суатон томон бурди.
Энгилган қора бедовини биамас, агар битта
қизча у кўриб нимагини биамас, агар битта
қизча йўбарс ҳамма қилса ҳам тап тортмас,
қизча битта ўй — остидаги отим панд бермаса
қизча ўй чўчитар эди, хоалос. Йўқ, амирнинг
қизча, кўпирган қонининг тизгинсиз ҳарорати
қизча отига ҳам ўтди-ю, ярадор йўбарсни ду-
шман билдириб олиб, лапанглаб қочиб кетаётган
қизча ўстига бостириб борди...

— Ва жонни кўзига кўринмай от суриб борди-ю,
қизча ўстига ҳапуз ўқкириб кетаётган ярадор йўбарс-
ни биланга қилди соади...

Луноҳкор бандасини Амоҳ ўзи кечиргай! Аммо... баъзи-баъзида, айниқса, отасининг унга қиёбатан адолатсизликларини эшитганида, амир Масуд ёмон ўйлارга боради. Нечун ўшанда, ярадор йўбарс ҳамма қилган пайтда от соғиб бориб уни ажаб чан-боради у! Йўқ, айб ёлғиз падарида эмас, ҳамма бао-Али Ғариб билан анов... ҳезбаъча Абул Ҳасанақда. Бу икки ибодис султоннинг энг вафодор надиമാ-ғуломлари, ҳамма-ҳаммасини ёмонга чиқариб, саройдан йироқлаштиришга муваффақ бўлишди. Шулар сабаб нафақат Ҳазна, бутун саатанат фисқиди, ё, биса ҳам ўзини билиб билмаганликка олади, унинг кўзи кўр, қулоғи қар...

Амирнинг ҳаёлини Абу Тоҳирнинг:

- Валинъмат, амирим! – деган овози бўлди.
- Мушриф қайда?
- Мушриф... икки ҳафта туну кун от суриб, ҳолдан кетмиш.
- Номаи саодат?

– Номаи саодатни унинг кўйнидан базур топиб олдим, марҳамат, валинъмат! – Абу Тоҳир чўнграбидан миттигина қора туморча чиқариб, таъзим садаф тақилган бу қора туморчага кўзи тушиши билан амирнинг юраги ҳалқириб кетди: меҳрибон аммаси Хатлабегимнинг туморчаси!..

– Ўй! – Амир хонтахтадаги тулдор кўзачадан бир пиёда шароб куйиб бир хўлаам ичди-да, ўзини ёстиққа ташлаб, Хатлабегимнинг номасини эшитишга чоғланди...

Амоҳга минг қатла шукруким, дорус-саатанатда амирни гўдаклигидан яхши кўрган бу азиз зот бор!..

Меҳри офтоб аммаи зори! У эрка жиянига чексиз изхори муҳаббат ва беҳисоб дуои салом йўллаб, бирда кўз ёши билан, бирда қайғу-ҳасрати билан дорус-саатанатдаги пинҳоний юмушларини баён қилибди.

Хатлабегимнинг хабар беришича, саатанатнинг шону шавкати, тожу тахтнинг зеби зийнати амир м-мўминин, гарчи сабаби хасталик, ўз ёғида ўзи қовурилиб ётса ҳам, ноумид шайтон, Амоҳ таоло ўз бандасига шифо ато қилса ажаб эмас, фақат тожу тахтнинг тақдири қил устида турганда унинг, саатанатнинг ёлғиз умиди – амир Масуднинг йироқ-йироқларда бўлиши ақдан эмас. Сабаби, султонни яраб, унинг бағрига кириб олган Али Ғариб билан Абул Ҳасанақ каби нобакораар ёмон режадар билан машғулдирким, бу машғум ниятта кўра, султонни са-лотин бу фоний дунёни етим қилиб, уа боқий дунёни мунаввар этадурон бўласа, улар субутсиз шаҳзода Муҳаммадни тахтга ўтказмоқ мағтабидадур. Агар бини одам қиёфасидаги бу икки шайтон ўз муруд-арига етса, саатанатнинг ахволи не бўлади? Зеро, саатанат бамисоли бир дарахт бўласа, Ҳазна унинг илдизи, бошқаси япроғидур. Бас, амир Масуд дархтнинг япроғи эмас, илдизини ўйламоғи даркор. Суюкли аммаи зори!..

Амир Масуд Абу Тоҳирнинг бир меъёрда сокин оққан овозини эшитаркан, меҳрибон аммасининг чеҳраси кўз олдига намоён бўлди. Жуссаси чоғроқ, ўн озғингина, қорачагина бўласа ҳам, юриш-туришлари шиддатли, гап-сўзлари ўткир, айни чоғда, сурма тортилган тим қора кўзларида ички бир иктидор томанлиб тургувчи Хатлабегим бобоси амир Са-бугтегинни эсатарди. Гўдаклигидан аммасининг бирида ўстан амир Масуд уни ўз волидасидан ҳам яхши кўради. Гўдаклиги эмиш! Мана ҳозир ҳам, кўзини бир зум юмса, кечалари аммасининг кўй-

нида чўтчақ эшитиб ётган маъсум болаани ҳатто
ёдига тушади, қулоқлари остида унинг эсини
«Кўзичоғим», «бўтаоғим» деб эркадлуғини
овози янтрайди.

Амир, «ҳазрат Ибн Сино», деган сўз қулагини
лингандай бўлиб, ҳаё оғушидан чинқиб:

– Ибн Сино? Қайси Ибн Сино? Қайта уни
Абу Тохир кўзини мактубдан узиб, амирга
этиб қаради-да, итоаткорлик билан такрор
қилишди:

«Кўзимнинг нури, беимнинг қушати, мен
ни бошафқат жиянимга этиб маъаум бўлаётган
биз дорус-саатанатда ажаб бир савдонини
бўлиб турибмиз... Бундан уч-тўрт ой муқаддам
линеймат қиблагохингиз ариз Абулвафо Сарик
Ҳамадон томон йўлаган эдиким, алаҳдан
Ибн Сино ҳазратларини топиб кел деб. Нарин
кингиз бу табиби давронга шундай икмас
ким, бу ихлосни унинг дилига Амоҳ ун
Аммо эачи Абулвафо Сарик, ҳазрат Ибн Сино
топа олмай ўзи қайтиб келатган эмиш, деган
кедиким, бу хабарни эшитиб кўп аниқ
Ажаб ҳоаки, бу орада дорус-саатанатда
мишмиш тарқалди, гўё уа ҳақими ҳозир
Ҳазнаи мунавварада пайдо бўлган эмиш! Аммо
бу мишмишларни ҳақиқат қилиб уалурма
эдик, уа ҳақими ҳозир қайтадур тумдон
йўсин сирли пайдо бўлган бўаса, шу йўсин
тумдон бўлди. Ахир нахот уа такаббур
пиб бўамаса, бўтам? Қидириб кўр, шовд
Шовд уа ҳақим келиб, оғам шўрликнинг
даф қилса, шунда олампадох ҳам
шахзодадан кўнгли совиб, шовд меҳри
қулуним!..»

Ажаб мактуб! Ажаб савдо!

Абулвафо Сарик бундан бир ярим ой
оғир Масуд хузурига ташриф буюрган
Ибн Сино кўсиди, кўзида мунчоқ-мунчоқ
таби маани шу кўрпачада ўтириб, амирга
тарворини сўзлаб берган эди. Аммо амир
тарворини сўзлаб инонди ўшанда, на тўккан
ақаллар чўкини амир билар: Ҳазнада лашкар
тарворини сўзлаб бу муғамбир ариз унга бош
тарворини аниқ ўз навқараари билан
тарворини Амоҳдава хузурига ўтган, унга
тарворини ёвориб, бирда дўқ-писанда қилиб,
Ибн Синони топиб беришни тааб қилган.
Тарворатлари тумдон бўлиб, таабни рўёбга
тарворини кейин эса тарвузи кўлтигидан тушиб,
тарворини юқиниб келган эди!

Тарворатлари Маҳмуд: «Менга Абулвафо Са-
нони билан самаси ёкмайди», деб бежиз
тарворини ўшанда, катта сурмаранг самаси
тарворини кўнқайиб турган бу бесўнақай одам
тарворини.

Тарворатлари, маамат қиблагох, қолаверса, бу
тарворини ариз бу ишларни ундан сир сақлашни
тарворини. Агар лозим кўришмаганда, Ҳа-
заи пинҳона ўтишдан аввал унга мурожаат
тарворини Агар Худо сахт-сумбат бериб, ақ
тарворини бу эчки соқол ариз Ҳамадонга пинҳона
тарворини унинг олдига келганида эди, келиб
тарворини тарворини баён этганида эди, амир Масуд
тарворини уа ҳақими замонни топиб берган бўлар-
тарворини берди амир Масуддан ҳадиксираб
тарворини ҳақими Амоҳдава эндиликда суаҳ
тарворини эчки эчки юборади, эчкилар билан туя-
тарворини таомлар йўлайди...

Тарворини самаси ёкмаси ҳам султоннинг ишон-
тарворини оғам Абулвафо Сарик кўз ёшлари би-
тарворини тарворини юва-юва Исфахонни тарк этди!

Амир Масуд шундай деб, кўрпачига ёни
ди-да, шароб тўла кўзага кўла узатди.

I

Кеча тун ярмида яна саройдан чопар ва шайхга нома топишди. Номада айтганингизга мадон ҳожими Алоудлавага Исфахонни эфти турган амир Масуддан элчи келган. Элчи нома кидириб келган. Бундан икки ой муқабилда шайхни йўқлаб элчи келган, у Ҳазрат Масуддан, султон Маҳмуднинг ўзидан келган элчи билан ҳам султон хизматида боришни истаётганлигини билдириб келган. Бу сафар Ҳамдоддан элчи олиб чиқиб кетмаган эди. Бу сафар Ҳамдоддан султон Маҳмуд узоқда бўлса, амир Масуд кўчага етадиган жойда, Исфахонда. Боз устига, Нома

[illegible]

Биринчиси, Кир-адирлар кўм-кўк, кўрган кўз ку-
раган Чомиш, бу сраарга амир Масуд дашкар
дан кини келмаган, узок-яқиндаги кичик-кичи-
клардан осойишта.

Нана мун ботиб, кош қорайпанда қайтиб келди.
Унда доттиқ қажонда эди.

– Ажаб ҳол – деди шайх. – Бу дашт, бу олдир худди Бухоро тевағидидаги дашту алдирарга кешайди. Анов қишлоқлар эса ё тавбал – худди калон таваллауд тошган Афшонанинг ўзи. Баайни ўзи!

Шайх шундай деб кўзига ёш олади.

– Таваллауд тошган жойларингизни соғиниб, оустод, – дедим. – Бағдодни кўйиб, Бухоро тиниб йўла олаймики!

– Кошкийди, Бухорони кўрмоқ насиб этса! – деди шайх маъносаниб. Сен бимайсен, болам, у ерда Амлеттин деган бир ҳоким бор. Бу ҳоким оғилни амир Масуднинг этагида намоз ўқиса бўлавер!

Шайх шундай деб, қалам-қоғоз келтиришини ва тимос қилди.

– Бутун «Китоб а-Инсоф»ни қайта тиклашга уриниб кўрайлик, – деди шайх. – Мен айтиб тураман, сен ёзасен!..

Шайх ҳаминша шундай қилади. Бошита бир несибат тушса ёхуд аламли ўйлар юратганини исқонанга ораса, ҳаминша ўзини иш билан овутиради, ҳамма нарсани йиғиштириб кўйиб, бирор асарини ёзмагани киришади.

Бутун ҳам биз тун ярмигача иш билан машғул бўладик. Мен «Китоб а-Инсоф»нинг кўлабмакони ўқиган эдим, бироқ ёдимда яхши сақланган қолмаган эди. Шайх эса ҳаммаси ёдида экан, чодирда ё ёқдан-бу ёққа юриб, айтиб турди, мен айтганини ёзиб бордим. Шу тариқа тун ярмигача йигирма саҳифани тўлдирдик. Тун ярмидан ошганда шайх иккимиз чирокни ўчириб, тўшак ёзиб ётдик. Кимина чарчаган эканмен, дарҳол ухлаб қолдим. Бир маҳал уйғониб кетсам, шайх уйқудан турган экан. Шам ёқиб, эгнита куроқ жанда, бошита эски кўлаб киймоқда эди. Мен ҳайрон бўлиб, ўрнимдан тургани эдим, шайх:

Таваллауд тошган жойларим ёдимга тушиб, кўлаб уйқу қочди, – деди. – Сен ухлай бер, болам, эртанги атроф тевағидида бир айланиб келамен.

Мен қилди, нечун устингизга жанда, бошингизга калон кийдишгиз, деб сўрадим. Шайх: «Эҳтиёт қил, деб жаноб қилди».

Мен шунини ўчириб, чодирдан чикди, мен қайта ухлаб қолдим.

(Убайд Жузжоний хотираларидан)

II

Мен Сино тулғи шудрингга ҳўа бўлган чодир келгани кўтариб, ташқарига чикди.

Меннинг дашт артилган тиладайд тиник йирик кўлабига тўла, тўё осмон билан дашт кўшилиб келгану оппоқ йирик юлдузлар баҳорги гиёҳлар орасида тарингиди сочилиб кетган, тўё уларни ҳовучлаб келди оғза, ҳовучлаб сочиб юборса бўлади.

Мен Сино, тўсатдан юраги «ши» этиб, чодирдан тўжтди. Нигоҳи олдиға худди мана шундай келди тун кўлинида, тулпроқ йўлда кетаётган ҳўкиз келди келди, арава узра аста айланаётган тулғи келди ушунда ҳам мана шундай оппоқ, мусавфро келди арға тўла эди.

Бибижон!

Жон, олтиним? Нечун ухламайсен?

Кўлинида тила тақинчоқлар нозик жаранглайдиган, сўни уч-тўрт яшар тўдакнинг димоғига «туп» келди сўни ва иссиқ нон хили уради. Кичкина Абу Али келди Ситорабонунинг илк кафтини тутиб, чўлпанни ўлиди, юзига, кўзларига суртади.

Бу юлдузлар қайдан келган, бибижон?

Уларни Амоҳ яратган, олтиним.

Амоҳ қайда, бибижон?

– Этти кават осмоннинг устида, арши алаҳи уҳаа, кўзичоғим...

Сут ва иссиқ нон ҳиди уфурган майин кўлаб тўдакнинг юзини меҳр билан силаб кўрпани ёмоқчи бўлади, бироқ тўдак бетоқат тиширидаб кўрпани очиб ташлайди.

– Бу юлдузларнинг оти борми, бибижон?

– Бор, оатиним, уларни уламолар биледи. Катта бўлганингда сен ҳам уламо бўласен... Шунда мени масини билаиб оласен.

– Йўқ, бибижон, мен биламен. Хув анов, қор тепадаги катта оқ юлдузни Оатин қозик дейдилар. Оатин қозикнинг остидаги етти юлдузнинг нони Банот наъш. Анов чеккада ялтираб турган юлдузни Уторид юлдузи дейдилар, бибижон!

Тўдак сўзини тутатомайди. Тўсатдан юннат пешонасида онасининг иссиқ лабларини ҳис этган кўз ёши арадаш пичираб айтган талларни арини гилдиракаларининг гичир-гичирини босиб кетган.

– Илоё бу зехни ато қилган тангрим ўз панони да асрагай сени! Илоё умринг узок, юлдузинг ёнра бўлғай, болажоним! Энди уҳаа, кўзичоғим, Хонр Афшонага етиб борамиз. Ўрикаар довучча тумондур! Туарухсор онанг довучча териб, сени кўниб ўтиргандур? Уҳаа, оатиним!

Туарухсор – тоғасининг катта қиз. Турт ишар Абу Али уни ўз туғишган опаси Туанорадан қай яхши кўради. Туарухсорнинг кўлаари онаси Ситорабонунинг кўлааридан ҳам майин, мулоим, чиройли. Кўзлари осмондай кўм-кўк, тили нопусдан ҳам ширин Туарухсор ҳовуч-ховуч тут териб, Аю Алига тутеди, Абу Али эса худди охурдан ем еган тойчоқдай, унинг ҳовучига тумшугини тикиб, садафдай-садафдай марварид тутларни битта-битта териб ейди, еб бўлиб, алақандай хушбўй гилдираатри уфурган нозик бармоқларини ўтлади, бит

та битта ўтлади. Туарухсор қотиб-қотиб куади. Битта кулгановиди завқанган Абу Али яна ўтлади, битта битта ўтлади. Кечалари эса Туарухсорнинг кўни аили келган юмшоқ, силаик соҳаарини билдириди, юзини унинг оппоқ майин сийнасида билдиришнинг яхши кўради.

Бибижон! – дейди Абу Али энгтикиб. – Мен опатининг яхши кўрамен, бибижон!

У ҳан сени яхши кўради. Уҳаа, оатиним, уҳааб бибижонинг кўрасен!

Ано! Туарухсорни кўриш насиб этмади. Абу Али арадаб юракни тиака-пора қилғувчи йиғи ва қарамларни уйғониб кетади. Арава тоғасининг сирини ёнида турингги. Эшик олдига тумонат одам. Ситорабону ўзини кўк мато ёпилган тобутта кўради, фарёд чекмоқда. Абу Али нима бўлганини билмайди, лекин кўк мато ёпилган тобутни биллаб биллаётган онасини кўриб, аравадан сакраган ю, онасига кўшилишиб у ҳам фарёд чекади. Бит Турт ишар Абу Али ўз ҳовлиарида, катта катта тилдаги супада ётипти. Тепасида илгини тоғасининг кўйганича Ситорабону мунгайиб ўтирипти. Тўдак кўзини очиши билан онасининг ёши кўлаарини кўради.

Бибижон! Нета йирлайсиз, бибижон?

Нета билмамайин! Опажонингги бериб кўйдик, оатиним.

Опажонингги кимга бердингиз, бибижон?

Опажонингги фаришталар оиб кетди, оатиним!

Фаришталар опажонингги қайга оиб кетдилар, бибижон?

Жаннатга, оатиним, боғи фирдавста оиб кетдилар, кўзичоғим...

Опажоним жаннатдан қачон келади, бибижон?

– Кошкийди кеса, олтиним! Ким бисин, бу рода бўлиб яхши ҳакимлар кўрганда, шифо топиб тузалиб кетармиди опажонинг! Бу ерда на бир ошпа табиб бор, на бир ҳабиб, не чора, олтиним?

– Яхши ҳаким деганингиз не, бибижон?

– Катта бўлганингда биласен, олтиним. Ҳама нарни даволагувчи аломадарни ҳаким дейилар. Ким бисин, яхши ҳаким бўлганида опажонинг аёйрилиб қомаздик, олтиним?

– Бибижон! Катта бўлганимда ҳаким бўладим. Опажонимни даволаб, жаннатдан олиб келдим бибижон.

Ўшак сўзини тутатолмайдди. Ситорабону ўзини бағрига босадигу, кўз ёшлари билан гўдагининг юзини ювиб, уни қайта-қайта ўпади.

– Илоё фаршгадар омин дегай бу сўзингга, олтиним! Омин дегай!

Ажаб ҳол! Ошпини ошаб, ёшпини яшаб дегандек эмишдан ошиб қолганида маъсум гўдаканик чорларини эслаб изтиробга тушса? Бу маънос ўнарининг сабаби не? Ҳамадон сарҳадидаги бу кўм-кўк дони Бухоро даштларини ёдига солганиданми ё омондиганов қишлоқлар у тавадуд тошпан сулокаи Афғонани эслатганиданми? Агар фақат эслатгани учун юраги шундай питираса, она юртини кўрганда қай аҳволга тушади? Мусофирликда неча бор тушаринга кириб чиққан Бухоро кўчаларидан қайта ўша Афғона боғларига кириб, гўдаканик чорлариданми ўз кўли билан тут ва довучча териб еса не бўлади? Тонг яқин. Ана, олис-яқинарда хўрозлар қичқарди, эшаклар хантради, ҳар жой-ҳар жойда чўғи ётган тузалар, тушованган отлар кўзга ташланган рабоб кўрғони томонда гулхан ёқиб, исиниб ўтиртан сарбозларнинг тангир-тунгур овозлари кувонди чапинди.

Ва Ибн Сино янглишмаган, ям-яшил майсадар билан қопланган бу дашт, кўкни тўлдирган бу опажонлар, туркираб ўсган шувок ва ёвшанлар, эрта на янтоқларнинг ўтқир бўйлари, уларнинг сардор атри, ҳамма-ҳаммаси Бухоро заминини, бу ерда тиканларини эста соларди!

Ибн Сино тиеҳлар тўғрисидаги илк сабоқларни эста машҳур араб аломаси Абубакр ар-Розий, Ибн Булрот ҳаким билан Жолинус китобларидан қай билган, бироқ энг катта имни Афғона қир-қир қилган саксовуазор қумаликларни яёв кезган кезарида, аном бўлса ҳам тиеҳлар сирини яхши билган чўғон-чўлиқлар даврасида ортирган эди!..

Ибн Сино, яна бемор, яна доривор тиеҳлар! Қачон бу ер қабдан кўтарилди, биров ором беради унга? Даштнинг чўлиқлар олган ҳарир туман сав тарқаб қолганин машриқ томони оқара бошлади, кўкда бу ер ётган юлдузлар сийраклашди, хиралашди. Ибн Сино гўдак тилмидан ястанган майсадар тўпикқа қайта ёшган ва шувоклар, митти шамалардай қай қат этган чироптолар, ер бағрини игнадай қай қат чиққан тиези анзурийлар бу қирларни қай қат ордусида, данакдан-данакдан мева туккан қай қат доқлар, ўтқир тиканақлар билан ўралган эшаклар, моғий гулчаларга безанган нохатак ва отлар гузалар, қакра ва ёввойи бедалар эрталабки кезарида чўлиқлар, алақандай яшнаб кетган Ибн Сино уларнинг бетакрор муаттар хилларини хиллаб қай қат, назиради, тўё ҳамма тиеҳлар унга эрқаланиб қай қатланди, тўё, «мени танидингми, мен қайси ерда қайси касалга малҳам бўлишим ёдингдами» қай қатно қинаётгандай туюлар, у ерда тиз чўкиб қай қатларини аста синаб кўйгиси, юзига, кўзларига қай қатно келарди!

Ибн Сино қир ёнбағрида ўсган сада тагида қай қат, тўйно-тўйно нафас оларкан, шогирди Абу

- Устоди! Сиздан бир сўз сўрасам миллион
- Хўш?

— Хыш-хыш?

- Нечун бу сүз

эх, хам таассуф бидцриб:

Ажал! Хаёт ва ўлим! Мана, саркам киди...

тмбоқ бўямас.

инфракүр, бу ақа-идрок бани од

ИЗДАТЕЛЬСТВО

сининг охиридаги «Доруш шифо» шифонинг билими олдига келди.

Зимистон тун. Шифохона уйкуда. Энг фароғи чоғроқкина хужрада Жоминус китобидан таширихта³⁶ оид бобини кўздан кечириб ўтириб табиб Абду Али эшик тақимлаганини эшитиб, боб бошини кўтарди.

Бўсагада... устига тўн устидан узун оқ рўмо ёйиб, оғзини оқ рўмо билан боғлаб олган устод Мансур Камарий³⁷, – Аммоҳ унинг руҳини шайтай! – шогирдига синовчан тикилиб турганини билан шогирд музхонага тушиб, ўша кунини билан ўтган бир гадонинг мурдасини ёриб кўриб олдим. Абду Али буни билади. Шунинг учун у устоднинг устидаги оқ кийими сабабми, бундан турган устод – устод эмас, марҳумнинг армони биланб туюлади-ю, аъзон баданидан совуқ тер чиқиб кетади.

«Доруш шифо» ховалисининг энг чеккасида, тоғ хил доривор гиёҳлар сақанадиган чоғроқ музхонанинг тагида эса ёзда ҳам қишдагидан соғиниб турадиган катта ертўла бўларди. Хасталар у ёл турусин, ҳатто, қоровуллар ҳам чўчиб, четабб ўлиган бу «музхона»да марҳумлар жасадли сақланган қариндош-уруғлари келиб олиб кетгунча, жондор шу ерда кўйилар эди.

Зимистон кеча... Ҳамма уйкуда, ҳатто, қоровуллар ҳам пинакка кетган, ховалида тик эгган ноёли эшитилмайдди.

Устод, оёқ учиди юриб, ховалининг маширигига нига ўтади, у ердаги бостирма тагида киров, зиналардан юриб, «музхонага» тушади-да, қўлидаги шамни ёқади.

³⁶ Илми таширих – анатомия.

³⁷ Абду Мансур Камарий – бухоролик табиб, Ибн Синонинг шогирди.

Абду Али ўша кунгача устод раҳбарлигида кўй-эч-таш таълим-тарбияларни сўйиб, ички аъзоларини таълим қилган бўлса ҳам, одам мурдасини ёриб кўриб ўтириб, шу боисдан бўлса керак, ҳамон бу баданнида ҳумолилар ўрмайди.

Зимистоннинг жасадли махсус қурилган баланд кўндал, устига бошдан-оёқ оқ мато ёпилган. Устоднинг замирига ишонмай, уни ичидан қириқиб, сўнг марҳумнинг бош томонига чўк-чўк тиканот қиладди. У «Сураи ёсин»нинг узун қисми ўқийди, Абду Али эса пойтакка чўнқайиб, бу сўзга сўз такрорайди. Ажабо, тиловатдан қолган кўнгал хиса тинчигандай бўлади, тўғри, бу шифо шалари учун марҳумдан афв сўрай-диган сўзларни ижобат бўлади!

Зимистоннинг дариҳаси йўқ, кундузлари фақат таълим шўлаи тушар, эшик ёпиб эртўла зимистондан турган. Устод ўзи олиб келган шамларни бит-битига ёғиб тоқталарга қадаб чиқади, тиловатдан қолган кўнгал келган Абду Али эса наштадари, таълим кўнгаларни тайёрлайди. Ҳамма нараса тахт таълим устод, ҳамон пиҷир-пиҷир дуо ўқиганича, зимистоннинг юзидан оқ матони олади...

Бир кун анча оламдан ўтган бу гадо сўрида зимистон ётар, унинг кўзлари очик қолаган, у тўғри таълимнинг ишини кўп хушламай жимгина таълим берганга ўхшарди.

Зимистоннинг Илми таширихни мукаммад билим қилган Ибн Сино яна кўп мурдаларни пинҳоний таълим қилган, ҳар бир аъзонинг ҳолати ва тузили-шини анча, бу аъзоларнинг энг майда қон то-қонларига текширади, ўрганади. Зотан, Букрот зимистоннинг «Кимни дори тузатмаса, гиёҳ тузатади, эшик тик тузатмаса, пиҷок тузатади, кимни пи-ҷок тузатмаса, ўлим тузатади», деган нақдига амал қилган, пинҳон шифо бобидаги ўзининг энг ишонч-

ли куролига айлантиради. Лекин «Доруш шифо» бу ертўда, ертўанинг тўрида гўё тирин одамлар уларга жимгина тикилиб ётган кўзи очиб, бу ертўда йўқ, кўнглига мудҳиш кўрқув солган бу одамлар қачон эсидан чиқмайди унинг!

Устод эса... шогирдининг совуқ наҳми шундай титраб турганини кўриб:

— Амоҳ ўзи кечиргай, болам!.. — деб шиниради — Каминна ёшимни яшаб, ошимни ошаб бўлаверди. Бу ишни мен, авваламбор, сен учун қилмоқчадир. Худованди карим ўз бандасини қандай яратди — бунни биламоқ, гуноҳ эмас, болам. Билмаган, яна табиб бунни биламоғи даркор, даволаш боришга бандаланмоғи даркор! Ҳамма нарса Амоҳдан, боламмо яратувчи ўз бандасига ақл-заковатни дамабда инъом этганким, у ҳаммасини билмади, алозим! Вас, даволаш йўллари биланмоқ — буни кимлар учун ҳам фарз, ҳам қарздур! Кўрмоқ, болам, наштарни кўлингга олиб, яқинроқ кел!

Устод шундай деди-да, ҳамон билишар бирор мас қалтираган кўллари билан мурдаининг юзига нашта тар солади.

Ҳа, Ибн Сино табобатга ихлос кўйиб, лекин, лекин неки дард бўлса, ҳаммасини билишга ҳаракат қилди, уларга даво ахтариб, сакам уч минг тиббон шифобахш сирларини ўрганиб чиқди. Бу дорулар тафсири «Ал-Қонун» китобининг беш жиддини доривор тибъулар баёни эса «Аш-Шифо» асарида икки жиддини ташкил қилди!.. У касалланганлар иккига, яъники мураккаб ва содда касалланганлар ажратди ва шунга қараб мураккаб ва содда дорулар яратди. Юзларча шифобахш тибъулар ва неъматлар бирикмасидан ясаган бу мураккаб дорулар одамлик қилганида жарроҳлик санъатини ишга солиш ўйнаб жарроҳия асбобларини, хукна³⁶ қилганини

³⁶ Хукна — қанзлама.

доруларини ўйнаб топди. Ва шу йўсин минг-мигдадорнинг давосиз дардларини даф қилганларнинг олди. Фақат, ҳайхот, ўлимга даво топиш қийин!

Қанча не? Ўлим не? Агар бу норасо оламдан бошқа олам бўлса, қанча ҳаёт бўламаса, бани одам нечун келди, нечун кетди?

Бир сарфар унинг дорулари кор қилмай, бирор нарса билан кўнглида жон таслим қилганида бу нон-суғандар, бу шаккок фикр унга ойлаб тинчлик қилган!

Вараб! Бу ғалабти ўйлар қайдан келди? Хаёли қанча ғуҷулане наришон бўлун? Бунчалик ҳазин? Бунчалик сабаб Бухоро қирларига ўхшаш бу ертўда бир сарфар бўлса? Афшонани эслатувчи анов даври қонмоқлар бўлса?

III

Бирор устидидаги оқиш туман тарқаб, дашт бутун тарқати билан намоен бўлди. Ана, кўждаги сийрак қўшқар қониллаб ёна бошлади, қирлар ортидан қирларнинг офтобнинг сержилава ўйноқи нураари қирлар биридаги шабнам билан ўпишиб, бутун юзини қанча бир шўълага чўмилтирди-ю, йироқда-да қирлар ботиқидан ҳам яшнаб кетди.

Бирор орасида пастак япасқи ўйлар элас-элас қирлар, фақат қишлоқ ўртасидаги уакан масжид-ларини, қирлар гумбази чарақлаб туради, у худди Афшонанининг эслатар эди. Жума кунлари Афшонанининг жидди яқин теваарақдаги қишлоқларгина қанча жидди, Бухородан ҳам намозхоналар дарёдай қанча жидди, масжид олдидаги майдон ва чорраҳалар турнақатор расталар, дўкон ва дўкончалар қанча жидди тодалонларга, ҳаммаси бирдай оппоқ, оппоқнинг уаймоларга, зикр тушган қаландарлар,

тиванчинад, гадолад, моховлад, оёк-қулақтин айрилаган майиб-мажрухларга туяиб кетер, бидан курушвалган Афшона қалъаси ари уялид гувиллар эди.

Ота-она, қариндош-уруғларининг қисмати бўлади! Она юрти-чи?

Айтишларича, нақхоналар авлодидан буви амир Аалтегин Бухорони кўп хушамас эди. Қишда шаҳарда турса ҳам, ёзда қўнганга кел даштларга кўчиб чиқар эмиш, беҳисоб ўтовларда дириб, кўни ов билан, улоқ ва кўпқарн билан, ва ни шаҳарларга қирон келтириш билан ўтов эмиш. Аалтегин ҳам майли, султон Махмуд-чи?

Маширикда Хиндистон, Магрибда Хуросон етди гандек, султон бундан уч-тўрт йил муқаддам Бухоро ва Самарқандга ўн минг жантовар фиа билан бериб борган эмиш. Ўн минг жантовар фиа баробар қадам ташлаганда Бухоро туپроғи дарзон-дарза бўлган эмиш, бир жойда тўхтаб, баробар нағиз тортганда эса осмон у фалак зир титратган эмиш.

Ажабо, мана энди у, кимсан Ибн Сино, Бухорода қирғинбарот келтирган шу султонни далолати даркор эмиш, бедаво дардига даво топиб, бопи қирғинарга йўл очиб бермоғи аозим эмиш! Бундан учун эса султон макон қурган Ҳазани мунавоар бормоғи даркор эмиш!

Рост, ожиз банда, унинг ўзи ҳам олдга пошишга дириб кўп янглишди. Шамсулдава ва маинишда ида каби ақли кўтоҳ гумроҳларни инсоф ва ақоли йўлига соламан деб, умрининг энг масуд йилларини йўқотди, шу ниатда, ҳатто, уларга вазирали қил қилиб кўрди, бироқ, ҳайхот, шон-шухрат ишери ёнган бу жоҳил ҳокимларнинг тубан истакларини дидида унинг эзгу орзулари бамисоли тошга тегиб ойнадай чил-чил синди. Ва лекин... бу дунёда қанча нарса нисбий! Биргина Хиндистонга ўн етти нағиз юриш қилиб, неча-неча шаҳарларни вайрон қилган қалъалар ва ибодатхоналарга яширинган минг минг заифлар, норасидалар, майиб-мажруҳлар устидан тириклайин ўт кўйиб юборган султон Махмуд-чи?

Бир нағизда Ибн Сино хизмат қилган гумроҳларнинг этагида намоз ўқиса бўлади!

Бундан беш олати йил муқаддам Исфаҳонда хиндистонда бир сайёҳ гапириб берган эди. Хиндистонда «жавоқир» деган бир русум бўлар эмиш. Эмоми, эрлар жанг-жадалда ҳалок бўлсалар, эрлар ўларини ўтга ташлар эмиш. Султон Бухоро бош тилиб борганида, эрларининг жанг қилирида ҳалок бўлганини кўрган минг-минг эрлар, тўғ жаҳонгир келтирган қатли бедод ет-тириш, ўларини оловга ташлаб ўлган эмиш...

Бундан кейинки бунни оппоқ соқолини кўз ёшлари билан ташпириб берган, Ибн Сино эса унинг эрли арқосини зир титраб эшитаркан, султон-бу дунёда бу дунё, у дунё кўрмасликка ичиди онг эмиш!

Бундан бир нағиз Ҳазани ўйлаганда унинг юрак-қалбида қандайдаяк жазиматиб юборадилар – у ҳам бўлар эмиш. Бунини билан дийдор кўришиш истаги билан бир қирғинларига, тўғрироғи, кечаси қирғинларидан пинҳона чиқиб, қалин саксонлар билан суғир бор вилоятларига неча йиллар Ибн Сино, сиракам йигирма йил бўлибди. Шундан кейин нағиз муаммоларга оид уч-тўртта мактуб ва эрларлар ордан етиб келган узук-юлуқ гапларни билан бамилатида, устоддан дарак йўқ. Баъзи хабарлар билан устод Бегуний Турганжни тарк қилганда боргандан кейин у ерда катта расадлар қурган, расадхонаси султонга маъқул тушиб, у билан билан бирга Хиндистонга олиб кетган. У билан билан қиндилар тилини ўрганиб, аввал султонга қишлоқни қилган, кейин эса бу юрт ҳақида, унинг эрли, нағиз ҳикматлари, урф-одатлари, қўшиқ ва эрларини, ҳикоят ва ривоятлари тўғрисида катта катта нағиз мақсадлида Хиндистонда узок фурсат билан кетган.

Бу гапларнинг қайси бири рост, қатъан ё
ёғон – Ибн Сино аниқ билмайдди. Лекин аниқ
ги ўқирашувлари, суҳбатлари, айниқса, Ёунус
«Мажлиси уламо»даги баҳс-мунозараларни ё
тушиб, қаттиқ соғинади. Шундай пайтларда
жавонидидаги энг ноёб кўлаёзмадар орасига шун
қўйилган устоднинг мактубларини олаётган
қайта-қайта ўқийди. Рост, мураккаб табиат
лари ҳақида ёзилган бу мактубларда устод ун
тиқ қойилган жойлари ҳам бор, айниқса, муал
аввал Арастуinning «Илоҳият»ига кўр-кўрона
қилгансан, деб ундан норози бўлган сатралар
йўқ эмас, бироқ, барибир, нечундир уларни
та-қайта ўқиркан, устоднинг қорамтир ин
чеҳраси нигоҳи олдига келиб, юрагиди
соғинч туйғуси довдимаб ёнади...

Яқинда, ҳар шанба Ҳамалонда бўладиган уюш-
лар мажлисиде, Ҳазна томондан келган бир на-
тар гафати бир гап айтди-ю, унинг кўнралида «Ҳа-
минтиратан соғинч туйғуси бағтар ялланган»

Шундайким, устод Ҳиндистондан қилгани ва
гандан кейин суатон уни Осмон мамлакати қилгани
тақлиф этган эмиш!

«Ей, алломаи замон! Иамаи ирфон орасида падайд гап борким, гўё сен еҳолмайдургон муайяссен бимайдургон сир-асрор йўқ! Бу гап ҳақиқатшофим, буни синамок аздаида ҳозир ўртага мана ташлааймен, еҳсанг вазнини баърабар олатин олов еҳолмасанг хумкалангани танангдан жуло қиланг»

— Марҳамат, айтинг масалангизни! — дедим ғайиустод.

— Масара шуаким, сен ўлатирсон бу мамлакат хонанинг тўрт эшиги бор. Хозир фақир ўринида туриб, шу эшикларнинг биридан кўчага чиқарсан. Сен ака-заковатда ягона бўласанг, қайси эшикдан чиқишимни қобозга ёзиб, ёстиғимнинг остига қўйсан.

...и проангдан мен чиқамен, сўнг жумбоқни
...иқини, шўқми, ёзган қорозингни олиб ўқиб

[illegible]

...Нон Симонинг юрагидати соғинч уяқуна-
...а баһадир мамлакатди...

«Ибн Сино устодни бир кўриш, у билан тўй-
ганим сўқаталишиш учун на йўл азобларидан
қўрқам, на бошиқа қийинчиликлардан. Аммо бу су-
адамларга тебаа-тескари масалалар бериб,
«Энди донго жапобдар куттүвчи бу тебаа ҳоким!...
«Биздан қар эгалида хаҷир етаклаган бир одам
«Биздан у тушта-тўғри Ибн Синога қараб келарди.
«Бизно негиздир бу одам билан учрашгиси келмай,
«Биздан тўғри».

Или пошлешь, Эй Дарвеш?

Ҳаёт ёндо бекхитиёр тўхтади. Унинг рўпарасида
қордан Устоб кетган, очликданми, бетобликдан-
ми буларни нинга ботиб, узун бурни сўрайиб қол-
ди бир мушрифид туради. Мўйсафиднинг эгидида
қоранг кўрак, бўз кўйлақ, бўз шававр, оёғида чинавир
қоранг чинавир боғланган эски чорик, хаҷирининг
қоранг кўракнинг бир кўзиди катта сувқовок,
қоранг кўракнинг чўзиқ соғла хум кўринар, афти-
дан қоранг раббот меҳкобчиси эди.

Академию наук...

– Ваалайкум ассаом... – мешкобчи кирари кўзлари билан Ибн Синога бир дақиқа синаб тикилиб турди, сўнг. – Мурудинг қорин туғилган бўлса... ё анов қишлоққа, ё, работга бор, ҳамон Ибн Синодан нигоҳини узмай. – Агар ҳамду сано ўқиб, ризқ-рўзингни териб ел Сабар қирарда дайдиб юрибсен, эй дарвеш?

Ё, тавба! Соҳ-соқоли ўсиб кетган бу кенга мешкобчи кимгадир ўхшар, жуда-жула ўхшарди!

Ибн Сино юрагига қуйилиб келган ички қаватлар зўрға босиб:

– Пешонамга ёзилгани шу бўлса не қилад, банди мўмин? – деди.

Мешкобчи, тўё бир нимадан чўчиганди, орқага чекиниб: «Ёлпирай!» деб пиچирлади.

– Девоналик жонингга теккан бўлса бини карвонга бор. Туякашлик қил! Устинг бут, ноғора ҳалол бўлур, фақир банди!

– Қайси карвон?

– Исфахондан чиқиб, Бухорои шарифга борадиган катта карвон!

– Бухорои шариф?

– Во ажабо! Бухорои шарифни эшитганга тумроҳлар ҳам борми оламда? Донги етти инанга кетган шаҳри мунаввардур Бухоро! Юра бор, ҳақиқират, ҳам тижорат бўлади сен учун!

«Астафидуло! Муссофир юртида сув тилиб ертан бу мешкобчини қаердадир кўрган у! Ҳа, буларолик... йўқ, афсоналик бир кимсани эслаганди бу мешкобчи! Жуда-жула эслаганди! Йўқ-йўқ, кенга ганда қасқдаги ўйлар келади кишининг хаёлига».

– Лутфу караминг учун ташаккур, биролар, шунча туякаш бўлишга кексалик қиламен! – Ибн Сино аяжон ичиди тескари бурилиб, пастга қараб йўналиб, бироқ бир неча қадам юрмасдан мешкобчининг

«шарифи» деган хитобини эшитиб, беихтиёр синади.

Бунда мешкобчи хануз ўз жойида турарди. Ибн Сино эҳтиёт оралигига қараши билан унинг кўлидаги қўл эрига тушиб кетди, ўзи эса ёқасини ушлаб: «Тавба! Абу Али?!» – деб хитоб қилди.

Шокалон?

«Али? – мешкобчи кўллари қалтираб олдинга кетган ю, негадир журъати етмай, яна тўхтади. Бунда муавринга инонмаймен! Абу Али ибн Сино эслаганди? Донги оламга кетган ҳаками дав- Ибн Сино девона қийимида тиламчилик қилиб кетди? Бу не ҳол, ё, Парвардигор?

Ибн Сино ҳам ҳамон ўз кўзларига инонмай алаб турарди.

Ё, тавба! Тебада тақдирнинг не ўйини бу? Ёшаник эрири Шокалон бу муссофир юртларда мешкоб- чига қилиб юрган бўлса!».

Шокалон, пастак соқоли дир-дир титраб, Ибн Синога юзиди юрди. Икки дўст, кўзларида ёш, узок кетганиб туришди.

Астафидуло! Наҳот, бу кўриб турганларим бунча, унинг бўлса, Абу Али?

«Сен чин? Сенига не бўлди? Бу муссофир юртга кетган келдинг? Фақирга терс қараган теба тақдиринг не учун терс қаради, Шокалон?».

«Урама, Абу Али! – хитоб қилди Шокалон. – Сен эрири, мен сўзламай, сўзлаб бағримни тигамай! – инанган юртлаган кўзларини уқалаб Ибн Синога кетган ю, учингги бор:

«Али, инонмаймен! – деб ёқасини ушлади. – Ўз эриригига инонмаймен! Биз сени Ҳамадон ва Ис- фажонда вазири аъзам деб эшитган эдик, Абу Али! Ибн Сино маълос бош чайқаб:

«Ҳамон не? – деб кулимсиреди. – Вазири аъзам- дин дурешмин, фарқи не, Шокалон?».

– Йўқ! Ажаб дунё экан бу дунё, Абду Аам! Топган юртингда сенинг номинг одамлар тоғи даври дoston, сен бўасанг...

– Майли, Шокалон, мени кўйиб Афшонадан сўра Бухоро қадай? Эа-юртининг ахволи нечуж?

– О, Абду Аам, Абду Аам! – деди Шокалон биннинг рагитин тебратиб. – Эа-юртининг ахволини сўра Сен билган Афшонадан ёлғиз култета қолган мам, эшитдингми, йўқми, бундан тўрт-беш йил аввад Бухорога султон Маҳмуд бостириб келди.

– Минг таассуф, эшитдим.

– Эшитсанг... Афшона хонавайрон бўлди, дед Аам, хонавайрон! Боғ-роғлар жанговар филалар бил да тоғталди. Сен сўрама, мен юратимни тинанг Абду Аам!

Йбн Сино бошини чангалаганча узок сўзла тоғди.

– Э воҳ! Бундан чиқди, сен ҳам фақирга ўланг султон Маҳмуд тазйиқидан қочиб юрибсен, Шокалон?

– Йўқ, Абду Аам! – деди Шокалон уф торини фақир бу мусофир юртига ёлғиз зурриетим Шок суфни қидириб келдим.

– Зурриетингга не бўлди?

– О, Абду Аам, Абду Аам! – деди Шокалон, ўтириб жойида оғир тебраниб. – Тақдирнинг ўйинига юрт йўқ экан! Ўғлимнинг қисмати сенинг қисматинга ўхшади. Унинг ишқи Бўтакўзбегимнинг кенга тушди, Абду Аам.

– Бўтакўзбегим!

– Ҳа, гафати дунё экан бу дунё, Абду Аам! Ўғам ҳам ўша сен суйган бахтиқаро Бўтакўзбегимнинг қизини суйиб қоғди. Уа ҳам сенга ўхшаб, маънавия сининг висолига етолмай, «ёху», деб бу томонларга бош олиб кетди!

Бўтакўзбегим? Унинг қизи? Ё, тавбал Бу шўрлик қизин не деди? Ақам хуши жойиди бунинг қизини тушган мусибатлардан тебалашиб қоғди.

– Тавбал! Бўтакўзбегим тирикми?

Йе, шўрлик бегим, – Амлоҳ унинг қабрини қизин килди, – одамдан ўтди. Ўзинг даволаган қизини дорди олиб кетди уа нотаваонни. Бироқ қизини кўради билан кўрадай кўзларидан тор-торини кўради билан қўради марҳуманинг ўзи эди! Қисмати ҳам шўрлик Бўтакўзбегимнинг қизини торғди. Бултур кўкдама бек кўрғонини торғди қароқчилар босиб, Қорақўзбегим-ни қўради кетди. Ўғлим эса... Ўғлим мисоли бир қизини эди, Абду Аам! Қизининг отаси ўғлимни ўзига қўради қилиб олган эди!

Шокалон дам-бадам уф тортиб, ўғлимнинг бошига қизини муғабетини узок сўзлади. Унинг айтишича, қизин, бек қизини олиб қочган қароқчилар сини кет қизин билмас эмиш. Бировлар, Қорақўз-бегим олиб қочган бебош саҳронининг бекалар, қароқчилар, Бухоро ҳокими Амлетегин дер эмиш. Қизин тўрт-беш йил муқаддам, султон Маҳмуд қизини бостириб борганда, Амлетегиннинг кенжа қизин билан суюкам қизини асир қилиб олиб кет-ган эмиш. Амлетегин уларни қайтариб умидида, бек қизин босиб олиб, уни Исфахонга, амир Масуд қизинга нигом этиб юборган эмиш. Шокалоннинг қизини бу таппини эшитиб маъшукасининг изидан қизини томонларга бош олиб чиқиб кетган эмиш. Шокалон ҳам бу мусибатга чидай олмай, қизини қидириб келган эмиш...

Йбн Сино Шокалоннинг ҳикоясини бирда илафа-ла тоғди нағамлади. Унинг хаёли худди уа кўйган қизининг тилинган қушдай яна Афшона томон

парвоз қилди, кўз олдиди эса уакан оқ ўтов туги
ётган Бўтакўзбетим намоён бўлади! Йўк, бу
бор кўрганида кўзлари жикқа ёшта тўлган нозик
Бўтакўзбетим эмас, бир ойлик муомилжа сабаби
дан қайта туғилган, худди бўтаоқнинг кўзлари
коп-қора серкиприк кўзларида шўх уйқунлар
бўлган тамои бошқа, латиф ва мулоийм бир кун

Қандай дорулар ишлатган эди у ўшанда? Сиз
ўттиз йил ўтган бўлса ҳам ҳануз ёлди турнинг
оқ тузининг қимронига янтоқ шакарини, мушак
асаари сутини кўшиб берган, иштаҳа учун миср
нори пўстининг қайнатмаси билан Миср сифри
нинг шарбатини ишлатиб, шафтоли ва ағичи бос
ёғида қовурилган барра кўзи тўштини буюртган
бу – ўзи кашф этган мураккаб доруларини
кинчи бор ишлатиши эди! Биринчи марта тур
хокими Нух ибн Мансурни шифоба, унинг
кутубхонасига кириш бахтига эришган, нозик
бор эса Бўтакўзбетимни даволаб, унинг муайян
табассумига сазовор бўлганди.

Ҳануз нигоҳи олдиди туринги. Бўтакўзбетим
ўтовга кирган ёш табибни кўриб, қалбини рост
ўтиради, ростлаганида узун тим қора сочларини
тақилган кумуш кўнғироқчалар ва нозик тил
ҳақачалар ажиб овоз чиқариб жаранглаб
диди. Бетимнинг хатти-ҳаракатларида, чехир
боқишларида нимадир ўзгарган. Абу Али саз
қизнинг нигоҳидаги бу ўзгариш фақат сочани
шиланганидан эмас, йўк, унинг юратили қилин
қайноқ бир эҳтирос пайдо бўлган.

Абу Али юрати «жиз» этиб, бўсағада тўхтани
Бетимнинг лабларидаги, бўтаоқнинг кўзлари
катта-катта маъсум кўзларидаги сирли таби
муни саросимага солади. Бетим эса ёш табибни

табибга тушиб, «дув» қизарганини кўради-ю,
қизиб жулади:

«Бетим, ўтириг, ҳақим ҳазратлари! – дейди қиз
«Абу Али» бинагузуклар тақилган нозик кўларини
табибга чўзиб.

Нозик мендан қочасиз? – деб сўрайди у, сўрай-
ди турнинг кўзига ёш олади. – Келасиз, бироқ
қизил даҳза ўтирмай, тагин қочасиз. Узун кун
қизилни тикиламан... сиз эса... ёнимда даҳза
қизил қочасиз...

Бўтакўзбетим яна «қулат» этиб ютинади, ютинган-
да табибнинг мошдеккина қора холи одатдагидай
қизили қамрайди. Бу қора хол, йўк, хол эмас,
эртан эртаннинг унинг амақандай ожиз қимир-
қимир табибнинг юрагидан ўт чиқариб юборади.
Бетимнинг меҳри шарофатингиз билан мен шўр-
қиб ўшанга қолдим, – дейди бетим. – Бу яхши-
дан бир ўшанга қолдим, – дейди бетим.

«Бетим» сўзи бетимнинг тилида жуда ғалати
тўғилган. Абу Алининг назарида Бўтакўзбетим
қизилдан қулаётгандай туюлади-ю, «Бу сўзни бир
қизнинг, қайта айтманг!» дегиси келади, бироқ
қизнинг тили айланмай қуладираб қолади.

«Бетим» нозик этсангиз, ўрнимдан турсам, – дей-
ди Бўтакўзбетим, амақандай нозик ёвориб. – Бу
қиздан чиксам, дада-даштларни кезиб, тўйиб-
қизиб шифас олам, чечаклар терсам...

Йўк, йўк, дада-даштларни кезишга ҳали эрта-
дан юр!

Қиз иллойи ҳаракат билан тўзғилган сочларини
қиз иллойи қилиди.

Бугун нозик этмасангиз, эртага кеч бўлади,
қизилдан қулади!

Бетимнинг сўзларида кишини чўчитадиған
табибнинг бир маъно бор. Бу сирли маъно Абу Алини
қизилга солади.

– Майли, мен ижозат берамен, аммо отанин
– Амри табиб – вожиб. Отан сизнинг сўзини
вожиб деб билади!

Ушанда ҳам баҳор эди. Айни баҳор. Бешорат
машик саҳронишин чеварлар тўқиган гулдор
ларни эсатгади. Туркираб ўстан гиёҳлар ту
келади, ям-яшил янтоқ, шувок, ёвшан, бу
кўнгирак гуллар орасида пиёдадай-пиёда
лақизғадоклар чўғдай ёнади. Бинафшаран
момалар ипакдай эшилади, саҳратки ва
гуллариди асадаринар визилмайди.

Хадсиз-хулдсиз даштнинг ҳар жой-ҳар жонига оқ, қизид, кўнғир ўтовлар тикилган, гавдаси кўй-эчкилар, утор-утор йилқилар кўринилди, ботлоқларини етаклаб олган туялар вазмин «бўх-бўх» сўрибди... Гоҳо-гоҳо саҳро тинчинини утор тааллиф айғирларнинг музаффар кишнаши бузди, кўнғир зинарнинг алақандай ёқимтой марраши ва отлар душури юракни қитқалайди. Ўтовлар тевариги эса қизид кўйлак устидан қизид нимча кийиб, уелпати тақилган ғалати қалпоқчаларини бошларини қизид кўндириб олган қиз-келинчақлар кўринилди. Уларнинг шўх қилқилари, қалатис ҳазиллари, мушайим кулгилари юракка жаз-жаз тегди...

ас-чаари, оиваар тушованиб, ситирлаар сонани
 үчөккаарда олов сунгач, пана жойларга буз йиптилар
 йиптиб, киз-келинчакарни куттишди. Нихон
 кексаар уйкута кетгач, киз-келинчакар утмаар
 дан чикиб келишди. Улар такинчюкарини малин
 жаранглатиб, узокдан пикир-пикир куалишиб, ун
 тул буалишиб келишди-ю, дархал уз жуфтларини
 топиб олишди, сунгра галаги уйнаар, тортишу
 лар, чуал-чуал уппишилар билан тутайдиган бөр
 кинмачюкар бошланади, тараф-тараф буалиб ланир
 ва уланнар айтимади...

мана шу Шокалон билан Абу Али ҳам бор, Бегим бегим оадинда от чоптириб бормоқда. Абу Алига кўйиб, қизни қувиб етгиси, унинг очиқ юзига, саркириб бўта кўзларига тикилиб, ёнма-ён кетган келади. Бироқ сарбозларидан нйманлади.

Ана, улар дашт бағриддан чиқиб, олақани доққар чаман очилган қумлиқлар бағрига шўнғиди. Шўнғишлари билан Бўтакўзбегим орқарови келаётган Абу Алига қараб кўз қисади-ю, остида саман йўрасига қамчи босади. Қизнинг «мен ва чамен, сиз қувинг», деганини тушунган Абу Али ҳам, юраги турс-турс уриб, кўк қашқа бедовинини кўса ясовулага кўзи тушади. Ясовулнинг кўзлари чақчайиб кетган. Бироқ Абу Али унга эътибор бермайди. Ёш табибнинг фикри хаёли қумуш танада ар тақилган сочларини ёйиб, қумлиқлар орасида шамолдай учиб кетаётган Бўтакўзбегимда, Абу Алининг кўк қашқа бедови тўё унинг юрагини саман йўра ортидан қушдай учади. Қийинча олақизғалдоқлар тўё ярадан отилиб чинқиб янглиғ ҳар томонга сочилади.

Тўсатдан, оадинда қушдай учиб кетаётган отининг бошини қалин саксовулазорга буради, буради-ю, Абу Алига қараб шарақлаб қулади.

— Баааа! От чопишни ўрганибсиз, ҳазратим!

— Йўқ, чавандозликда сизга бас кесалмайдимен, бегим!

— Бегим дедингиз... тагин бир айтдингиз?.. — дедан қиз эркаланиб. Унинг бўтақоқнинг кўзларидан мавсум кўзлари алмақандай чарақлаб кетган, титров овозида, хатти-ҳаракатида яқиндагина тўшқилан турган хаста эмас, йўқ, саҳронипишларга хос бир

— Бир, — билан кўйинг, ҳазратим, отам... эр-бегим кўчиб кетмоқ нияти бор! Сиз унга айтинг! Бегим йўраси тутатгани йўқ, дент. Ҳали бир ой кетган даркор, дент, ҳазратим, бир ой!

Бегимнинг қажжон Абу Алига ўтади.

Бир ой эмас, бир йил бор, бир йил...

Бегим бу сўзингиз? — дейди бегим титраб. Бегим кўзларидан тирқираб оққан ёш томчи-ла янгилаб ёлган юзини ювиб, бўйнига юмалаб кетган ю, томоғидати мошдеккина қора холида кўрилади. Абу Али яқинлашиб келаётган от дурани аштиради, бироқ кўзига ҳеч нарса кўринмай, оти оадинга ниқтайдиганда, қизнинг интичка нозик кўзи кўчилади. Қиз кўзини юмганича чўтдай иссиқ кетган унинг юзига босади...

— Ахир, маҳмади хайқирик тобора яқинлашаётган...

Билан кўйинг, ҳазратим! Сиз мени ўлим чангалаган эмас қилдингиз. Энди сиздан айриломоқдан кўра орқа менга!

Абу Али кетинг пир-пир учган шўртанг лаба-ларини, ёш тўла қуравай кўзларидан, томоғидати янгилаб қора холидан ўтади, шошиб, энтикиб, кўзи кўчилади, сўнг... сўнг қимнингдир дағда ҳаракатини унга келади. Тепасида... кўса ясовула! Унинг қажжон кўзлари қисилган, чўқмордай қора мушги кетган тутатган.

Бегим... табиб эмас, бек қизини йўздан уриш кетган юртан ибалис экансен!

Бегимнинг сўзини:

Бил! Ҳали ҳазратларини ҳақорат қилманг! — дент титров овоз бўлади. Бу — бегим. Унинг кўзларига ҳаққа ёш!

Бегим ҳазратлари? — қулади ясовула. — Уятсиз! Бегим қажжон баҳона, дийдор ғанимат! Қани, отинг-отинг бошини орқага бур, беҳаё!

Абу Али гарант. У ҳам кўса ясовулта ўхшайди дедан титрайди, бироқ тилига ҳеч бир қалани ясамайди. Ясовула эса фақат уни эмас, бегимнинг ҳам ҳақорат қилиб сўжади, саман йўрагининг жаманнинг оғиб, орқага судрайди. Қиз, камон киприкларини ҳаққа-ҳаққа ёш, канизлар ва ясовулар кўришнинг орқага қарай-қарай узоқлашиб кетади...

Капааладек кўнимсиз хотира бу маънос манордан «лип» этиб учади-ю, бошқа бир мулҳиш манорага бориб «кўнади».

Субҳи содиқ. Кечаси биан мижжа қокмаи вевурилай чикқан Абу Али тонт пайти от дупурига эшитиб уйғониб кетади. Бу – бегимнинг канизи биан от суриб келган Шокалон! Мана шу Шокалон! – Қарортоҳни ёв босди! – дейди каниз йиғай Шўрайк бекам! Шўрайк бекам!..

– Тез! – дейди Шокалон. – Отимга минташ! Тезроқ бў! Абу Али!

Ҳақиқатан, қаердандир овақдан, бек қарортоҳ жойлашган қир томондан, қандайдир ваҳшин қай кириқлар келади. «Ур, ҳа, ур!», «Чоп, ҳа, чоп!» деган хитоблар эшитилади, отлар кишнайдди.

Абу Али жонҳолатда Шокалоннинг отига минташди. Бироқ, э воҳ! Улар оқ кўпикка чўмилган отларини шайқатсиз қамчилаб, қарортоҳга етди борганларида: «Ур, ҳа, ур! Чоп, ҳа, чоп!» деган қай кириқлар тинган, от дупури узоқлашган эди! Тонликда фақат ағдарилган ўчоқлар, тутаб ётган ўтовлар қолган, ҳар жой-ҳар жойдан интраган овозлар эшитилар, саҳрои бекнинг сарбозаритигина эмас, уни ҳам чавақланган, Бўтакўзбегим эса... унинг илағи ҳам йўқолган эди!..

...Ибн Сино тўғ бу мулҳиш воқеа ўттиз йил муқаддам эмас, ҳозир рўй бергандай, юраги тинчлиги беизлаб узоқ ётди.

Ҳақини, ўшанда тақдир унга қулай боқиб, ўз сўйиш биан қонушганида нима бўларди? Саодат манорини уларга? Ёр бўлганда у ҳозиргидек бегимнинг дарион деган ном чиқарармиди? Табобат бегим қонган ишларини, ёган юзаб асарларини қарармиди? Фақат авом эмас, ҳатто, жаҳонни қаратган шоҳларгача ундан шифо излаб, олдидан қай турпашармиди? – деди ўзича Ибн Сино, бегим ва, шундан бир қулай қўйди.

Абу Али, Абу Али! Доноликни давво қиласен, дедан йиғиларнинг ўйини ўйлайсен! Ёшинг эмалikka қилганда камон чиркин шон-шухрат фамини чека-ди! Э воҳ! Бу довул, бу шон-шухратдан ёшлик маноринида ўша дашт санами биан ўтган масуд асарлари афза эмасмиди? Мабодо чарх бир қилиб, ўша бетакрор оналар қайтиб келса, қайси қарини тиллар эдинг? Уа берубор муҳаббат дама-ганин ёқла бу бевафо шон-шухратиними?

Ибн Сино кинояли қулимсирганича узоқ сукутта ётди, унинг юраги ҳамон беизлаб оғрир, назарида, бегимнинг айтган қиз унга ёт эмас, йўқ, жигарининг бир парчасидан бўнад бўлган ўз зурриёти эди!

Ҳақини бор: бундан ўн-ўн беш йил муқаддам Ҳақинини, тўроқ Шамсулдаванинг вазирари тўқинчи йил ки фужур сабаб бир беванинг хонадонидан кетган ётган чоғларида ҳам худди шундай бир қарини кўриб бўлган эди.

Абу Али, тул қолган ёшгина, кўҳлиқкина бева-ганин ўз тўрт яшар бир қизчаси бўларди. Ибн Сино бегимнинг тилики ховансиди турар, бева эса қизалоғи бегимнинг хованида яшарди. Аввал-бошда бева бегимнинг ўзини олиб қочди, бироқ аста-секин бегимнинг, уй-рўзғор юмушларига қарашиб юриб, бегимнинг кетган-ю, ораларида алақандай тиниқ са-бабдан бир яқинлик вужудга келди. Бу яқинликка бегимнинг ўз-тўрт яшар қизалоғи ҳам сабаб бўлди.

Тили чучук, кўзлари кўм-кўк бу қизалоқ сарғайиб уни ўз отасидай севиб қолади.

Ёзда, айни саратон чоғларида, Ибн Сино дарвазани сафар қилди-ю, у ерда бир-икки дарвоза қолиб кетди. Қайтиб келса, қандайдир тоғдан заҳарланган қизалоқ ўлим тўшагида қонурган ётар, ақли ҳушини йўқотиб кўйган бева эса уни қилишини биламас эди.

Ибн Сино дарҳол муолажага киришди. Хуш қилди, ҳар хил дорулар берди. Унинг даровани кейин беҳуш ётган қизалоқнинг юзига қон югуриб кўзини очди, уни таниди чоғи, кўкарган дарахнинг баёз қимирлатиб: «Отал Отажон!» – деб ширинлаб бўлди-ю, кўзини қайта юмди.

Шу-шу, Ибн Сино қанча уринмасин, қонини кўзини очмади.

Ўша кеча, қулоқлари остида беванинг бетонавд ноласи, кўлида жонсиз қизалоқ, Ибн Сино қонда да кўкка тикилиб тонг оттирди! Диалида кўзини қудратига шубҳа ва исён, хаёлида ўлим ва ҳаёт ҳақида эски нотинч ўйлар, у тонг оттуғча минча қоқмади. Кейин эса тўё бетона қизалоқ эмас, ё пуштикамаридан бўлган житарбандилидан айрилгандай бир неча ойтача изтироб чекиб юрди. Хонлар ҳам... Бўтакўзбетим!

Ибн Сино осмондан кўзини узиб, қалдининг ростлаб ўтирди. Шокалон патак соқолини тутаманг ҳамон ўйта чўмиб ётарди.

– У шўрлик... Бўтакўзбетимнинг қизи...

– Қорақўзбетим, – деди Шокалон.

– Қорақўзбетим... Исфаҳонда, амир Масуд қора мида экани аниқми?

– Мен қайдан билай, ўғлимнинг сўзини алтатманми Абу Али.

– Ўғлинг қайда?

Исфаҳон ёнида бир ғорни макон қилиб, кўксини қориб, зоҳидлик қилиб ётипти. Аммо бундан қандай? Шаҳар дарвозалари берк. Шаҳарда қора қор қилиб юрмиш!

Ибн Сино бир сагчиб тушди. Ранги қув ўчиб:

Қора ўлат? – деб сўради.

Бир юзмамлар шундай дейдилар. Шаҳарда қора қор қилиниб, ақли мўминларни тутдай тўқмоқда экан. Исфаҳонга ҳеч ким қира олма, ҳеч ким қиздан чинга олма, эмиш. Ўн икки дарвозанинг қонини тақд-тақ берк эмиш. Не чора? Ўғлимнинг бени бир ои туриб, орқамга қайтдим. Мана шу бени билан Бухорога қайтмоқ азмида қарвонга қаровон бўлиб ёлландим, Абу Али.

Ибн Сино соқолини тутаманг бир даҳза ўйта толди-ю, қўлидан шаҳт билан ўрнидан турди.

Ғафур... Исфаҳонга равона бўламен, истасанг бир олаб кетамен, Шокалон!

ЎН ОЛТИНЧИ БОБ

Абдулаффо Сарик Тегинобод томон от чоппириб кетган сарбозлар орқасидан узоқ тикилиб қолди. Сарбозлар сарик парда тутилган собон қавани қуриш олган аравада Ғазнадан келган ҳазратлардан... Ибн Сино ҳазратлари бор эди. Рост, ақли дарвон... Ибн Сино ҳазратлари кўролмади, ақли Абдулаффо Ибн Сино ҳазратларини кўролмади, ақли ақилдор, ҳазрат собон аравадан чиқмади, ақилдор, аравада ўтирган ҳақими ҳозирнинг қорини кўриб қора чарм никоб кийдирилган, ақли кўридан фақат чўғдай ётган кўзларигина қарайди.

Абдулаффо Сарик бунга арава кўзғалиб, итак пардадан бир чети хиё кўтарилганида кўриб қолади, кўриб ю, шайма босиб, тирноқларигача музааб қарайди.

Кеча юзи ғирт чўтир, сержаҳа бир мушриф ёт надан, вазири аъзам Али Ғарибдан махфий нома келтирди. Номада айтилишича, чўтир мушриф бошаб борадиган ҳаким ҳазратларини тоғи Тетинобод бозорида жар солиниб, одамларга аён қилагунча ҳеч бир кимса кўрмасангиз даврар Жар солиниб фуқарога аён бўлаганидан кейин аён махфий мушриф ҳакими давронни Абулвафо Сарик ихтиёрига етказди. Абулвафо эса ҳаким ҳазратларини зўр дутфи қарам ва иззат-икром билан кутиб олмади, сўнг Тетинобод ҳокимини бу ният билан бир оғизгина хабардор қилиб, Ғазна томон раёнига бўлмоғи даркор!

Абулвафо Сарик гарчи ҳазрат Ибн Сино тўғрисидаги пинҳоний гапни бошда ўзи чиқарган бўлса ҳам, вазири аъзамнинг махфий номасини ўқиб, юраги увишиб кетди, чунки Али Ғарибнинг режасида Абулвафо ўйлаганидан ҳам хатарли ва мураккаб бир нарсаси бор эди! Лекин фақат булун, юзига қора чарм никоб кийиб олган бу номаълум кимсани кўрганидан кейингина вазири аъзам режасининг бутун даҳшатини ҳис этди... Ана, собон аравани кўриш олган сарбозлар яқиндаги работ кўрғони ёнида ўтиб, олисдан эвас-эвас кўзга чаалинган Тетинобод қалъаси томон от суришди. Саа ўтмай, собон араваси ҳам, уни кўриш олган сарбозлар ҳам ғира-шира тонг қоронғилигида ғойиб бўлишди.

Абулвафо Сарик, бир-бир босиб, қир ёнбалирига тикилган қизил саропардага қараб юрди. Булардан бир ой муқаддам, Абулвафо Ҳамадондан қайтганида атайин, мана шу работни танлаган эди. Чунки амир ал-мусалминин фармони билан шайланган унинг махсус қарвони ҳеч нарсасига муҳтож эмас, қарвонда ҳамма нарсаси мавжуд – озиқ-овқатдан тортиб от-уловгача, қуро-асаҳадан тортиб қийим-кечкунгача, хуржун-хуржун олтингача – ҳаммаси муҳайё эди.

Ариз Абулвафо бир-бир босиб тепасига зар қўйиб, тақсилган қизил ипак саропардага яқин-яқинда уйдан ўн беш-ўн олти яшар, кўзлари кетган кетган нозиккина бир ўспирин чиқиб таъзим билан келтирди. Бу – ариз жанобларининг сулоқли қўли эди. Қизил ипак кўйлак ва қизил ипак шалвар кийиб, янгида беанини интичка қумуш камар билан боғлаб олган ёш гулом уятчан қанизалардай назокат билан боти эгиб:

«Қўлгача» қиласизми, тақсирим? – деб сўради. Қизил ипак бўлаганда Абулвафо Сарик сулоқли қўлининг томоғини синаб эркалаган бўларди, қизил қўли кўнглига қил ҳам сиймай:

«Қўлгача қайда? – деб сўради.

«Қўлгача қайда? – деб сўради. Тақсиримнинг хизматларига қўлгача қайда?»

«Қўлгача»

Ариз гапни тутатмаган ҳам эдики, чодир орқасидан зўр нафар қаландар чиқиб келди. Ҳамма-ҳамма устлариди жуалдур чопон, бошлариди қулоҳ, қўллариди асо, сакалариди хуржун.

Абулвафо Сарик сарғиш қошларини чимириб, қўлининг юзларига битта-битта қадалиб қаради:

«Тунда айтган сўзларим эсладингиз борму?»

«Мурғинимон тўртта қулоҳ баб-баравар эгилди:

«Қўлгача эсдан чиқмайду!»..

«Али – Ариз қўлини ниқтаб, йироқда эвас-эвас қилинган Тетинобод кўрғонига ишора қилди. – Қўлгача кетган сувориларни кўрддингизлар. Дарҳол қўлгача кетган от суринг! Кеча айтдим, тагин айтаман: қўлгача кетган бўлиб, ҳакими давроннинг изи йўқолса, қўлгача кетган қаландар кетадил! Сўзим аёнму?»

«Али қулоҳли тўрт қаланди айна баравар эгилди.

«Али, шайхон!»

«Қўлгача»

Абувафо Сарик қалаңдарлар от суриб кўзидан
 ғойиб бўлгунча орқааридан тикилиб турди, сўн
 чодир панасига ўтиб, таҳорат қилди. Одатда, б
 бомдод намазига ўтиришдан аввал қарортоҳни бир
 айланиб чиқар, соқинардан хабар олар, отлар, ту
 лар, чодирлар, хулас, махсус қарвоннинг ҳамма
 икир-чикирларини бир-бир нигоҳидан ўтказар эди.
 Бутун қарортоҳни айланишга ҳам ҳуши бўлмади,
 олисроқда гуахан ёқиб, овқат ейишга туттинган
 баковуларга бир кўз ташлади-да, хорғин олдидан
 чодирга кирди, тўрдаги тилам жойнамозга ўтиб,
 икки ракат намоз ўқиди.

Мана, яқин уч ой бўлдики, ариз Абувафо Сарик
 шу «ҳакими замон»ни деб, сарсону саргардон.

Бундан уч ой муқаддам, тун ярмида уйига бо
 тириб кирган икки мушриф уни иссиқ тўшатишдан
 кўтариб, Ғузғанон қалъасига олиб боришди.

Осмонни қора булут қоплаган, совуқ зимистон
 кеча эди. Атрофи баянд дёвор билан қуршаган
 тош қалъада тиқ этган товуш эшитилмас, қалъа
 кўҳна мақбадайд совуқ ва осуда эди. Тор йўл
 дарнинг мармар деворларига қадалган тилам шам
 донларда битта-яримтагина шам ёнар, уларнинг
 ҳазни шуъласида қаср ичи, гарчи зарҳал безаклар
 ва ғаройиб ҳинд палослари билан безатилган бўлса
 ҳам амақандай ғариб ва мунгли кўринарди.

Султон қасрининг энг тушқарисиди, деворлари ҳ
 воранг кошпадар билан қопланган ушкан чорбурч
 хонанинг тўрида, парку ёстиқларга суяниб ёнбон
 лаб ётар, олдидagi олтун хонтахтада биттагина
 шафтоли гулаи кўзача билан битта-ю битта нозни
 чиний пиёда турарди.

Султоннинг азаддан қоксуяк, бўйчан гавдаси
 бурунгида ҳам чўзилган, саҳройиларга хос кенг,
 суякдор юзи сарик чарм қопланган ниқобга ўхшар,
 тарамаган сийрак мош-туруч соқо-мўйловларин

қалаңдарлар, сийрак кошлари тагига
 кийрилган қийрос кўзариғина бурунгидай тийрак
 ва сийков эди.

Жаноби аризи! Фақир сизни катта бир умид би
 ни қамқиртди. Аммо бу умидимни изҳор этиш
 ган анна, сизга айтгудуғон бошқа бир сўзим бор.
 Султон чўғир қовундай сўпоқ бошини ҳам қилиб,
 қон йиқа толди. Унинг овози ҳам таниш, ҳам а
 ллоҳий нотаниш, ногирон эди.

Султон шулки, фақирни афв этинг, жаноби аризи!
 Мен сизнинг қирқ йиллик садоқати зоҳир хизмат
 қилишнинг унутиб, беҳуда озор бердим... Бениқсон
 Нарзиштор, бани одам, хоҳ шох бўласин, хоҳ гадо,
 озор тиронарида ожиз банд эканмиз...

А, тавба! Ариз Абувафо оламни зир тигратган
 би фотихи музаффарнинг кўлида қирқ йил хизмат
 қилиб, бундай ногирон ва нотавон сўзларни бирин
 чи эшитгани эди!

Оғрибди олам! Орадан неки сўз ўтган бўлса, айб
 онда эмас, айб беадаб қулингиздалур!

Султон «ўтиринг», деб имо қилди-да, яна кўзини
 янада Унинг маржон-маржон терлаган кенг юзи
 билан, юшқа лаблари қаттиқ қисилди:

— Саваблар ғанимлари ёмон сўз тарқатгандар...
 Тўғри, фақир оғир дардга чалинганмен, гўёким
 қонимдан қуъ, беалимдан қувват кетган эмиш! — су
 лтоннинг ушун қорамтир бармоқлари аста йиғилиб,
 ағамордай муштта айланди. — Ёлғон! Амаоҳ таовога
 нинг қотил шукруким, тан-жоним саомат, тўрт му
 лтан бўл! Менга ўлим тилаган барча ғанимларим би
 лан ошқора қуъ синашга қувватим етадур! Аммо...
 қуъимда бир армоним бор! — деди султон ва гўё
 ки бу армон юрагини эзиб юбораётгандек, жунддор
 кўнрагини аста силди. — У ҳам бўлса... ҳазрат Ибн
 Тинно деган ҳакими ҳозикни бир кўрмоқдур!.. Ду
 ррест, мана, йигирма йилдирки, бу такаббур ҳаким

бизга хизмат қилишдан бош торттиб, эама-эа қочиб юрмиш! Аммо мен ҳам шу бўтулга қадар у билан ишим йўқ эди. Агар мен уа аамомаи давронини угушанимда кўришни истаганимда, етти қават ернинг остидан бўлса ҳам топтириб келтирар эдим! Осмонга чиқса оёғидан торттиб туширар эдим, ерга кирса қулоғидан торттиб чиқарар эдим! Эндиларча эса... эндиликда кўрмоғим даркор уни! – султоннинг овози ногаҳон момақадирокдай қадирлаб, улкан танобий хонани янграптиб юборди. Шуни эслаб бўлса ҳам ариз Абулвафо султоннинг руҳида қондайлир мажруҳлик борлигига, у тўғрида шаҳарни юрган таппар, алақандай васвас дардига мутовар бўлиб қолганлиги ҳақидаги мишмишлар ҳақ эдиларига инонди.

Ҳазнада анчадан бери кезиб юрган бу совуқ минн мишлар султоннинг дўстларини даҳшатга сомон, ғанималарини беҳад шод этмоқда, тарафдорларини Аамоҳдан унга шифо тиласа, душманлари туғу қулу унга ўлим тиламоқда эдилар. Шу туфайли дорус-сав танат нотинч, ҳамманинг қулоғи саройда, машғулу хабар тилагига эди. Унинг ўзи, бир неча йил ишда ҳарбий девондан четлаштирилган Абулвафо Сарикнинг ўзи ҳам, шахсий кўшкида ҳар қуни, ҳар он бу машғулу хабарни қутиб ётарди. Шу бондан ҳам султоннинг сўзини эшитганда ҳасрат келган биринчи фикр – қочмоқ бўлди! Дуч келган томонга бош олаиб қочмоқ ва бу ишлар бир тараф бўлмагунча яшириниб ётмоқ бўлди. Бироқ султоннинг оадидадан чиққач, бу фикрининг ноўринлигини тушуниди, ўзи ҳам тушуниди, пинҳоний келташга йиғилган ҳону акрабоблари ҳам тушунтиришди. Бирамчи, кўла чўзса, кўла машрикдан мағрибга етгунча бу қор қузғундан қочиб қутуломоқ амри маҳол, иккиламчи, ҳамма нарса Аамоҳнинг иродасига боғлиқ, Аамоҳ таолонинг иноти билан амир аа-мўминини шифо

таш а, унинг ҳоли не бўлади? Фақат ўзи эмас, барча ерифтаари, ааооду ажлодарининг аҳволи не кетган, деган ўй, дуч келган томонга бош олаиб қочиб фирридан қайтарди уни.

Қулаас қадам, мана, яқин уч ойдирки, махфий эади Абулвафо Сарик йўлда, йўқ, йўлда эмас, икки йил ирридади! Ўт сўзи нечундир амир Масудни ёдига солган. Амрининг худди отасининг кўзаридай совиқ қийнос кўзлари эсига тушди, қулоқлари остида унинг бўшиқ, тахидидаи овози янграб кетгандай таради. Нарҳақиқат, ўнгга юрсанг аждаҳота дуч келсан, сўлга юрсанг жаҳаннамга!

Абулвафо Сарик бу оғир ўйлардан чарчаб бошини ёстиққа қўйди, қўйган заҳоти пинакка кетган экан, бир маҳал алақандай шов-шувни эшитиб, еридан очди.

Қуни пешинидан оққан, саропарда теваратигаги кўла кўк адираар баҳор офтобининг илқ, селига тараб бўлган.

Султоннинг у юзидати Тегинобод кўрғоналари томонини бир гуруҳ суворилар от суриб келар, уларнинг ирридади сариқ ипак парда ёпилган сойбон арава юртилар, ариванинг ортида яна бир гуруҳ навқарлар кўла чааннаради.

Ани, оадидаги гуруҳдан самасига эачи нишони келганга бир кимса узилиб чиқиб, Абулвафо томонга суруди.

«Мушриф! Кеча вазири аъзамдан махфий нома келтирган чўтир мушриф!»

Самасига эачи нишонини қадаб олган чўтир мушриф, оған қулоғида, от суриб келиб, эгардан келтириб тушди.

Маноби аризи! Сиз қидирган ҳақими даврон... Абулдан ибн Синно ҳазратлари топиамини! Ҳазратим қирғот болорига жар соадириб, ногирон ва нотаваон

бандаларни даволаб юрган эканаар, мана хузуру
рита ташириф буюрдиар!

«Бу ишинг учун бефаҳм қаламгдан жуло буан
шингги бимай тиржасен, аҳмоқ!» – деди Абулвафо
ичида, деди-ю, ҳар тарафдан югуришиб келадиган
ғуломлар, баковулар, сарбозларни кўриб:

– Ҳақими даврон... Ибн Сино ҳазратларининг
қадамларига ҳасанот! – деб хитоб қилди. – Ё, қудрат
тингдан ўргулай, Парвардигори олам! Бутун Хитро
алайҳиссаомни йўқасак бўлу экан. Ниятнам
хонис экан, мана, Аллоҳга минг қатга шукрукан,
Ибн Сино ҳазратларини етказди бизга!

У гапни тутатмаган ҳам эдики, сариқ ниш
парда ёпилган соябон арава етиб келиб, ариз
нобарининг рўпарасида тўхтади.

Салласига нишон кистирилган чўтир мушриф
чоққиллаб бориб, соябон араванинг пардасини
кўтарди.

– Ариз Абулвафо жаноби олийларининг қарор
тоҳига хуш келибсиз, Абу Али ибн Сино ҳазратларинг
Қадамларига ҳасанот!..

Арава зинасида олдин соқол-мўйлови эндишине
сабза урган хушқомат бир ғулом кўринди. У сари
парда олдига жимгина бош эгиб турган издиҳоман
алақандай синовчан назар билан тикилиб қара
ди-да, пардани очиб:

– Марҳамат қилгайсиз, шайх ур-ранс! – деб тав
зим қилди.

Бир оний сукутдан кейин парда ичидаги парда
очилиб, эгнига кўк мовут тўн устидан сутдан оч
ридо кийган, бошидаги учли кўк тақия устидан
оппоқ симобий самла ўратан «ҳақими даврон...» Абу
Шиақим ибн Шаҳвоний кўринди. Бир кўлида саҳн
ён жилди ёстикдай китоб, бир кўлида фила сузгичин
жило берилган аргувоний асо, Абу Шиақим, аризи

шайхнинг оёқ кўйиб, атрофига алақандай виқорли
қараш қилди.

Мен, бу Малик ул-шароб қулабасидаги Абу Шиақим
ибн Шаҳвоний эмас, мош-туруч соқол ўзига хўп
арзирин, бутун важоҳати – эгнисидаги мовут тўнидан
кўтиб, бошидаги симобий салласигача, кўлидаги
ёстикдай китоб ва, ҳатто, аргувоний асогача – бу
таб борагича алақандай улуғворлик муҳри зухур
қилган бир доғишманд, шайх ур-ранс, деса дегудек,
қарошдан нур ёғилиб турган бир... «аломан замон»
ибн Шиақим, йиғилган раиат бир зум эсанкираб
қолди. Фақат хушёр турган чўтир мушрифгина:

«Биз ири олам! – деб «аломан замон»га таъзим
қилган келтирдик. – Ул амир ал-мўминининг ўнг қўли
ишгани ариз жанобларининг мунаввар саропарда-
сти марҳамат қилгайсиз! Қадамларига ҳасанот,
нобарин!»

Ибн Шаҳвоний жойидан жимади. У Абулвафо
қарорини бесўнақай бўй-баста билан кўпола суру
рган салласига ижирғаниб қараб кўйди-да:

«Ташаккур! – деди мийиғида қулимсираб. –
Қанча фойдага алоҳида саропарда даркор! Қани
қарорлар?»

Чўтир мушриф ят этиб аризга қаради:

«Э, шайх ур-ранс ҳазратларига алоҳида саро-
парда тинчамови даркор! Алоҳида!»

Иш алоҳидак бир неча ғуломлар: «Саропарда! Са-
ропарда!» деб қичқирганларича узоқдаги оқ ўтовлар
билан югуриб кетишди.

Чўтир мушриф яна «ҳақими даврон»га қараб
қараш қилди:

«Биз ири олам! Сиз ҳазратимга саропарда ти-
нчамови ариз жанобларининг чодирига марҳамат
қилгайсиз!»

Қадамларига ҳасанот! – деди Абулвафо. Сариқ
ишнинг қўлини икки бўкиб.

Ибн Шахвоний хушсурут шогирдининг саксанга кўлини кўйиб, аравадан тушди, виқор билан ернинг бир-бир босиб, қизил ипак чодирга томон равишан бўлди.

Ҳамма, хатто, Абувафо Сарикнинг ўзи ҳам мартабаварига энди бир шошқалоқлик билан ордага тисарилиб, унга йўл беришди, ёлғиз сармадоннинг нишон кистирилган чўтир мушрифига «Ҳакимини даврон ҳазратлари»ни чодирга бошлаб киришти журъат эта олади.

«Ҳакими даврон» Тегинобод бозорида жаратилиниб, оломон оқипишга сазовор бўлгандан кейин нечоган ўзгариб қоламсин, чўтир мушриф нечундир, эҳтимол, «ҳазратлари»ни Ҳазнадан ўзи олади кеатгани учундир, уни унча назарига намас эди Тарчи, тўсатдан димоф-фироғ пайдо қилган «оламан замон»нинг бематни қилиқларини кечиринини мажбур бўлса ҳам, ичида ундан кулар, назарини «шайх ур-ранс» бир неча дақиқадан кейин ўзига олади, мўминлашиб қоладигандек туюларди. Шунинг учун ҳам тўрдаги орти қиррали хонтахта атрофини жойлашиб, дуо ўқилгандан кейин гапни яна чўтир мушриф бошлади.

У кеалуси ишларни маслаҳатлашиб оломон эди бироқ энди оғзини очган ҳам эдики, «Ҳакими ҳозир бармоқларидеги кўша-кўша тилла узукларини кўз кўз қилиб, оппоқ нозик кўлини кўтарди.

– Сафар ҳақида ҳали кўп сўзлашамиз, жаноби мушриф! Биз ҳакимлар айтганимизким, аввал тавба, баъдаз кадом! Билиб кўйинг – бу нақа кўп пурхона мат нақадур!..

«Ҳакими даврон» шундай деб, куйироқда қамтиронга бош эгиб ўтирган Абувафо Сарикка юзанини – фақирни кечиргайсиз, жаноб ариз, биз ҳақини даяр тановулга киришишдан аввал дастурхонга торт тиладурғон таомларни биламоғимиз даркор...

Шўрва, – деди Абувафо Сарик, – шўрван шертан билан донг чиқарган хўроз шўрва, ҳазратим. Бу шундай шўрваки! – деди чўтир мушриф. – Нотан хўроз бўлур, ичмаган макиён!

Бирқилмади Минг макиёндан бир хўроз аълодур! деди «Ҳакими замон». – Зотан, табобатда хўрознинг минг бир баюга даводур. Яна?

Кабоб! Эмчакдан узилмаган барра кўзичокнинг шириндан қилинган тандир кабоб, ҳазратим. Арча ширинида пиширилаган.

Билди! Арча кўмирида пиширилган бўлса, ёмон бўлади. Хўш, энди майдан сўзланг, жаноби аризи! Мани!

«О, мани!» – «Ҳакими даврон» чиройли қайчиандан моти туруч соқолини сийлаб, тўсатдан қаҳ-қаҳ қилиб кулди. – Ё, ариз жаноблари умрида шароб ичганиларми, ё шўрван шердан бошқа неъматни ичганимол қилмаганларми?

Мушриф ҳам «Ҳакими даврон»нинг кулгисига аришдиб қаҳ-қаҳ отиб кулди.

«О, энг жаноби аризни билмайсиз, ҳазратим! Биланеда ариз жанобларининг саройида бўлган келгун ўтиришлару бу ўтиришларни безатган ширинлар, маликула каюлар! Дарё янглиг оққан ширини туюлар!..

Нозаниналар-чи? Ё, хўроз шўрвани тановула қилган макиёнлардан қотганларми, ариз жаноблари? – Ё, энг ариз жанобларининг қанизларини кўрмаганимиз, ҳазратим! – деди чўтир мушриф ва баркаш ширини келган баковуларни кўриб:

Билди! Бир хум бода! – деб буюрди.

«О, ўтмиш, ўртадаги орти қиррали хонтахта юзанини неъматларга тўлди. Нафис кумуш тақсимлардан нўсти юшқа ғаввирак бодомлар, хурмо ва ширинлар, қора майиз ва кўк кишимиз, қаймоққа ширинини несиқ патирлар, сомса ва бедана қо-

вурдоқлар, буғи бўрқираб турган шўрван шери кўйингки, оламда неки неъмат мавжуд, ҳаммин мухайё бўлди.

«Ҳакими даврон» чўтир мушриф тутган пиндани бир кўтаришда бўшатди-да, ариз Абулвафога қарай – Минг афсуски, жаноблари фақирнинг китобларини мутлааа қилмабсиз! – деди кўша-кўша танаи узуклар билан безалган оппоқ кўлини тиззасидан ёстиқдай китобга кўйиб, – фақир бани башар янни да тунарни бедор ўтказиб, бундай бебаҳо китоблар битдим. Бани одам эса бу ноёб дурдоналардан бе насиб, яъники донолар фикридан беҳабардур. Амир баҳраманд бўлиб, бу бебаҳо дурдоналардан боҳабар бўғонингизда биаур эдингиз: яхши шароб ҳам тўзал нозанин каби Амоҳнинг бебаҳо неъматидур! Шундай неъматким, бу неъматни истеймома қилмоқ тунох эмас, билъакс, уни истеймома қилмасан туноҳи азимдир! Аахусус, шўрван шердан кейин Ё, жаноблари бу бебаҳо неъматни истеймома қилгани бахтидан мосуводирларми? Мосуво бўлсалар дони сини қилурмиз!..

«Ҳакими замон» билан чўтир мушриф баробар қаҳ-қаҳ отиб кулишди. Абулвафо Сарик эса ҳамон ситирнинг кўзларидай сарғиш кўзларини аўқ қилди ўтирар, афтидан, у «Ҳакими даврон»нинг тилдор сўзларини хануз яхши илағаб ололмас эди.

– Бас! – «Алломаи замон» тўсатдан шогирдини юзланди. – Биз ўз истакааримизни қозога битиб бермасак, ариз жаноблари тушунмас эканлар. Қалам-қоғозингни ол. Оадингми? Ёзил. Аввалмбор ҳар лайлу наҳор тоғ оҳуси сутидан олинган бир юн қаймоқ мухайё қилинган!

Абулвафо Сарик маъсум кўзларини жавдиритиб чўтир мушрифга қаради.

– Тоғ оҳуси?

Ёнғу эмас, сут! Ёъники, оҳу сутидан олинган қаймоқ! Ё, умрида қаймоқ тановула қилмаганларми жаноби ариз?

Қилганимиз, таксир, қилганимиз, аммо... тоғ оҳуси?

Нечун ожабланасиз, жаноб ариз? Ё, амир аа-мў-миннинг вилоятларида тоғлар йўқми?

Бор, таксир олам!

Ё, бу тоғларда оҳу йўқми, жаноби ариз?

Мушриф Абулвафо Сарик ўрнига чўтир мушриф: «Фарин!» – деб хитоб қилди. – Сиздай алломаи минг учун оҳу сути у ёқда турсин, анқонинг уруғи аминни ҳам мухайё қилурмиз, ҳазратим!..

Борканмо, иним!.. Балх тутининг шарбатин!

Абулвафо Сарик кўзлари пирпираб:

Хирот тутининг шарбатин бўлса-чи? – деб сўради. – Ёъники, Хиротда пайванд қилинган Балх тутининг шарбатин!

Нўв, нўв! Балх тутроғида ўсган Балх тутининг шарбатидан бошқа шарбат истеймома қилмаймен!..

Нон устига! – деди чўтир мушриф, хайрат тўла ширин чангаб.

Нонинга... Бодом ёғида қовурилган оҳу бола-станин туттиким, унга кийик ўти билан райхон берилди, зира ва қорақат уруғи солинмоғи даркор!.. Нонингда бўлсин, бу тиеҳардан бирортаси бўлмаса бир шарбирим йироқдан сезиб оламен!..

Нон устига, ҳазратим!

Кечин твом енгга бўлмоғи даркор! Бир жуфт қизини қайиб билан боя айтган хўроз шўрваким, бу шўрвани позик бир макиён билан, яъникик онаси ининин ёш бир малак билан бирга баҳам кўрсак бир розиша нур бўлур!

Томини ҳазратим, тасанно! – қичқирди чўтир мушриф мастона ишшайиб. Абулвафо Сарик эса қолганин бесўнақай самаси бир томонга отиб, бир

нужтага тикилиб ўтирар, у худди пири муринад оадида довлдираб қолган муридга ўхшарди.

Қизик, бов эртадаб, юзига ниқоб кийган бу кимсани тасодифан кўрганда кўнгалга ёпирилиб келган шубҳалар энди, «ҳакими давроннинг фаройиб талабаларидан кейин тамом тарқаб кетган» Ҳаким ҳазратлари¹нинг талабалари ортиб бориш сари, ажабо, ариз жанобларининг қабилдиги хурмат-эҳтиром ҳам ортиб борар, фақат битта-ю битта талаби, яъники онаси ўпмаган маалак тўғрисидаги талаби уни хиё довлдирагиб қўйганди.

– Шайх ур-раис ҳазратлари фақирни афсус билан, – деди ариз кўрқа-писа. – Мавлонои замон билган уа жаннатий маалак... ҳар кунни янгииси бўлаётган дарқорми ёхуд...

– О, жаноби ариз? Қолқийди, ҳар кунни янгииси бўлсал... Бу нетъматнинг янгиисига не етсин, тавба-и-рим? – «Ҳакими даврон» ана боғтидай қаҳ-қаҳ отиб қуалди-ю, тўсатдан нимадир эсита тушиб, қулагининг тийди. – Ҳа, инчунин, каминга эшитган эдим... Бу хоро ҳокими амир Амлетегиннинг суюкми келжа ютини Тегинобод қалъасида асира деб эшитган эдим! Ариз кўзини аўқ қилиб, чўтир мушрифга қаради.

– Амир Амлетегиннинг суюкми хотини?

– Ҳа, уа офтоби олам султон Махмуд булдан ун тўрт йил муқаддам, Бухорои шарифга юриш қилганида амир Амлетегиннинг суюкми хотини онадан эрка қизини асир қилиб олиб кетган эминининг эшитишимча, бу гўзава маҳбусада Тегинобод қалъасида эмиш. Эҳтимол, уларни топтириб келурсин?

– Йўқ, йўқ чораси йўқ бунинг! – деди ариз кўрқиб кетиб. – Бирламчи, гўзава асирлар Тегинободда эмас, бошқа жойда сақланур! Иккиламчи, улар амир ва-мўминининг қаттиқ назоратидадур!

– Офарин сизга, жаноби ариз! – «Ҳакими замон» учинчи пиёда шаробни сипқариб, чиройли мўйи

ини етказди. – Гўзава асирлар олампахоҳнинг назоратида бўлса, олампахоҳнинг ўзалари, эрта-индин, фардининг назоратига тушгусидир. Чумчуқдай ёши номинининг кўлида бўлағусидир! – деди «ҳа-сини даврон», деди-ю, тўсатдан кўзалари бақрайиб бу оғай қараб қолди.

Таронларда бўлгасида, кўлида нози нетъмат тўла келган барқаш, Абувафо Сарикнинг ёш ғуломи тўрар, унинг қизларнинг кўзаларидай қоп-қора сер-винири кўзалари ҳаё билан ерта тикилган эди.

Кеб, юлдузин, тортинма, келавер, оппоғим! Кўзларингдан оғаш айлансин! – деди «алломаи замон», шонининг талооби қочиб. – Сизларга рухсат, жаноби ариз ва жаноби мушриф! Фақир дам олмағим дар-дур! Хинматимга шу чехураи шамсони қолдирсангиз бош, сизларга рухсат, биродари азиялар!

Абувафо Сарик нажот сўраб мушрифга қаради. Буа ёш ғулом...

Дар буа кўзимдан! – Ибн Шахвоний кўлидаги тилани қолғатдаги қумуш барқашга қараб отди. Ўнган, «ҳакими даврон Ибн Сино ҳазратлари»га эга қолтирмоқ!.. Кўзимдан йўқол, мияси айниган келсин!

Абувафо Сарик бошидаги бесўнақай самасини тараб, бир нарса демоқчи бўлди, бироқ чўтир ширини унинг кўлидан «шаг» ушлаб, ташқарига қаради.

Нозини бўлинт, жаноби ариз, вазмин бўлинг! «Алломаи замон», яъники Абу Шилқим ибн Шахвоний уларга қайрилиб ҳам қарамади. У ширақайф кўзларини мастона сузиб, ёш маҳрамни ёнига тор-тарди.

Абувафо Сарик, худди бўтаоғидан айрилган ёлғиз тўлғай, орқасига қарай-қарай чолдирдан кетди.

ҮН ЕТИНЧИ БОБ

I

Берунийни «Қалъайи қаҳрдан олиб чиққан Абу Наср Мишкан уни ўз навқарлари билан то ҳованингача кузатиб қўйди. Хайралшаркан, саройдан шибутуноқ чопарлар келиб, уни олиб кетишини, султон билан учрашишга хозир нозир бўлиб туришини тайинлади.

Эшикни Сабуху очди, очди-ю, устодни кўриб, саомлашиш ўринга турган жойига тиз чўкди, тоқнигоҳини осмонга тикиб, тоҳ ер ўшиб, кўкка танадан қилишга тутинди. Азадан қоп-қора, озғин йинги, у бурунгидан ҳам озиб, чўп бўлиб қолган, ғам чўккан кўзлари ичига ботиб, сўнаётган шамдай мийтириб турарди. Беруний Сабухуни ўрнидан турғазиб ҳолига кирди. Ҳовалга сув сепилган, ариқ бўйларига тул ва райхон ниҳомлари ўтқазилган, ҳамма ёқ санжом-сарипшта эди. Лекин Берунийга нималар етишмаётгандай туюлиб, Сабухуга қаради.

— Садафбийи қайда?

— Садафбийи... бибим! — Сабуху эшик тутқичини кўйиб юбориб яна турган жойига тиз чўкди-ю, пешонасини ерга турс-турс урди. — Бибидан айрилиб қолдик, устод. Айрилиб қолдик!

— Қачон?

— Ҳа... сиз хибсга тушган кунни тунда... тур нафар сарбозлар бостириб келиб, собон аранинг тикиб олиб кетдилар.

Беруний деворга суянганича узок турди. Бу совуқ хабарни эшитиши билан негадир эсига омон этиб Пири Букрий тушди. Нигоҳи олдига қоронғи ертўла келди, ертўланинг бурчагида уакан қора қаламушдай ғимираб, юм-юмамоқ қутичани тоғини чиққани, унинг ичидаги бебаҳо жавоҳирни кўз-кўз

либ Садафбийини сўраб ялиниб-ёвдорларни қайта жонланди-ю, аъзон беданини совуқ тер билан Ҳинал Букрий! Бироқ... букри бўлса, Сабуху эшик сарбозлар қайдан келди? Йўқ, тунда бостиришнинг фикри сарой сарбозларининг қўлидан келди! Аҳамий ундай деса... наҳот султон, харами тўла кини, ширин шу шўрайик жорийга тушган бўлса?

Ҳаттоки, бу жумбоқни Малик ул-шароб ечиб бевара? Эҳтимол, бу сирдан воқифдур у, деди Беруний. Бироқ Сабуху унинг бу умидини ҳам чина-чина тинчирди. Маълум бўлишича, Беруний хибсга тушган кунлари Малик ул-шароб ҳам зиндон қилинган, лекин сабабини ҳам ҳеч ким билмас, бировлар татқиқовлик қилиб, султонга қарши гапирган деса қарарлар уни зиндонга ташлаган султон эмас, ва-ва-ва! Бу вара дейишарди!..

Садафбийидан жуло бўлган фақир худди шамсиз қоронғи қирғилишиб, хувимаб қолган эди. Беруний қанчалар эди билди: унинг кулбасини тўқдириб, оф-офдай иппетиб турган Садафбийи экан! Қизининг келин аринмайлигидан қулача юзи, хоразмча сад чулук тоғи бирда шўх, бирда мунгла, аммо ёқимтой кўшларини экан!

Не юмамоқ керак? Қайдан қилдирмоқ керак? Бу билан Хотанбегимдан бошқа бирор кимсадан нажот кетини қилин эди. Шу боисдан Беруний, гарчи бу қиздан, шайлол хотинга рўбарў бўлишдан юраги беғинамча ҳам, Абу Наср Мишкан айтган чопарлар-ни сабр-илмик билан кута бошлади. Бироқ соҳибидин айтган чопарлардан нечундир дарак йўқ эди. Беруний гарчи уйдан чиқмаса ҳам шаҳардаги қизларнинг кураш баттар авж олганини пайқар, шу-нага учун ҳам бирда чопарларнинг келмаганидан қийин, бирда шаҳардан бош олиб чиқиб кетгиси

кемар, аммо Садафбиди билан Малик уа-шаробининг тақдирини уни бу фикрдан қайтарар эди.

Беруний уларни кутқариш чораларини ўнаиб, хаёдан минг бир кўчага кириб чиқар, бироқ, ҳақ бир чора тополмай кўнгли хуфтон бўларди-ю, йигирминсиз ўйлар тирлобидан қутулаш умидида «Ҳиндистон»ни қайта қўлга олиб, уни янги сарфалар билан тўлдирар, гоҳ «Қалъайи қаҳр»да мавлига кемадан ихтирони ниҳоятга етказиш умидида расалхонага йўл оларди.

Расалхона «Гардиз» қалъасидан бериққан «Кўхшер» чўққисининг тепасида бўлиб, уни бундан ўн икки йил муқаддам. Ҳиндистон сафаридан ош ва Беруний ўзи бош бўлиб қурдирган эди. Нега ошонали муаззам бинонинг юқори қаватида ош ёрлар ҳаракатини қўзғатувчи мураккаб олатлар жойлашган, хона деворларига тавқим ва жадваллар осилган. Биринчи қаватда эса илмий анжуман ва мушоиралар учун махсус хоналар, сулатонга атайиб дoston ва қасидаларни кўп нусхада кўчирувчи хуснихат хаттотлар учун қурилган шинам хўжралар бор. Илгари, расалхона қурилган дастлабки йилларда, сулатон бу ерга кўп келар, кечалари у мураккаб олатлар ёнида ўтириб, мунажжимлар билан сирри суҳбатлар қуришни, айниқса, назм бўстонларининг боғбонлари битган дoston ва қасидаларнинг эшитишнинг яхши кўрарди. Кейин хушхат хаттотлар сулатонга ёққан энг дабдалаби қасидаларни юзларча нусхада кўчириб, қўл остидаги барча хонларга, элчилар орқали эса хорижий элларга сонинг қилиб жўнатарди. Лекин кейинги йилларда, сулатон дунёвий ишлардан сая ўзининг тийиб, тақвога юз тутгандан бўён, айниқса, касалга чалиниб, дабдалаби асослардан кўнгли совитгандан бери расалхонадан файз кетган, кўп аломадалар ҳам қадимларнинг тийган, фақат кекса мунажжим мавлоно Абду Юсуф

Беруний билан шонир Зийнатий, ёшлардан эса са-латоннинг тарихчи ва ноёб хушхат соҳиби Абду Фаза-лхоннинг ҳамон кемай-кетиб туришарди.

Беруний илгарилари ҳам кўп вақтини расалхона-да ўтказар, унинг тинч, осуда хоналарида ўтириб, сулатон ва мушоҳада билан шуғулланар, бу ишлар-нинг қилган чораларида эса ўз ҳамкасб биродарлари билан назм илмий, ҳандаса ва фалсафа ҳақида кўп кўришни яхши кўрарди. Мана энди ҳам азиз-беруний Малик уа-шароб билан Садафбидидан айри-либ, ўзини қўлигандан жой тополмай қолаган бу оғир-ағирдан ҳам расалхона унинг жонига ора кирди. Расалхона устахонасига махсус дастоҳ ўрнатиб, қалъайи қаҳр»да хаёдан ихтиро қилган фаройиб-хонинг ислоҳига киришди.

Обдаста шаклида ясаладиган бу олат ва унинг қилини Берунийнинг қалъасида обдан пишган-дан, бироқ, шунидай бўлса ҳам, бу ихтиро уни кўп-вақтдан Алмиқса, обдаста жўмраги тагига ўрна-ладиган тарозунинг ясаш мушкул бўлади, чунки бу тарозу қалъадан ҳам ниҳоятда «сезгир», яъни бир-вақтнинг юздан бирини ҳам аниқлай олиши ло-зим эди. Шунилайким, сув тўла обдастага солинган-дан у қажми баробар сув томчиларининг сиқиб-сирганида «нозик» тарозу маъдан оғирлигини, тарозунинг маъдан оғирлигининг сиқиб чиқарилаган-дан оғирлигига нисбатини аниқламоғи лозим. Бу-нинг учун, ўз наъбатига, олтин оғирлигига нисбатан-лигидан ва шу йўсин табиатда неки маъ-дан бўлса, ҳаммасининг солиштирма оғирлигини-ни ҳисобини олишти яралади!..

Беруний ашша бу «нозик» тарозунинг топиш умиди-да расалхона-рифта юриб, ҳамма таниш заргарларни-ни атайиб чиқди, Пири Букрийдан бошқа ҳамма ат-тарозунинг тарозуларини кўздан кечирди, бироқ-қилгани «сезгир» тарозунинг ҳеч кимдан топол-

мади. Ҳатто, хазинадорларнинг олтин таразулари ҳам у тилаган даражада «нозик» эмас эди... Аммо Берунийни кўп қийнаган бу муаммонинг янги томони ҳам бор – у фикрни чағғитиб, кўнганга зина бўлиб ётган оғир ўйларни хиёла тарқатарди. Шу боисдан Беруний бир неча кун кеча-ю кунлар расадхонадан чиқмади. Бутун бир даҳза ором олош умидида шаҳар ҳовалисига келган эди, ғам-аниҳада юрган Сабухуни кўриб тағини кўнганга таш бўлиб, яна тонг оттувча иш билан ўзини чағғитди. Тонг пайти ўтирган жойида кўзи ичинган экан, Сабух кириб уйғотди.

II

Ташқарида тўрт нафар навкар от ўйнатиб турар, улар орасида бошига кўк сама ўраб, устига ёғи мовут тўн кийган соҳиби девон кўринарди.

Тонг яқин, теваарак-атрофда хўрозлар қичқирар, итаар хураар, тоҳо-тоҳо эшаклар хантраар, девон осмон хануз юлдузга тўда, зодагонлар даҳасинини ҳар жой-ҳар жойига ўрнатилган тошфонуслар ҳануз ўчирилмаган эди.

Афшон сой ёқасидан тасир-тусур от суриб кел таётган сувворидаар Боғи Маҳмуд кўрғонига етган, худди бир нарсани йўқотгандай, бир он танир тупур қилиб туришди-да, чап кўдаги Кўшкни дивон саройига эмас, ўнг кўлга, шаҳар ташқарисига қараб бурилишди. Саа ўтмай сойнинг у юзидати улар раставаар, дўконаар масжид ва карвонсаройлар орқада қолиб, олинда бир-бирига туташиб ютган ясси қирлар кўринди, қирлар ортида «Мозори ва лон» қабристони масжидининг тилакори туманга яққираб кетди.

Беруний хайрон бўлиб, ёнида от чоптириб йорайётган соҳиби девонга қаради. Девон бошани

тағини юлиб, маънос бош чайқади: «Сабр қилинг, қабир!»

Бундан ўтмай, қабристон кўрғони ҳам ўнгда қолиб, қабирнинг қабри арчазор қирлар кўринди. Димоққа боғлар ва ёппойи гиёҳларнинг нозик бўйи тул-тул тупур, сўнг қирлар орасида кенг сайхоналик намоён бўлиб ён арчаар билан куршалган бу сайхоналик қабирнинг, худди мўъжаз тилда қасрни эсатувчи ва саронк ипак саропарда тикилган эди. Саропардадан пирокроқда на бир чодир кўринар, на қабир атрофида ғимираб юрган амақандай соғалар ва ёл чақинарди. Арчазор сув куйгандек жимжит, қабирнинг қабристон қаби муңли сукутда эди...

Қабир девон, навкарлар ёрдамида отдан тушиб, тағини қолтириб оёқларини укаларкан:

Мавоно, – деди амақандай ёвориб. – Олам-қабирнинг аҳвали оғир. Не истақ билдирса йўқ қабирнинг, алаҳи!

Шу пайт қабирнинг ипак саропардадан тўпиги-тўпиги қорамбошта ўраниб, юзини қора дувра билан тағини наган новча бир аёла чиқиб, юзидати дувра-қабирни куларди.

Аллавоми алайкум, мавоно!
Қабирнинг?

Қабирнинг, қора дуврасини қайта юзига тортиб, қабир девонга юзланди:

Кабирнинг сўзини ёдингиздадур? Бу суҳбат пинҳона қабирнинг алаҳи! Фурсат зик, тез киринг, тақсирим! Ўн сизларнинг Осмон маликаси саройида – ўз хос-қабирини кутамси!

Қабирнинг шундай деди-да, оёқ остидаги майин қабирнинг пинг-пинг босиб, арчазор орасига кириб кетди.

Беруний беликтиёр юраги увишиб, соҳиби девон қабирини саропардага кирди. Битта-ю битта шам қабирнинг юз қишмиқ ушкан саропарда бўм-бўш ва

озор берган бўлсам ёхуд ноҳақ зулм қилган бўлсам аҳдим – барчанинг кўнглини овамоқ, муавина хиёнат қилган бўлсам, ўн баробар кўпроқ қинаб қайтариб бермоқдур. Зеро, фақирдан жабр кўрган ҳар бир бандан мўмин каминанинг туноҳидан ўзи уни афв этгай!.. Мана, соҳиб девон шоҳид! Уч наф мукаддам шаҳри Тусга яна бир туя олтин, бир тоғ қумуш йўладим. Мурудим – уа малику кадом Абубакосим Фирдавсий ҳазратларининг макбураси мармар сағана ўрнатиб, тавадуд тошпан шаҳрига яна бир масжиди жоме қурдирмоқдур!..

«Ё, Парвардигор! Бу инсоф, бу афсус-надомотлар ни бу роғида бандангнинг кўнглига ўттиз-қирқ наф мукаддам соласанг бўлмасмиди? Эа бошига мисоли офат келтирган жангу жадаллар, илм аҳлига қилган хўраик ва таҳқиқлардан авва инсофга келтирилган бўлмасмиди? Нечун фақат умрининг сўнгига, кўнлига Азрои алайҳиссалом кўринганда инсофу аломатга келтирилган, бу қаҳри қаттиқ бандангни?»

Султон Берунийдан жавоб кутиб, бир донгача сукут сақлади, сўнг яна ўша маҳзун овозда донгача этди:

– Сизга ёлғон, Алаохта рост, мавлоно! Мана, ўн йилдирким, мен уа назм султони Абубакосим Фирдавсийни ранжитганимдан пушаймонмен! Нечун ўшанда уа малику кадомни ўз қанотимга олдидим, нечун ичкора вазираар сўзига кириб, унн Фазнадан ҳайладим? Нечун ёзган китобиини олам бошидан олтину жавоҳир сочмадим?

Султоннинг овози тўсатдан тизгинсиз бир ўнги билан янграб кетди-ю, Абу Наср Мишкан кўнлига келган кўз ёшларини култ-култ ютиб:

– Офтоби олам! – деб зорланди. – Бу ишда не шаймон чекманг! Агар Абубакосим Фирдавсий – Алаох унга равзаи ризвондан жой ато қилгани ўша дақиқада такаббураик қилмай, сиздай анор

ва мўминини изхори ихлоос этганида, агар назм вакил боқналик қилиб, сиздай олампахоҳни ҷалғитганида... сиз бу ишни қилмас эдингиз!..

Ғашаккур, азизим!

Беруний индамай бошини ҳам қилди. Шу заҳоти-ё Аристон шов даҳасидати эски ҳаммом кўз олдига келди. Ҳаммом тўла кафангадо шонраар, муттриблар, инскину мажруҳлар ўртасида, бир қўлида яна тўла қумуш танга, бир қўлида май, бўй-баста везишган, серсоқол, сержаҳа бир мўйсафид тулар, я уст устига қадах кўтариб, косадаги қумуш танга-ларни қолучлаб осмонга отар, бироқ ерга дарангтаб ташланган таштааларга ҳеч ким қарамас, ҳамма унинг қурғонор важоҳати ва исёнкор сўзларига маҳийе бўлиб қолган эди:

Назм султони атаминиш камина ҳам «Шоҳнома»-ни ёзувчи сенлар каби гадо эдим! Бутун «Шоҳнома»нинг ёниб тутатганимда ҳам ўшандайин гадомен!.. Мана, «Шоҳнома»нинг пулини олинглар! Ёрмини тенгларга, ёрмини султон Ғазнавийнинг ўзига инъом этмен. Токи, уа соҳибқирон ҳиндлар юртига юриш қиланб, нажаси бўшаб, камбағал бўлиб қолмишлар! Серсоқол, сержаҳа шонр шундай деб, яна бир нафари танглани осмонга отади, ерга тушган қумуш таштаалар алақандай шўх жаранглаб, ҳар томонга янграб кетади. Бу шўх даранг-дурунгни мискину вижруҳларнинг хушрам қийқириғи босиб кетади:

– Сфарити, устоди!

Шўх, сиз гадо эмас, гадолар пирисиз! Устоди!

Пирн эмас, шоҳи де, тентак, гадолар шоҳи! Бу воқеани эслаши билан Берунийнинг ёдига шаймон Малик уа-шароб тушди-ю, энди оғзини янграб булган эди, амир ала-мўминин унинг сўзини бўлади:

Ибн Сино ҳазратларига етказгайсиз, мавлоно! Ға зотн шариф Ғазнаи мунавварада энг юксак

икром топпусидир. Саройга ташириф буюрган кунни вазни баробар олтин инъом этамен. Табаррук бошидан жом-жом дур ва жавахир сочамен! Ҳазнанинг энг баҳаво жойидан мармар қаср куриб, ҳарамидан истаган канизини совға қидамен!..

«Ажаб дунё экан бу дунё! Кунни кеча бутун рўйи заминни зир титратган, аркони ҳарб ва аркони даваат олдиди им аҳлини сарик чақага омаган бу мустабид шоҳ бутун Ибн Синонинг оёғига йиқилмоққа рози! Ҳақиқатан... аа-қасосу миннаҳақ! Ҳақиқатан қасоси дунё экан бу дунё!»

— Кўнглингиз тўқ бўласин, мавлоно! Ибн Сино ҳазратлари қандай мартабага эришса, сиз ҳам шундай мартабаарга эришурсиз!..

Беруний Малик уа-шароб тўғрисида гапириш мавриди келганини сезиб, таъзим қилди:

— Бу яхшиликнингизни тобад унутмаймен, давлатпаноҳ! Аммо... бир қошиқ қонимдан кечсангиз... сизга бир илтимосим бори!

— Сўзанг, мавлоно!

— Илтимосим шуки... даваатингиз соясида Малик уа-шароб деган бир ғариб шоир бор.

— Ғариб эмас... шаккок майпараст у! Хўш?

— Каминани кечиргайсиз, даваатпаноҳ! Аммо... билам нечун, кексалик манзилга қадам қўйган бу ногирон шоирни кимлардир зиндонга ташлабдур. Унинг кексалиги хурмати...

Султон ётган жойида бетоқат қимираб, қоқсуяк қўлини кўтарди.

— Бошқа пайтда аразингиз инобатга ўтмас эди, мавлоно! Зероким, уа бетавфиқ майпараст... Хўш! Мавлононинг арази ерда қоламсин. Фармон ёз, Абу Наср!

Беруний икки қўлини кўксига қўйганича орқаси билан юриб, саропардадан чиқди, чиқаркант: «Садафни ҳам сўраб-суриштирсам бўлаур эди», деган

фикр кўнглидан ўтди, бироқ бу фикридан дарҳол қайтди.

«Йўқ, бу дунё устунларидан бир маҳада икки нарсани илтимос қилиб бўламас. Яхшиси, бу илтимос билан Хатнабегимга мурожаат қилмоқ жоиз!»

ЎН САККИЗИНЧИ ВОБ

Беруний билан соҳиби девон саропардани тарк этгандан кейин султон аъзон бадани алақандай бўшашиб, узоқ ётди.

Кеча кунботиш олдиди «Мозори қалон» қабристонни яқинидаги бу қирларга келиб кўнганидан кейин биқинидаги сангчиқ хиё пасайиб, тинимсиз қакшаб оғриган жисми сав ором олган, бу ором қабдида умид шамини ёққан эди. Бу шам ҳамон милтираб турарди...

Ана, қабристон томондан азон овози эшитилди. Мўминарни бомдод намозига чақирган бу мунгли овоз тоғларда акс садо бериб, шундай тиник янградики, султоннинг аъзон бадани жимираб, кўндан ёш чиқиб кетди. Назарида, бу овоз қабристон масжидидан эмас, йўқ, ғойибдан келаётган илоҳий овоз бўлиб туюладиган-ю, нечундир марҳум падари бузрукворининг бир гапи эста тушиб кетди.

У маҳада султон ҳали ёш эди. Падари бузруквори амир Сабуктегин, — Алаох унинг охиратини беэавол, иймонини басаломаат қилгай! — Нишопурга юриш бошлаган чоғлар эди.

Худди хозиргидай илқ баҳор кунлари эди. Нишопур йўлидаги адирлар, қирлар, кўз илғамас сайхонликлар ям-яшна гиёҳлар билан қопланган, қир ва даштларни тўлдирган ҳисобсиз лашкара ҳам қандайдир кўтаринки руҳда эди. Хар кунни намози аср пайти кўшин бир жойга бориб кўнара, шунда улан қароргоҳ чумоли уясидай ғимираб қолар,

кечаси даштда беҳисоб гуаҳоналар ёнар, кўйлар, отлар, ҳўкизалар сўйилар, дошқозонлар осилиб, марҳум қибагаҳи учун қурилган юз кишилик сароплардаги барча амирлар, лашкарбошилар, вазиру вазаро тўлалар, уларга энг нозик таомлар тортилар, энг машхўр мутриблар, хонанда ва созандалар йиғилиб, тонготор базмалар бўларди...

Бир кун, эсида бор, Нишопур яқинидаги Хокисор деган жойга етиб боришди. Йўлнинг икки томони беванд адир эди. Бу адирларга етганда амир Сабуктегин тўсатдан бошқалардан ўзиб кетди-да, бир қирдан иккинчи қирга от суриб, узоқ айланиб юрди. Ҳамма ҳайрон, лашкарбошилар унга яқинлашишни ҳам, орқада қолишни ҳам билишмас, амир эса лом-мим демай ҳамон от сураб, ҳар қирга чиққанида атроф-теваракка узоқ тикилиб қолар, сўнг яна лом-мим демай, олдидан кўринган бошқа бир қирга от суриб кетарди.

Ниҳоят, навбатдаги қирга чиққанида қидирган нарсасини топили чоғи, отдан сакраб тушди-да, тиз чўкиб қайта-қайта ер ўпди. Кетма-кет от чоптириб борган ёш Маҳмуд отасининг кўлида катта бир темир қозикни кўрди. Падари бузруквори, кўзида ёш, бу қозикни қайта-қайта ўпар, сўнг қибага юзланиб бот-бот сажда қиларди. Ҳамма ҳайрон, падари бузруквори эса намоз ўқишда давом этар, бир ракаатдан кейин иккинчи ракаатга киришар эди. Ниҳоят, у юзита фотиҳа тортиб, ўрнидан турди-да, қозик топилаган тепаликка саропларда тикишни, кўйлар сўйилиб, бутун лашкарга зиёфат беришни амр қилди.

Уша кунни хуфтон намозидан кейин падари бузруквори сароплардаги ҳамма лашкарбошиларни йиғиб, Бухоро бозорида кул бўлиб сотилганидан кейин бошита тушган мусибатларни сўзлаб берди. Уни сотиб олиб, Нишопурга ҳайдаган қулажамоаб

шундай хасис эканки, остидаги оти йўлда йиқилиб қолганида ўлган отнинг этар-жабдуқларини ҳам унинг елкасига ортиб, бу бепоён чўли биёбондан яёв ҳайдабди...

— Ёлкамда этар-жабдуқ, — деган эди ўшанда падари бузруквори. — Яланг оёқ тикан босиб, саккам бир ҳафта яёв юрдим. Шундайким, бу чўли биёбонда кўрган азоб-ўқубатларим, чеккан захматларимни Ҳудованди қарим ҳеч бир бандасининг бошита солмағай... Охир пиروвардиди, жоним ҳалқумимга келиб, юришга мадорим қолмай адо бўлганимда мана шу тепага, ҳозир саропларда тикилиб, сизлар ўтирган жойга келиб кўндик. Фақир ёлғиз соям қолган эди. Бир қулатум сув ичишга мажолим йўқ, шу ерга келиб қуладиму тилим-тилим бўлиб кетган оёқларимни уқааб, тонг отгунча нола чекдим. Ёзуғи не ожиз бандангнинг, деб кўкка тавалло қилдим. Охири чарчоқ енгиб, кўзим илнинг экан, туш кўрдим... Тушимда... кўлида асо, бошида саам, опшок бир қария тепага келиб:

— Ҳей, бандан ғофил! — деб хитоб қилди. — Неҳун Парвардигори оламга бунчалар оху фарёд қиласен? Неҳун бунчалар ғусса чекасен?

— О, валинеъмат, бузруквор! Фақир йиғламай ким йиғласун? Менинг бошимга тушган бу кўргулик ҳеч бир мўминнинг бошита тушмасин!

— Иншаллоҳо маассобирини! — деди опшок чола. — Аллоҳ сабр қилгучилар билан биргедур. Сабр қил, бўтам. Фақир ҳақир Хизр алайҳиссалом бўламен. Сабр қилсанг... бошингга тушган бу мусибатлардан яқин кунларда фориг бўласен, тоасинг беванд, истиқболнинг ёруғ бўлғусидир. Улуғ мартаба ва тожу тахт кутадур сени! Шукрона билдириб, сабр қил, бўтам!..

— Уйғониб кетсам... кўрганларим туш экан, — деган эди ўшанда падари бузруквори кўзита ёш

олиб. – Тонг яқин бўлса-да, карвон аҳли уйкула ва Дарҳол ўрнимдан турдим, таҳорат қилиб намозга киришдим. Карвон аҳли ғафлат уйкусидан уйғонгунча камина эмлик ракаат намоз ўқидим. Хар ра каатдан кейин аъзойи баданимдаги оғриқ тирай охир-пировардида жисмимда шундай бир қувват сездимки, қолган йўлни отдай саиб-югуриб бердим. Нишопурга икки кун деганда кириб бордим. Нишопур бозорида тақдир каминани сомонлар сипоҳсолори Алтегинга рўбарў қилди. Амир Алтегин, – Амоҳ руҳларини масрур қилгай! – сабоҳини алашкарбоши, мард ва танги одам эди. Уа зоти на рифнинг фақирга меҳри тушиб, ўзига налим қилди. Фақир ҳам унга ҳалоо хизмат қилдим, жонг жадларда от суриб, берган тузини оқадим. Шу шу, бирамчи, Амоҳ таолонинг инояти, иккиламчи. Хизр алайҳиссаломнинг дуои саодати мустажаб бўлиб, мана, соҳиб тож бўлдим!..

Сулатон падари бузрукворининг бу хикосини эсаркан, кеча ҳам, булун ҳам, негадир Хизр алайҳиссалом унинг ҳам тушига қирадигандай, унга қон шифо тилаб, оқ фотиҳа қиладигандай туюларди. Сулатон кўзини юмиб, кўкка тавалло қилиб ётаркан, бир неча бор бурҷақда, саропаданнинг ичи шуъласи етмаган ғира-шира жойида, оппоқ бир чол унга тикилиб тургандай, тўё унинг мулоҳица афсунтар овози қулоғига чалингандай бўлди. Ўн роқ ҳар сафар кўзини каттароқ очиб, ўша томонга тикилиб қараш билан нуруний қария қайғулар гўмдон бўларди. Мана, хозир ҳам шундай бўлиб Назариде, чодирнинг пардаси кўтарилиб... кўнани асо... бошида оппоқ дастор, нуруний бир қария йўқ, қария эмас, чехрасидан ажиб нур ёғилиб турган Хизр алайҳиссаломнинг ўзи кириб келди. Хизр алайҳиссалом пойгақда тўхтаб, унга бир ниммандар деб шивиради. Ё, Раб! Наҳот, тушида аён бўлган

наҳотлар тағин беҳуда рўёга айланса? Наҳот, кўнани оғинин билан бу меҳрибонни бешафқат қария деб қайғулар гўмдон бўлса?.. Йўқ, сулатон кўзини очибди, суъланг, валинеъмат! Кўла очинг, банди! Жани ўз хифзи ҳимоятингизга олиб, бир дуои ҳазрат қаминг, пири муршид! Фақир эса туну кун сафар айлаб, қолган умримни тоат-ибодат билан сарфлаймен!

Шу пайт қулоғига:

– Ўаминиҳ! – деб аста шивираган овоз эшитилди. Овоз сулатон тасаввуридати ҳазрат Хизр алайҳиссаломнинг ва сеҳраи эмас, саа хиридок ва қария эди. Лекин сулатон кўзини очмай: «Ё, жаббор! Ё, валаҳ! – деб шивиради. – Ўзингга минг қатла сўғирим, осий бандангнинг сўнгги тилагини воқоқ қилдинг!»

– Ўаминиҳиҳ? – бу сафар овоз аниқроқ эшитилди. Кўзингизни очинг. Тонг отди. Барча аҳли шаҳри Мозори қалон қабристониде ҳозир у нозир. Қалон намози қазо бўлмасин!

Жани биттамом аён бўлди – гапираётган Хизр алайҳиссалом эмас, пири муршид имом Сайид эди! Бу сулатон бирдан кўнгли сув ичгандай ёришиб: «Пирим, – деб хитоб қилди. – Сиз хозир фақирга сўғир Хизр алайҳиссалом тимсолида аён бўлдингиз. Ўаминиҳини синаб, дуои саодат тиладингиз! Пири муршид дуоин – муҳри Худодир! Худо хоҳласа, энди шифа топушимен, пирим, шифо топушимен!

Мана Сайид кўзларини кўкка тикди, қаҳрабо тоғлар ушлаган оппоқ кўлаарини очиб:

– Мана омин! – деб юзига фотиҳа тортди. – Ин-ини, мар дайлу наҳот тақбир тушириб, машо-машодин сиз амир ала-мўмининга кушойиш тилаб, сиз қаноб турибмизким, бу дуои хайримиз муста-мустаҳкам! Дард – меҳмон, шифосини берса ажаб ажаб! Мана биламг юкини тортмоққа, қувват ва

муҳаббатинг меҳнатини тортмоққа сабр бермайсан Кани, бисмиллоҳир раҳмонир раҳим!

Сулатоннинг чуқур ботган кўзлари зимистон ёғи бадаги шамдай ярқираб кетди-ю, қуритган теридан қовжиратган танасида амакандай нотабиний бир ноз сезиб, секин ўрнидан турди.

Ташқарида, арчазорга тикилган саропариларнинг бир ёнида ҳаммаси бирдай сафроранг жубба кийиб уламон забардастлар қўла қовуштириб туради, бир ёнида эса аркони ҳарб ва аркони давлат, вақф ва бузаро ва аъён бўёналар саф тортган эди.

Офтоб ҳали чиқмаган, йироқдаги қоран тоғлар усти энди оқара бошлаган, бироқ теваарак афғон яшнаб-яшариб кетган. Оёқ остидаги бўйи мана саар орасида чигирткалар чиримади, Афшон соҳ томонда қурбақалар қуримади, димоққа арча, нақ матақула, явшан, бўзтикан ва ёввойи пилла тунгун уради...

Сулатон бирдан куйилиб келган қандайдир ноз бир туйғуга бўйсуниб, орқасига, Афшон соҳ ортидаги шаҳарга ўтирилиб қаради.

Суюкми шаҳри! Падари бузруквори амир Сабуз тегин асос солган, лекин унинг, сулатон соҳнинг ронининг пешона тери, меҳру муҳаббати, зар ва зўри билан камол топган... суюкми шаҳри! Ҳа, мунаввара!

Шаҳар туташ боғлар орасидан яхши кўриниш фақат Боғи Фируз ортидаги Осмон маалиқаси келрининг оқ мармар пештоқлари билан кўшкни давлат саройининг лажувард гўмбазини элас-элас кўнра чаинади.

Осмон маалиқаси!

Сулатон, негадир, Ҳазнада қурдирган биринчи сарой, кўшк ва қасралари, беҳисоб масжидлари орасида улакан оқ қўшга ўхшаган мана шу мармар саройни яхши кўради. Боғи Фируз билан манора

қалъанинг эсатувчи мана шу оқ қаср дилининг эшиги, кўнралининг ороми! Боғи Фируздаги осуда давлаат, қишин-ёзин кумуш фавворалар сувига эришган муссаффо гулзорлар, чиний, қошиналар билан безатилаган тиник ҳовузалар ва ҳовузаларда тегиб юргувчи оққўшлар, камалак рангли товуслар, эриш ва алаңас янглиғ нодир дарахтлар ўсгуччи дўрғам хилбоналар!

Э, қиратган Эгам! Наҳот, бу гўзалликни, бу қасрнинг муҳаббатлар, бу жаннатмонанд боғларни барпо қилиб, энди роҳату фароғатда яшайман деганида қалъанингдан мосуво қилсанг? Наҳот унинг, амир ва афшоннинг атамниш сулатон Махмуд Ҳазнавийнинг тақдирини гўристонда тентираб юрган анов гадолар ва нуқсиналар тақдирини билан баробар қилсанг? Ўйлаётгани жойи ҳам ўша гадолар борадиган беш нақ сонус гўр бўласа? Унда нечун Қуръони қаримда: «Аллоҳнинг зулмулоҳи фила азр», яъники «сулатоналарнинг соғмдур», дегинг? Нечун уларни бандларнинг устидан банди кўтардинг, э, сарвари коинот?»

Сулатоннинг хаёлини Ами Ғарибнинг:

«Ҳақиратдонини келтиринг! – деган ўктам овози билан Умта Абул Ҳасанакнинг амакандай қувноқ, афшон толуши кўшилади:

Шошманг, ҳазратим, мен, мен ўзим...

«Бунга эгиб ёпирилиб келган катта оломон тахтининг даст кўтариб олди-да, талашиб-тортишиб қиратган томон йўнади.

Ҳазнатининг бошида имом Сайид боради. Эгнисида вақф сафроранг жубба, бошида сурмаранг самла, ақлон Сайид, кўлидаги асони ерга дук-дук қадаб, тўнган роздай аста-аста қадам ташлади, унинг юриниши, оғтиқ қошлари тагига яширинган катта-катта сарфини кўзларининг мамнун порлашида, кўксига тўнган чиройли соқоланинг кумушранг жилосида янги бир виқор ва мамнуният барқ уриб туради.

Ха, у энди ўзидан мамнун бўлса арзийди. Анди кимсан, буткува рўйи заминни зир титратган султон соҳибқиронни ўз иқтидорига бўйсундириб, ёт деса ётадурғон, тур деса турадурғон қилди Рост, султон ҳеч қачон имом Сайидга қарши борган эмас. Йон қадами етган юрт борки, ҳамма жойда унинг истон биан янги масжидлар қурдириб, барча пешвон дони ва уламои забардастларга ҳомийлик қилган, юксак рутбадар биан кўнгилаарини хушнуд этган. Йон лекин ҳеч қачон бунчалик тобе, бунчалик муте ҳам бўлган эмас! Гарчи, имомнинг панду насиҳатларини тардид⁴¹ этмаса ҳам, пинҳона ўз билганини қилган, билакс, анов аламои мутакабир Абу Али ибн Синога зимдан элчи юбориб, кеча-ю кундуз унинг йўлини пойлаб ўлатирмас эди! Имом хуфияларинини хабар беришча, султон, ҳатто, анов бетавфик Абу Райхон Берунийни ҳам ҳибсдан чиқариб, маҳсуу дивсуворлар биан Ибн Синога юборишга аҳд қилган. Шу боисдан ҳам, имом ҳазратлари бон саро пардига кирганда султондан норози эди, лекин бу ўртада, чамаси, султоннинг руҳида ногаҳоний бир ўзгариш рўй берди, у Хизр алайҳиссалом тўғрисида сўз очиб, имомнинг кўнглини чоғ қилди. «Сизни Хизр алайҳиссалом тимсолида кўрдим», деди. Бас, эндиликда имомнинг айтгани айтган, дегани деган! Эндиликда ҳеч бир кимса, ҳатто, ула такаббур ҳаким Ибн Сино ҳам султоннинг жиловини ўз қўлига ололмайдил! Султон энди тобадд имом Сайид ҳазратларига мусалламдур⁴².

...Султон, тахтиравон қаттиқ сиқинганини сезиб, кўзини очди. Юксакда, боғтидан ҳам тиниқлашган кўм-кўк осмон қардида, ёғиз оқ булуғ сузиб юрарди. Йўқ, бу булуғ эмас, булуғ шаклидан бир одам, устида ҳакимаар ридоси, бошида ҳаким

⁴¹ Тардид – рад қилмоқ.

⁴² Мусаллам – тасаним.

тарзини учан оқ қалпоғи, соқоли кўксига тушган тарзини бир кимсал ё, Раб? Ҳакими даврон... Ибн Сино эмасми бу?.. Ха, ҳа, ҳазрат Ибн Сино! Худди келди Ибн Хизр алайҳиссалом кўзига кўрингани бе-вақт эмас! Хизр алайҳиссалом ҳакими даврон Ибн Сино тимсолида аён бўлса ажаб эмас. Истикболнинг ширин аломати бу!

Султон бирдан томоғиғиғи бўғилиб, кўзини юмди. Шу пайт дарёдай гувилаган оломон овози қулоғига етди.

«Имомнинг Маалик ула-шароб! Буткува хазинал-ни содоқа қилсанг ҳам қилган туноҳларингги аламаласен», деди. Йўқ, султон мардуми мўминга ақилани қилгон экан, мана, бутун Ҳазна кўчиб шайхони Юришга қодир аҳли йймон борки, бари истиболга келмиш. Фақат... Кутуғқадам айтган Ҳафзо Журмо қайда? Уни тоғмоқ даркор! Кимгаки сар берган бўлса, ҳаммасини қилириб тоғмоқ ва қўлганини оломоқ даркор. Э, Яратган Эгам! Нечун пирефр алолағ тўғрисидаги бу ўйлар унинг хаёлига эли келмиш? Ногаҳон ёпишган манов баови наҳс баови бирга келмиш?.

Азим дарё тобора кучлироқ гувиламоқда эди Ана, энкр тушган дарвешларнинг ваҳимали сар қўлларини, навқарларнинг «пўшт-пўшт»лари, ва ҳатто, алрим хитоблар қулоғига чалина бошлади.

Бу не? Кимнинг тобуту бу?

Тобут эмас, тахтиравон бу, хумкамал! Пошшои дони!

Хуло раҳмат қилгай! Инсофай пошшо эди султон Махмуд!

Султон ногоҳон тахтиравонни дарзон урдириб, қалбини тикади. У қабристон кўрғони олдига интиган беҳисоб оломонни кўрди. От ўйнатган тарвоналар, зарбоф тўналарга ўралган аркони давлат ва аркони ҳарб, кашкуларини сиқитиб, дуд ва

тутун ичиде зикр тушган дарвешлар, косов кўларини чўзиб, садақа сўраган гадолар, увада тўнган моховалар, оқ ғоздай керишган уламол забардастлар! Султон бебош дарёдай кўптириб-тошган бу оламнинг кўриб, бир дақиқа хушидан айрилиб, тараб бўлиб қолди. Сўнг:

– Қайт орқангга! Қайт! – деб бақирди-да, тохтин раволига чаққанча йиқилди.

ЎН ТЎҚҚИЗИНЧИ БОБ

Беруний билан соҳибни девон Абду Наср Мишкен навқараар қуршовида Афшон сойга яқинлашиб қолганларида, қаршида Мозори қавон қабристонини томон йўла олган оломон кўринди. Тўп-тўп дарвешлар, бир-бирлари билан сўқишган, аламлимавларини таваштан гадолар, от ўйнатиб «пўшт-пўшт»лаётган зодалогонлар, асодаларини дўқиллатиб, кўкка нодир қилган мажруҳлар, нажот тилаётган хасталар, соғалар, пиёда ва отликлар чиндан ҳам қирғоқлардан тошиб чиққан селдай ёпирилиб келарди. Фақат Афшон сой соҳили эмас, ғира-шира тонг қоронғилигининг бурканган шаҳар ҳам чўп суқилган ари уясидай тувилар, даҳаларда гуаҳаналар ёнар, қоровулларнинг шақилдоғи шақиллар, у ёқдан-бу ёққа чопган от туёқларининг дутури осмони фалакка чиққан эди. Лекин ажабо: Осмон маликаси саройи ҳам, саройи ортидаги Хатлибетимнинг алоҳида кўшкни ҳам суя кўйгандек жимжит, кўрғон олдидеги улакан майдон кимсасиз, хиёбон ва гуазорларда тирик бир жон кўринмас эди...

«Меҳмон»ларни кўшк олдиде кўтиб олган ёш каллиз бош девон соҳибини бир четга имлаб, қулоғини аламлимавларни шивирлади-да, зар сочилган шифроф дурраси билан оғзини тўстаннича, Абду Райхонни қараб таъзим қилди.

Морҳамат қиссинлар, мавлоно... Бегим сизни кутмоқдалар!

Каллининг кўзалари нечундир қулиб турарди.

Беруний оқ мармар зинадан чиқиб, баланд пешайвон дарвазани узун йўлакка кирди. Йўлакнинг икки тарафидан катор уймакор эшиклар саф тортиган, тоқчадаларнинг тошфонуслар шўъласида эшикларнинг олтин тоғида ва уларга қадалган дур ва жавоҳирлар кўк, қизил, нафармон рангларда нафис жилов сочарди.

Баланди бораётган ёш каллиз тўрдаги эшикни очиб, тегина ичкарига кириб чиқди-да, яна бошнинг биланлар-биланмас қулимсираб, навозипиш билан бош эгди:

Морҳамат, мавлоно!

Беруний негадир хиёла юраги ўйнаб, ичкарига кетган Хатлибетим деворларига шафтоли ва бодом тусли нолик сўзана ва паалакар тутилган катта чор-бирини қоннинг тўрида, нози неъматлар билан тўла-дорилган дўнглак хонтахта орқасида қизил шойи панналарга суяниб ўтирарди. Шифтдаги чамбарак қалнава терилган ҳисобсиз шамалар шўъласида хопиланиб илақ тиламлар, тоқчалардаги ёқут пиёла ва ёлғизлиқ барқашлар, фид суягидан ясалган фаройиб ёлғиз ва кутинлар, нодир зийнатлар, зийнатларгина эди. Беруний либосларга ўралган Хатлибетимнинг ёлғиз қам алаққандай нотабиний ярқираб кетган, тўёқли тўрида жонли аёл эмас, тоқчалардаги олтин нозилларнинг яна биттаси жой олган эди.

Беруний кириб, таъзим қилиши билан «олтин нозиллар»га жон кирди, ёқут кўзали тилам узук ва йилғизлиқ билан узуклар тақилган кўламарини узатиб, тиламлар билан ёнидан жой кўрсатди.

Жон келмисиз, мавлоно, тўрға ўтинг.

Беруний бегим кўрсатган жойга ўтиб ўтираркан, ённе анбар ва ула-эликнинг хушбўй хиди димоғига тегин элиб урилади.

Бугун бегимнинг либослари ҳам, пардоз-видолари ҳам бошқача, зар сочинган кўк шойи кўйлак устидан қизил бахмад мурсак кийган, бошига ҳарир шойи дурра ташлаб, дурра устидан инжу қадаланган тоғ кўндирган. Қорача юзига қалин ута суриб, қиймас кўзлариға сурма тортилган, ҳатто, тишига суркалган тишқолиси ҳам янгилангандек, гапирганда тишлари қора садафдан ятилмаб кетарди. Беруний ихтиёрсиз суратда бегимнинг ҳаракатларини кузатаркан, бундан кўп йиллар илгари, синд музофотилдаги кўсоҳилида пинҳона учрашганларида ҳам, димонини мушк-анбарнинг худди шундай нозик ҳиди «ут» этиб ургани ёдига тушди. Ўшанда ҳам Хатлибегим мана шундай қимматбаҳо заррин либослар кийиб, юнни нозик бўёқлар суркаб олганди. Лекин унда, бегимнинг шахсий саропардасида пинҳона учрашганларида, бу ўқтам қорача жувонга ҳаммаси ярашар, заррин либос ҳам, юзига суркалган ута-элик ҳам, қийнос кўзларини тортилган сурма, ва ҳатто, тишқоли суртилган тишлари ҳам – ҳаммаси ёқимтой ва жозибали эди. Хонир эса унинг юзи... Ҳинд коҳиналари ва афсунгараарини қийдиган никобни эсаттар, фақат сурма тортилган сузук кўзлари амақандай чакнаб, хушомад армани итижко билан жавдираб турарди...

«Қорамтир аёл юзига ута суртса... қора қозонини ун чаплагандай бўлар экан. Ақми хотин, нечун бунга фаросати етмайди?»

– Шаробми ё шарбатми, мавлоно?

– Шарбат, – деди Беруний ва Хатлибегимнинг юпқа лабларида зуҳур бўлган истеҳзоли табассумни кўриб, кўшимча қилди. – Не чора, наҳр-уа ҳафт шундай тез оқар эканким, шароб ичадурғон ёшани чоғларимиз ўтди-кетди, бегим.

Бегимнинг сузук кўзларида фавқулодда шўъра учқунлар жинна қилди, тишқоли суртилган қора садаф тишлари ғалати янқираб кетди.

Йилмакс, энди қуяга тўлансиз, мавлоно!

Ташлақкур, бегим...

Йилмакс пайтаарим ўтган деб нола қиласиз, янгиликда эса... Ўн гулидан бир гули очилмаган бодибомоллар хизмат қилди!

Беруний «ят» этиб қаради. Ута чаплаган никоб-ли ва қануз совуқ қулимсиради!

Даминг!.. Садафбининг бошига етган бу ала-васти!

Аёла югинни маъзур тутасиз, мавлоно, сизга бир иш сўзим бор. Ўн гулидан бир гули очилмаган уа бодибомол... сизга фақат жоривлик қилган эдимиз бегим.

«Ушнингизни англадим, бегим. Уа шўрлик маъсу-да. Фақатнинг юртидан олиб келиб сотилган бир жориваур. Бу жорив билан бизнинг элимиз бир, янгилик бигр!.. Беруний ҳаяжон ичиди ўтирган жондан бир тебраниб кўйди. – Ҳибсда ётган чоғимда... беруний нафронамга бир турух сарбозлар бостириб келиб шўрлик маъсумани олиб кетмиш, бегим.

Мининг бир дақиқа чуқур сукут чўқди. Бу сукутнинг қорлибегимнинг совуқ қулагиси бузди:

Бир турух сарбозлар бостириб кириб, суюклани жоривнинг олиб кетган бўлса... буни мен ғарибга иш қилганингиз қизик, мавлоно!

Фақатнинг туноҳидан ўтинг, бегим, мискин бегимга бостириб борган уа сарбозлар саройдан кетди!

Йилмакс! Сулатони салотиннинг аҳволи сизга яхши берингиз, аҳволи яхши бўлганда ҳам, сулатоннинг жоривингизга зор эмас, мавлоно. Аммоҳ та-ваккити шифо бергай! Шифо берса... ҳарам тўла нарин тиклар. Сизнинг жоривингиз бу туарухсорлар бегимга чўриликка ҳам ўтмайди, мавлоно...

Хатлибегимнинг заҳархандаси Берунийнинг янгилик шубҳани сўндириш у ёқда турсин, бат-тар ўз ёқда.

«Шу жолдугар! Шўракининг бошига етган шу жолдугар!»

Ўртага чўккан жимикни Хаттабегимнинг бирдан ўзгарган таҳдиди овози бўлди:

– Офтоби олам сизга ўз тилагини изҳор этганидур, мавлоно!

– Изҳор этдилар, бегим. Ибн Сино ҳазратларини йўлга чиққан эмиш!

Хаттабегим бётоқат бош чайкаб:

– Сиз уа ҳакими ҳозик... Ибн Сино ҳазратларининг танийсизми? – деб сўради.

– Таниймен. Биз Хоразмда, Мавмун ибн Мавмун саройида беш йил бирга хизмат қилганимиз, бегим. – Офарин! Танисангиз сиздан бир натинос, мавлоно, – Хаттабегим тирноқларига хина қўйилган узун қорамтир бармоқларини Берунийнинг кўлига кўйди-да, яқинроқ суришиб ўтирди.

– Сиздан яширадурмон сири пинҳоним йўқ, мавлоно. Бир маҳаллар ўзингиз сабоқ берган шогирдингиз амир Масуддан кеча ажаб бир мактуб олдим. Хабарингиз бор, уа шахзода ваалиҳуд Исфакхондан лашкар тортиб турмиш!

Хаттабегим негадир кўзига ёш олиб, бир даққаси жим қолди.

– Уа садоқати боқий шогирдингиз, амир Масуд демилшим, ҳакими даврон Ибн Сино ҳазратларини Ғазнага боришдан бош тортиб, хануз Ҳамалон томонда қочиб юрган эмиш!

Беруний ер остидан Хаттабегимга ўрнингча қаради. Бегим, дастурхон тагидан икки букаланган бир мактубни олиб, кўрсатди-да, қайта дастурхон тагига яширди.

– Ҳа, шахзодаи ваалиҳуд худди шундай деб эълан қилиш. Сиз билмайсиз, мавлоно, бу вазири аъзам Амир Ғариб бидан анов ҳез... мени афв этинг, мавлоно, анов хушчехра ҳезалак Абдул Ҳасанак!.. Бу икки

қизининг шигтари ёмон, мавлоно! Агар султон масъумон бу фоний дунёни етим қолдириб, унинг дунёни обод этса... бу икки бағтола шахзодаи ваалиҳуд тоғу тахтдан мосуво қилиб, ўрнига анов бегимнинг шахзода Муҳаммадни кўтармоқ ниятидур... Сўлим аёниму, мавлоно?

Мавлонолар туррисидаги сўзингиз аён, бегим. Биз қарор Ибн Сино!

Мен ҳам шунга ҳайронмен, мавлоно, – деди Хаттабегим. – Уа ҳакими ҳозик Ғазнага келишдин бош тортиб, Ҳамалон томонларда қочиб юрган бўла-ди султон айтган бу Ибн Сино қайдан келди? Бу Ибн Сино Тегинободдан топилган эмиш, мавлоно! Хаттабегимнинг сўзларида ақа бовар қилмас бир бир афрор бор эди! Беруний беихтиёр ёқасини кўйди.

Ажаб жумбоқ! – деб юборди. – Сиз айтмоқчи-сиз, Тегинободдан чиққан бу Ибн Сино бошқа исми, яъники сохта Ибн Сино демокчисиз, бегим? Хаттабегим қаттиқ уф тортиб, бошини сарак-сарак қилди.

Бидам, мавлоно. Мен уни кўрмаган бўлсам... Бу Ибн Синоми, сохтами – бу жумбоқни ёлғиз сиз билмайсиз, мавлоно!

Дарҳақиқат. Аммо бу ишдан, яъники чин Ибн Сино бошқа сохта Ибн Синони топиб, уни султонни сарак-сарак қилдириш қилмоқдан мақсадлари не бу икки афрорнинг?

Мақсадлари? О, мавлоно, мавлоно! Аламоли ваалиҳуднинг номингиз бидан бу икки шайтоннинг қарор қилушларига ақлингиз етмайди. Мақсадлари афрор ва муминининг бошига етмоқ! Бу сохта Ибн Сино кўдан бидан унга оғу бериб ўлдирмоқ! – деди Хаттабегим, деди-ю, ўз сўзидан ўзи кўрқиб, кўзлари афрорни бўлаб эшикка қаради.

Беруний боши гарант, тили аол, чурк этмай ун-
ралди. Боя Ибн Сино тўғрисидаги хабарни эшит-
нида юрагига ёпирииб келган кувонч энди тавон
сўнган, унинг ўрнини яна ўша эски аламли улар
эгаллаган эди.

«Ҳақиқатан, нечун уни, фикри зикри китоб билан
банд бўлган бир шўрлик аламлини бу қабих ишлар
шерик қилмоқчи бўладилар? Ҳокимият учун, тоғ
тахт учун, бани одамлар устидан ҳокимлик қилмоқ
учун ҳеч бир тубанликдан қайтмас эканлар, ўлар
қиссин бу тубанликни! Унинг ёлғиз тилаги – бу фан
на-фасодлардан йироқ юриб, қолган умрини мутола
ва мушоадага бағишламоқ эди! Нахот, бу рави
ишлар сабаб энг сўнгги ниятидан ҳам мосуво бўладилар?
Хатлибетим, тўё унинг кўнглидаги ғалаётини сез
гандек, шитоб билан ўрнидан турди.

– Қолган сўзни сизга соҳиб девон... Абу Нозир
Мишкан жаноблари айттар. Сиз учун от-улов, хуф-
лар, навқарлар – ҳаммаси шай! Шояд Тегинободдан
топилаган бу ҳақими даврон ўша сиз билган чин
Ибн Сино бўлсал..

– Шояд! – Беруний жимгина таъзим қилиб энди
томон юрди.

– Бироз сабр қилинг, мавлоно! – Хатлибетим
ичига инжу қадалган заррин шиппаги билан инча
гиламарни шарпасизгина босиб бориб, тоқчадан
оатин баркаш орқасидан бежиримгина бир кутинча
олди.

– Кеча саройга савдо аҳли ташириф бўлириб, ор-
зимас бир нарса ҳади қилган эдилар. Кўриб қон
матини айтсангиз, мавлоно.

Хатлибетим, алақандай сираи кулимсираганича
кутинчани очди. Фид суягидан ясалган бежиримини
кутинчанинг тагида... кўк, қизил, нафармон па ш
алақандай нозик рангларда жиловланган йирин
бир жавоҳир ётарди! Ё, тавба! Бу ўша, Пирин йу-

рий кўрсатган, не-не шоху гадовларнинг қўлидан
тутан, не-не мулҳиш воқеаларга сабаб бўлган ва
бир инроларда Садафбийи учун ваъда қилинган
жовоҳир жавоҳирнинг ўзи эди.

Берунийнинг назарида, тўё бирдан офтоб чиқ-
ди ва кўн олдиги тўсиб турган туман тарқаб кетди!
Бани Хиндистонда, Нанда шаҳри ёнидаги тоққа
эканда тўсатдан миясида нимадир «ярк» этиб,
не юррисининг шакал аён бўлгандек, ҳозир ҳам
қанда нарса аён бўлди: бу совға Хатлибетимга
қаварибди учун келган! Мунофиқ Пирин Букрий
Беруний бирдан кутини қилган бу жавоҳирни!

Беруний бирдан кутини қилган бу жавоҳирни!
Беруний бирдан кутини қилган бу жавоҳирни!
Беруний бирдан кутини қилган бу жавоҳирни!
Беруний бирдан кутини қилган бу жавоҳирни!

Беруний бирдан кутини қилган бу жавоҳирни!
Беруний бирдан кутини қилган бу жавоҳирни!

Алло! Халғомал! Сўзанг, мавлоно!

Бу жавоҳирнинг тарихи узок, бегим. Насиб бўл-
ди бир кун сўзаб берурмен. Бунинг баҳоси ҳам...
Беруний, Ва лекин, қанча бебаҳо бўлмасин, бир
оғрини оғзининг ҳаст-мамотини бу тошга боғла-
ди. Мавлонодан бўлмас, бегим!

Шуранг ожиза?

Нечун ажабланасиз, бегим? Бу жавоҳир...
Беруний жоризм, шўрлик Садафбийи учун инъом
қилинган сизга, бегим!..

Хатлибетимнинг уша суртилган қорача юзи тў-
нган шифрат арадаш ғазабдан бўжмайиб кетди.
Жорингизми ё ўйнашингизми у манжаалақи?
Бегим!..

Бис! Сизга рухсат, мавлоно! Амри пошпо – во-
қоқини фармонни олайини бажо келтиринг, мавлоно!
Беруний бегимнинг ўт чақнаган нитоҳидан кў-
нган униб, бошини ҳам қилди.

– Кулаук, бегим! Аммо... Фақирнинг арзини мен инобатга олинг! Шўрлик жорив саройда бўласа оғир қилинг! Агар анов фирибгар буқрининг қўлида бўлса – уа баттоа буқри қўйиб юборсин бегимни марсумани!

– Марсумал – Хатлибегим тескари бурилиб, денер даги ипак тиламни аста тилдааркан:

– Э, Яратган Эгам! – деб нидо қилди. – Э, расула барҳақ! Қайси гуноҳарим учун бу хўралик, бу ҳонорат?.. Тирноғимга арзимайдиган бир чўри! Қўрқиб қолган бир манжаалақи!

Беруний индамай эшик томон йўнади.

«Ё, тавбал! Не-не бек ва амирадар турганда қиндан амир ад-мўмининнинг суюкли сингалиси бўлганим бу хотиннинг ишқи фақирдай кекса бир аамонини тушса...»

Беруний эшикни секин очиб, ўзини йўлакка оқди. Ичкаридан ҳамон Хатлибегимнинг бўғиқ, аамоний йиғиси эшитилиб турарди.

ЙИГИРМАНЧИ БОБ

Хибсхона тўнтарилган қозондай зимистон эди. Малик уа-шаробни бошлаб келган сарбозлар унинг қўлидан кишинини, кўзидан қалин бўз беабонини ечиб, эшикдан итариб юборишди. Малик уа-шароб оёқлари остидаги тўнказга ўхшаш бир нарсани қонга олиб кетди-ю, бор оғирлиги билан юзтубан йиқилди, боши қаттиқ бир нарсанига тегиб, анчагача ҳушсиз қолди. Унинг икки кўзи шифтда эди. Шифтдаги дўшпидеккина туйнукдан тушган бир ховуч нур ертўланнинг кафтдек жойини ҳам ёрита олмади. Энг ёмони – ертўлада бирор жонзот ўзига бўлса керак, зиндонни тўлдирган кана ва қаламни ҳидига ўлакка ҳиди қўшилган, кўнглини оздирувчи бу қўланса ҳидга тоқат қилиб бўлмас, бирок тоғи

ишқини илож йўқ, бошини тошга уриб додласа, доднинг кеч қим эшитмас эди!

«Ё, кимдир бор! Хибсхонанинг амакқайси бир йўриқда кимдир бегоқат питирагандай, аста йиригандай бўлди.

Малик уа-шароб секин бошини кўтариб, қулоғини тинти қилди.

«Ҳой, ким бор бу баови жаҳаннамада? Қайда томондаги зимистон буручакдан:

Малик уа-шароб? – деган заиф овоз келди.

«Бобо Хурмо? – Малик уа-шароб оёқ остида қинаб ётган заранг қоса, жом ва қумғоналарни денер тўтилар қилиб, овоз келган томонга эмакқайси. Биланча қип-яланғоч Бобо Хурмо тақир бўйра-ни тана тушиб ётар, унинг соч-соқоли бурунгида қон қонб кетган, кўзлари юмук, ҳарорати баланд, қизибди хиралаб нафас оларди.

«Ҳой! Бир қуатум суви!

Малик уа-шароб қоронғида ер тимирскилаб, – деган кўн зимистон ертўлага эндилина ўргана қинади, – қора қумғонни топиб келди. Бобо Хурмо қумғон жўмрағига тишини шак-шак уриб, суви йириди.

«Ҳой – дедди бегоқат тутгандай қалтираб. – Қани эди ушш қуатум шарбатингдан бир пиёла бўлса, Малик уа-шароб! Лоқақа бир пиёла! Ўт ичида қовру-қовур, аминим, ўт ичида!

Малик уа-шароб эндилина унинг беданида соғ қонни қаматишини кўрди, қорни, кўкрағи, бўйни, денер, юзлари ҳам қамчи изларидан тарам-тарам қон қўқариб кетганди!

Малик уа-шароб чакмонини ечиб, унинг боши қонни қўқиди, беабонини ёзиб, устига ёлди.

Шўрлик Бобо Савдойи! Қайси гуноҳаринг учун қон қўқиди содидлар бу баттолар?

– Гуноҳарим? – деди Бобо Хурмо ётган жойини тўғраниб. – Бирдан-бир гуноҳим сенинг майида нанида айтган эртаним!

– Эртанинг?

– Ҳа, тунов куни, тусаник икки сайёҳ ташриф буюрган оқшом бешафқат бир кимсани ташна ўтказган нодон фуқаро тўғрисида сўзлаган эртани ёдингдами? Ёдингда бўлса ўша эртаним учун! Ўй бу эртак билан камини суатон соҳибқироннинг изатини ерга урган эмишмен. Уни жоҳид ва берди. Ҳазна аҳлини эса нодонга чиқарган эмишмен!

Малик уа-шароб бўғилиб кетаётгандай бўлиб, бўз кўйлагининг ёқасини шартта юлқиб очди ва ҳосизланиб деворга суянди.

Ё, тавба! Неча марта унинг ўзига ҳам худди шундай бемаъни айблар тақипшган, бирда шакжонани бирда даҳрийликда, яна бирда эса саатанат қураги ва амир аа-мўминин обрўсига путур етказишда айбоб, неча марта зиндонга ташлашган. Уларни тўқитган бўҳтоналарга иқдор қилишга уриниб, не не қийноқларга солишмаган уни! Яхшиям, суатон Маҳмуд ёшлик чоғларида, юрагига инсоф ва адолат туйғуси тамоман сўниб битмаган маҳамларда, Нормизабону сабаб собиқ ғуломни Кутлуғқадамнинг додасизлиги тўғрисида бирдан-бир адолатли фармон берган экан. Малик уа-шароб, ҳар сафар бошнинг қилич келганида, шу фармонни дастак қилиб, қулулиб кетарди. Аммо бу сафар... Бу сафар суатонга бир бадо бўлганга ўхшайди. Аввад Берунийни қилдирилди, ундан кейин ўзини Йбн Сино деб атаган анов тебада майпарастни! Майпарастдан кейин унинг шогирдини, шогирдидан сўнг манов шўран Бобо Хурмо Савдойини, Савдойидан кейин уни Ҳатто, Садафбиби ҳам қайтадир йўқолган. Беруний зиндон қилинган куни кечаси бир турух налкарор бостириб бориб, уни ҳам қасқадлар олиб кетганини

Б. Садафбиби Кимки Малик уа-шаробга яқин бўлса, кимки хибсда! Энди бу хибсдан, ўлакка ҳиди шундан бу жаҳаннамдан тириккайин чиқа оладими? Дунёдан – бу ёғи ёлғиз Амлоҳга аён!

Малик! Унга барибир. Уни бу бевафо дунё билан беваф бўлувчи на бир илмиж қолди, на бир яхши инсон! Фақат бир нарса қийнайди уни, у ҳам бўлса Нормизабону!..

Нормизабонунини эслаши билан ҳозиргина майхонада унинг сарбозларнинг оёқлари остига ташлаб, бирда чеккан кампири кўз олдига келди-ю, тир-беварзига эриқираб кетди.

Сарбозлар мажруҳ кампирнинг фарёлига кулоқ қилишмади. Кампир, қилич кестан майиб кўлаари билан сарбозларнинг эгатига тирмашиб, бўсағача ташлаб борди ва ўша ерда юмалаб қолди. Кўлига қилинган уришган Малик уа-шароб эса ерда йиқилиб ётган кампир томон бир-икки талпиниб кўрди, шунда сарбозларнинг кўлаари темир кишанлардан кайиққан эди, яраданган қушдай питир-питир кетди ва, «инна!» этиб йиқилди.

Норм, бу маштум юмушлар бежиз эмас, бу ерда ёрмон бир сир-асрор бор. Анов тебада сайёҳ ҳам бир кимсини бошлаб келди! Бошда, бу сайёҳ майхонада Нормизабону кириб келганида, айниқса, хушсурат шогирдининг кўлидаги суратни кўрганида Малик уа-шароб унинг Йбн Сино эканига чишпа-чин қилиниб Сайёҳ эса... сайёҳ бир ҳафтагача Малик уа-шаробнинг ертўласига яшириниб олиб, кеча-ю келгача ичди, шундай ичдики, охир-пировардида ўз ертўласида ўлиб қолди. Майдан хушга келгач келганида эса сарой ва суатон ҳақидаги мишминш-ларини сўриб-сўриштирар, майхона эшигини қия қилиб, майхоналарнинг тап-сўзарига ўғринча кулоқ қилиб, сўнг яна ертўлага тушиб, хумаларни қучоқла-б, шунда Нормизабону муккасидан кетарди!

Умрида муғамбирилик кўчасидан ўтмаган оқсуни тил одам, Малик уа-шароб шунда ҳам гумонсирарган эди, бир кунни тун ярмида ертўлада кўтарилган алақандай ғала-ғовурдан уйғониб кетди. У ердан каттиқ сўкинган бўғиқ овозлар, тарақ-туруқ товуни дор эшитиладди. Тўсатдан, эшик тарақлаб очилди, кимдир алпанг-талпанг юриб чиқди. Бу – ёш сайёҳ эди. Унинг юзлари тирналган, кўзлари ола-жула ўзим оёғида зўрға туради.

– Бу не тўполон? Не бўлди? – деди Малик уа-шароб каттиқ ранжиб.

– Анов... Абу Шиаким! – деди ёш сайёҳ интирараш тўлаб. – Ўзини Ибн Сино деб, ахули миннарни тўнаб юрган Абу Шиаким ибн Шахшонин Сирини очсам бўлун дорга тортилади! – Шогирди шундай деди-ю, ўз сўзидан ўзи кўрқиб кетгани ёхуд сабаби мастликми, юзгубан тушиб, дарҳол пинакка кетди.

Малик уа-шароб ўзларини Ибн Сино деб, оқсуни тил авомни тўнаб юргувчи қамлоблар ҳақида кўп эшитган эди. Бу сафар ҳам худди шундай фарибгараудан бирита дуч келганини сезиб, уни ҳайдашга чоғланган эди, бироқ худди ўша кеча бир турух навқараар майхонага ногохон босиб келиб, «Ибн Сино ҳазратларини» кўла-оёғидан боғиб олиб кетишди!

Малик уа-шаробнинг ҳасанини Бобо Хурмоннинг аста инграган овози бўлди.

– Сув берайми, пирим?

– Йўқ-йўқ... Камина сенга бир сўз айтмоқчи эдим, ёдимдан кўтарилиди! Ҳм.. Ҳа, ёдимга тушибди. Бу ёвузлар... ўша кунни майхонангга меҳмон бўлиб келган икки сайёҳни кўп сўраб-суриштирдилар. Малик уа-шароб!

– Нечун?

Имом, лизим! Бу ерда не сир-асрор бор, ёлғиз билади. Аммо шу икки сайёҳ билан анов... каттиқ имом?

Каттиқ бўлур эди ўша биродаринг имом Исмоилнинг айтмаген. Оол.. Кани энди безавола ёшаник каттиб келса! Имом Исмоил лашкарида кетирди, ё бу иймонсизларни кирғинабот қилсам, ё янги майдонда шахид ўласам!

Малик уа-шароб деворга суянганича кўзини юзган юзгубан захоти дарҳол имом Исмоилнинг каттиб чандик юзи, лочиннинг кўзларидай каттиқ, ўткир кўзлари ёдига тушди.

Малик уа-шароб ҳам неча марта имомнинг кўхидар каттиб каттиб қароргоҳига бош олиб қочмоқчи эди, лекин имом унинг бу истагини хушламаган эди. Ўз оғзини тўлатиб ахволни билиб турмоқ учун ғазалнинг майхонангидан яхши жой йўқ, деб, уни ният қилтирган эди. «Наҳот, имомнинг ёғини ялаган бу каттиблар бу сирдан ҳам оғош тошган бўлсалар?»

«Ёвузлар, ёвузлар! – деди Бобо Хурмо инграб. – Кани парсадан вокиф булар! Ер остида имом нечун биладилар бу каззоблар!

Нечун биладилар? Бир одамга ўн айбоқчи, ёвузлар!..

Малик уа-шароб беихтиёр юраги увилибди: Кани ўтмас қадрдоним? – деб сўради.

Ҳа, тасуфулар бўлаёйким, инонган тоғинг ҳам инонган экан!

«Инонган тоғим? Ким экан у инонган тоғим! Инонган! Бир баало бўлди бу сағанатга! На даваат қилди, на суатон!»

Малик уа-шароб пайғамбар ёшига кириб, не те фожиадарни кўрмади! Шўрлик мардуми мўмин ажаа келса «ўлим ҳақ» деб, тақдирга тан бериб, ё норасо дунё билан бефигон, бефарёд, беэзабонини видолашади. Қирқ йил саатанет тебратиб, даяр давраи сургон бу султон эса... тилида «ўлим – Амакнинг иноти», деса ҳам, дилида таваҳхум, жунунида ҳолига тушиб қолиди!

Бундан уч кун муқаддам, майхўрлар тираб, майхона уйкута чўмганида, Малик уа-шаробни ёзор қоровули кириб уйготди.

– Сени кекса бир девона йўқааб келмиши!

– Неки аҳмоқ йўқааб келса уйғота берасанми, нодон? Девона бўлса бир бурда нон садака қил!

– Кечиргайсен, Малик уа-шароб. Девона айтгани ки, вазир аъзамдан келдим деб! Қўлида бир жаата оатини! Мана, ўзи ҳам кирди...

Малик уа-шароб ялз этиб эшикка қаради, қорали-ю, ўз кўзларига ишонмай антрайиб қолиди. Ётавба! Бўсағада... амир а-мўминин султон Махмуд Фазавий турарди!.. Устида эски қуроқ чопон, бошида хоразмча эски чўтирма, беида қизил бўз беабдор у: «Индама, овозинг чиқмасин!» деган, матоиде кафтини лабига босди, сўнг бозор қоровулига ноз аниб:

– Сен боравер! – деб гўлдиради-да, оёғини оранг судраб ичкарига кирди.

Қоровуа қўлидаги тошфонуни токчага кўйиб, шоша-пиша хонадан чиқди, чиқиши билан султон тўё кимдир оёғига болат ургандай, тиззалари қоз тираб, ердаги эски наматга ҳолизизгина чўккаланиб, шунда беидаги халтаси ерга тегиб, даранг-дурин овоз чиқарди.

«Қоровуа айтган оатини! Ёспирай! Оатинаарни не қилади? Девона сифатида тун ярмида не маънабига тенгираб юрибди бу жунунисифат султон?»

Амир а-мўминин, кўзлари юмуқ, оғир хансираб ёнча ўтирди. Унинг юзи тунов кунни тоғда кўрганитан ҳам багтар сарғайиб, бўйинаари бўш халтадай қолган, сийрак мош-туруч соқоли чувзааб ётган, у чиндан ҳам ҳолдан тойган оғ гадога ўхшарди.

Ёнроқарим Қутлуғқадам! – деди султон, ала-қаватдай ногирон, маҳзун товушда. – Тунов кунги қаваринг хануз ёдимда, хануз кечалари уйку бер-берида ментал!

«Аа қушига келган Малик уа-шароб ногоҳон юратганига этиб:

Бир қоншиқ қонимдан кечгайсен, амирим! – деди. Қуриб кеттур риндона кайфият сабаб фақир юзи кўнганитга озор бердим...

«Бўк, бўк! – султон занф чиролдай миантираган қаварини бир очиб, қайта юмди. – Сўзимга инон, Қутлуғқадам, агарчанд Алаоҳ таоло ўз инотини ёнча тутмай бу дарди бедаводан фориг қилса... тин ҳам дарвешликни ихтиёр этиб, бир тунда до-ро-саатинатдан чиқиб кетар эдим. Устига жан-жа-ва бинимга кулоҳ кийиб, «хув» деб бошимни олаб тиниб кетар эдим, тиламчилик ила кун кечириб, ёнган туноҳларимни ювар эдим! Э, Ёратган Эгам! Қанидан ўлга рамгузорим йўқ! – деди султон тўсат-дан алаққилдай фарёд чекиб. – Ва лекин... наҳот бу кайфият айтгандай савоб юмушларимдан қилган қилларим кўп бўлса? Йўқ, инонмаймен бу гапта! Ўйин инонмасам ҳам, мана, бир халта оатин олиб келгани, Қутлуғқадам! Ўша ўзинг айтган етим-есир-ларга Улашгайсен! Керак бўлса... юз халта десанг мен келтириб берурмен...

«Султон сўзини тутатмаган ҳам эдики, эшик кайираб очилди-да, гира-шира хонага... вазирини Аам Ёриб кириб келди.

Сулатон, гўё Али Ғариб эмас, кўзига бадон дини кўрингандай таъмовсираб:

– Али Ғариб? – деб хитоб қилди.

– Ё, Раб! – деди Али Ғариб, ёқасини ушлаб, – Сулатон соҳибқирон гадо кийимида? Бу не ҳол? Сиз не бўлди, олампаноҳ?

Сулатон, ноғирон жисми қат-қат титраб:

– Йўқо кўзимдан, баттол! – деб бақирди. Бироз вазири аъзам амир аа-мўмининининг хайқирини бўйсиниш ўрнига ерга тиз чўкиб, сулатоннинг оёқларини кучоқлаб олди.

– Садоқати боқий қулингизни афв этганга олампаноҳ! Ва лекин... бироз кўрса не дейди? Де юрт эшитса не бўлади, офтоби олам?

– Даф бўл, иблос!

– Майли, фақирни ўлдирсангиз ўлдиринг! Аммо бутун дарғазаб бўласангиз эртага ташаккур айтаман фақирга! Ҳеч бир кимса кўрмагай сизни, олампаноҳ! – Али Ғариб шундай деб, кўйнидан қорин шойи беабоғ чиқарди-да, сулатоннинг юзига ташаббуслиқ юзланди:

– Сардор!

Ташқарида тапир-тутур оёқ товушлари эшитилиб, хонага икки навкар кириб келди.

– Кўтаринг бу гадон! Олиб чиқиб, араванинг олдин!

Юзи қизил шойи беабоғ билан ўралган сулатон бир-икки марта питир-питир қилди-да, ўланлар узада тушиб ётиб олди.

То навқараар сулатонни кўтариб олиб чиниб кетганча Али Ғариб бир чеккада қовоғини уйиб суяк сақлаб турди, сўнг Малик уа-шаробга қараб:

– Сўзимни қулоғингга қуйиб ол, бетавфиқ! – деди паст, таҳдидли товушда. – Туя кўрдингми – йўқ! Кўрдингми – йўқ! Билъаке, пўстингни шилди, нонинг сомон тикамен, шайтон!

Ҳа, бир бадо бўлди бу салтанатга! Ҳамма ёқ кўйини Ҳамма ёқ айроқчи! Ҳамма ёқ ваҳимал...

Қаа ўтмас қадрдоннинг дединг, Бобо Хурмо!

Ҳа, уа кузгун сенинг тузингги ичиб тузауғингта... Бобо Хурмонинг сўзи оғзида қолди, чунки шунинг эиндоннинг кўш тавақали заварлаи эшити тапир ечир қилиб, базур очилди-да, тошфонус тапирин икки сарбоз кўринди.

Сени бағда Кутауғкадам! Чик эиндондан!

Малик уа-шароб қоронғида Бобо Хурмонинг боши кўри эинди.

Аммо! Дийдор кўриш насиб этмаса рози бўл, Бобо Хурмо! – Малик уа-шароб бўғизига тикилган тапирин ичига ютиб, ўрнидан туаркан, Бобо Хурмонинг «Моё каминанинг бошига тушган бу тафбат сенинг бошингга тушмагай, азизим!» – деб тафбатинини эшитди.

Малик сарбоз – бири олдинда, бири орқада, Малик уа-шаробини эиндондан олиб чиқишди-да, узун тор тафбатини қалққалдир бошлаб кетишди.

Малик уа-шароб, текис йўлакда қоқиниб-суруниб кетган, уни кутаётган қийноқлар тўғрисида эмас, Бобо Хурмонинг сўзлари тўғрисида ўйларди. Биринчи, ким экан у, Малик уа-шаробга қил ўтмас тафбатини тутиниб, боз устидан гап ташиб юрган? Биринчи, тузауғига туфлаб юрган у баттол ким? Биринчи, қияжакимми ё анов кекса нашаванд Бобо Хурмонинг қийноқимми ё худ... Пири Букрийми?... Йўқ, Бобо Хурмонинг қийноқимми, мусофир юртида юрати қон тафбатини бу мажрух машшоқ бундай тубанликка қийноқли! Нифосат ва назоқат аҳлидан бу ёвузлик тафбатини!

Сулатон, тор йўлакнинг икки томонидати тур-тафбатини эинкалардан бири очилиб, ичкаридан... эинки қилди ушлаган эчки соқол бир навкар тафбатини сарбозлар уни кўришлари билан ўзларини

четта олиб, Малик уа-шаробга йўа берипди. Нинчер маҳууста бошдан-оёқ тикилиб қаради, бўъ кўнани татидан озғин танасини пайпаслаб кўрди, кейин ковоғини уйганича, ичкарига имо қилди: «Кир!»

Малик уа-шароб, биринчи дафъа юраги амане чуқ увиниб, қия очиқ эшикдан ичкарига кирди. Унинг кетидан серсоқо навкар ҳам кириб, эшикни зич ёпди.

Тортина чорбурчак хона, тоқчадаги тошфонун хисобга олмаганда, девраи жиҳозсиз, унда фонт икки курси турар, уларнинг бири бўш, иккинчиси эса... во дариг! Кимсан вазирни аъзам, Али Ғариб жанобларининг ўзлари ўтиради эди!

Малик уа-шароб шайтонга сабоқ берувчи қари тулкини ҳам, ундан аввал қирқ йил хуём сурган собиқ бош вазир Хўжа Аҳмад Маймандини ҳам яхши билади, улар даврида неча марта хўжа тушган, бирда шаккоқлик, бирда дахрийлик, бирда саатанат шайнига ёмон сўзади айтгани, деган кечиримас гуноҳлар билан зиндонга солинган, аммо ҳеч қачон шахсан вазирни аъзамнинг теровига мушарраф бўлмаган эди!

У беихтиёр кинояли кулимсираб, пойтақда таътаган эди, Али Ғариб:

– Наса-насабинг куа бўаса-да, Малик уа-шароб деган номинг бор, – деди билинар-билимас кулимсираб. – Марҳамат, курсига ўтир, Кутлуғқулдан! – Ташаккур! – Малик уа-шароб курсига ўтиривчи билан вазирни аъзам ўрнидан туриб кетди-да, кўнани рини орқасига қилиб тор, шипшийдан хонани бир айланиб чиқди. Унинг ҳаракатлари асабий, қонини солик, икки кўзлари уйқусизликдан қизариб, баттар киртайиб қолганди.

«Сирти ялтирок, ичи қалтирок умр! Бош вазир бўлиш ҳам осон эмас! Аммо осон бўламаса, бу азоб-уқубатни елкасига ортиб не қилади, бу пакана фонтни?

Вазирни тўла кўй, хазинаси тўла ганж, ҳарамли тўла қизлар! Алшинини уриб, кайфини суриб ётмайлими экан бугункида! Йўқ, ётиб бўлти бу қари тулки! Хонанинг керак бу ибалиста! Бани одам устидан, ўзи устидан биланлар устидан ҳокимлик қилмоқ дардига айланди бўлган бу дажжол!

Али Ғариб, тўсатдан юришдан тўхтаб:

– Бизга шу нараса аёнким, бундан чамаси кўра шайх муккидам, сенинг майхонангга бир кекса айва, ўз шогирди билан пинҳона кеалиб кўнмиш. Ва бу шайхга меҳмон бўлмиш. Ким эди ва не муддаода келган эди бу сайёх?

Вазирни аъзам сўзини мулоийим бошласа ҳам, ширини таҳлил билан тутатди-ю, Малик уа-шароб бироз амакқандай талмовсираб қолади.

Бу сайёхнинг не мақсадда юргани фақирдан кўра юз жанобларига аёнроқ эмасму, тақсир?

– Ибалиста... шу дақиқада жанобларининг кўлида-юр уа-фарибга! – фарибга?

– Не, Ушши Ҳазрат Ибн Сино деб, шўрлик авомни кўриб юрган бир баттоа экан уа сайёх!

Ким! – Али Ғариб, худди нохуш гап эшитган кўнани, юзи бўжмайиб, ковоғини уйди. – Хўш, кўнани табиб эканини қайдан билдинг унинг?

Кўнани ёмон одамни минг чақирим наридан келгани, тақсир! Кимсан, ҳақими даврон Ибн Сино кўнаниларига номуносиб юриш-туришларидан, кўнани давлат қилиқларидан, тедаба-тескари гап-сўзларидан билдирим ҳазратим!

Кўнани атироидан! – деди вазирни аъзам, негадир кўнани кўнани жўшиб. – Ибн Сино Ҳазратларини кўнанига деб ким айтди сенга? – фарибга эмасдур, ва лекин...

– Сен уа ҳақими даврон... Ибн Сино хазратларининг суратини кўрдингму? Ўша машхур ва машҳур сураткаш, ахлоқии замон Абду Наср Арроқ, чини суратни кўрдингму?

– Кўрдим, тақсири олам.

– Ҳўш? Ўхшайдими?

– Ўхшайди...

– Икки томчи сувдай ўхшайди! – деди Али Ғариб. Малик уа-шароб вазири аъзам жанобларининг мақсадига тушуномай, бир лаҳза жим қолди.

– Ё, сўзим нотўғрими, Қутлуғқадам?

– Тўғри ва лекин уа фарибгар...

– Фарибгар! – деди Али Ғариб, киргайган кўларини чақчайтириб. – Фарибгар бўлса нечун унга майхонанг тўридан жой бердинг? Азиз меҳмон деб, шоҳларга кўрсатмаган дутф-карам айладинг, шингта кўтариб эъвозадинги! Эъвозаб туриб, сават натта қарши пинхона суҳбатлар кўрдинг? – Бизнинг аъзам опшоқ дўшани кўларини мушт қилиб тутди ва пошнаси банди қизини саҳтиён этиги билан ердик-дик сакраб, Малик уа-шаробга яқинлашди. Ёлғиз бу сайёҳ эмас, мана, қирқ йилдири, Ғафил мунавварада неки ипринди-сиприндиладар, нечунгадо, неки қаланғи-қасанғи, дордан қочган нечи қаллобаар бўлса ҳаммасига бошпана берасен! Улар билан куфр мажмисаар курасен! Ва бу мажмисаарини саатанат шаънига бўҳтоналар ёлдириб, шаксонанг қиласен!..

Малик уа-шароб, кўларини курси суягининг тираб, аста ўрнидан турди.

– Тақсири олам! Агар қирқ йилдан бери шаҳонқалик қилгон бўлсам, саатанат шаънига ёмон суварайтиб, бўҳтоналар ёлдиригон бўлсам нечун фақирининг тилини суғуриб олмадингиз? Нечун оёғимдан дорига осиб, остимдан ўт қўймадингиз, жаноби бош вазири?

Зафархонда қиёма, бетавфиқ! Агар амир ала-мундининг сабаби ёшлик, фармон бериб қўймаганида, қиёма бинаар эдим не қиёмоқни. Аммо... Бас! Энди қиёма суғика бориб тақалди! Энди сенинг қилмиш-сиринг аён бизга! Бостан ҳар бир қадамнинг, айтган ҳар бир сўзнинг аён бизга! Томчи сел бўлмас, дўшман эл бўлмас! Анов кузгун имом Исмоил билан тилинг бир сел иммонсизининг!

Қайси имом Исмоил, тақсир?

Жонир бинасен қайси имом! – Вазири аъзам, нечи кўларини чўғдай ёниб, эшикдаги эчки соқол диварига юзланди. – Чақир ўртамчининг!

«Ўртамчи» сўзини эшитиши билан Малик уа-шароб «Уш! Пири Букрий! Одамлар уни нечундир «қора ғамачи», деб кўп хушламас эди. Малик уа-шароб билан, мусофир деб, кўнгли ўқсик, майиб-мажруҳ тегилган, юртидан айрилган бир ғарибу нотаваон аёл унга раҳм-шафқат қилган, уйининг тўридан жон бериб, бошини силаган эди!.. У ибалис бўлса тегини нечиб, тузауғига тутпуриб юрган экан! Во эверил! Наҳот, бу гап рост бўлса? Наҳот, ўз куйлари билан бир уй майхўрларни йиғлатиб юрган бу букрий билан тубан сотқиналикка борса?»

Малик уа-шароб, ўтирган жойида ғужанак бўлиб, тегини чирт юмиб олди. Шу пайт эшикда қандайдир бир шарпа эшитилди, сўнг Али Ғарибнинг: «Малик, сўзла, ўртамчи!» – деган тахдидли овози эшитилди. Чалинди-ю, кўрқинқираб кўзини очди. Нотўғрида... Пири Букрий туради. Йўқ, бу Малик уа-шароб биланган Пири Букрий эмас, бошқа бир букрий эди! У одаддаги қора чакмон ўрнига кенг зарбоф тегини ёниб, бошидаги эски кулоҳ ўрнига учига дур вақилган сувсар телпак кўндириб олган, ўзим, тегини мушмоқлари қайчиланиб, алақандай ёшариб кетган эди. Фақат кўзлари, ўша, болаларнинг кўз-

Малик уа-шароб, ўтирган жойида ғужанак бўлиб, тегини чирт юмиб олди. Шу пайт эшикда қандайдир бир шарпа эшитилди, сўнг Али Ғарибнинг: «Малик, сўзла, ўртамчи!» – деган тахдидли овози эшитилди. Чалинди-ю, кўрқинқираб кўзини очди. Нотўғрида... Пири Букрий туради. Йўқ, бу Малик уа-шароб биланган Пири Букрий эмас, бошқа бир букрий эди! У одаддаги қора чакмон ўрнига кенг зарбоф тегини ёниб, бошидаги эски кулоҳ ўрнига учига дур вақилган сувсар телпак кўндириб олган, ўзим, тегини мушмоқлари қайчиланиб, алақандай ёшариб кетган эди. Фақат кўзлари, ўша, болаларнинг кўз-

ларидай маъсум кўм-кўк кўзалари амакандай беги жавдирарди!

Мааник уа-шароб Пири Букрийнинг ҳасрати жирканиш араваши таажжуб билан тикилиб қараркан, тўсатдан, «Садафбиби!» деган фикр мингта яшиндай ярқ этди. «Ҳа, бу букрининг ясаниб олгани бежиз эмас, шўрайик қизни кўлга туширган бу қарн ўрагачи!»

Бу фикр Мааник уа-шаробни шундай хайрат соддики, тили гапга келмай, бироз анграйиб қолди, сўнг қасқандир олисдан вазири аъзамнинг товуни қулоғига чақинди:

– Ҳа, букри, нечун оғзингга таққон солиб олдинг? Сўзла! Бор ҳақиқатни сўзла! Ҳаммасини эшитгани бу нобакор!

Мааник уа-шароб ялт этиб Пири Букрийга қарай Букрий кўлтиғидан қора чарм жилдик қалин бир китобни олиб, вазири аъзамга таъзим қилди:

– Тақсирим! Мана, марҳамат, ҳаммаси битилган бу дафтарга! Сўнги йигирма йилда бу шаққон майпарастнинг куфр қулабасида неки сўз айтгани бўлса, саатанат шайнига, пошшон олам ва сиз нобариннинг шайнига доғ туширилувчи неки фикр фужур гап бўлган бўлса – ҳаммаси бу дафтари битилган! Кунма-кун, сўзма-сўз битилган, тақсир! Пири Букрий шундай деди-да, қалин дафтарин қафтаарида тутганича, вазири аъзам томон юрди у Мааник уа-шаробдан ҳалиқсираб, уни четлаб ўти бошлади. Бироқ Мааник уа-шароб сапчиб ўрнидан турди-ю:

– О, кўзегун, о нокаси! – деб муштинини кўтарди. Саакам йигирма йил тузимни ичиб, тузаутимга тушган нонкўр! Нега ер ютмайди сен ибليسни? Нега? Пири Букрий кўзалари ола-кула бўлиб, даҳшат ичида орқага тисарилди. Аммо Мааник уа-шароб бир хатлашда унга етиб, зарбоф тўнининг ёқасидан олди:

Бу сўзқилиғинг учун, йигирма йил бу қора дафтари битган иёво сўзаринг учун не олдинг? Не шун шароф тоқдинг, не мартабаварга эришдинг, бури шайтон? – Мааник уа-шароб шундай эди, букрининг кўлидаги қора чарм жилдик қалин дафтари юлдиб олди-да, қулочкашлаб бошига тушди. Пири Букрий «их» деб, бошини ушлаганича тўта қўнқалаб қолди. Мааник уа-шароб унга қараб эди тақинди. Бироқ шов-шувни эшитиб, чопиб янги экинсоқола навкар унинг кўларидан қайитди, экин томон судради.

Мааник уа-шароб навкар билан олишиб, эшикдан чиқиб, тўрда хайкалдай қотиб қолган вазири аъзам билан ерда инграб ётган букрига ижиратгани қарайди ва бор кучини тўтлаб букрининг юзига тўқайди:

Бу кўннингдан бешбаттар бўл, баттол!

ЙИГИРМА БИРИНЧИ БОБ

I

Биринчи ҳеч нарсатга тушунолмади қолди. Уни Ҳазрат билан олиб чиққан навқарлар тоҳ қарвон йўлидан ерда тоҳ пистирма жойларга бурилиб, тоғу тошлар, тўр ва алдираар, жарликларни паналаб кетарди. Кетди қарвон йўлида эса қандайдир шубҳали чопларди, кўш отли дивсуворлар, самаларига найзаловчи кўмүш нишон қадалган мушрифлар бетинимини кўришар, бири Тегинобод томон йўла олса, бири, бошқаси, Ҳазрат томон от чоптириб ўтарди.

Бирининини бошлаб кетаётган мушриф худди тоғу тоҳ итдек, ҳамма нарсани олдиндан сезарди, биринчи олди қораси кўринган захоти унинг кимлигини билди тоҳ навқарларни пистирмага бошлади,

тоҳ, аксинча, ўз йўлида дади давом этар, чопарлар биан саомлашиб ҳо-аҳво сўрашиб ўтарди.

Хатибегим бошлик бир қанча аркони ҳарб ва аркони даваат бир томонда, вазири аъзам Аан Ғариб ва унинг тарафдорлари бир томонда, тоғ тахт учун пинҳоний кураш кетаётганини Беруний яхши билади. Аммо бу кураш бунчалик шиддат тус олгани ҳаёлига ҳам келмаган эди. Боз устича, қаққандир пайдо бўлган бу сирай Ибн Сино! Унинг номи биан боғлиқ бу қоронғи мишмишлар! Бу аёв сиз пинҳоний кураш!

Ҳар сафар, навқараар махфий мушрифнинг имоси биан отларнинг бошларини пистирмага бу ражкан Беруний ич-ичидан эи кетар, қай билади бу тубан ишга араалиш қолдим, деган фикр уни қаттиқ азоблар эди. Шундай пайтларда расалко надаги сокин хужраси хонтахтада қолган кўлабналари, жавондаги китоблари кўз олдига келарди ва юраги баттар ачишиб кетарди.

Беруний сўнгги йилларда, ёшлик давридан ўнб кексалик манзилга қадам қўйганидан бери фурсат деб атаминиш неъматнинг қадрини жуда юксак баҳолайдиган бўлди. Беҳуда ўтган ҳар бир дақиқа уни қаттиқ изтиробга солар, ҳатто, хорлик онарни ҳам хузур ўрнига кўнганни раш қиларди. Айниқса, «Қалъайи қаҳр»ни кўриш «бахтига муяссар» бўлган дан бери бу туйғу кучайиб кетди. Назарида, унаиб қўйган кўп режадари, хусусан, матданаар ҳақини ти бош китоби биан наботот олами тўғрисидаги асарлари ёзилмай қолдигандан туялиб кўнганлиги ғашлик баттар кучаяр эди, аини замонда бўлувчи учрашув ҳам уни тобора ҳавжонга сомонқуда эди. Тўғрисида айтганда, Беруний қандайдир пайдо бўлган бу сирай табиб Хатибегим айтганидек, балки Ибн Сино эмас, чин Ибн Сино бўлиб чиқишини истар, жуда-жуда истарди. Суатон ўз йўлига, улар

ва қани эди, сабаби бу қинғир иш бўлса ҳам, айлар кўришмоқ насиб этса! Дийдор кўришиб, қани човларини бир эсашса! Аввал Бухорода, қани қиларида ёнбошаб ётиб, тўйиб-тўйиб эсашгани онларини, кейин Туранжда, Мамун ва Мамун саройидаги «Мажлиси уламо» йигинида бўлган баҳс-мунозараларни эсашиб ажиб эсаш тўғриланган ўша масуд дамаар ҳақида суҳбат-сўз, сабаби ёшлик, ораларидан ўтган низо ва айларлар учун кечирим сўрашиб, кўнганлигидаги кечиримни юнишса!

Ибн Сино, сўнгги сомонийлар инкирозидан кетган Бухорони тарк этиб, Турганжга келган маҳалла Беруний Мамун ибн Мамун саройидаги энг афза саомлаардан ҳисобланаар, у «Мажлиси сомоний» доимий раиси эди.

Мамун ибн Мамун туғилишдан нижон, қалъада қолгани одам эди. У, суатон Маҳмуд сабаб кетган тағти доим сиқиниб тургани учун ҳамма биларди, ҳатто, ўз совсидан ҳам чўчир эди. Ёмон таш кўра тушидан кўрқар, осмонда момақадилар қалқирса, момақадирокдан яшин чакнаса, қанин вақимига тушар шунинг учун ҳам саройда қалқот шопир ва аломлаар ҳар хил фобинаар, қалқотлар, азайимхонаар ҳам ивириб юарди. Ё бирла машхур аломлаарнинг мажлисларида қалқот этса, бирда бу «куфр иши» учун уламон асарларидан уэр сўраб, уларнинг этагида намоз қилар ва бирда эса фобинаар ва қохинаар «тилатини» инониб, қабристонларда тунаб чиқарди. Ё бирдан «Мажлиси уламо»нинг йигиналарида қалқот тағини офатлари бот-бот бўлиб туралган эрди ва довулаар, Жайхуннинг бебош тошқинлари, қалқотини келтирувчи вабо ва чечак касаллари қалқотган тап борарди.

Ибн Сино у маҳалда ёш эди. Бироқ ёш ҳақининг ҳар бир сўзи чуқур им ва мантқиққа асосланар, тиббиёт пирлари – Уқайдус ва Жолинус, Абубалоар ар-Розий ва Буқрот ҳаким алоомаларнинг китобларини ёддан билаар, ҳатто, Арастунинг наоҳиё бобидаги машҳур асарини ҳам ипидан-иптагинача ўрганган, зотан, мажлисда қандай мураккаб масала кўтарилмасин, ҳаммаси тўғрисида фикр билдиришга қодир эди.

Беруний ҳар сафар Ибн Сино ва унинг Гургандеги обрўси ҳақида ўйлаганида кейинчалик унга ёзган хатлари, тўғрироғи, бу хатларда йўл қўйган тустоҳликлари эсига тушади-ю, кўнгли ғаш бўлади. Ҳаёлидан эса: «Бу дағалликларга сабаб не? Инсон номига номуносиб рақобат дарди эмасми?», деган фикр ўтиб, ди-дилдан изтироб чекади.

Йўқ, Ибн Сино ҳеч қачон манманлик қилган эмас. Унга эса ҳурматсизлик аломатини кўрсатган эмас. Улар илк бор Бухорода учрашган маҳамаридеё ёш Абу Али Берунийни «устод» деб атаган эди, ун йиллардан кейин Гургандеда учрашганларида ҳам «устод» сўзини оғзидан туширмади.

Йўқса, нечун Беруний кейинчалик, табиат сирлари тўғрисидаги ёзишмаларида, алахуус, Арастунинг «Моҳият»и ҳақида, жисмларнинг иссиқлиги ва совуқлигида кенгайиши ва торайиши тўғрисида хат ёзишганларида Ибн Синога нисбатан кўпонами қилди, алоомалар шайнига ярашмайдиган тустоҳликка йўл қўйди? Ёзишмалар ҳам майли, Ибн Сино Жуҷжон ҳокими Қобус ибн Вушмағирнинг кизи Зарринабонунинг илтимоси билан шахарнинг орасидаги масофаларни ўлчаш тўғрисида рисола ёганида Беруний унинг бу рисоласини камондан ҳатто, уни ерга урувчи мактублар йўлмади? Неҳун Берунийт сабаби ҳам ўша дард, инсон шайниси хусусан, алоомалар шайнига номуносиб рақобат туйғуси эмасми?

Учрашув оналари яқинлашган сайин бу ўйлар Берунийни кўп қийнаар, кўп эзар эди!

Ҳатто Теттибод йўли кўм-кўк адирлар орасидан кечар, дам кенг сайхоналиклар, худудсиз ялангликлар-га тиллар, дам яна бир-бирига ўхшаш ям-яшила ясси тоғларни орамаб кетарди.

Бир тоҳида узок-яқинда баланд тоғлар кўзга келинар, йўл тор ва қоронғи дараларга шўнғир, қоронғиб оққан сой ва дарёларни ёқабаб кетарди... Берунийнинг иккинчи кўни кечкурун улар баланд тоғ дарахларида жойлашган катта бекатга етиб, кў-қоронғи...

Берунийнинг ушкан сардобаси бор, афтидан, у катта бекатга муважжааланган эди. Лекин сардобадан ҳам берди Берунийнинг диққатини бекат ортидаги ба-... ва бир жааб эди. Узокдан ушкан тумбага ўхшаб келинган бу қир нимаси биландир. Нанда шаҳри қиринидаги юксак тоғни эсаттарди. Беруний қирни тоғини «Қўрғилдаёқ» ғалати бўлиб кетди-ю, бекатга келиб, ондан тушишлари билан махфий мушрифдан қоронғи сўраб, қир томон йўл олди.

Қирнинг уфққа ёнбошлаган, бутун олам унинг оғирлигига торқ бўлган. Қир ёнбағрида сурув-су-рув кўл қўнлар ўтлаб юрар, тушовланган отлар, қорлар тошдан тошга сакраб юрган оқ эчкилар қорларни бекат кўрғонининг ҳар жой-ҳар жойи-дан тегин кўтарилар, ҳавони тезак ва ёвшан ҳили қирини эди.

Ҳа, қуддан ўзи! Нанда шаҳри ёнидаги тоғ ҳам қирини билан кўм-кўк, худди шундай баланд, қирини ағроф эса бундан ҳам текис, бундан ҳам қирини, бекатга бир сайхоналик эди!..

Қирини билди! У ҳар юз қадам кўтарилганда бир қирини, қирини қирар, уфқ эса яна бир неча чақирим қирини, янги кенгликлар, пастдан кўринмаган қирини манзаралар намоён бўларди... Ҳар сафар

янги баандликдан янги уфқ очилганда Беруний бу нуктадан ҳаёдан чиқиқ ўтказиб, турган жойини нисбатан ҳосил бўлган бурчакни беватанар экан, фавқулодда ушан бир кашфиёт олдиди турганини сезиб, юраги турс-турс уради!

Ҳақиқатан, ғалати яралган экан инсон ақли-идаки у гўё хасис баққондай им деб атаминш дурс наларни битта-битта териб, мининг энг ҳаёдан бурчакларига йиғиб қўйверар экан. Аммо мининг туртки бўлиб, кечаси ёнган машрабдай «ярек» энг ёнмагунча бу хиватдаги дурдоналар ҳам жинаб бериб яркираб кетмас экан!

Берунийнинг назарида, Нанда тоғидаги ҳодисанинг учун ана шундай машраб хизматини қилди-ю, ҳаёлида йиғилиб юрган фикрларга ажиб бир тиниқлик киритди! Ҳа, бу воқеадан анча олдин самовий ҳодисаларни кузатиб машхур расадхоналарда юлдузлар жадвалини тузиб юрган пайтларда ҳам ер куurrasининг шақли ҳақидаги бу фикр унинг кўнглидан кўп мартаба ўтган эди! Лекин ўша кунда Нанда тоғидаги харсанг тош устида ўтириб, тоғда чиқиш жараёнида намоён бўлган ғаройиб ҳодиса тўғрисида ҳаё сураккан, илгари қилган таҳминлари аннқ ва мукаммад бир шакалга кирди!

Ўша оқшом, Беруний тоғ тепасида, осмон тўла юлдузларга тикилиб тонг оттирди. Мижжа қондан тонг оттирди! У дунёда энг бахтли одам эди! Чунки ўша кеча унга табиатнинг буюк бир сирини аён бўлганди!

...Кечки офтоб уфққа кўнди, қираар устинин юзлаган ҳарир туман орасида у худди эритилган бир жом олтинга ўхшарди. Ана, бу бир жом олтин! Ҳа, лекин наҳрга чўмгандай ер қазрита аста чўмиб кетган Лекин Беруний била, атар у бу қирдан баандлик кирга чиқиб боқса, ботган офтоб ҳамон ботганига бўлади, ҳамон жом тўла олтиндай баққиб тургани!

Ҳа, Беруний бу улуғ кашфиёти ҳақидаги рисолатини қили аломадар даврасида эълон қилмади, эълон билади: олдин аломадар у ёқда турсин, энг олдин мундиржимадар ҳам бу рисолатни идрок этишга қараб қилади!

Қайсоти! Унга беш қўлдай аниқ кўриниб турган қашфиёт бошқаларга қоронғи, унга аён бўлган бир сингилар бошқалар учун жумбоқ! Уни эзаеттан берса ҳам шу! Унинг кашфиётларига ақли етадиган фарзандарининг мағзини чақа оладиган на бир қоронғи бор, на бир сирдош! Ҳаётда ақли ақлининг тегин бир ҳамдамнинг, қилган кашфиётларинг, қилган ўлаарингга тушунадиган, дарлаарингга қилган бўладиган бир қимсанг бўламаса ҳам қийин экан! Қани эди ёнида Йон Сино бўлса! Йон Сино у қилган кашфиётлар, у ёзган китобларнинг мағзини қили оларди, уларнинг қадрига етарди!

Ўқиринг бир жом олтин батамом ерга сингитиб кетган, инроқ, инроқларда ловилаб ёнган шафақ аста аста Корда дуҳобадай тиниқ осмонда илк юлдузлар ботиб, беватан хужраарининг даричалари ёришди... Беруний асоста сунғиб, секин ўрнидан турди.

II

Б. кураатингдан!

Қиратини мойчиноқ аранг ёритган тор хужра-нинг тўғрида... бошида эски қалпоқ, эғнида эски қоронғи, кекса бир одам ўтиради!..

Маалик уа-шароби!

Тайарини, аломадан замони! Танидинг-а! – Маалик қашфиёт ёнидаги хужрунини бир четга суриб, ўр-ганидан турди.

Унинг соти-соқоли аввалгидан ҳам ўсиб кетган, ўнган чўмилди оғиб, алақандай букчайиб қолган,

бирок хануз илгаригидай хурам кўринар, оғзидан билинар-билинимас шароб хили келарди...

Беруний азиз биродарининг ахвоидан юрени зиркираб, кучоғини очиб кўришди.

– Ёпирай! Ҳибсдан чиқдингми ё майхонадан келдингми, азизим?

Малик уа-шароб, бошидаги эски қалпоғи билан юз-кўзларини артиб, кинояли кулимсиради:

– Ғафати сўзарни сўзайсен, алломаи дилор! Малик уа-шаробга зиндон ҳам майхона, майхона ҳам майхона! Тиласанг сенга ҳам қуйиб берамеми?

– Малик уа-шароб шундай деб, эски чакмончининг беабоғини ечди, кўйнидан кичикроқ бир мешни суғуриб олиб, уни шаошлатиб чайқатди:

*Бу дунё бир ҳибсхона, биллиб ол,
У дунё ҳам эмас жаннат, келиб қол,
У ҳам ортмас улуглардан, кўнгли уз.
Кунинг битмай яйраб, ўйнаб-қулиб қол!*

Малик уа-шароб мешнинг оғзидати чарм инни ечди, бошини орқасига ташлаб, куатиллатиб бир-икки хўлаам шарбат ичди-да, мешни йерунийга узатди.

*Бу дунё кўшур, ўтар-да кетар,
Қани, Абу Райҳон, ол, мешни кўшар!*

Беруний ўзини тутомай беихтиёр қулаб юборди-ю, дарҳол лаб-дунжини йиғиштирди.

Малик уа-шароб, гарчи бир қарашда жудди хушнуд кўринса ҳам, гап-сўзлари ва хатти-ҳаракатаи рида илгари унга ёт бўлган чуқур бир ногиронане сезилиб турарди. Зотан, у сўнгги йилларда мана ичшини йиғиштириб кўйган, уни қанчалик улуғва масин, ўзи камдан-кам оғзига оларди. Энди эва...

Беруний тира-шира қоронғиликда қадрдонининг тира юзига, ичга ботиб кетган ғамгин кўзларига тикилиб қаради.

Сенга не бўлди, Малик уа-шароб? Султон зиндонга тушган ҳеч бир бандани мўмин ундан омон тираб эмас. Мана, қулаиб чиқибсен, шуқур қил, қаллол!

Айв, Абу Райҳон! Сен билмайсен! Каминанинг беруний қон қилган нарса султоннинг зиндонида! Зиндонда еган калтақарим ҳам эмас! – Малик уа-шароб шундай деб хитоб қилди-да, этнидаги эски чакмончини шартта ечиб, ерга отди. Унинг берунайи туртиб чиққан нимжонгина танасида юз жой йўқ, ҳамма ёғи кўк бўёқ суртилгандай та-роғ тарам бўлиб кўкариб кетган, чумчуқдай жон бу сени танолан «пир» этиб учиб кетмаганига ҳайрон қолган киши.

Айв, Абу Райҳон! Малик уа-шаробни қийнаган беруний азизон азоби эмас, йўқ! Каминани қийнаган беруний қил-ўтмас қадрдонининг хиёнатиди! Ҳа, сен қон эмасен, Абу Райҳон! Камина раҳм-шафқат қилиб юрган Пирри Букрий тубан бир сотқин экан! Бери наваҳун назир аъзамнинг хуфйиси экан! Йи-тарани билдируки, қулабни вайронамда не мажлис, не таълим – ҳаммасини дилга жо қилиб, китобига қилиб, оқ-эмай-томизмай етказиб юрган экан бу берунайи Букрий!..

Беруний ишдамай деворга суяниб турарди. У Пирри Букрийни қанчалик ёмон кўрмасин, унинг бу қаранг ишларидан беҳабар эди. Малик уа-шароб берунайида майхўралик қилиб, най-у навоси билан берунайинг кўнглини олиб, зиндан гап ташиб юрган берунайи эканлиги хаёлга ҳам келтирмаган эди!..

О, бани одам! Бани одам! – деди Малик уа-шароб, фитрони чиқиб. – Бани одамнинг бу тубанлиги

олида нечун бу осмон аёлариб ерта тушмайди? Нечун асфаласофинга кетмайди бу норасо олам? Уа тубан айғоқчи билайдикки, бу дунёда кимни вафо қилса вафо, жафо қилса жафо топтоусидир! Камина эса уни муссофир деб, факиру хакир деб, раҳм-шафқат қилиб юрибмен! Май ичсам, уа кат зобсиз ичмас эдим, ош есам, уа қузғунсиз емас эдим! Уа баттол бўласа... сўзалаган ҳар бир сўзимга юз сўз қўшиб, яхши қаомимини ёмонга йўйиб, анов мансир вазири аъзамга етказиб юрган экан!.. Ё, тавба! Бу тубан юмушга кўа урган уа сотқинни бир кўрсан эди, Абу Райҳон! Кунни кеча галодай ивириб юрган бу азозид зарбоф тўнаарга ўралиб оламиш соч-соялини киртишлаб, яшариб кетмиш уа букри!

«Садафбиби! Шўраик Садафбиби!»

Беруний тишини тишга босиб ҳамон денотта суяниб туради, дилида эса илгари ҳеч қачон қилмаган аламли туйғулар жўш уради. Қани энди, шу тобда шартта чиқиб, Ғазна томон от суришини иложи бўлса! Ҳеч жойда тўхтамай, тўғри Ғазнага кириб борса, кириб борса-ю, бурғатга тузоқ қўйиб бу ибалиснинг дўконига бостириб кириб гирибондан ушласа!

– Йўқ! – деди Малик уа-шароб. – На адолат бор бу осий бандларда, на инсоф ва на ҳақиқат!.. Кириб йил элда қатлау киргин қилиб, энди Азроил қўлида тўлғаниб ётган бу султон эса... ўзини «ҳакимин дорон» деб ҳаммани шилиб юрган бир қалабон чин Ибн Сино деб эълон қилса!

Беруний, гарчи бу гапни эшитган бўлса ҳам, беихтиёр бир селғиб тушди:

– Ҳаммани шилиб юрган бир қалаб? Сўзининг англамадим, Малик уа-шароб?

– Нечун англамайсен? Вазири аъзам тошпан бу Ибн Сино – чин Ибн Сино эмас, Али Ғарибнинг ула

ганим! Бир маккор! Шаҳарма-шаҳар изғиб юрган бир майшпаст, ўзини Ибн Сино деб, авомни тўнаб юрган бир қалаб! Вазири аъзам тошпан бу «ҳазрат» Ибн Сино ўша баттол! Лақаби Абу Шикким ибн Шаҳшон!

Абу Шикким ибн Шаҳшоний? Ажаб лақаб! Бу эрини қайдан биладинг?

Малик уа-шароб мақтов эшитган ёш боадай кичираб қуади:

«Эрини айтдим, асрорини сўрама, Абу Райҳон! Қани ёзинида бўласин. Бу сирни бутун дорус-салтаватда фақат икки киши билади. Бирини – уа шайтони эди Али Ғариб, бири – каминани камтарини! Бас! Эри чин Ибн Синони танисанг, камина бу сохта инти Синони таниймен! Икковимиз ҳам бу мулҳиш эридан моқимиз! Ва лекин, бу воқиғаник бизга не келтирди – яхшиликми ёхуд ёмонлик – буни ёлғиз қараб биладди, Абу Райҳон!..»

Беруний жавоб бермади. Унинг кўнглига ҳозир ва тин эларди, на ҳазил-мутойиба!

Малик уа-шаробнинг гаплари, Садафбиби тақдирини, чин ва ёлғон Ибн Сино ҳақидаги мулҳиш гаплари – буларнинг ҳаммаси унинг кўнглидаги осоманга қандайдиги издан чиқарган, ҳаёли яна тўс-тўпалон қилиб кеттиди.

III

Маликнинг тонг қоронғисиди йўлга тушадиган навбарлар бу сифар кун чиқди ҳамки, ўринаридан кетмаётганиди. Беруний билан Малик уа-шаробни кетгани беюлга қилмади, улар гўё мушрифларнинг қаровидан чиққан эди. Фақат тушга яқин қаёқдан берилган сувори от чоғтириб келди-ю, работ чўп қилиб ари уюлдай гувиллаб қолди. Фаррошлар қоронғининг ичи сиртини сулуришга кири-

пишди, турнақатор тизилган мешкобчинаар саридан сув олиб, катта йўлга сув сепишди, отбоқарлар отхоналардан энг чопқир отларни олиб чиқиб, янги эгар-жабдуқлар уришди. Беруний билан бирга келган сарбозлар эса гўё Ибн Сино атамши ҳақини давронни эмас, аёвсиз душман лашкарадорини қарши олишга ҳозирлик кўраётгандек, қиличларини қайраб, отларини шай қилиб қўйишди. Саа ўтмиш Берунийлар жойлашган хужрага уларни бошлаб келган пучук мушриф ташриф буюрди. У эгнани янги зарбоф тўн кийган, белини оғир кумуш камар билан боғлаб, бошига кокиа осилган дубулага қўйиб олганди.

Пучук мушриф бандига полук тақилган эри қиличини этигига шак-шук уриб, ерни тап-тап босиб кириб келди, қовоғини уйиб, ҳар бир сўзини қиличдай кесиб-кесиб тапирди, бироқ хатти-ҳаракатларида қандайдир ички бир ғалаён сезилди.

— Мавлоно! — деди у Берунийга муурожаат қилди. Ҳозир... ҳақими даврон... Ибн Сино ҳазратларни етти келадурлар. Уа офтоби оламнинг амру фармонлари шуаким, биз уа мўътабар зотни ўз қанотимиз остига олиб, соғ-саломат дорус-салтанатга етказмоғимиз даркор... Сиз уа зоти олийларини яхши таниётингиз мавлоно?

Беруний секин бош иргалди.

— Таниймен, агар бу Ибн Сино фақир билган ўшанг Абу Али ибн Сино бўлса...

Пучук мушриф Берунийнинг киноясига тушури маган бўлиб, Малик уа-шаробга юзланди:

— Сиз ҳам танийсиз?

— Билмам. Каминга Абу Шиақим ибн Шахронини деган бир кимсани таниймен, ҳоло!

— Ибн Шахвоний?

— Балли, жаноби мушриф! Яқинда Ғазнаи мушрифарада Абу Шиақим ибн Шахвоний деган бир ф

рифтар пайдо бўлган эди, фақир ўшаа фарибгарни таниймен, ҳоло!

Пучук мушриф «бу одамнинг ақли жойидами», деган маънода қовоғини уйиб, Берунийга бир қараб олганда, қўлини қиличнинг бандига қўйди.

Бу ишда қандай сир-асрор бўлмасин, каминани бошқа бирор тирик жон билмаслиги даркор! Қовоғи, бошингиз кетадур! Неки сир-синоат бўлса, эгар салтанатга боргач, девони даватда сўзаб берингиз. Ҳозир эса шу нарсга ёдингизда бўлсин: мавлоно Беруний ҳазрат Ибн Сино билан бирга соғ-саломат кеталилар. Сиз эса... наварлар билан бирга бўласиз! Фармони хумон шу эрур!

Беруний жимгина бош эгди. Малик уа-шароб бир нима демоқчи эди, пучук мушриф «тап тамом», деган маънода қўлини кўтарди.

Фармони олий — ҳукми Худодур! Тамом, вассаом! Кун чоштоҳдан олиб, офтоб найза бўйи кўтарилади, бекоат минораларидан «Кўринди! Кўринди!» деган сазолар эшитилди.

Саа ўтмиш уфқда, бир-бирига туташиб кетган ёнғун алдрлар ортида катта оқ булут кўринди. Бу эгар аринлар кўтарган чанг-тўзон эди. Зум ўтмай, эгар орасидан отилиб чиққан бир гуруҳ сувориалар эгар чаланди.

Ҳарбат балидаги катта йўлни пучук мушриф бош-бош тинчларлар эгалаган, йўла ҳетида отбоқарлар билан чован отларни шай қилиб туришар, уларнинг орасида эса сув тўла мешларини орқалаб эгар мешкобчинаар кўринарди.

Беруний билан Малик уа-шароб кўрган дарвозаси остида, титлаб ранги ўчиб, дир-дир титраб турган эгар инзоратчиси ёнидан жой олишди.

Машаққат майини ичиб тутатган Малик уа-шаробнинг кайфи чов эди. У тоҳ ўзича секин хиргойи қилди, тоҳ «О, қазоби О, қузғун!» деб сўқиниб кўарди.

Беруний эса... Беруний ҳамон ўша ғалаати ҳолатида эди. Хатнабегим биан Малик уа-шаробнинг танидан кейин кўнгида уйронган ғалаён энди жувонини келган, узокдаги оқ булут яқинлашган сайин унинг дилдаги ғалаён ҳам тобора ортиб борарди.

Ана, уфқдаги оқ тўзон орасида бир гуруҳ навқарлар, навқарлардан кейин сариқ ипак мато биан ёпишган соёбон арава кўринди. Узокдан катта чодирни эсаттан бу арава тўрт томонидан утиз-қирқ нафар сувори биан қуршаб олинган, тўт соёбон аравада Ибн Сино оти ҳаким эмас, бутун рўйи заминни тиз-чўктирган жаҳонгир сурон соани келарди!..

Ана, аравани қуршаб олган суворида аринқон кўринди. Олинда қора терга тушган кўк қонин арғумогини елдириб, ўша, Абу Шиақим ибн Шахвонийни Тегинболта кузатиб борган чўтир мушриф келарди. Мушрифнинг қорамтир чўтир юзи бўғриққан, кўзалари чакчайган, тўт бекаат олдидан катта йўлда амир аа-мўминининг эачиари эмас, ёвуз қароқчиари йиғилган эди!

Ниҳоят, аравани қуршаб олган сарбозлар тасир-тусур от суриб етиб келишди. Улар катта йўлни тўсиб турган навқарларга беш-ўн қадам етмай тўхташди. Шу захотиёқ олинда келатган чўтир мушриф узангига оёқларини тираб, эгар устини қаддини ростлади-ю, бўғиқ, таҳдидли овозда:

– Бекаат бети! – деб қичкирди. – Чарчаган отлар дарҳол аамаштирилсин! Қолганларига сув ва ён берилсин!

Чўтир мушриф сўзини тутатмаган ҳам эдинг, соёбон аравага ёпишган ипак мато гимираб, тун нук очилди-да, бошига қулоҳсимон кўк қалпоқча кийиб, устидан ошпоқ симобий салла ўраб олган бир кимса кўринди.

Узунчоқ хушсурут юзи иссиқдан бўғриққан, қалқини мош-туруч соқоли ўзига ярашган бу ула-донидо кимса кўзалари хушнуд чарақаб, теваарак-тевараф қилиқсиниб қаради, қаради-ю, тўсатдан:

Маллик уа-шароб! – деб қичкириб юборди.

Маллик уа-шароб негадир саросимага тушиб, Бе-каатига юзланди.

Ушш! Хулди ўзи! Абу Шиақим ибн Шахвоний!

Маллик уа-шароб! – хушнуд қичкирди аравада-ти кимса. – Офарин! Фақирдай ҳакими давронга шайхон чинққан шоири замон Маллик уа-шароб дунё турганга турсинлар!

Маллик уа-шароб Берунийнинг биқинига туртиб, Бекаатига қулади.

Мас! Бирт маст, муттаҳам!

Ибн Шахвоний кўлини кўтариб яна бир нарса келтириб бўлди, бироқ кимдир унинг оёғидан ушлаб олган, тортиб чамаси, кўлини кўтарганича соёбон тўтти ичига гумдон бўлди-ю, очилган туйнук қайта йилди.

Бир зум тиндан айрилиб, тунг бўлиб қолган оловон ороғида тик-тик қулати ва ғала-товур кўтариладиган ғала-товур Берунийни бошлаб келган пучук мушрифни хушига келтирди чоғи, у остида ер остидан отини чўтир мушриф томон ниқтади.

Жаноб мушриф! Уа офтоби оламнинг фармони сизга буюлган, бу аломаи даврон... Ибн Сино ҳазратининг каминаннинг тасаруфига топширайсиз! Қани ўшша фармони хумоюн?

Маллик – мушриф бошидаги кокилаи дубулағаси тўрт буқаланган зарҳал кохозни олиб ҳавода қолган, аёкин уни чўтир мушрифга топшириш ёрғини ўқигандан қийинчи шартта қинидан суғуриб: тўртот йўнали! – деб амр қилди.

Айбон! Бундай фармони олиндан фақирда ётган ёлор! – чўтир мушриф ҳам қийинчи шарт-

та қинидан сугурди. Мушрифлар билан баробар икки томондаги навқарлар ҳам қилич суғурдилар. Бир-бирларига ташландилар. Жанг ҳидини сезган аргумоқлар аччиқ кишнаб осмонга сагчиди, одамни ваҳший қийқириқ ва қилчларнинг шарақ шуги тутди.

– Бушат йўани!

– Ўзинг бўшат!

– Бос!

– Ур!

– Ур, ха, ур! Сур, ха, сур!

Шундан кейин нима бўлди – буни ҳеч ким билмай қолди. Катта йўа бўйидаги қирғин қанчалари тез бошланса, шунчалик тез туталди. Беруний, ҳатто хуштини йигиб ҳам ололмади.

У: «Тўхтан! Бу не қабохат? Ўртадаги пинҳон ақа-идрок билан ечмоқ даркор!» демокчи бўлди, ҳатто, ўзини отлар тагига ташлаб бўласа ҳам қирғинни тўхтатмоқчи эди. Лекин бунинг ўрнига негадир Малик уа-шаробни қучоқлаганича жойида қотиб қолди. Хушита келганида эса қирғин тутатан, тегинободлик чўтир мушриф Хатаибегимнинг пучук мушрифини чопиб ташлаган, унинг навқарларидан фақат бир нечтасигина омон қолган, улар ҳам узоқдаги адирлар томон лапанглаб қочиб кетмоқда эди.

Ўз рақибини чопиб ташлаган чўтир мушриф қонга ботган қиличчини қинита сояиб, осмонга чиган кўк қашқа аргумоғини катта йўлга буриб енидаги суворига Беруний билан Малик уа-шароб томон ишора қилиб бир нима деди. Шу захотиде бир нечта сувори от чоптириб келиб, Малик уа-шароб тармашипди, унинг оёқ-қўлларини боғлаб, яраи томон судраб кетишди.

Ҳамон қарахт бўлиб турган Беруний шундан хушита келди-ю, чўтир мушриф томон интилади.

Жаноб мушриф! Бу дарвеш – фақир бир шоир! Қизини славотиннинг фармони бор! Даҳасиздур у! Чўтир мушриф Берунийга қайрилиб ҳам қараман! Қон ҳиди ва жанг сурунидан қутуриб, ҳамон осмонга сагчиган қора аргумоғига қамчи уриб:

Келани! – деб хиривлади-да, отининг жиловини келди. Унинг орқасидан бошқалар ҳам тасир-тусур олгунлиди.

Беруний бекаат дарвозасига суянганича жойида қотиб қолди.

ЙИГИРМА ИККИНЧИ БОБ

I

Даруғи суёҳи содик чодирдан чиқиб кетган шайх қинидан кейин ҳачир етлакаб олган серсоқол бир навқаридан бошлаб келди. Шайх ғайритабиий бир келганида эди. У серсоқол кимсани чодирда қолдирди, қамқинани чодир ортидаги тепага бошлаб қочди, эннидаги чакмонини гиёҳлар устига ёзди, қинидан. Мен унинг сўзига мунтазир бўлиб, ёнига қочганим.

Шайх кўлаари юмук, узоқ хаёлга толиб ўтирди, қини ра...

Қинидондан дарак йўқми? – деб сўради.

Дарак йўқ, – дедим.

Қинидондан от-улов, озик-овқат келса... Исфандиш йўла олуرمىз... – деди шайх.

Қай қон! Қуни кеча Исфандондан амир Масуд қинлари келганини эшитиб, Ҳамдондан пинҳонга келиб чиққан шайх, бутун энди Исфандонга йўла бергани!

Исфандонда... қора ўлат кезиб юрган эмиш, – деди шайх. – Уйма-уй, кўчама-кўча, даҳама-даҳа қора ўлат кезиб юрган эмиш!..

Бошимга бир хум совуқ сув куйилгандай нужулимни қаттироқ босди.

– Қора ўлат кезиб юрган шаҳарга бориб, ўзини шамга урган капалак ҳолига тушмайлик, устоди, дедим.

Шайхнинг нигоҳида совуқ қаҳр, лабарида нояли табассум зоҳир бўлди.

– Бади, ўғлим! Исфаҳонда қора ўлат чарх урени Аҳли мардум бошига оғир мусибат тушсин, «Ҳақнинг даврон» номини олган фақир эсам, жон ширин бошимни олиб қочай! Бади, азизим!

Ўямамай сўзлаганимдан қаттиқ ўсаб бўлдим. Бир устига, шайхнинг Исфаҳонда қолган иниси Абд Махмуд ёдимга тушиб, қора терга тушдим. Сўз нишабини бошқа томонга буриш муродида шайхдан вабо ва қора ўлат янглиғ бади офатларини сабабини сўрадим.

– Сабабини ўлат хуруж қилган шаҳарнинг ўзига бориб аниқламоқ даркор, – деди шайх. – Ва лекин Букрот ҳаким, Жолинус, Абубакир ар-Розий вафоти табибаар, қадимий Рум, Қоҳира, Ҳинд ва Чин тараф чинарининг тубоҳлик беришича, жану жадааар сабаб Исфаҳондай тавжум шаҳарлар қамалда волаиб, очалик, яланғочлик хуруж қилган чоғларида инжянглиғ бади офатлар авж олғусидир. Уа муътабар аломатнинг китобларида зикр қилинишича, бунаҳ мусибатли кунларда ер қаъридаги барча инсу жини юзага чиқиб, ўлат ейишга тутунаду, ўлат ҳиди ва ўлат қонини уйма-уй ташийду. Биласен: касал берики, юкмайди, касал борки, кишидан кишига ўтади. Қора ўлат ҳам сиқон ва қадамунлар билан уйнади уйга ўтиб, ўлим судраб юрғувчи нуқс офатду. Аммо эмаски, Исфаҳон бошига тушган бу қора кунларни ўша махлуқаар бошлаб келган бўлсал!

Зарринруд дарёсининг чап соҳили ёдимга тушиб Шаҳристондан чиқиб, дарёдан ўтиш билан йўлни

тар дикҳси бошланади. Қинғир-қийшиқ кўчаар, қабил наироналар, бостирмадар, ғариб қарвон-тартилар, темирчинаар, чилангараар, тақачинаар, қиниғотозлар, эгарчи ва сангтарошлар, тобутсоюз ва инчоқчинаарнинг хароба дўконаари нигоҳим ланга келди. Назаримда, ҳамма ёқда мурдаар вазиб ётгандай, улар орасида дайди иглар, оч йилулар, сиқону қадамунлар изғиб юргандай банд, жисмин музааб кетди.

Билам, – деди шайх, – кўрққанга кўша кўри-вер, дейиладар. Гоҳо офат келтирувчи бошқа касал-ларнинг «набо» деб ваҳимага тушадиладар. Билам, шайх бу йўловчининг «Қора ўлат», дегани рост бўлса, унинг давоси ҳам мушкулдир. Бориб кўртанда аён бўлар! Аммо неки дори-дармон, неки доривор гиёҳ вада – ҳаммасини сандиқларга жойламоқ даркор, жисмин олиб кетмоқ даркор! Шокалон деган бу йўловчи сента ёрдам беради.

Бу йўловчи ким? Исфаҳонликми? – деб сўрадим. Бу саволимдан шайх ғалати ахволга тушди.

Ибн, бу йўловчи Исфаҳондан эмас, Бухорои тартидан, – деди шайх. – Камина тавалауд тошган ёрмондан. Ёрдалик чоғларимизда бир даҳдада бир-та йиғи ўйнаб катта бўлганмиз. Камина Бухородан қишлоқимдан кейин бу шўрайикнинг бошига ҳам кўп қишлоқлар тушибди. – Шайх шундай деб, ажаб бир сўз афтомасини сўзаб берди.

Афтомалик серсоқо йўловчининг зурриёти билан йиғида, амир Масуд саройига инъом қилиб юбо-ротан туркий санам ўртасидаги бу ишқ хантамаси йиғин нечулдир қаттиқ изтиробга солган эди.

Мен бу шўрайик йиғитни кўрмоғим даркор, – деди шайх. – Аббатга, кўрмоғим даркор!.. Ёшсан, билим, муқаббат жафоси бошинга тушмаган, билимбат жафосини тортмасен, бу фоний дунёга

Камина: «Бу не жафо экан, сўзаб беринг, устоди деб кулган эдим, шайх маънос бош чайкаб: «Йў, ишқ дostonини сўзаб бўлмас, – деди. – Бу дostonни ёзмок мумкин, назмга солиб куйламок мумкин, аммо уни бировга сўзаб бўлмас, кимки сўзлов қадрини ерга ураб, азизим!»

Шайх шундай деб, узок ўйга толди. Мен устоднинг маҳзун чехрасига қараб дилдан нелар хотганини, юрагига не дардлар борлигини ўйладим. Шайх ёшлигида бўй-баста келишган, бағоят хушурат йигит бўлган. Не-не санамлар унинг васли орасида оҳ чекиб ўтганаар. Журжон хокими Қобул исми Вушмагининг кизи Зарринабону шайхга шаҳардор орасидаги масофаларни ўлчаш усули ҳақида китоб ёзириш баҳонасида уни лутфан саройга таклиф этган. Шайх Зарринабону айтган рисолаи бағиш берган, бону эса рисола бу ёқда қолиб, шайхнинг ўзига мухаббат изҳор қилган. Рай хокимаси маънави Саида ҳам шу ахволга тушган. У шайхни маънавия⁴³ дардига мубтало бўлган ўғлини даволотини мағлабиди чакиртирган. Аммо шайхни кўриб, уни ошқ бўлиб қолган. Шайх ёши бир жойга борган бу маънавийнинг изҳори ишқидан зўр-базўр қочиб қутулган. Зотан, шайх аёла зотининг дардини ҳам кўнглини ҳам бағоят чуқур туйди. Мен бутун бундан беш-олти йил муқаддам «Ал-Қонун»нинг олтинчи жилди битилганда билдим. Бу жилдининг бир неча фаслаи⁴⁴ ожизаларнинг касаллари ва уларни даволашга бағишланган.

Шайх бу фасаларда аёлар жисми, уларнинг оидидаги энг қалтис касалликлар, ёмон шишлар, келтирилган ва кўрмаслик, фарзанд бўлиш ва бўлмагани сабаблари ҳақида, бу касалликларни даволаш нуқтари, алхусус, бу ишда жарроҳия усулларини кўрсатди.

⁴³ Моанихулия – асаб касаллиги.

⁴⁴ Фасла – боё маъносига.

Шундай шундай билимдонлик ва шундай нозик тафсилотлар билан баён қилганким, камина ўқиб оқ қолдим, токи бу фасани ёзмок учун оғир дардга ташланган неча-неча ожизаларни кўрмок ва уларни даволамок лозимдур. Боз устига, бу шундай дарди, дарога алайҳиссаом эшикдан кириб келмагунча аёла зоти табибга кўринмайди. Бир сафар Исфобода биланват бир савдогар ўз маҳбубини беҳуш қила туни яримдан ошганда олиб келгани ёдимда. Шайх бунини билгани учун бу ишни қатта одоб ва ибодат билан қилаар эди, шу боисдан кўплар унга пинҳона қўрқинат қилаар эди.

«Ал-Қонун» китобининг яна бир фасли – ошқлар ва жун ва уларнинг севаги алоқаларига бағишланган. Шайх бу нозик масалада ҳам ажиб зукколик ва тафсилот билан фикр юритганким, маҳбубларнинг табиати бу ийсин меҳр кўйишининг боисини камийиш ва шу фаслнинг ўқиганида англадим. Шайх ўқитгани, севагида руҳ билан вужудни бир-биридан ажратиб бўлмас, ошқ-маъшуклар висол онарида кетган муайиним бўмоқлари лозим, алхусус эр, токи табиб жисми шундай яраганки, уа майнаикка қўйилдур. Шайх бу нозик муаммоларни шундай кўрсатди ки ибодат билан баён этадики, унинг дил-табиати ва назокатига таҳсинлар ўқидим.

Шайх кингуз маҳзун ўйлар оғушида эди. У менинг сўзларимдан сезиб: «Мен уа шўрайкин, амир даволаш итлом қилиб юборилган уа бахтиқаро вақтин кўрмоғим лозим», – деб қаттиқ уф тортди. Мен шайхдан: «Уа шўрайкин танийсизми, деб сўрадим. «Йў, мен уа бечоранинг онасини танир экан деб шайх. Мен бошқа савол беришга журъат қилмадим».

Мен бошқиб, қош қорайганда чодирга қайтдик. Кейин намозидан кейин шайх чодирга шам ёқти-

риб, коғоз-қадам сўради. Мен шайхнинг кўнган назм ва наво ишқида эканини айтладим.

Шайх куй ва назм бобида қадам тебратишга оқиб қилса, танҳоликни кўнган тусаб қолади. Иам бобин да бир нарса ёзишга жаж қилганида эса билалди, шогирдларини йиғлади, ўзи айтиб туриб, уларга ёздиришни яхши кўради, аммо шеър ишқида ёнган чоғларида танҳоликка майа биладирди.

Бу сафар ҳам шундай бўлди. Мен шайхнинг хайа оғушида аста тебраниб, лаблари пичираб ўтиртанини кўрдим-да, унинг хаёлини хуркитишдан ийманиб, бир чеккага жой солиб ётиб олдим.

Қаттиқ уйкута кетибмен, бир маҳал кулоғимга ҳазин бир овоз киргандай бўлди. Кимдир юракни эзиб, сув қилиб юборувчи бир товушда ноа қилар, даров ҳасратларини айтиб йиғлар эди. Уйвониб кетдим.

Шайх чодирнинг тўрида бошини ҳам қилиб, ўн ясаган гижжада мунгли бир куйни чалиб ўтирарди. Унинг ёнида Шокалон деган боғли серсон мунсафид болишга ёнбошлаб ётарди. Ёниб бўлиб тан шам шуъласида шайхнинг мижжаарида ён томчилари симоб заррааридай миятираб турарди. Биладим – шайх ҳозир чодирда эмас, хаёдан ўзи чалаётган ҳазин куй қанотларида бошқа бир оламда парвоз қилиб юрибди.

Куй тинди.

Шайх мижжааридаги ёш томчиларини кифон билан артиб, ҳамшаҳарига қараб жимаилди.

– Қариганда кўнган бўш бўлиб қолар экан кўнган Шокалон!

– Айб қарилликда эмас, асли кишини йиғлатадиган куй бўлибди, – деди Шокалон, – биттан байтнинг ҳам юракни тилка-пора қилади, бастааатан куйини ҳам. Яна бир ўқи, Абу Аали..

Шайх бир хўрсиниб олдиди, кўзларини юмди, секин ўқиди:

– Яна мода она юрт доғи, бу дарднинг борми давоси, қизм боғидан афзалдир она юртингизни саҳроси. Қизилма тўтиш қизилма агар бир кун гузар этсам, Мусофир хирқасин ташлаб диёрим есашга етсам.

Қайҳот! – деди шайх бошини сарак-сарак қилди. Мусофир бўлмай, мусулмон бўлмас, деганлари қизилма, жуҳолик не, туғилган юртидан айрилиб мусофир бўлмоқ не, фақирдан сўр, Шокалон! Кўнганни бир дақиқа юмсам... нигоҳим олдига Афшона юртарин кеади, болаликда чўмилган ариқлар ва буаллар кеади. Кўзим уйкута кетса... Бухоро ётларин, жуғи Мулисн даҳаси тушимга кирди. Ёнаниб кетиб тонг отгунча тўлғаниб чиқамен...

Абу Аали Абу Аали! – деди Шокалон уф тортиб. Афшона ҳам, Бухоро ҳам сен билган Афшона-ю ва билган Бухоро эмас!..

Не чора? – деди шайх, – не чора, Шокалон! Сеннинг сўзингизда инонмай иложим йўқ. Аммо... не қилганим, кўнганни бир он юмсам, нигоҳим олдига қизилма чолларим кеади. Ўша боғлар, ўша қир-қизилма сулар эсимга тушади. Қариган чоғимда бир кўрсам, Афшона боғларини бир кезсам, Бухоро кўчаларидан бир ўтсам, падарим қабрини бир анфот қилсам, шундан бошқа тилагим йўқ, Шокалон!..

Нингомо, тилагинг қабул бўлғай, Абу Аали! – деди Шокалон.

Майман, – деди шайх, – сен ётиб дамнингни ол, кўнган уйкум қочди, дадага чиқиб, бир айланиб кетсин..

Шайх шималарни ўчириб чодирдан чиқди. Эрта-кўнгандан кеади, диган юлкал етиб кеади. Биз кўнган тарк этиб, Исфаҳон томон йўл олдик.

(Абу Убайд ал-Жузжоний хотираларидан)

II

Сипоҳсолор⁴⁵ Абу Тоҳир тонг чоғи от чоптириб келганида бутун сарой оёққа турган, ҳовалидаги тошфонуслар, қандиллардаги шамлар ёқилган, қиличларини шарақ-шуруқ қилган навқарлар ранглари қув ўчган ҳарам бекалари, тасбеҳ ўтириб уламолар ва яна алақандай қора кўлагалар у ёндан-бу ёққа изғиб юрар, шам шуласи ёритолмаган ғира-шира бурчақлардан: «Симоб! Симоб! – дедди шивир-шивир овозлар эшитиларди. – Бухоро сани ми амирнинг қулоғига симоб куймиш!»

Иккинчи ошёнадаги саломхонада, табиблар бўла керак, узун оқ яқтакли уч-тўрт одам қақшаб-қатти раб турар, тўрдаги шабистон эшити берк, ичкаридан секин инграган бўғиқ овоз эшитиларди.

Саломхонага шитоб билан кириб келган Абу Тоҳир шитоб билан юриб бориб эшикни очди. Ичкаридан келатган бўғиқ нола эшик очилганда каттиқроқ эшитилди-ю, эшик ёпилиши билан сўнги келтирган, Ҳиндистон чакалакзорларида қутурган йўбарслар билан яккама-якка олишган амир Масуд, бошини зарбоф тўннинг этагига ўраб, сўнги юмааб ётар, унинг аламли инграши уакан чорбурчак хонанинг куббасимон шифтида акс салб бериб совуқ ингради. Амирнинг тепасида кўркулдан кўлидаги косаси дир-дир титраган нотаниш бир табиб билан рангиди ранг қолмаган эшик оғаси турарди. Абу Тоҳир тез юриб бориб амирнинг ёнига титиб бўкди.

– Валинъмат.

Амир тузоққа тушган қушдай питир-питир ва аниб, зарбоф тўни этагидан бошини соқит қилди.

⁴⁵ Сипоҳсолор – бош кўмондон.

Қушдан отилишини кўзаридай қийғос кўзалари қонга-қонга, ёноқлари бўртиб чиққан чўндай қоп-қора ва алақандай кўкариб кетган.

Абу Тоҳир! – деди амир Масуд, тўсатдан кўзаларини ўт чиқариб. – Уа маккор саҳронишин Аалитетин шайхон бузрукворим учун каминадан ўч олоққа келди қанабодди! Инъом этган фоҳишаси симоб куйи қулоғини, симоб!.. Қани фаришта ниқобидаги ёлғузлар? – деди амир, қонгалашган кўзларини ёни оғасига қадаб.

Ёни оғаси икки бўкилиб таъзим қилди.

Уа жодутар ақлидан озмиш, амира қалон!

Ақалдан озган бўлса... тирикайин гўрга тикмоқ эгани уа бусуланини! Ҳмм... – Амир яна қулоғини чангалади ю, юзгубан тушиб боши билан ер сузишга даришди.

Абу Тоҳир бестоқат бўлиб:

Нинолорло, шифо топасиз, валинъмат! – деб титиб келди, Ҳақир амиримга ажаб бир хабар топиб келди! Тобаристон дарвозасининг дарвозабони... амирини қилимида уч нафар номалъум кимсаларни келтирди.

Номалъум кимсалар? Мен ажадан сўзасам, мен номалъум кимсадан сўзайсен!..

Амир қалон! – деди Абу Тоҳир зорланиб. – Сў-ранинг бериш-сини эшитинг. Бу дарвешларнинг бери ўзини... Ҳазрат Ибн Сино деб атамиш!..

Ҳазрат Ибн Сино?

Валинъмат шундай!

У. Иртташ Элам! Валинъмат падари бузрук-ворини буни баробар олтин ваъда қилганида ҳам ёнидан бош тортиб, қочиб юрган хазрат Ибн Сино эгани дарвеш киёфасида ўз оёғи билан юриб келди! – Амир, қонгалашган қисик кўзларини дўқ қилиб, бошини акилатди, акилатганда бир он

тинчигтан өфрик кайта хуруж килди чоги, кувачи
рини шап ушлаб:

– Ибн Сино бӯраса қайда? – деб интрлади. – Овони
кеа уни дарҳол! Ё, ҳаамоқ! Шояд бу ҳақими ҳоҷа
сабаб ўзининг берган бу дарди бедавоии ўзини доф
қилсанг!

Абу Тоҳир апи-тапи ўриндан туриб, ташқарини
отинди.

Бу пайт Ибн Сино билан Абу Убайд сарфнамаларни боғ томонидати ҳовлида, бир маҳаллар ҳавзи кенгаириш ва номини олган мармар ҳовуз бўйида ўтиришлар билан вақт ўтказиб, Хали кун чикмаган, бироқ ҳовлидаги чинор гиёҳлари

Ҳали кун чиқмаган, бироқ ҳовадига чинор ва дадар нафис доваранг шўълага чулғанган, офтобнинг соғинган кушларнинг куйи авжига чиққан. Тонг овози кир тиеҳларининг сав тахир, ўтқир ҳидларини уффурадди. Касрдандир яқиндан қилмч-қилмчларнинг шарақ-шурғи, «Ҳаҳ, ур! Ҳаҳ, чоң!» дегун бўғиқ хитоблар эшитилар, афтидан, сарой ортида ҳовадига сарбозлар машқ қилишмоқда эди.

Ибн Сино ғавлати бир ҳолатда эди.

У кеча намози асрда Абу Убайд ва Шократ
бинан бирга Табаристон дарвозасига етиб кел-
нида кималиғини ошкор қилмоқчи эмас эди. У
шерикари бинан дарвеш қиёфасида дарвозани
ўтиб, шаҳарни даҳама-даҳа, кўчама-кўча алла-
чиқмоқчи, қора ўлат тўғрисидаги мулҳиш гапар-
нинг рост-ёғоналиғини сўраб-суриштирмоқчи
шунга қараб бирор талбир кўрмоқчи эди. Кейин
ҳовлисига ўтиб, ииниси Абу Маҳмуддан хабар ола-
ниятида эди. Унинг ҳовлиси саройдан йироқ эди.
Заринруд дарёсининг маширик томонида, Ша-
тон масжидининг ортидаги Куйи Гунбаз даҳони
сердарахт серсоя, осойиштагина бир кўчада.

Бухорога ўхшаш Исфаҳоннинг ҳам ун...

бу дарвозасида илгариси дарвозабон бўлганида Абду Сино» деган калиманинг ўзи кифо қиларди, «ерин, амир Масуд тайинлаган янги дарвозабон» — «Абду Сино» деган номни эшитганларида ҳам «дарвозабонни бузишмади, ё ишонишмади, ё ишониш» ҳам парво қилишмай, кечаси билан ушлаб «қирғилди, ғиқат тонг чоғи оғиз-бурнини қора мато билан боғлаб олган бир сардор бориб, уларни отта қирғилдиб оlib кетди.

Шавар ҳақи уйқудами ё барча мардуми мўмин
он тараф атганим, қалъа узра қандайдир совуқ су-
вонет қоним эди. Гира-шира кўчада, чорраҳада,
қандарда қандайдир қора сояда, йўқ, соя эмас,
он тараф юрган сарбозлар кўзга чалинади... Ҳа,
он ёнино индишмади, устларига қора либос ки-
яди, онан бурунларини қора мато билан ўраб олган
қандар, қўларига паншаҳа, кўчама-кўча ўлиқ
қандар юртишарди...

Ғарр дәрә соҳилдәти тузәрлар, тор кучалар, халық муһимлар бұсағасида чўзилиб ёткан мурудларни тәһрир қилган тегиләндәк тегилб кўришлар, сўнг кўла-қилган тегиләндәк ерда чўзилиб ёткан мурудлар тегиләндәк тегиләндәк санчиб, дәст кўтаришларди-ю, тегиләндәк кесәлгән аравата отишларди.

Интеграционги кўчаларда ўлик йиғиб юрган қора
жондор, ақинқаса, Пули Шахристон кўпригидан
ошади. Носити жаҳон мандонига ақинашганларида
қайрилиб кетган.

Шокадон айттан машъум гаплаар рост

Бирок, юраги тинимсиз зирқираб, бир-икки
дама тўхтамоқчи бўлди. Бирок, уларни бошлаб
ётибди сирдор, камчи ўқтадиб тўхташни қатъий
бу йўлди.

Ишонч жоҳон майдонидан ўтишлари билан ўнг
индорнинг у юзиди «Хисор» кутубхонасининг
индорлари кўзга чалинди.

Суюкаи маскани! Сўнгги йилларда руҳига сифи кўнглига тасамми бериб келган бирдан-бир оромотиди Аммомадар, шовираар, тоғиби илмаар қарортоҳиди! Ибн Синонинг ўз ховлиси ҳам кутубхонага яқин Куйи Гунбаз даҳаси кутубхона ортидаги тузардан бошланади. Лекин бу не? Кутубхонанинг банди тилакори гумбази ўтирилиб тушган, атрофдаги дўжон ва растадаарга ўт кетган бўлса керак, уларни култепага айланган эди!

Ибн Сино юраги қаттиқ сиқилиб, отининг боши ни беихтиёр ўнгга буруди, бироқ олдинда кетадиган сардор яна қаҳр билан бурилайб: «Оркамдан қомати деб ишора қилди... яна озгина юрса ховли-жойини ёру биродарларини кўради, иниси Абу Маҳмуд тирикми, йўқми бохабар бўларди. Не чора? Кўрамади. Билмади!»

Мана энди, кўнгли хуфтон сарой ховлисида, мармар сарҳовуз соҳибадаги мармар супада ўтирилиб Рўпарадаги икки ошёналик ҳаворанг мармар сарой мовий осмондан тиниқ ярқирайди, боғда булбуллар сайрайди, дада гиёҳлари нозик атир уффуради, нисик нон ва қовурилган гўшт хилди димоққа тун тун уради, гўё шаҳарда на қора ўлат бор, на оқланг яланғочлик!

Ибн Сино ичида аччиқ қулимсираб, кўзини юмди. Ҳа, нечун бунга ажабланасен, Абу Али? Ўзинг билган Шамсуддава даврида ҳам, бу шаҳарда нини йиллар ҳокимлик қилган Алоуддава чоғларида ҳам шу аҳвол эмасмиди? Мана шу баянд деворини ўсти томонида биров оч бўлса, биров тўқ, бировнинг ўсти бут бўлса, биров яланғоч эмасмиди? Бу томонда эса мана шу сарҳовуз ўртасидаги ана у гумбазида шийпон тагида ҳар оқшом мисли кўрилмаган бини жамшилдаар бўларди. Бу ерга барча арқони ҳар ва арқони давлат йиғилар, тиник, хушбўй ширар, фавворалардан оққан сувдай оқар, энг машхури

ини ва диндорлардаар ўлатириш аҳлининг кўнглини қароар, роҳи-тоҳида эса ховузнинг у чеккасидаги яқин балғига ҳарир парда тутилайб, унга ёш, гўзал келинлар тиккиф қилинар, улар ярим-яланғоч бўлайб рўзга тушиншар эди...

Қадиқонда-чи? Алоуддавадан авва Шамсуддава ҳокимлик қилган чоғларда-чи?

Бир кун сов бўлса, ўн кун хаста, бир кун хушёр бўлса, ўн кун сармаст – Шамсуддава мешдай қорини майта тўлағазиб, теба-тескари ишлар қилар, жаббушта келган чоғларида ўзини улу саркарда деб ҳис этиар, фақат кўшни шаҳар ва кўшни давлатлар эмас, машриқда султон Ғазнавий, мағрибда Ғалатча афғот элиш ҳақида ақл бовар қилмас режалар туларди. Саройга йиғилган аъён бўёналар эса кўнглида анимо-лим қадах маст-вааст ҳокимга қавал елмолаар ўқишар, ўзини амир ала-мўминин, афғотин сарҳонинин султон Ғазнавийни калака қилишарди, уни бирда фотиҳи музаффар дейишарди, бирда бўлуси амир ала-мусалимин, деб айюҳаннос қилишарди...

Ибн Шуҳрат орузида ёнган теба ҳоким эса бу ҳокимлардан баттар шишар, шу он, шу дақиқа кўнли тортинишга чоғланарди. Ҳа, у тунги базми қилинларда жўшиб жунбишга кеалар, эртадаб эса яқинда қоринини чангаллаб, дол-фарёд чекар, кўнли «фотиҳи музаффар» эртадаб кучада еган рўзга тиришиб, натижа тўла кўзалари билан Ибн Синонинг кўзларига мўлтираб қарарди. Уни бирда қарарди, деса бирда «тақсири олам», деб чақираар, кўнли афғотинини тарки вожиб қилмасди. Ибн Сино эса сарбоби ёшаник, адолатли шоҳ ҳақидаги кўнгли-ни афғот орузини рўёбга чиқариш истиаги билан кўнли Ғалатча душманидан кўнлидаи новош бўлайб, кўзларини афғотини ётган «фотиҳи музаффар»ни инсофай

ва диёнатли ҳокимга «айлантириш»га тутишарди. Шу ниятда теба ҳокимга ҳар куни ҳуқна қилар, оғзига дору қуйса, суялган миясига эзгу истаклар, адолатли шохлар ҳақидаги эртак ва ривоятлар, буюк ааломаларнинг буюк орзуларини «қуйиш»га тутишарди. Шунда яна бир ажаб ҳол содир бўлар, Ибн Сино дорударидан енгил тортган тўдакларда, теба ҳоким унинг эзгу ўйларини, етимларвар, то допарвар шохлар ҳақидаги эртак ва ривоятларини жон қулоғи билан эшитарди. «Ҳазратим»нинг ҳар бир сўзини маъқуларди, ногаҳон ёпишган бу беда во дарддан даво топса, иншоома, ўзи ҳам шундай эзгу ишлар қилишга қасам ичарди. Ибн Сино во яна сабаби ёшлик, оққўнглилик, мешқорин Шам суддаваланинг берган ватъалари, ичган қасамларини опша-осон инонардди. Инонгани учун ҳам унга инор бўлишга розимик берган, кейин вазирлик мансабига суяниб, девони лашкарга ажратилган туларини девони даваат ихтиёрига ўтказган, кўшин сонини камайтириб, мадрасада, карвонсаройлар кўрини ариқлар қазиб, дашти биёбонларга сув чиқариш режаларини тузган эди. Лекин, э воҳ! Унинг режалари амирлар қиличинини қинидан чиқарган, инсоф юз тутган «одил шох» эса... қорнидаги олрик, то пасайиб, кечалари кўзига кўринган Азроил ааллар саом даф бўлиши билан ҳазрат Ибн Синога берган ватъалари ҳам ёдидан чиқарди! Ватъалар ўрнига Ҳамадон боғидаги худди мана шундай тумбани шийпон тагида яна илгариги базми жамшилар бошланар, яна май ва шароб фавворалардан овозлар сувдай оқар, яна созанда ва хонандаларнинг кўн ва кўшиқлари осмони фалакка кўтарилар, яна бурон тилай ҳамду саноалар ўқилиб, кечатгина итга ютган итдай инграб ётган «одлий шох» яна жаҳонни то чўктириш орузи билан ёнар эди! Бу ҳол неча марта такрорланди! Э воҳ, фақат амир Шамсуддаваланинг пуч орзулари эмас, Ибн Синонинг маърифат ва

зауали ҳақидаги орзулари ҳам – ҳамма-ҳаммаси юз хаба бўлиб чиқди!

Ибн Синонинг хаёлини:

Ҳазратим? – деган овоз бўлди.

Қонушнинг олдида сипоҳсолор Абу Тоҳир қўла қо-
лштириб турарди.

Морҳамат! Амири калон аутфан кўрмоқ истай-
дир сизни! – Абу Тоҳир Абу Убайдининг эгидидаги
берок жандасига шубҳа билан қараб қўйди. Бунни
тайинлаган Ибн Сино:

Бу илтиг шогирдим бўлаур, – деди. – Камината
ғарам берур. Йўла бошланг, жаноби сардор!

Ҳанси кошонанинг беҳисоб шамалар зўрға ёритан
зор ва улуғ йўлақлари кимсасиз эди. Икки ёнда саф
тортиш икки тавақали беҳисоб ўймакор эшиқлар
бор, мармар зиналардаги тиламлар йиғиштириб
яшилган, йўлак шипшийдан ва кўримсиз эди.

Ниянчи қаватдаги улкан саломхонанинг бур-
чига бир гурӯҳ оқ жуббали уламоалар гўж бўлиб
тортиш, уларнинг кўзаларида кўркүв ва ташвиш
зо эрдди.

Абу Тоҳир билан кириб кеалган икки дарвешни
тарғалда улар «гур» этиб, бир кўзғалиб олишди-ю,
яна яна бўлиб қолишди. Ўртага чўккан жимликда:
«Ибн Сино дарвеш киёфасида? Вой тавба! Қай
ёни Ибн Сино?» – деган шивир-шивир овозлар
шогалди.

Абу Тоҳир икки тавақали нақшинкор эшикни
ғарам бериб, Ибн Сино билан Абу Убайлгга йўла берди.
Ширин ва деворлари нозик пуштиранг кошпаалар
ғарам шипшийданган кент, бироқ алақандай файз-
ли яна ғарам-шира эди.

Ибн Абу Тоҳир кирганда тилам устида юмалаб
ёган амир Масуд бир маҳаллар Шамсуддавала,
ғарам Амоуллавага ўтирган сержио олтин курсида
ётирар, у унг қулоғини маҳкам ушлаб олган, кўзла-

ри юмук, кўкимтир кенг юзида чексиз бир изтироф муҳралиган эди.

Амир, Абу Тоҳирнинг «Валинеъмат!» деб шинирлаганини эшитиб, кўзини очди-ю, эшикда тавъни бажо келтириб турган икки қаландарга узок қардалиб қолди. Унинг кўкимтир юзидagi изтироф таажжуб билан, таажжуб шубҳа билан алмашди.

– Ҳазрат Ибн Сино?... ўзини Ибн Сино деб даъво қилгон ким?

– Фақир, даваатпаноҳ!

– Во ажабо! – деди амир. – Сен ўша... ҳақнинг даврон Ибн Сино бўласанг... у амир ад-мўминин эъчи юборганида нечун яшириндинг? Нечун менин мушрифарим борганда Ҳамдони тарк этиб, бон олаиб қочдинг? Нечун қочдинг, нечун энди ўз оёғин билан юриб келдинг?

Ибн Синонинг лабларига билинар-билинимас та бассум югурди.

– Агар амири калон каминадан норози бўласанг, Исфахонни дарҳол тарк этишга ҳозирмен, даваат паноҳ!

– Йўк-йўк! Мен таширфинг сабабини сўрагани ҳоло!

Ибн Сино чуқур хўрсиниб, бошини пастроқ эгди.

– Амири калон! Каминани Исфахонга олаиб келгани бирдан-бир сабаб – вабодур!

– Вабо?

– Мавзур кўрасиз, амирим, вабоми ё кавсусми? Ҳозир бир нарса дейишга ожизмен. Ва лекин, шундан да уйма-уй қора ўлат кезиб юрмиш, деган машҳур хабар қулоғимга етиб борди. Бу машъум хабар...

– Шаҳарда қора ўлат кезиб юрган бўлса... инчунин, ҳукми Алаох шу эрур! – деди амир, деди ва тўсатдан юзи қаттиқ бўжмайиб, ўнг қулоғини чанга тамаб олди.

⁴⁰ Кавсус – тиф.

Симо! Маккор Аалтегин юборган жолутар сини қўйиш қулоғимга. Симо!

Маккор Аалтегин юборган жолутар? – Ибн Сино янгида қўтарилиган ғалаённи зўрға босиб, тахтта янналашди.

Симо? Қандай симо?

Уа фририбгар Аалтегин...

Алида оғриқдан сўзланг, амирим! Бетўхтов оғриқини ё?

Йўк-йўк... дам оғриб, дам тўхтайдур. Бигиз аввалдан безиллаб оғрийдур!

Тўхташда-чи? Дарҳол тўхтайдурми ё оғриқ динон этилдурми?

Дарҳол тўхтайдур, дарҳол! Мана, тўхтади, Аалтегин шукур, тўхтади... Йўк-йўк, тагин бошланди. Мингга ўтди. Қулоқ пардамни тешиб миёмага ўтди! Шайбининг ўзи эмас, оғу кўпилаган симо бу, оғу! Э, инчунин Утаи! Ёзуғим не менинг, ёзуғим?

А, қаттол! Бераҳм-бешафқат қаттол! Сен келтирган бу қатлау қирғин, бу очлик-яланғочлик, бу оғриқ ёзуғинг эмасми, дажжол?

Ибн Сино бўғзига келган аламини зўрға ичига қилди.

Камини уа канизни кўрмоғим даркор, – деди. Уа камин...

Кўрмоғи даркор! Субҳонола! Аввал бу азобдан келтир мени! Агар чиндан ўша ҳақими даврон... Ҳазрат Ибн Сино бўласанг, бу баалои ногаҳонийдан келтир амин! Кейин... керак десанг, ҳасмингга ола ё жолутарини!

Каминингиз тўқ бўласин, қулоғингизни даволай-ё амирим. Аммо... даволашдан аввал сизга бир сўз бор...

Амин давола, сўнгра айтасен арзингини!

Бир қилинг, амири калон! Арзим шулки, инчунин дарнозалари дарҳол очилмоғи даркор. Бу қилин оғриқ олғишда қолган шўрлик аҳли мардум

кир-адирларга чиқиб, баҳор гиёҳларидан баҳраманд бўлмоғи лозим. Шу бўлун барча жарчин ва барча табибларни саройга йиғмоқ жониди фақир доривор гиёҳлар номини айтиб берамен. Жарчинлар ва табиблар жар солиб, бу гиёҳларни мардумни муминга айтмоқлари лозим! Гузарларда дошқозонлар кўрдирмоқ даркор. Доривор гиёҳларни қайнатиб, сувини уйма-уй улашмоқ лозим. Билъакс барча ақдан мўмин қиришиб кетур, амири қалон!

— Э халмоқ! — амир кўлини қулоғидан олиб, қонга лаштан кўзарини Абу Тохирга қадади. — Сен... қан тўрдан топиб келдинг, бу теба дарвешни? — деди у, қаттироқ босиб, лекин бир дақиқа тинган оғрини қайта хуруж қилди чамаси, курсидан секин оқибришиб тушиб, ердати тиламга юзгубан ётиб олди. Ҳакими ҳозик Ибн Сино эмас, маккор бир шайтон бу! Билъакс... неки арзи бўласа, аввал даволаб, кейин айтса ўлаурму бу хунрез?

— Ҳозир даволаймен, амирим, ҳозир... фақат фақирнинг шартини ёдингизда бўласини! — Ибн Сино шундай деди-да, Абу Тохирга юзланди. — Учинчи шеригим қайда? Дарҳол топинг уни! Туяда доридармон солинган сандиқлар бор. Фармон беринг Дарҳол келтирсинаар!..

— Дарҳол! — деди амир интраб. — Дарҳол!

Абу Тохир апила-тапила юриб хонадан чиқди, Ибн Сино оёқ узида юриб, Абу Убайднинг ёнига боғлиқ — Сен ховалга тушиб, қизил сандиқни оч!..

Абу Убайд унинг сўзини эшитишга сабри етмай — Устода! — деб шивиради. — Устода! Чиндан амининг қулоғига симоб қуйилганму?

Ибн Сино кафтини оғзига қўйди.

— Йўқ, чамаси, қулоғи йиринглаб, кўрт тушган

Абу Убайднинг кўзаридати кўркүв ваҳимига айланди.

— Кўрт?

Ҳам! — интради амир. — Қайдасен, ҳакими қоним? Дарф қил бу балои офатни! Бўйинг баробар лезин берамен, оатини!

Ибн Сино амирга жавоб бермай, Абу Убайдга қаради.

Қонга сандиқни очсанг, кўк шишада миср ёлғонининг ширасини кўрасен. Унинг ёнидаги ёнра қалтада янчилган куст, сариқ халтада назли жан бор. Тўхта! Нафармон шишада ковуа уруғининг қайнатмаси ҳам бор. Чопиб тушиб, ҳаммасини келтир!

Дарҳол! — деди амир, боши билан ер сузиб. — Ўйини борми? Саройдон? Дарҳол келтир доруларни, сарайда!

III

Амир Масуд уйқудан уйғонса ҳам қимир этишга ҳарорат қўлишда узок ётди. У қаттиқ ухлаган бўлса керак, ортоб машриқдан мағрибга кўчган, хил-хилдорнинг кунгай томонини қоплаган шерозий тиллалар, фақат тилам эмас, бўлун хона — нозик ва қорал қошинлар билан зийнатланган шифт, шифтнинг жимжимадор биллаур қандил, қандилга қўйилган шамдонлар, деворларга осилган қилгич ва қилгичлар — ҳаммаси тўё қонга бўялгандай тиник ва қонли рангга кирган эди.

Амининг қулоғига қадалган санчиқ тақа-тақ қўнғир, қалби равшан, хорғин жисми ажиб бир эҳтиш ва фароватда эди. У кўпдан бери вужудидида қонли роҳат-фароват сезмаган, фақат болалик қарнига, кечалари суюкани аммаси Хатгабегимнинг қулоғида ётиб, унинг майин сийнасини ўйнаб қўлланган маъсум болалик чоғларидатгина шунга қўнғир вақит бир ҳолатда бўларди, холос.

«Е, карим! Бу кўрсатганингга минг қатга шукўри! Осий бандангдан ўз иноятингга дариг тутмадинг! Ёмонлар йўлаган баови офатни ўзинг даф этдинг!»

Ҳа, кечаси қулоқ-миясига ништардай салгинган оғриқдан уйғониб кетганида, амир бу фоний дунё билан видолашиш онари келди, деб ўйлаган эди йўқ, Алаҳнинг меҳри қарамига қарангки, Нон Сино тимсолида бу ҳақими баотардонни етказди! Бу ҳақими ҳозик сафро рангла уч-тўрт томчи маҳкам томизиб, майиздеккина бир нарсани ичирди ҳамки, амир кўзи уйқуга кетганини ўзи ҳан биламай қолди... Мана, энди, толиққан вужудини фаоти ором, ҳаёли офтобдай мунаввар, осуда хавватхонада ёлғиз ётибди.

Ажаб савдо! Наҳот, этнига қулоқ жанда, бошга эски қулоқ кийиб олган бу кекса қаландар чиндан ҳам ҳақими даврон атамиш ҳазрат Йбн Сино бўлса?.. Агар чиндан ҳам ўшпа Йбн Сино бўлса, нечун дарвеш кийимида келди? Нечун эрмининг ахтиёрим билан келишимга сабаб – шаҳарда урма-уй кезиб юрган қора ўлат демалими бу дарвеш? Вабоми – кавсусми, хулмас кадом, аҳли мардумнинг бошига тушган баови офат сабаб раҳи қилиб келдим, демалими у? Ҳа, шундай деди! Шаҳарда барча жарчи, барча табибларни чақирмоқ, кере деди. Доривор гиёҳларим бор, даҳа-дахларга дони қозоналар ўрнатмоқ лозим, бу доривор гиёҳларни қайнатиб, аҳли мўминга улашмоқ даркор, деди. Шаҳар дарвозаварини очиб, мардуми мўминини ва адираарга чиқармоқ лозим, токи мен айтган доривор гиёҳларни териб есиндар, деди.

Вабо! Қора ўлат!

Мана, бир ойдан ошдики, бу баови азимдан аминнинг ўзи ҳам қаттиқ васвасада. У сарой дарвозаварини тақа-тақ ёлтирган. Одам боласи у ёқда турган пашша ҳам қиролмайди. Лекин пашша қиролмай ҳам бир-биридан совуқ хабарлар қулоғига етиб кел

ганда, Улма-уй кезиб юрган қора ўлат тўғрисида, қаландар ит, мушук ва, ҳатто, қадамшларни ея билмагани йўқсимлар тўғрисидаги муҳдиш мишмишлар аминни ҳам ваҳимага солмоқда, кечалари сарайга ўрлаган ўлиқлар, жулдур чопон гадовлар, қорув тиламчилар тушларига кириб, оромини қулатишади. Шу боисдан ҳам доврўғи оламга кетган бу аламонинг замонининг ўз оёғи билан кириб келганини бўлади. Яхши бўлди-ю, бироқ унинг келиши билан бошқа бир роғат нозик ва роғат қалтис муаммо пайдо. Агар дарвеш қиёфасидаги бу кимса чиндан ҳам ўшпа ҳақими даврон Йбн Сино бўлса, амир даркор, шу бутуноҳ дорус-саатанатга, падари бағаворнинг хузурига жўнатмоғи лозим! Чунки агар Йбн Сино Исфахонга, амир Масуд саройига кириб буюргани тўғрисидаги бу хабар Ҳазнаи ҳасинага етиб борса, давосиз дард оташида қоранд ётган валинеъмати не дейди? Усиз ҳам ўз қалбидан бундан бўлган фарзандидан ҳадиксираб, ит, мушук тахтдан мосуво қилиш ниятида юрган бу қар қалғинини яланғочамасмикин? Яланғоч-данди ёси! Бу хабар овоза бўлмаслиги даркор, уни қалбим, кавсус, танийдиган одамлар кўрмаслиги даркор! Агар лозим бўлса бошқа табиб ва жарчилар қорандишлар, дошқозоналарда доривор гиёҳларни қайнатиб, фуқарога улашсинлар, Йбн Сино эса... Ҳа, энди нечун ким кўрмаслиги маъқуд, саройда тургани нечун ким билмаслиги даркор!

Амир шу тўхтаб келди-ю, ёстиғи остидан қалбидан олаб шақиллатди. Эшик офаси йўқ бўлса керек, Абду Тоҳир кириб, аминнинг қаршисида қоранди, буқаркан:

Аминга шукўри! – деб қуламсиради у. – Ранг-рў-нинг амин, амираи бузруквор!

Амин қоронгини уйиб:

Амин! Дорини қиёфасидаги табиб қайда! – деб

– Табиб... Ижозатингиз биан ҳамадонлик жол гарни кўргани кетди, валинеъмат.

– Ҳмм... – амир, парку ёстиқларини кўлтнн тортиб, оёқларини кўрпачага узатди. У ҳам оти га ўхшаб, энг яқин надиқларига оёқ уқалатини яхши кўради.

Бунн бианган Абу Тоҳир беихтиёр амирини оёқ томонига сияжиди. Лекин шу пайт эшик берунг очилди-ю, эшик оғаси кириб, таъзим қилди:

– Бир қошиқ қонимдан кечгайсиз, амирим, дон сувор!

– Қайдан?

– Дорус-саатанатдан, амира қалон! Уа меҳри дор Хатаибегимдан мактуб келтирмиш!

Амир шитоб биан ўрнидан турди-да, тўрага йўбарс териси биан қопланган нақшпнкор юр сита бориб ўтирди.

– Ижозат эт, кирсин!

Эшик оғаси чиқиши биан бўсағада бошпада дон суворлар нишони қадалган кундуз тепақ, эгнн қалин жул чакмон, белини кумуш камаб биан боғлаб олган, кўзлари уйқусизликдан қонтолди. Бир навқар кириб, пойгакка тиз чўкли-да, дон демай қамчисининг дастасини бурашга киришди.

– Мактуб!

Дивсувор ҳамон индамай қамчисининг дон сини бурар эди. Тўсатдан, дастанинг бош томон ажралиб, қолган қисмида интичка қавак кўрнн ди. Дивсувор қавақдан найча қилиб ўралган бир қогозни олиб амир ўтирган курси томон эмал кела бошлади.

– Қимҳоб тўн!

Амир қалтироқ кўзлари биан найсимои минг ни ёзиб, ўқишга киришди. Унинг қийос кўзлари қогоз сатҳидаги чумоли изи янглиғ майда сатрлар устида югураётган, ҳаяжондан бўғриққан қорини

ини таажжуб аломати зоҳир бўлди, таажжуб ҳайрат биан амаллади-ю:

«Увоқономо!» – деб ўрнидан туриб кетди.

Абу Тоҳир ранги ўчиб:

«Не мужда бор?» – деб сўради. – Уа валинеъмат амир ва мўминин, иншоома, саоматдулар?

«Саомат!» Иншоома, саомат! – Амир тўсатдан янги даҳлаб кудди. – Уа ҳақими даврон... ҳазрат Ибн Сино дорус-саатанатда... эмиш!

«Ҳ, тинб!» Ҳазрат Ибн Сино дорус-саатанатда?

«Ҳа, ҳақими даврон Ибн Сино Ҳазнаи мунаввардан пайдо бўлган эмиш! Уни ўша, икки ой аввалдан келиб кетган ариз Абувафо Сарик Теппиридан топиб борган эмиш. Вазир аъзам Али Ҳусейн биан анов... ҳезбаъча Абуа Ҳасанак асаса-ю даҳлаб биан кутиб олган эмиш ҳазратларини!

«Авалу аъзам!» – деди Абу Тоҳир ёқасини ушлаб. «Ҳа эрса... бу дарвешта инониб юрибсен!

Амир қалон! Давлатпаноҳ! – Абу Тоҳир қимчилида тургани ёлдан чиқиб ёқасини ушлаб, эгнн у ёлдан-бу ёққа юрди. – Йўқ, йўқ, бу сўзга интиқил, валинеъмат! Ўзники, дорус-саатанатда пайдо бўлган уа Ибн Сино... чин Ибн Сино эмас, қалон Ибн Сино!

Амирдан садо чиқмади. У турдаги курсига суялганча улоқ ўйга тоалди. Туйнуқдан қуйилган кетини шуърада унинг отасининг юзидай дағал келган инн никобдай совуқ, сийрак қоллари қаттиқ интиқилган, тақасимон мурти тағидаги юпка лаб-қаллиқларини пирилар, у тўғе ўз-ўзи биан интиқилар эди.

«Ҳазрат Ибн Сино нечун керак у икки қорчаонга? Нечун?» – деди Абу Тоҳир, кинолаи қулимсираб.

«Бир қалай, икки ниёт учун эмасдур, амирим!

«Нечун?»

«Нечун?» амир аа-мўмининининг ишончини қозониб, сўнг даволаш баҳонасида шу сохта Ибн

Сино кўли билан?.. – Абу Тоҳир ўз гумонидан ўн кўрқиб кетиб «ялт» этиб амирга қаради.

Амир, қисик кўзлари баттар қисилиб, унга н қандай қадалиб туради.

– Кўли билан не? «Худо»сини айтдинг, «Бердин»сини ҳам айт, Абу Тоҳир!

– Валинъмат, сиз айтган уа икки маккор ҳат нарсадан қайтмайди! Уа сохта ҳаким кўли билан оғу беришдан ҳам қайтмайди уа икки шайтон!

Амир беидаги эгри қилични кўзгудай ялтиртган этигига шак-шак уриб, у ёқдан-бу ёққа юра бошлаган Унинг тор пешонаси тиришиб, юзида кўтдан берн юратини кемираётган чуқур бир изтироб акс эгди.

Абу Тоҳир ҳақ! Суюкми аммасидан келган хуфси мактубда ҳам шунга ўхшаш бир фикрнинг шабодаси бор. Хатайбегим ишончли дивсуворга ҳам унга ишонмаган бўлса керак, буни очик айтмаган, лекин барибир, мактубида шу гапга ишора бор. Амир не йўқ, амир ўз падарига ёмонаикни раво кўрмайди. Аммо... вааламат падари бузрукворининг бу мисо-сиз адолатсизлиги!

Тўнғич зуриёти, шаръий валиаҳд шаҳзода Ма сул турганда анов теба кенжатоёни валиаҳд дор овоза қилгани!..

«Йўқ, ёлғиз отаси эмас, анов икки вазир, шайтон ни авраб ўз нофорасига ўйнатган анов икки кўзлар айбдор бу хўраник, бу ҳақорат, бу адолатсизлик!» Кекса падарини ишондай чирмаб олган ўшша ишон ибалис айбдор ҳамма балотал Бас, буа ҳазрат Ибн Синони юбориб кўзини очмоқ даркор падарининг кўзини очиб, пуъстини шинамоқ дозим анов ибн баттоднинг! Пуъстини!»

– Сўзимга қулоқ сол – деди амир, туъатдан юрнин дан тўхтаб. – Сен шунга икдорсанким, дорус-ош танатда пайдо бўлган уа Ибн Сино, чин Ибн Сино эмас, буа Ибн Сино – чин Ибн Синодур!

– Шундай, амирим!

Амир бу сўзга иймоннинг комиа бўлса, не қилмоқ даркор, Абу Тоҳир?

Ушанб кўрмоқ эрминчи! Ҳозир, шу булут энг чоп-чоп отлар билан ўн нафар навкар шайлагайсен!

Амир ошқат, кийим-кечак – ҳаммаси тахт бўъсини! Ҳазрат тодиқ ҳазрат Ибн Синони шу навкарлар билан ёлғин мунавварага йўлайсен! Шундайким, анов билан икки ҳафтада дорус-салтанатда ҳозир ушанб бўлави! Сўзим аёну, Абу Тоҳир?

Абу Тоҳир дом-мим демай бош эгди:

Ади, амирим калон!

ЙИГИРМА УЧИНЧИ БОБ

Мана, икки кундирки, вазир аъзам Али Ғариб ёмон манасиси саройининг саломхонасида султон султонга киролмай сарғайиб ўтирипти.

Ҳазрат Ибн Сино «яъники Ҳиротдан дабдаба ва анов билан олиб келинган Абу Шияким ибн Шахво-дин икки кундан бери султон хузуридан чиқмайди. Али Ғариб «ҳакими даврон» ҳазратларини фақат бир маротиба, Тегинободдан келиб сарой олдига келиб оринадан тушаётганида кўрди, хоалс.

Арвиндан тушган «ҳазратлари» дарвоза олдига келиб кўрмудай қип-қизил, юм-юмалоқ вазир аъзам билан бош ирғабигина кўришди-да, унинг ёнида тур-ган еривал, хушсурат аъёнга мурожаат қилди:

Масхур тутасиз, агар янглишмасам, жанобла-ри, вазирин бузруквор Абуа Ҳасанак ибн...

Абуа Ҳасанак мийғида кулимсираб Али Ғарибга кўрди қалди:

Вазирин бузруквор жаноблари – бу киши бўла-ди...

Али «ҳазратлари» бош вазирга қайрилиб ҳам кўрди. Унинг мастона сузилган кўзлари Осмон кўнглининг юксак мармар пештоқларида эди.

Бош вазирга «ҳазратлари»нинг мана шу қилиғи, уни таниб танимаганликка олгани, айниқса, алам қилди. Во дариг! Унинг олдида тунов кунги кўрқувдан дир-дир қалтираган сохта «ҳақими даврон» эмас, гўё чин ҳазрат Ибн Синонинг ўзи, баки ундан ҳам сервикор, ундан ҳам басавлат бир кимса турарди!

– Билишимча, – деди бу кимса, овози вазинин дўрилаб. – Билишимча, уа офтоби олам фақирни шу қасри беназирида кутмоқдалар. Қани, бошланг вазири аъзам! – «ҳазратлари» бошидаги симобий дастори ва этнидаги оппоқ ридосини тўғрилаб, сарой томон йўл олди. Унинг оғзидан «тут» этиб май хили кеaldi. Бўни сезган Ами Ғариб янг этиб ариз Абуваффо Сарикқа қаради. Найнов Абуваффо икки букилиб таъзим қилди:

– Не чора, тақсирим? «Ҳазратлари» айтдиларким, яхши май яхши дору эмиш..

Вазир аъзам Абуваффо Сарикнинг гапидagi кинояни ичига ютди-да, «ҳазратларини хаммомга солиб, янги либослар кийдиришларини буюрди. Унинг «ҳақими замон»га оид берган битта-ю битта буйруғи шу бўлди. Чунки хаммомдан янги либослар кийиб чиққан Абу Шилқим ибн Шахвоний вазир бузрукворнинг ёнидан викор билан юриб ўтди-да, саломхонага нозик мушк-анбар атрини сепиб, суатоннинг шабистонига кириб кетди. Хаммомга уни Абул Ҳасанак олиб кирган эди, суатоннинг хузурига ҳам Абул Ҳасанак олиб кириб кетди. Икки қарға топишди. У эса бу ишга бош-қош бўлган вазир аъзам эса мана икки кундирки, саломхонада, икки кўзи шабистоннинг дур ва садафлар билан зийнатланган нақшпиркор эшитида амир ад-мўминининг бир оғиз сўзига зор бўлиб ўтирибди...

Кечадан бери хиватхонага кимлар кириб, кимлар чиқмади! Айниқса, хазинадорлар билан баковулар серкатнов бўлиб қолишди. Хазинадорлар

баркаш-баркаш олтин динорлар, ёкаларига инжу, ёқут ва марварид қадалган зарбоф тўналар кўтариб ўтишар, баковулар эса нозик доривор гиёҳлар атрини сочган тоғ-тоғ бедана каболаар, арча кўмирида пиширилган барра кўзилар ва яна минг хил нозик таомларни бетиним ташпишар, шафақранг шароб солинган биллур идишларни кўтариб ўтишарди... Бир неча ойдан бери ғўристон сукунагига чўшиб, уакан мақбарага ўхшаб қолган Осмон маликасига тўсатдан жон кириб, ари уясидай ғувиллаб қолди. Каондимов эшик оғалари, чаккон, серҳаракат ёш маҳрамлар, баковулар, ранг-баранг капалаклардай лиг-лиг учиб юргувчи ҳарам бекаларининг юзларига табассум, лабларига қулни югурган, ҳамманинг оғзида офтоби оламга шифо кеалтирган «ҳақими хозик Ибн Сино ҳазратлари»нинг муборақ номи, аамоман замоннинг мўъжизакор дору дармонаари, ажални даф эттувчи сеҳртар муолажаалари!..

Гоҳо-гоҳо икки тавақли ўймакор эшик аста очилиб, Абул Ҳасанакнинг боши кўринар, шунда остонада амру фармон кутиб қўл қовуштириб турган хазинадорлар, баковулар, вазирнинг сўзини имо-нипорасиданок илғаб олгувчи содиқ маҳрамлар унга қараб талпинишар эди. Четрокдаги юмшоқ курсида ўтирган вазир аъзам ҳам шоша-пиша ўриндан турар, у ҳам Абул Ҳасанак томон умид билан талпинар эди. Лекин Абул Ҳасанак қовоғини солиб, ҳақоратомуз бир ҳаракат билан уни тўхтагани-да, хазинадор ва баковуларга берадиган фармонини бериб, аста орқасига қайтади. Бош вазирнинг суатоннинг саломагалиги тўғрисидаги саволига эса:

– Алҳамдулилло, яхши, алҳамдулилло! – деб доимо бир хил ва доимо ноаниқ жавоб қайтаради.

Вазир аъзам кеча шу тарикқа намози асргача ўтирди, кейин шабистонга киришдан умидини узиб, Кўшки мамыруга қайтишга мажбур бўлди,

сўнг кечаси, сарой уйкута кетганда, шахсий айроқчиси бўлаиш бош баковулани олдириб, бўлаётган ишларни суриштирди.

Бош баковуланинг айтишича, «ҳакими даврон»нинг пойқадами ёккан, суатоннинг вужудидати санчик тўхтаб, анча енгил тортган. Шу сабабдан давлатпаноҳ «ҳакими замон»га бир неча баркаш оатин инъом этган, боз устига, хиватхона билан машваратхона ўртасидан «ҳакими даврон»га алоҳида бир хона ажратилган. Пошшои олам кўзи илинган чоғларида «ҳакими ҳозик» билан Абул Ҳасанак шу хонада истироҳат қилишар эмиш.

Вазир аъзам хуфяннинг сўзини эшитиб, тонт отгунча мижажа қокмади, худди қават-қават шойи кўрпаарда эмас, тиканда ётгандек ағанаб чиқди.

Йўк, Али Ҳариб ҳеч қачон Худованди қаримининг кудратига шак келтирган эмас. Ва лекин, ўзини кимсан «ҳазрати Ибн Сино» деб, аҳли мўминини чаалғитиб юрган бу фирибтар табибнинг дорулари суатоннинг давосиз дардига даво бўлиши! Бу дорулардан шифо тошган офтоби оамининг у маккорга баркаш-баркаш оатину жавоҳирлар инъом қилиб, устига зарбоф тўналар ёпиши! Бу баттоа табибни тошган Али Ҳариб четда қолиб, барча эҳсонларни Яратган Эгам жамол бериб, ақд бермаган анов ҳезавак вазирнинг олиши! Дарҳақиқат, тескари дунё деганлари рост экан бу дунёни!

Бутун пешинда саломхоната тўсатдан Хатлибетим кириб келди. Эттида узун қора бахмав кўйлак ва тутма ўрнига нижулар қадалган қора духоба мурсак, бошида зар сочилган қора ипак рўмо, Хатлибетим чекадаги юмшоқ курсида ўтирган Али Ҳарибга бир ўқрайиб қаради-да, унинг саломига алик ҳам омасдан, шабистон томон йўналди. Бироқ эшикда турган икки маҳрам ақд бовар қилмас бир бетаклауфлик билан бетимнинг йўлини тўсишди.

Хатлибетимнинг ула суртилган қорамтир юзидан қони қочиб, сурма тортган қисик кўзлари чарақлаб кетди.

– Мени танидингларму итбаччалар ё кўзларинг кўрму?

– Танидик, олиҳиммат она бетим, танидик. Ва лекин... ижозат йўк, она бетим...

– Ижозат бўлмаса кириб араз қил!..

– Араз қилиб бўлмас, она бетим!

– Ким бор хиватхонада? Дарҳол хабар бер: офтоби оамидан ҳол сўртгани Хатлибетим қадам ранжида қилмиш, деб айт, итбачча!

Нимаси биландур Абул Ҳасанакка ўхшаб кетгилган хушсурат эшик оғаси ранги оқарганича хиватхонага кириб кетди. Хатлибетим эса кескин бурилиб, вазир аъзамга қаради, тўғ уни эндиtgина кўргандай, шитоб билан юриб, олдига борди.

Али Ҳариб саломхонанинг тўридаги қичкинагина ўлмакор эшик томон чекиниб, чоғроқ хонага кирди. Орқасидан Хатлибетим ҳам кирди, эшикни энч ёпиб, бош вазирнинг кўзларига тик қаради:

– Бу саройда... бу салтанатда не юмшлар содир бўламоқда, жаноби вазир аъзам?

– Фақир... фақир ҳам хайрону хайратдамен, бетим!

– Хайратдасен! Ҳамма баалога бош бўлиб, энди қайратдасен, вазир аъзам! Ким бор хиватхонада?

– Анов... Абул Ҳасанак.

– Абул Ҳасанак? Анов хотинчалиш ҳезавак вазир? Танин ким?

– Танин... ҳакими даврон... ҳазрат Ибн Сино!

– Ибн Синоми ё... ўзини Ибн Сино деб, аҳли мўминини чаалғитиб юрган бир муттаҳамми?

– Она бетим! Олиҳиммат бетим! – деди Али Ҳариб юрди илтижо билан. – Авваламбор, Яратган Эгам, қодирсез, шу ҳакими давроннинг муолажаеси са-

баб офтоби оламга ёпишган балои офет, иншоола, даф бўламин. Амир ала-мўмининининг ахволи руҳини яхши, кўнган равшан топиши. Иншоола...

— Яхши бўлса... нечун бу ит эмган қулабаччалар йўлимни тўсди? Ё, Хатлибетим биан султон Маҳмуд бир курсокдан тушмаганму? Яминудлааа амир Сабуктегиннинг пуштикамаридан бўлган зурриёт эмасму Хатлибетим?

— Бегим! Олиҳиммат бегим!..

— Олиҳиммат! — деди Хатлибетим масхаарому? Агар бу табиб ўша... ҳаммага маълум ва машҳур Ибн Сино ҳазратлари бўлса... нечун уни аҳли мардумини пинҳон тутасиз?

— Бегим!

— Нечун мавлоно Абу Райҳон Берунийдан ширдингиз уни? Ё, бу икки алома дўсту биродор инидан хабарлари йўқму жанобларининг?

— Алоҳ шохид! — деди бош вазир мунчоқ кўларини шифтдаги тўйнука тикиб. — Ўлимдан хабарин бор ва лекин, бундан хабарим йўқ, бегим.

— Малик ула-шароб қайда?

— Малик ула-шароб? — Бош вазир жавоб бериб уलगурмади, шу пайт эшик очилиб, бўсагада ринг оқарган эшик оғаси пайдо бўлди.

— Олиҳиммат бегим, афв этсинлар. Киришга ижозат бўлмади!

Хатлибетим, худди беҳосдан зарб еган одамдан турган жойида чайқалиб кетди-ю, юмшоқ кўрагининг нақшинкор суянчигини чангаллаб олди. Афтидан, эшик оғасининг сўзи умрида рад жанобини эшитмаган бу шадлод хотинга маломат топинган ҳам қаттиқ теккан эди. Бегимнинг тирноқларини хина кўйилган узун қорама тир бармоқлари кўра суянчигида дир-дир титраб, юпқа лаблари кўра яраланган куш қанотларидай пирпираб учарди.

— Бу сўзни ким айтди сента, эшик оғаси? Анча ҳеҳ... ҳеҳбаҳча вазирми ё...

Қар иккови, бегим. Вазир ҳам, ула ҳакими заҳаб... ҳазрат Ибн Сино ҳам! Олампаноҳнинг ўз-ўзи ҳам бегимни кўришга рўйхушлик бермаган эдилар!

Балон! Балон сўз бу, эшик оғаси! Даф бўла кўзим-ани! Хатлибетим шартта бурилиб, вазири аъзамга буридан бурилаганда бўйнидаги қат-қат зебипардон ва террири шодалари, қулоқларидagi ёкут кўзани ва террири нафис жаранглаб кетди-ю, юксак бегиммон шифтга ғалати акс садо берди.

Вазир аъзам! — деди Хатлибетим. Унинг овози буридан ўтириб, вазмин ва совуқ оҳанг касб этди. Ҳа ҳамак вазир биан сенинг бахтинга амир аъзинини шифо топпай! Агар мабодо бу қабих кўрагининг, бу хийлаи найрангларинг сабаб... бир қанчагит юз берсал..

Оли бегим! — Али Ғариб кўмарини кўкка чўшқадан ерга тиз чўқди. — Сизнинг қаҳрингиз буридан чўчтади, бегим! Алоҳ таоло ўзи етказган бегим фариштасини маккорга чиқариб, фақирни буридан оёққа турғазиб, чопар устига чопар, эачи буридан топтириб келганимми бу ҳакими ҳозикни? Юмшоқ бортан Хатлибетим кескин ўтирилади буридан.

Шу сўзларинг рост бўлса... кадомулои шарифни буридан келамеда қиласен!

Ё, маббур! Ё, халоқ! — деди Али Ғариб, ҳамон буридан кўла чўқиб. — Қасамеда қиламен!

Қасамеда қиламант... эртага мавлоно Абу Райҳон-ани буридан бурилаймен. Мавлоно бу ҳакими даврон буридан кўкбат кўриб, изхори ихлос қилажак! Мен буридан, бир курсокдан тушган ёлғиз оғамнинг буридан руҳинини бидмоғим даркор, унинг дийдо-рон кўрмоғим дозим.

Хатлибетим, қора рўмо ўралган такаббур боши-ни буридан кўтарганича, шитоб биан юриб хонадан

чиқди. Вазири аъзам эса ўрнидан туришга мажбур етмай, ўтирган жойида ўтириб қолди. Бу ўқтам эркашода хотин уни ёмон кўришини, унинг бонга-ю битта мақсади оғаси ўрнига суюкка жонини амир Масудни тахтга кўтариш эканини вазири аъзам яхши билади. Амир Сабуктегиннинг, — Амак унинг гуноҳларини кечиргай! — ёлғиз қизи, суварон савотининг суюкка сингласи бўлмиш бу тақибдор бетимнинг бош суқмаган иши йўқ, саройда соҳиб девон Абу Наср Мипкан каби ўз одамлари, армон харб ва аркони давлат орасида ўз тарафдорларини ўз хуфийлари бор. Вазири аъзам буни билади, жул яхши билади, бироқ шундай бўлса ҳам, унинг бу чалик қаҳри каттиқ эканини биринчи кўришни Мавлоно Абу Райхонни юборар эмиси! Тоштин сўзини қаранг бу фариштасиз аавастининг!

Али Ғариб билади: бу занжибашара аавастининг ўша дахрий мавлоно Беруний орасида пинҳонини бир сир бор. У такаббур ааоманинг бошига мушкет тушса, бас, бу жодутар дарҳол ҳозир нозир бўлади дарҳол уни ўз паноҳига олади. Мана, яқинда у ботавфиқ мавлоно султоннинг разабига дучор бўлади «Қалъайи қаҳр»га тушганида ҳам уни шу ёлғиз кулқариб олди, кўлга фармон тутказиб, маариф мушриф билан «ҳакими даврон»ни қарши олтине жўнатди. Ёлғиз Беруний эмас, анов шаккок инер Малик ула-шаробни ҳам кўлга олди. «Митти тавардеб ном чиқарган бош девон соҳибни Абу Наср Мавканни ишта солиб, у майпарасти шорини зиндонга чиқарди ва Абу Райхоннинг орқасидан югуришни бошлади. Ёлғиз вазири аъзамнинг хуфийлари бу жодутарнинг хуфийларидан чапдастроқ экан, қонини ишнинг олдини олишга муваффақ бўлишди. «Ҳакими даврон» аталмиш бу сохта Ибн Синонинг қонли қилиши мумкин бўлган одам борки, ҳаммасини қайта ҳисобга солади. Энди бу «ҳакими замонини

инингдан бирдан-бир олам қолди, у ҳам бўлса мана бу вавастини айтган ймонсиз Беруний!

«Бон банданг»ни ўзинг кечиргайсен, э Ўраттан бон! Али Ғариб не қилмасин, сенинг ердаги соянг вазири амир аа-мусалиминга меҳру садоқат азмиде бон! Мана ҳозир ҳам изҳори ихлоос ахдида унинг «тотини» тиз чўкиб ўлтирибди. Фақирдан фақат вазири кўрган бу кўрнамакалар эса уни хор қилиб, қонини чикиб олдиди! Ахир бу не ҳақорат? Не кўра бон? Қайси гуноҳлари учун бу интиқомни раво қилдинг, э Худованди карим?..»

Вазири аъзам яқинлашётган оёқ товушларини «тотини» айна-таппа ўрнидан турди. Эшикда, кўзавар вазири билан жавдираб... Абул Ҳасанак туради. Анон... қари ёсуман даф бўлдиму?

«Қаринг!» — Абул Ҳасанакнинг лабларига аа-вазири истеҳзо аралаш шўх кулги югурди. — «Қаринг кечиргайсиз, тақсирим! Ул ҳакими даврон Ибн Сино ҳазратларининг хоҳиши шу эди! Қонини «ҳакими даврон» эмас, офтоби олам-ини сўзиди, жаноб вазири!»

«Шундайким, кўнглимари май ва моҳ⁷ тиламиш! Вазири маширатхонага қирқ гулдан бир гули очилган соҳибжамоллар, созанда ва навозандалар қилди!»

«Тотини ва навозандалар? Ҳазин-мугтойибанинг қонини жаноб...»

«Ҳазин-мугтойибар?» — Абул Ҳасанак мастона вазири кулди-да, эшикни ёпиб шивир-шивирга бон. Бу ҳакими ҳозир сиз тошган сохта Ибн Сино бон! Ҳазин, одамга машҳур ва маълуи чин Ибн Синонинг ўғлинидур, тақсири олам. Шундайким, бу

ааломаи замон минг бир дардга даво тошусинди, ҳаттоким, (Аллоҳ ўзи афв этгай!) ўлакни тирив тирмоққа қодирдурар. Иноммасангиз орқадан юринг, тақсирим!

Абул Ҳасанак билан Али Ғариб салоҳонага, саломхонадан хилватхонага, ундан машваратхонага ўтдилар.

Баанди куббасимон шифтига беҳисоб бинавр қандиллар осилган ўрдадай кенг, муаззам машин раҳтонанинг тўридаги сержио олтин тахт ўрнига уакан сўри ўрнатилиб, унга оларанг ипак гиламлар гиламлар устига қат-қат шойи кўрпачалар ёнган эди. Бу кўрпачаларда... офтоби олам оқ парф ёстиқларга ёнбошлаб ётарди... Султоннинг ун томонида эғнида банорас тўн, бошида мўрсинов кўк духоба тақя устидан симобий саада ўраб олтун «Ҳакими даврон»... Ибн Шахвоний чордана кўриб ўтирар, чап томондан эса шоир Ҳусурий жой олган. Уларнинг олдидagi дастурхонда нозик тибҳалар бўйини таратган қип-қизил бедана кабоблар, арча хиди уфурган қовурмалар, нафис ёкут ва фирӯза ликопчааларда олтиндай товланган шиннилар, тўдор чинний тақсимчаларда юз хил ширинилар, шафакранг май, гулоб ва шарбатлар тўла бинавр идишлар саф тортган.

Машваратхонанинг тўрт бурчагидagi тўртта ёкутқосалардан ҳарир кўкимтир тутун кўтирлар тутун билан бирга мулк-анбар, арча, киний ун райхон ва яна қандайдир доривор гиёҳларини ўткир ва хушбўй хиди димоққа тут-тут урарди.

Султон, эшикда пайдо бўлган бош вазирини кўриб, фавқулодда ҷаққон ҳаракат билан қаддини ростилаб ўтирди, қовоқлари шишган киприксиз кўнара амлақандай сузилиб:

– Офарин сендай вазири аъзамга! – деб эҳтирозда қилди. – Сенга ўхшаш суянган тоғларим нана нага гўр қазиб, кафан бичиб юрган эдинглар, Мен

Мотан Эгам ўз иноятини дариг тутмай, Ҳакими даврон... Ибн Сино ҳазратларини етказди...

Султоннинг ранг-рўйи унча ўзгармаса ҳам, кўриган теракдай қоқсуяк гавдасида қандайдир инсоний бир куч, кишини таҳликага солувчи аввалги шиддат пайдо бўлган, кўни кечатгина шилити пайишторилган чироведай милтираб турган қисик варақи бўғун қайта ҷақнаб ҷарақлаб кетганди.

Али Ғариб, вужудини совуқ тер бошиб, сўри олтунга ҷўккаладди.

Офтоби олам! Иншоола, арзи ихлосингиз яратганини қудрат қулоғига бориб етгай! Ҳазрат Ибн Синони етказган уа сарвари коинот сиздай амир ва аминини ўз ҳифзи ҳимоятига олиб, барча вақон наҳсаарни даф қилгай! Умри саодатингизга қайиғат кўшгай! Ғанимларингиз кўйиб, хешу ақра-вақрингиз хушнуд бўлгай! Илоҳи омин...

Омин!.. Ўрингидан тур, Али Ғариб! Фақирга ўз саодатингиз илҳор қиладургон саодатини оналар келди! Али Ғариб, кўли кўксида, журъатсизгина ўрнидан кўриб, шойи кўрпачалар тўшалган сўри ҷеққасига шидатини ўтирди. Ўтираркан, шоир Ҳусурийнинг кўнарида биланлар-биланмас табасум жиға қилганини кўриб қолди. Соқол-мўйловини қайчилаб, қанчалдай ишариб кетган Ҳусурий Абул Ҳасанак билан нотадир ўғринча кўз уриштириб олдди.

– Раби Бу не имо-ишора! Не савдо?

– Димоқати зоҳир қулаингиз тоабед хизматингизга қўйишармен, оламтаноҳ!

Мултазир бўлсанг... бир хизмат борким, уни қўйишдан отқарсанг тоабед миннатдор бўламен. Ҳаби бу дунё бу яхшиалигингни унутмаймен.

Бош устига, давадтаноҳ!

Бош устига бўлса... уа неъмат, яъники мааликула ҳади Ҳусурий айтган неъматини илоҳий ёдингларми, Али Ғариб?

Неъматини илоҳий?

– Ҳа, мана бу китобда битилган неъматини илоҳини – шоир Унсурий хонтахта остидан кўк сактинен жилдан оғир китобни кўлига олиб Али Ғарибга юз ланди. – Ёдингизда борми, бундан бир ой муқаддас шу масалада машварат чақирилган эди. Ҳеч бир алома бу жумбоққа жавоб топмаган, анов аломон гумроҳ, Абу Райҳон эса бу китобда битилган сўзларини чўпчакка чиқарган эди...

– Чўпчак? Ҳазар, ахҳазар! – Боядан бери қавдан дир улуғвор сукутта чўмиб ўтирган «ҳакими даврон» ўйчан нитохини ердан узиб, шифта тикли. – Ҳин дар юртида неча йил юриб, уа «неъматини илоҳини қайдалиги билмас» Ҳазар, ахҳазар ундай аломон замонтал!

Миттигина чиний пиёлага «куат-куат» шорай куяётган Абул Ҳасанак ялт этиб «ҳакими давронга қаради.

– Чақирмоқ керак уни! Чақириб адабини бермоқ даркор унинг!

– Йўк-йўк, – деди «ҳакими даврон», нимаданлар ҳадиксираб. – Камини ундай гумроҳлар билан не кўришишдан ҳазар қиламен! Ёдингизда бўлган жаноби вазир! Уа «неъматини илоҳини» Кўҳи Сарандишда ўсаду! Ҳа, ўша, Одам Ато билан Момо Ҳави жаннатдан кейин макон қилган Кўҳи Сарандишда ўсаду!.. Кўҳи Сарандиш эса Ҳиндистон билан Чин ўртасидадур. Ўнниким, Ҳиндистон сарҳадидан ўтгач, ҳаминиша машриққа юз тутиб, отда қирқ неча-ю қирқ кундуз юрасиз. Қирқ шаҳар, қирқ нарва қирқ тоғдан олиб туласиз. Шунда нитохини оадида бир уммон намоён бўлаурким, кемага тушиб, яна қирқ кун сузасиз. Сўнг кўз олдинини қирқ ороа намоён бўлаур. Қирқ оронинг ўртасида таъзаалиқда тенгсиз бир ороа, ороада эса оада алайҳиссалом макон кўрган Кўҳи Сарандиш ушбу бўлаурким, унда ўша мўъжиза даракт, яъини

дардир қонининг қудрати билан яралган «неъматини илоҳини» ўсаду!

Отда қирқ кун, кемада қирқ кун – ҳеч вақо не! – Абул Ҳасанак кўлидаги пиёгани бўшатиб, шоир Унсурийга ер остида ўтринча бир қараб қўйд. – Ўзирини аъзам жаноблари бундай сафарларга ўтрини қолгандурали!

Билди! – деди шоир Унсурий. – Тоғу тахтининг шону шавкати, дину исломнинг дастини шавкати, салтанатнинг фахри ифтихори офтоби алоҳиди саломатини йўлида чекилган ҳар қанча нақар ҳар бир садақати боқий маҳрам учун роҳату фароғадур!

«Бу дарди! Нечун мен бу ширинзабон тўтиқушнинг шакар тилини ўз вақтида суғуриб олмадим, кўриб олиб, итларга ташламадим! Нечун?»

«Ҳакими даврон» ҳазратлари виқор ва саюбат билан ўтирган жойида бир тебраниб:

«Фарш сизга, маликула калом! – деб хитоб қилди. Ўзларини дуловарликда ягона бўлиш офтоби алоҳиди сизга йўлида ҳар қанча гурбат чексак – бу дарди, уа неъматини илоҳини шундайким... Унинг тириктирадур!..

«Йўк! – деди Абу Шилқим ибн Шахвоний аста ва тебраниб. Унинг алақандай виқорли, хушсурат вақтида сокин ва хиёла рағмин бир ифода зуҳур қилди. Унинг – ҳукми Алоҳидур! Ва лекин, тушроқдан юз қориб Одам Атони яратган, сўнг нафасидан кўриб жон ато қилган Худованди қарим шундай вақти ҳам яратинишким, бу неъматини боқийни қирқ кун ҳар айлау наҳор истеъмоа қилган бандаси... бу вақти минг бир дардига даво топаду, кекса бу вақти алоҳиди йилгига айланаду.

Шоир Унсурий негадир кўзига ёш олиб: «Фарш сизга, Ибн Сино ҳазратлари! – деб қўли қилди.

– Офтоби олам! – деди Абул Ҳасанак, – қирқ минг чоғингиз ёдингиздаму?

– Фақирнинг ёдиди! – шоир Унсурий ўрнидан туриб, таъзим бажо келтирди. – Қирқ ёшида олам паноҳ Хиндистонни забот этиб, Хуросон ва Монаро уннаҳрни тиз чўқтирганди!

Абул Ҳасанакнинг мастона сузилган кўзлариди шўх уяқуналар жилава қилди:

– Хиндистон эмас, хинд паривашларининг қабадарини забот этганди! Хуросон эмас, Хуросоннинг оху кўзи соҳибжамоларини, Мовароуннаҳр эмас, Мовароуннаҳрнинг бодомқовок хуриданқоварини ром қилганди! денг, мааниқа қадам!..

Вазир аъзам кўз остидан султонга ўғринча назар ташлади. Султон, сийрак мўйловининг улаарини пастга осилиб, кўзлари сузилиб ётар, бир қарашда беҳода йиқилиб қолган ширакайф одамга ўхшарди. Ами Ғарибнинг ўғринча назар ташлаётганини кўриб қолган «ҳакими даврон» негадир безонтананиб, банорас тўнининг чўнгатиган тўрт букчаларни зарварақ қоғоз олиб ёзди-да, ундан маййиздеккина бир нарсани олиб, султонга узатди.

– Банияти шифо, давлатпаноҳ! Яхши ниёт қилди бу доруни ичиб юборинг. Инчунин, бу дору «неъматини илоҳий»нинг айни ўзи бўлмаса ҳам, унинг иниси-дўри «ё, тавба, доруми бу ё афюнми?»

Султон Абул Ҳасанак тутган бир пиёда шарфидан билан дорини ичиб юборди-да, бир неча давра кўзларини юмиб қимир этмай ўтирди. Султон билан бирга «ҳакими даврон» ҳам унга тикилганича қотиб қолди. Ниҳоят, султоннинг кўкимтир сарғиш юзига сезилар-сезилмас қизиллик югурди. Бунни кўрган Ибн Шахвоний енгил тортиб, Абул Ҳасанакка юрдиди. Абул Ҳасанак ҳам «офарин сизга» деталдек унча қараб бир жиламайиб кўйди.

Ниҳоят, султон қисик кўзларини очди. У худди бошқа бир оламга парвоз қилиб қайтган одамга

парваринга аламликандай ҳадик ва кўркув билан қараётган эди. Вазир аъзамга тушиб:

«Ал! – деди ниманидир эслаб. – Сента уч кун вақт, қорн тулки! Истаган ғулом, истаган от-улов, истаган танжанилгини ол! Девони давлатнинг номидадан бирга яналот ва музофот ҳокимларига фармони етди! Абулал Кўҳи Сарандипга бориб ула неъматини олиб келмоқ учун неки ёрдам даркор бўлади! Ўзининг мухайё қилсинлар сента! Сўзим аёнму? Алл, маалнеъмат!..»

«Абул! Ибниси жиловлаб минган бу баттол пардин қай гўрдан топдим? Бир бадои ногаҳон-дан қутулмаси деб, бошимга минг бадои ногаҳон қўйдинг!»

Алн бўлса, дарҳол йўлга чиқ! Қирқ кеча-ю қирқ кунга у ёққа, қирқ кеча-ю қирқ кунга бу ёққа, қирқини елсон кунда ҳакими даврон ҳазратлари бағдан неъматини илоҳийни дастурхоним устига қўйин!»

Вазир аъзам, тили лол, қулоғи қар, ҳайкадай қотиб қолди. У тўсатдан тиз чўкиб ёворгиси, неъматини илоҳий ҳақидаги бу гапларгина эмас, рўпарада қолган тўниб ўтирган «ҳакими даврон»нинг ўзи ҳам қирқини чағитиб юрган сохта табиб эканини айтди. Ўзининг ҳаммасини ўзи ўйлаб топганига иқроор қилиб кетди. Лекин бу фикр хаёлига қанчалик тез келди бўлса, шунчалик тез даф бўлди. Э воҳ, энди бу гапларни гапирмоқ тутга учини ҳам чиқариб қўймас экан!

«Султон, султон ёстиғи тагидан тилда шақиллаётган оғиб шақиллаётди!»

Тилин бир баркаш оатин, тагин бир зарбоф қилди Ами Ғарибнинг вужудини зирқиратган оғриқ қўн тортиди. У умрида кўп зарбоф тўналар кийган, лекин оатинлар олган, бироқ ҳар сафар, офтоби оламнинг табаррук қўлааридан янги тўн кийиб,

Не чора, давосиз дард сабаб уа багтоа, факрининг шартларини рад қилиш чорасини топпади. Қани на эса қирқ кунда адои тамом бўлгон камини ва қирқ зинанинг ҳар пиллапоғида бир тўхтоғини соҳибжамоа тутган майдан бир ҳўлаб, гуалунча де ёрдамида зинама-зина кўтарилиди. Сизга ёлар, Амоҳга чин, олампадох, қирқ ҳўлаам май билан гуа юзми нозанинналар абаддан олган қирқ бўса сибай беҳол жисмимга шундай бир қувват ато бўлганини қирқинчи пиллапоғга етганимда отдай бўлиб, шондондан ўзим сакраб чиқиб кетдим, олампадох!

— Ақли шуураарига тасанно ҳазратимининг! — Абд Хасанак билан шоир Унсурининг кетма-кет жигари дари машваратхонани янтрайтиб юборди.

Суалтон ҳам ўрнидан кўзғалаиб:

— Қани ўша офатижон нозанинналар? — деб сўради, сўради-ю, нигоҳи бош вазира тушиб, қанча кўзалари тўсатдан чексиз бир қувонч билан чарқиб кетди.

— Кеадингми, вазири аъзам? Олиб кеадингми неъматини илоҳийини?

Ҳамма баробар бурилиб суалтонга қариди, қани манинг, ҳатто, ширакайф Абду Хасанакнинг кўзларида ҳам кўрқув ва саросима акс этди. Машваратхонага бирдан жимлик чўкди, бу жимликда энди орқасидан чиқдириганинг даранг-дурунги, сотор ва фижжакаларнинг фит-фити эшитилди, аёлларнинг пик-пик қулагиси, зеби зийнаатларнинг нозик жаранги қулаққа чапинди.

Вазири аъзам, тирноқларигача музааб, ерга тит чўкди.

— Олампадох! Бир қошиқ қонимдан кечини олампадох!

— Хануз топиб кеадингми уа неъматини иноятини? Хануз ивириб юрибсенми бу ерда? Йўқо! Дард бўа кўзимдан, багтоа!

Абд Хасанак ўрнидан сакраб турди-да, тиламда қанча ётган вазири аъзамнинг кетиға бир тепди.

Дард бўа, маккор!

Вазир аъзам, кўзида ёш, агла-тагла ўрнидан кетди, энди томон пидирилади. Саломхонада чиқарилибги гижбанги авжга чиқмоқда, дутор ва шартларнинг даранг-дурунги, раққосаларнинг шўх жаранги янтради.

ИГИРМА ТўРТИНЧИ БОБ

I

Амир Масуд фармон қилганидек уч ҳафта эмас, қанча кўнганнинг чоршанба кунни намози асрда қанча ақиллиги бир бекатга кеайб тушдик. Айтиш-айтиш, ёзмага ярим кунлик йўа қолган эмиш. Ҳар қанча, эртанга субҳи содиқ йўага чиқсак, пешинга қанча қанча мунававарага кириб бораар эканмиз. Қанча! Босиб ўтган йўани ўйласам... хайратдан қанча ушаймен. Сакам тўрт ҳафта тушу кун қанча қанча от сурибмиз. Бахтимизга, фасан баҳор қанча кеайди, Амоҳнинг инояти билан кунлар илқ қанча фақат турийлар юртининг чуқур даралар ва қанча тоғларидан ўтиш чоғида кўп азият чекдик. Бу тоғлару тубсиз дараларда қор кетмаган экан, қанча жойлар бўадик, отлар қориналарига қанча қанча қолди. Агар навқарлар файратли, отлар қанча орасида яхлаб, руҳимиз у боқий дунёга қанча қанча қиларди. Амо ойнинг ярни қоронги бўа қанча қанча деганларига бор экан. Бу уқубатлар қанча узоқ йўада шундай фусункор жойлар уч-қанча, бу кўм-кўк қирлар, қаман гулаган боғу қанча, қанча-хўдудсиз яйловларни кўриб, бу фоти қанча қанча кўрку жамолиға ала қолдик. Аҳхус,

Хирот тевааракалари тўзааликда беназир экан. Бу музофотнинг машриқ томонидаги Боелис толини сидан ҳисобсиз серсув тиник дарёчадар оқиб ўтар экан. Бу дарёчадар оралиғидаги ўтлоқларни кўриб кўзингиз тўймайди, боғлар, тоқзорлар, экинзорлар бир-бирига тутшиб кетган, ҳамма ёқ кўм-кўм, ну саффо, ҳар қадамда зилол чашма. Шундайким, бутиник чашмадарга ҳавзи кавсар ҳам тенг келаман.

Боя ғурийлар юртининг қорли тоғларини алтун Дарҳақиқат, бу тоғлар бизга кўп азоб берди. Аммо осмони фалакка тиралган бу тоғлар оралиғида Бомийён деган бир воҳа бор эканким, уни бамисоли боғи фирдавс дейсиз.

Воҳанинг узунлиги нари борса уч-тўрт фарсанг кенглиги кўп бўлса бир фарсанг келар. Бироқ унинг қоқ ўртасидан серсув дарё шаркираб оқиб ўтар экан, дарёнинг икки қирғоғи тўзааликда тенг ва бепосн бир боғким, кирсангиз чиққингиз келаман. Бу кўркем боғларга шундай тартиб берилганини унда шафтолизордан хурмозорга, хурмозордан бодомзорга, бодомзордан узумзорга ўтасиз. Ҳам ма ёқда булбуллар хонини қилади, ҳар қадамда ранг-баранг, ғаройиб қушлар пир-пир учалди, ҳар бир дарахт тепасида лайлакалар кўниб ўтирибди.

Бу воҳанинг яна бир ғалати томони шунданки, дарёнинг икки ёнидаги харсангтошларга Булбул деган хиндлар маъбудининг икки баҳайбат қай қади ўйиб ясалган. Бирининг бўйи камилда юз тиз келадди, иккинчисиники 60–70 тиз. Тошга ўйнаган бу маъбудларнинг ёнарида беҳисоб ғорлар бўлиб улар ҳам ғаройиб суратлар билан безатилган.

Хуллас қадам, йўл азоби эвазига кўп ажойиб нарсаларни кўришга мумкин бўлди.

Айтишларича, султоннинг энг чопқир дивсувдорлари ҳар кунни йигирма-ўттиз фарсанг⁴⁸ йўл босиб

⁴⁸ 150–180 километрга тўғри келадди.

қозилган Исфаҳонга икки ҳафтага қолмай кириб кириб эмишлар. Улар тезчопар отларининг ёнига яна бир сара отни шатакка олиб, уларни навбат-ба навбат минар экан, бекатларда эса дивсувдорларнинг маҳсус отлар шай турар эканми, етиб боришлари билан отлар алмашинар экан.

Тиник ҳам шу тартиб жорий этилди. Тартиб шундан экинчи, биздан олдин кетган дивсувдорлар бекатларда энг сара отларни шай қилиб, кутиб турар эканлар. Етти етиб боришимиз билан чарчаган отларни кейинги, янги отларга минар эдик. Бир неча музофотларда эса от ўрнига югурук туялар бердилар. Шайх югурук туяларга илғари ҳам минган экан, шайхнинг минмаган эдим, бу ажаб ҳоли қарангки, югурук туялар югурумоққа киришса энг чопқир отларнинг ҳам ортда қолдириб кетар экан. Бедов югурук чарчар эканки, югурук туя чарчамас экан. Ҳатто, сабаби кексалик, югурук туялар бу сафар шайхга ўғри келмади. Зотан, бу олис, сермашаққат ва шайхнинг қаттиқ қийнаб, тамом ҳолдан тойдириди.

Тарчанд, шайх учун от ва туяларга маҳсус қароват ва маорфа⁴⁹ ўрнатиб берсалар ҳам, тарчанд, бу оловнинг бир қисмини соғбон аравадарда ўтса ҳам, шайхнинг кексалик, устод кўп азият чекди. Боз, вуҷуд шайхнинг руҳий азоб қўшилиб, шайх кўп қийнади. Дарҳақиқат, яхшиликка ёмонлик, деган кўҳна ҳақиқат рости экан. Билвақс, шайхнинг муолижасидан наффа тошган нонинсоф амир Масуд доақал уйига бориб, ниниси Абу Маҳмуд тирикми, йўқми, хабар етганига ижозат бермасмиди? На иниси билан дий-ди кўришишга ижозат элди, на симоб куйди, деган ҳақиқат билан зиндонга ташланган Бухоро малагини қўлига руҳсат берди!..

Бу ерда не сир-асрор бор – ҳануз билмаймен, бу ерда бу шўраник санамни кўришга ижозат бўлма-

⁴⁹ Маорфа – чармдан ясалган курсига ўхшаш ўриндик.

гани шайхга, айниқса, каттиқ тегди. Исфаҳондан Фазнага кетадиган кунни кечаси шайх мижажа қоронғи тор хужрада юриб чиқди. Субҳи содиқ ўн нафар навқарлар қуршовида йўлга чиқди. Пули Шахрстон кўпригидан ўтиб, Хирот дарвозаси томонига олдик. Кимсасиз кўчаларда хануз қора ўлат шаршир хоким эди. Юзлари ва оғизларини қора мато билан ўраб олган қора кўлағалардан бошқа тирик бир жон кўринмас эди, улар ҳар жой-ҳар жойда юмалаб ётган мурдаларни араваларга ортиб юрар эдилар...

Биз Пули Шахрстон кўпригидан ўтиб, ўнг кўлағ ва масжид орқасидаги «Хисор» кутубхонасининг муаззам биноси кўринди. Кутубхонанинг юмалок гумбази ўтирилиб тушган, шаҳар кўрکига кўра кўшиб турган мухташам бинонинг фақат бинонинг пештоқлари омон қолган эди, холаос.

Шайх, икки кўзи гузарда, отининг жидонинг тортиб тўхтатди. Унинг ҳовлиси кутубхонанинг орқасида, Куйи Гунбаз гузарининг бошида, қўлағ са тегадиган жойда эди. Бироқ олдига бориб, чариркўз шопмўйлов мушриф шайхнинг тўхтатганини кўриб, унинг ёнига босириб келди-да, отининг саррисида уст-устига қамчи урди. Шайх мушрифнинг лом-миним демади, аммо бу машъум воқеадан кейин бир ҳафтагача оғзига тавақон солиб олди, тўғ чангир кўз мушрифнинг қамчиси зарбидан тили соғир қулоғи қар бўлиб қолди. Фақат ўн кунлар ўтиб, Хирот тоғлари ва гურიалар дарасидан чиқиб олгани миздан кейингина, чехраси хиёла ёришди. Кеталарга кенг сайхоналикларда ёхууд улкан бекаат чеккаларига тўхтаб, гулахан ёқиб пича ҳордик чиқарган човларни мизда, унча-мунча таппашадиган бўлди.

Биз ҳар кунни камида йигирма фарсанг йўла бошар эдик, аммо қанча йўла юриб, қасрга етиб кўнмаганимиз ўшада жойга биздан олдин узулқулоқ тап етиб борадиган

кан. Шундайким, биз етиб борган жойда бир қанча касталар, майиб-мажруҳлар пайдо бўлиб қоларкан. Улар шайхнинг кеаётганини қайдан билди, бу сир асрорни кимдан эшитди – бу нараса ёлғиз Амақта экан, аммо давосиз дардга мубтало бўлган бу шўранликлар дод-фарёд билан шайхнинг оёғига тиниб, нажот сўрар, навқарлар уриб-сўксадаркан кетмас эдилар. Шунда шайх навқарларни тўхлатиб, уларни даволашга киришар эди.

Юзган, шайх сафар чоғида ҳам ором не, ҳордик не билмади, бир зум имкон бўлса, бас, йўлда учраган дашт тўғларини йиғар, паранда ва даранда-ларни кулгатар, гоҳида кўнглидаги ғам-андуҳ хиёла тортар, дилан равшан тортган човларига йўлдаги тоғ ва даралар ҳақида фикр юритар, чамамда, бу сир йўлда ҳам у бўлғуси китобларини ўйлар эди!

Дарҳақиқат, шайх, ҳатто, рақиблар итвоси билан «Фараж» қалъасига қамалганида ҳам фурсатни ёлғир ўтказмаган, туңгу кун мутолаа ва мушоҳада билан банд бўлган эди.

Қалъа беги Ибн Яқзон инсофди, адолатли, диёнатдан одам эди.

У шайхга «Фараж» қалъасидаги энг тинч, энг осуда жойини бўлаштириб бериб, ош-сувидан хабар олиб турган, қогоз-қалам – ҳаммасини муҳайё қилиб берганкан. Қаминга ҳар бомдод қалам-қоғозларни олиб шайхнинг ҳузурига қирар эдим. Шайх айтиб турааркан, жонга ёниб олар эдим, шу йўсин тўрт ой бу қалъада кўнмаганимизда шайх ўзининг энг баркамол шеърини ва ширин асарларини ёзиб тутатган эди. «Хай ибн Яқзон», «Қушлар рисоласи» ва «Саломон ва Ибсо» деган китобларини, кўп шеърлари, мусиқа бобидаги рисола-сининг бош қисми ва мантиққа оид бир қанча асарларини шайх ўша қалъада, маҳбусликда битганкан. Кейинчалик шайх: «Бу дунёда бир ёмонлиқнинг бир яхшилиги ҳам бўлади, рақибларим итвоси сабаб

«Фараж» қалъасига қамалматанимда, эхтимол, бу асарарим ёзилмас эди», деб кулиб юрган эди!..

Лекин «Фараж» қалъасида маҳбус бўлиб ётганимда, шайх бир дақиқа ҳам ғам-андух чекмаган эди. У маҳалда шайх ҳали ёш эди. Ҳар субҳи содиҳ бо шанадиптан суҳбатларимиз тоҳо тун ярмигача, тоҳо тонг отгуныча давом этар, кунлар қандай ўтганини билмас эдик. Энди эса шайх қаттиқ изтиробда эди. Унинг юрагини алақандай пинҳоний бир алам, ҳеч қимга айтиб бўлмайдурғон интиҳосиз бир дард тулу кун қадамшудай кемираар эди.

Бу пинҳоний дард сирларини эхтимол ҳамшаҳарин Шокалон билса, бироқ Шокалон Исфаҳонда қолиб кетди, шайх қанча ялиниб-ёвормасин, Шокалоннинг бирга олиб кетишга ижозат бўлмади.

Ҳар оқшом, саҳрода тўхтаб, гулхан ёқиб дам олишга чоғланган пайтларимизда, шайх йироқ-йироқарга кетди-да, танҳо узоқ айланиб юрди.

Шайхга ором бермаган бу ғам-андухларнинг сабаби не? Буни мен кўп йиллардан кейин билдим. Маълум бўлишича, шайх ёшлик чоғларида амир Масудга инъом қилиб юборилган бухоролик маалакнинг онасига мухаббат қўйган экан. Аммо тақдирин азал сабаб севгилиси билан қовуша олмаган экан. Шу боисдан ҳам Исфаҳонда, амир Масуд зиндонинда қолган шўрлик қизнинг қисмати унга ором бермай кўп қийналган экан.

Шояд энди шайхнинг омади келиб, султон сикҳат топсал! Шайх эса юзи ёруғ бўлсал! Шунда султон ҳам, эхтимол, лутфи эҳсон кўрсатиб, тила тилагининг дер, шайх эса ула бахтиқаро маалакнинг жонини тилаб олар!.. Шояд шундай бўлсал!..

Шайх қаттиқ чарчаган эди, бекатга келиб кўпни шимиз билан ўз хужрасига кириб ётиб қолди, мен таом тайёрлашга киришдим.

(Абу Убайд ал-Жузжоний хотиравларидан.)

II

Ива азоби – тўр азоби, деганлари бежиз эмас экан. Ўш устига, Исфаҳондан чиққандан бери юрагини қийналган нотинч ўйлар, Шокалон айтган гаплар, амир Масуд зиндонинда қолган Бўтакўзбегим қиннинг тақдир – бунинг ҳаммаси дилга бир зум ором бермай тамом холдан тойдирган экан, Ибн Тинно хужрага кириб чўзилади-ю, кўзи уйкута кетди. Ўйроқ бу не? Кўзи илминиши билан кулоқлари остида нутқан куйдай ҳазин бир овоз янтради:

«Мен шўрликни кечиргайсиз, ҳаким ҳазратлари! Кўз ёшимга раҳм қиладиган, зоримни эшитадиган бир кимсани топпмай, тагин сизга бўзлаб келдим!»

«Ё, тавбал! Бўтакўзбегим! Каминна сени оламдан ўтган десам!..»

«Ҳа, мен оламдан ўтганмен, ҳазратим. Суягим омади товларининг етагига қўйилмиш. Ўғуз тоғининг биринга кўйилмиш!»

«Ё, Раб! Ўлган одам тирилиб келсал! Бўтадай бўзлаб юрсал!»

«Не қилай? Ёлғиз қизимнинг бошига тушган мусибатин билурсиз. Онаизор, бу мусибатни эшитиб, шўрмда тинч ётолмадим, оҳ чекиб, Амоҳта илтижо қилдим. Билмам, оҳим арши аълога бориб етдимини ё тошми эритган кўз ёшларим кўкни ҳам эритди-ми, Мраттан Этам қайта жон ато қилди. Тўримдан қиндимму бўтасидан айрилган оқ туядай бўзлаб, қизимни излаб Исфаҳонга бордим. Бироқ, додимни эшитадиган тирик бир жон топмадим. Шу-шу, диланим пайрон, кўзим тирён, тагин ортингиздан қувааб келдим, ҳазратим. Мен уни Амоҳдан тилаб олган эдим. Сизнинг пуштикамарингиздан бўламаса ҳам, сиздан бўлгандай суяр эдим уни!»

«Айтмасанг ҳам айтмадим буни. Ўзинг билган Шоккалон айтди. Аммо не чора, бегим?»

«Не чора? Ўша машғум фироқ оналари ҳам «не чора», деб нолиган эдингиз, бутун яна нолайсиз. Бу не бадбахт дунё эканки, ёмонликка чора бўлмаса? Мен ғарибнинг бошидан нелар кечганини ҳеч бир кимса билмаса?»

«Сен ҳам билмайсен, бегим!..»

«Йўқ, биламен. Мен шўрайкни кўнгантингиздан ўчириб, ўрнига китоблар битдингиз. Ҳакими даррон, деган ном чиқардингиз. Мен ғариб эсам... Дунёда Олой тоғаридай улан тоғлар йўқ экан. Унинг қораридай опшоқ қорлар кўрмадим, суваридай ширин сувар ичмадим, Олой яйловаридай кўркам яйловлар йўқ экан оламда! Мен эсам... кўзим йўлда, ҳаслим Афсона қирарида, эрта кўкаам сиз билан от суриб ўйнаган доазор даштлар ишқиди ой-йилларим ўтди, ой-йилларим ўтди! Кундуз кўзим тўрт: қарвон йўлларига тикилдим, тунларда униси бўзаб тонг оттирдим, сиз эса...»

«Сен ёзган китобларимни санайсен, ортиртган шон-шухратимни сўзлайсен. Мен эсам... сени бир кўрмоқ учун ёзган барча китобларим, ортиртган барча шон-шухратимдан воз кечар эдим! Бир дақиқа иккиланмай ҳаммасидан воз кечар эдим, бегим, азизим, кўз очиб кўрган севтилим!»

«Севтилим дедингиз! Шу сўзингиз рост бўлса, Аммоҳдан тилаб олган ёлғизимни сизга топширдим! Мана, суатон Маҳмудни даволаш муродида Ҳазрати йўл олайсиз. Мен ҳам ортингиздан бўзаб келдим, Омидингиз юриб, суатон шифо топса, додимни унга етказгайсиз! Ёдингизда бўласин: сизнинг пуштика-марингиздан бўлмаса ҳам, сиздан бўлгандай сенар эдим уни! Агар қизим бир нарса бўлса... суягим Олой тоғарида, арвоҳим қаргиш теккан Исфахонда, тоабад бўзаб ўтамен, ҳазратим, бўзаб ўтамен!..»

Йон Сино алақандай босинқираб уйғониб кетди. У девораарига қизил ипак тиламлар тутилган

парошишам хужрада ётар, тоқчаардаги шамаларнинг эсири ўчирилган, хужра ғира-шира, фақат шифт-дан дўшидеккина туйнўқдан опшоқ ёруғ юлдузлар чорқаб туради.

«И, таабал! Бу не? Тушимми, ўнгимми?»

Йон Сино туш кўриш ҳодисаси ҳақида кўп ўйлаган, унинг сирларини ўрганишга кўп уринган. Аммо... йўқ, бу туш эмас, назарида, у ҳозир тирик боғимни кўрган, унинг алам тўла таниш, мулоимининг эшитган эди!..

Ҳа, ўша кўни, Исфахонга келиб, амир Масуднинг қуловчинини даволаган кўни, у Бўтақўзбетимнинг қизини кўриш умидида эди. Оғриқ азобидан қутулан амир уйкута кетишдан аввал зиндон қилинган ифраник малакни кўришга ижозат берган ҳам эди. Фироқ элидонбон уни кўрсатиш учун амирнинг кўриш босилган фармони олай талаб қилди, бироқ амир уйкудан уйғониб, бу фармон олингунча сарайда қолди, бир воқеа содир бўлди, чамаси, шайхон ётган Қорақўзбетимни кўрсатиш ўқда тургани, унинг ўзини хибса олишди. Бир кеча хибсада ётмай, эртасига тонг қоронғисида... қў-оёқларини йаламасалар ҳам, боғлагандан бешбаттар қилди бу қиз олай келишди!

Йон Сино юраги қаттиқ сиқилганини сезиб, қизига ёлбошлади-да, аста кўзини юмди. Юмиши билан нечуқилдири нитохи олдига яна Афсона ортидаги бу янна қорлар келди. Қир устида улан оқ ўтов. Ўтган, қир атрофида эса бошқа кичикроқ ўтовлар, бу янна, қора ўтовлар... Баҳор. Даладар, даладарти-ва элар, хатто, жонсиз қумликларга ҳам жон битган, янна ёқ тиладаранг чучумомадар, бўзтиканадар, бах-вабай майин ёвшан ва шувоқлар билан қопланган, тиниш қўнгуллар, равоч ва хушбўй кийик ўтлари, янган чигиргула ва сариқбош гуллар орасида беҳи-рай донақўнгулдоқлар чўғдай ёнади, ўтовлар ёнида

бошларидати қизга қалпоқчаларига улки патларни қадалган хитчабел, бодомқовоқ қиз-қесминчақалар сочларига тақилган қумуш тангаларни майин жонрингатишиб, чопқиллашиб юришади.

Кечалари, тиник, серюлдуз Афсона кечалари, беҳисоб ўтовлар олдига гуахоналар ёнади, қарортоқ дан йироқда, поёнсиз даштнинг хилват жойлариди қиз-йигитлар йиғилишади, сўнг бирда шўх, бирда хиёа маънос қўшиқ ва лапарлар чексиз-четарасини дашт узра сокин дарёдай оҳиста оқади.

Ёш Абду Али бу ҳазин лапарларни эшитиб, қир бағрида ёнбошлаб ётаркан, назариди, қандайдир уакан кемага тушиб, бошқа бир тўза оламга сузиб кетаётгандай бўлади. Тўсатдан, унинг қўлига кимнингдир майин, илқ кафти аста тегеди, тўб муалойим бир қўшча келиб қўнгандек туюлади.

– Тақсир, бекам йўқайдур сизни!

Бодомқовоқ, қийросқўз каниз митти қўшчадан муалойим қўлини Абду Алнинг қўлидан узмай ун қасққадир бошлайди. Атроф зим-зиё. Абду Али ҳеч нарсани кўрмайди, бироқ ажжир каниз ҳеч нарсани қоқинмай қалин саксовуазор томон бошлайди-ди, қасққадир етаклаб кетади.

Ана, юқориди, юлдуз тўла осмонга қўпилаиб кетган қир устида уакан оқ ўтов кўзга чаалинади.

Ўтовга яқин қолганда таниш бўрибосарларининг ваҳимаи ириллашиб эшитилади-ю, зимистон тун қаридан икки ясовуа чиқиб келади.

– Бу ким тун яримда санғиб юрган?

– Ҳаким ҳазратлари! – дейди каниз. – Ҳаким ҳазратларини бекам йўқаминлар!..

Ажжир каниз Абду Али секин туртиб, ўтов томон йўллайди.

Ўтовнинг қанотига осилган қандида битта-ю битта мойчироқ миғтирайди. Унинг заифгина шўлаасили ўтов бурчалига тутилган чимилдик кўринади.

Абду Али киришиб билан чимилдикнинг бир чети кетганиб, тўё оқушнинг бўйнидай опшоқ нозик кўлар кўринади-ю, бегоқат ҳаракат қилади: «Бери манни!»

Абду Али юраги тузоққа тушган қўшдай питир-ай, чимилдикқа яқинлашади. Шу пайт чимилдик кинанб опшоқ нозик кўлар унинг бўйнидан қучиб, ниста тортади.

Ҳазратим!

Бирга тез чўккан Абду Али юзиди Бўтақўбетимнинг чўлдай иссиқ юзини, ҳажжонли нафасини ҳис этган. Ёетимнинг сочларидан дава гиёҳларининг қушбўй нозик бўйлари, лабларидан алақандай юган ва шўртанг таъм келади...

Устод!

Ибн Сино, хаёла оғушидан зўра қутулиб, рўпарасини кўла қовуштириб турган шогирди Абду Убайдага киради.

Овқат келтирайми, устод?

Тошаққур, азизим.

Синга не бўлди, устод? Кун бўйи туз тотмадин-дир!

Тарари йўқ, табобатда гоҳо очлик тўқликдан фарқланроқдур, – Ибн Сино шундай деб бир қулақлариб қўйди-ю, шогирдининг йўла азобидан аяғиниб қолган кўзаларидати ташвишни кўриб, кетган хиёла юмшади.

Майли, азизим, камина ҳовалта чиқиб, бирпас нафасланб келай. Кейин овқатни бирла баҳам кўрамиз.

Кеча ойсиз, бироқ серюлдуз эди. Бекаат ҳали яннов, беҳисоб хужраларнинг даричалари беҳисоб ниста юлдузлардай миғтирайди, бироқ ҳовлида пайи сифрак, фақат қардадир олисда, дарвоза томонда гуахона ёнар, у ердан ғала-ғовур овозлар, қадим хитоблар, гоҳи-гоҳида эса «тур-тур» қуаги овозлариди.

Ибн Сино бир-бир бошиб тулахан томон юраркан, даврадан келаётган овозлар кулоғига чапинди:

– Топиб бўлибсен аломатни, хомкада! Бу дунё туғул, у дунёдан ҳам тополмайсен уни!

– Ҳамма баробар эмас, тенгак! Ақлни пошшоналар ҳам ўтган бу дунёда!

– Ақлни пошшони ўз кўзинг билан кўрдингми, нодон?

– Ўзинг нодон!

Ғала-ғовур, кулги, асабий хитоблар авжига чиқди. Ибн Сино ичида кулимсираганича қадамнинг жадлаётди, шу пайт орқасида қандайдир сон пайдо бўлиб:

– Ҳазратим! – деб шивиради. – Борманг у ёққа, бетавфиқ қарматийлар йиғилган у ерда!

Бироқ Ибн Сино тўхташ ўрнига қадамнинг теслаётди-да, тулаҳанга яқинроқ жойда юмалаб ётган тўнкага кўзи тушиб, унга чўнкайди. Уни татқиб эгган соя тўхтаб орқата чекинди ва чўкка тушиб кавш қайтараётган туялар панасига ўзини олади.

Ибн Сино тўнкага чўнкайган заҳоти тулаҳан ёнида ёнбошлаб ётган, эгнига кўк чакмон, бошнинг кўк кулоҳ кийган, бўй-баста келишган, факат ун кошнинг устида катта чандиғи бор бир қавандлар – Ҳой, мўминлар! – деб хитоб қилад. – Каминга бу жумбоқни ечиб бергувчи бир ривоят эшитганмен Кимки бу ривоятни тингламоқни истаса... Бир тонга-чрим танга садақа қилсин!

Даврада пик-пик кулги эшитилди.

– Ривоятни ҳам ақчага сотасенми, ноинсоф!

– Охир замон келганидан нишона бу!

– Кўп ваддирамай, ақчанг бўлса бер – эшитайман ривоятни!

Ибн Сино пешонаси чандиқ бу хушқад барвасти қавандларни каердадир кўргандай бўлди, бирон ҳарчанд уринмасин, каерда кўрганини эсаай он

маддию, чўнтагидан уч-тўрт дирҳам топиб, унинг кулоғига ташлади.

Қавандлар чандиқ пешонасини синаб, унга бир юм тикилиб қаради-да, йиғилган хайр-эхсонни беабонга тутиб, хикоясини бошлади:

Шундайким, бир пошшо кунлардан бир кун туш кўрмиш. Тушида етти ориқ хўкиз етти семиз хўкизни еб кўймиш. Уйкудан уйғониб кетган пошшо кўржанидан дарҳол донишмандларни йиғиб, улардан тушининг таъбирини сўрмиш. Шунда энг негиза бир донишманд айтибдики, мамакатда етти йил тўқчилик бўлади, одамлар фаровон турмуш кечиради, сўнг қаттиқ кўржоччилик бошланиб, етти йил кўз кўрмаган, кулоқ эшитмаган очлик ва қорқинчилик юз беради.

– Бунга қарши не чора кўрмоқ даркор? – деб сўрабди пошшо.

– Пошша бўладурғон етти йил фаровонлик чоғида нейин кесладурғон етти йиллик қаҳатчиликка етадурғон дон-дун ва етти йиллик сув ғаммамоқ даркор! Амурса, донишманднинг таъбири рўёбга чиқиб, етти йил оби ҳаво яхши кесмиш. Ҳамм аёқ тўкин-со-чин, мамакат обод бўламиш. Шундайким, донишманднинг таъбири, ҳатто, хотирдан кўтариламиш. Бир кун пошшо олам донишмандни чақириб: «Некюр, таъбирингиз рост бўлса сиз айтган очлик ва кўржоччилик қайда? – деб таъна қилибди.

Шунда донишманд:

– Пошманг, пошшо олам, – дебди, – бир кун уйкудан қаттиқ қорнингиз очиб уйғонасиз. Шу кунни мен айтган кўржоччилик бошланиб, мамакат очлик ва қорқинчиликка юз тутади.

Финаҳқиқат, эртасига пошшо уйкудан қаттиқ тортин очиб уйғонибди. Шу-шу, қаттиқ кўржоччилик келди, очлик ва қаҳатчилик бошланибди. Бу бахт-ғамани етти йил давом этмиш. Йўғоналар чўзилиб,

интичкалар узилмиш. Агар тўқчилик йиллари донишманд айтган сув ва ғалла ғамланмаганда, барча аҳли мўмин қириниб кетар экан. Шунда пошшон олам яна кекса донишмандни чақириб, қачон бу қурбончилик ва қаҳатчилик тутади, деб сўрабди. Донишманд айтибдики, пошшон олам, бир ҳафта сабр қилгайсиз. Бир ҳафтадан кейин қурбончилик тутаб, қаттиқ ёмғир ёғади. Аммо, демиш донишманд, барча аҳли мўминга хабар қилгайсиз. Биринчи ёмғир сувини ҳеч ким ичмасин, токи кимки уни ичса, ақдан озадури!

Пошшо жарчиларга фармон бериб, донишманднинг сўзини элга етказибди. Лекин бу гапга қулоқ солувчи бир кимса бўлмабди. Пошшодан бошқа ҳамма ёмғир сувини ичиб, ҳамма баб-баробар ақдан озибди. Шу-шу, ҳеч ким пошшоннинг амри фармонларига итоат этмайдиган бўлибди. Шунда пошшон олам кекса донишмандни ўзининг бор чақиртириб, бу баалога қарши не чора қўймоқ даркор, деб маслаҳат сўрабди. Донишманд жавоб беришики, бу баалонинг бирдан-бир чораси – сиз ҳам ўша сувдан ичасиз, фуқаро шундагина амри олийларингизга итоат қиладу, дебди.

Чорасиз қолган пошшон олам ҳам ўша ёмғир сувидан ичиб, ўзим ақдан озибди. Ақдан озиб, теба-тескари фармонлар бера бошлабди. Шунда теба фуқаро теба пошшодан мамнун бўлиб, ўзини теба-тескари фармонларига жон-дидан итоат эътидан, амру фармонларини шак келтирмай воқоно қиладиган бўлибди.

Қаландарнинг сўнгги гаплари зўр қаҳқаҳа ва заҳарханда хитоблар остида кўнииб кетди:

– О, ҳо, ҳо! Баайни Ғазнадаги ишлардан сўзладинг, дарвеш!

– Баайи! Агар биз ҳам нодон бўлмасак қилчиндан қон томган бу теба султонга қулаук қилиб юрармидик?

Ғала-ровур ва қийқирик бағтар авжига чиқди. Шу пайт гулхан ортидаги зим-зиё қоронғиликдан:

– Ушланг бу қарматийларни! – деган таҳдиди янгиб илтиради. – Бу қарвонсарой бединаар уясига айланиши! Дахрийлару қарматийлар йиғилиш бу уяси! Ушланг бу муртадаларни!

Чуққа тушган туялар панасидан, тўё шу таҳдиддан овозини пойлаб тургандай, қилич яланғочлаган ёши-ун нафар навқар ёпирилиб чиқди.

Ибн Сино у ёғи нима бўлганини ахши англамай қолди. Чамаси, гулхан теваратига ўтирган гадолар сириниб турдилару «қоч!» деган хитоб билан ўзларини қор томонга уришди. Ибн Сино ҳам сакраб ўрнидан турди, бироқ ҳали жойидан жимлаган ҳам эдики, яналар келиб, ўнинг кўлидан ушлади.

– Бу шиккок қарматийлар сизга не керак, ҳазратим? Хужрангизга кириб дам олинг! Сўбҳи содиқ бўла чиқамиз!

Ибн Сино индамай орқасига қайтди. Тўс-тўпо-лошга эшитган Абу Убайд ҳам хужрадан югуриб чиққан эди, биргалишиб хужрага қайтди.

Ажаб! Дорус-салтанат остонасида қарматийлар тўғрилиги бу гаплар! Пенонаси чандик бу хушқад, парияста қаландар ва ўнинг ғалати ривояти!..

Ибн Сино уни қардадир кўрган, эҳтимола даволатон салкам қирқ йил табиблик қилиб, у минглабча, янада ун минглабча хасталарни даволаган. Шундай бўла ҳам, одатда, даволаган кишиси ёдида турар эди. Бу қаландарни ҳам эслагандай бўлди, уни қардадир даволагани аниқ, аммо қарда? Турганж-дан, жүржондами ёхуд Ҳамдон ва Райдами? Қарда?.. Қарда? Қарда?..

Ибн Сино кўзи ииндими, йўқми – ўзи ҳам билмай қолди. Қулоғига яна алақандай шов-шув, шов-шувнинг шарақ-шуруғи, кимларнингдир интиртган, сўкинган овози, от туёқларининг дуппури

эшитилгандай бўлди, сўнг зуафинлар шарақлаб, хужранинг икки тавақали ўймакор эшити тарақлаб очилди. Бўсағада... кўркувдан дар-дар титратган Абу Убайд, Абу Убайдининг орқасида эса бошига ағдарма теппак, эгнига кўк чакмон кийиб, белига эгри қилми тақиб олган норғу бир йигит кўринди.

– Устод! – Абу Убайд, негадир, кўзига ёш олаб Ибн Синони кўчоқлаб олди. Норғу йигит эса тавозе билан бош эгиб, савом берди.

– Кўркманг, ҳазратим! Бизнинг лашкаримиз... «Ҳақ ва адолат» лашкаридур, тақсирим!

Ибн Сино хайрат билан йигитнинг шилдатан қорамтир юзига тикилди.

«Донишлар ва аломадар тилидаги бу муқаддас сўзаларни қайдан билади бу йигит?»

– Ҳозир бекатни босган ҳам шу... «Ҳақ ва адолат» лашкарими, ўғлим?

– Йўқ! – йигит бошини мағрур кўтарди. – Биз қарвонсаройини эмас, султон Маҳмуд сарбозларини босдик, тақсир! Матлабимиз – бу мустабид султонни тахтдан ағдариб, юртда ҳақ ва адолат тикамоқдир! – Йигит шундай деб, яна кўл қовуштириб таъзим қилди. – Сиздан илтимос: «Кўшк қасос» атамини қароргоҳимизга таширф буюргайсиз! Каминанинг сўзи эмас, «Ҳақ ва адолат» лашкарининг сардори имом Исмоил Ғозий ҳазратларининг илтимосидур бу!

– Имом Исмоил Ғозий?

– Шундай, ҳазратим!

Норғу йигит Ибн Синонинг жавобини кутмай, орқасига ўтирилди-да:

– Отаар қайда? – деб қичқирди. Қардандир яқиндан:

– Отаар шай, сардор! – деган овоз эшитилди.

Тонг отган, уфқдаги қорал чўққиларнинг тепаси оқариб қолган, артилган шишадай тиниқ мозин осмоннинг у ер-бу ерида сўнги юлдузлар сўнаётган шамдай заиф миатирарди.

Кўрмон ўртасида, кечаси гулхан ёнган жойда, қуддари орқасига боғланган бир нечта исфахонлик сарбозлар ётар, бироқ улар орасида шопмўйлов мушриф кўринмас, дарвоза олдида эса «Ҳақ ва адолат» лашкарининг сувориалари бўлса керак, бошларига кўк ёпинғич ташлаб, эгниларига кўк чакмон кийган беш-ўнга оталқалар кўзга чаминарди.

Сардор айтган «Кўшк қасос» бекатдан бир-икки фурсатг йироқда, қичқирок сой ёқасидаги қалин ариндор орасида экан. Ибн Сино бир гуруҳ сувориалар кўршовида ўрмондай қалин чакалакзор ва каминаторлар орасидан отини елдириб бораркан, инисида ҳамон ўша нотинч ўйлар гужгон уради.

«Ҳақ ва адолат» лашкари!.. Бошларига кўк ёпинғич ташлаб, устларига кўк чакмон кийиб олган бу сувориалар қарматийлар экани энди унга аён! Аммо... имом Исмоил Ғозий ким? Исмоил Ғозий... Исмоил Ғозий Исфахонда, тебба амир Шамсулдавва илориди, «Яратувчи олдида шоху гадо баробар», деб чиққан ва бу давоси учун масжиди жомеда ўнатган хутбада «шайтони лали» деб қораланиб, юз юзга еган, девжомат бир қаландар бўларди. Агар Ибн Сино янглишмаса, унинг исми ҳам Исмоил, ҳа, имом Исмоил эди!

«Кўк, Исфахон қайда-ю, Ғазна қайда? Имом Исмоил дорус-салтанат остонасида не қилади?»

Ани, олдинда ўт ўйнатиб бораётган сувориалар чўқур жараликдан от суриб ўтишди-ю, ўнг томонини арчизорга шўнғиб кетишди. Сал юрмасдан, арчизор сийракалашиб, олдинда қатор кўк чодирлар, арчизор қамиш қапа ва бир неча ўтов тикилган қуддамзор майдон кўринди.

Майдоннинг ҳар жой-ҳар жойида сарбозлар тўп-тўп бўлишиб қиличбозлик ва найзабозликдан машқ қилишар, дарахтларга камоналардан ўқ узлишиб,

кураш тушишар, ўтоваар ортидаги ўчоқлардан паға-пара буғ ва тутун кўтарилаар, афтидан, у ерда овқат пишириларди.

Ибн Синони бошлаб келган сардор орқасига ўтирилайб, «кетимдан юрини!» деган маънода имо қилди-да, отининг бошини машрик тарафдаги катта кўк чодир томон бурди. Кўк чодирнинг икки ёнида икки сарбоз қилич яланғочлаб турарди. Сардор шартта ёқасини очиб, бўйнидаги учбурчак кўк туморчасини кўрсатди-да, ичкарига кириб кетди. Зум ўтмай, чодирдан қайтиб чиқиб, отда ўтирган Ибн Синога таъзим қилди:

– Пири мурушид сизни сўрайдур. Марҳамат қилгайсиз, хазратим!

Ибн Сино Абу Убайд ёрдамида отдан тушди, чодир бўсағасида бир лаҳза тўхтаб, уст-бошини тузатди, сўнг нетадир юраги гурс-гурс уриб, ичкарига кирди.

Тагига бўйра тўшалган катта саропарданнинг тўрида чап кўлини кўк мато билан ўраб, бўйнига осиб олган новча бир қаландар қибага қараб чўк-калаб ўтирарди. Қаландарнинг олдиди кўк жойна-моз, орқасидаги илгакда кўк чакмон ва кўк ёпиниғич осигайқ турар, уларнинг ёнида қилич-қақсон ва камон ўқлари терилган кўк чарм садок кўринарди. Ибн Сино пойтакда тўхтаб, жойнамаозда чўккалаб ўтирган серсоқол қаландарга тикилиб қаради-ю, беихтиёр юраги «шир» эди.

Кўзаларини юмиб, қибага қараб тиловат қилиб ўтирган бу барваста қаландар... ё, Раб!.. кечаси ғалати чўпчак айтиб, ҳаммани кулдирган, бундан ўн йил мукаддам эса Исфахон масжидида уамон қиромлар даянатига учраган... қоп-қора, барваста бомдод намозинни ўқиб бўлиб, тасбех ўтириб ўтирар, бошида кўк саппа, эгнида кўк бўз кўйлак, чуқур хаёлга толган эди.

Ибн Сино ҳамон тили лол, намоз ўқиб ўтирган намома жимигина тикилиб турааркан, кўз олдига Имом Шахристон кўлпигининг ортидаги чилангари пар даҳаси келди.

Ойонга, эминистон кеча. Ибн Синони бошлаб борган одамлар уни торгина бир ҳованга, ҳовадан ичкисинигина, зах хужрага бошлаб киришади. Тоқ-чурида ушша тушиб ётган ярим-яланғоч бир ким-бўлаги тиксир боши, юзи, бўйни, сақалари қоп-қора юзи, кўзалари юмук.

Ибн Сино беҳуш кимсага яқинроқ бориб, бўйрага тиз чўкади-ю, ўшандан уч-тўрт кун аввал масжидан жомедаги хутбадан кейин юз дарра еган новча қаландарини танийди.

Марҳумиякат, бу ўша, «яратганнинг олдиди шоху тово баробар», деб чиққан ва бу даъвоси учун хутбада даъватлаганиб, аёвсиз қалтакаланган қоп-қора бирингиз қаландар эди!..

Ибн Сино ўшанда беҳуш ётган бу қаландарни бир оғ пинҳона даволаб оёққа тургазган, аммо ундан кейин қисмати не бўлди, бундан беҳабар эди!

Дунёнинг ишлари ғалати экан. Мана, тақдирини яна уларни яна дуч қилди! Келиб-келиб Ҳазнаи Имом Исмоил жойнамаозини йиғиштириб, тавозе билан кўла қовуштирди:

– Фақир кулбамизга хуш келибсиз, ҳаким хазратлар, қадамларига ҳасанот, марҳамат, тўрға-қўшнар!

Ибн Сино имом кўрсатган жойга ўтиб ўтираркан, унинг синовчан тикилиб қолганини пайқаб, яна бо-йини қоси устидаги чандиғи, саа қисилган кўзалари, унинг ярашган соқол-мўйлови, бутун ваъжохатидан намоқандай сеҳрай бир куч ва пинҳоний бир иқти-

дор ёғилиб турар, ҳар бир ҳаракатида ўзига ишони ва қатъият сезинарди.

Бошига кўк ёпинғич ёпинган бир навкар кириб, ўртага бўз дастурхон ёзди, дастурхонга сопол кўза билан икки сопол пиёла ва иккита арпа нон кўйдиди, орқаси билан юриб чиқиб кетди.

Имом Исмоил соғ кўли билан сопол кўзадан арпа ўжа куйиб Ибн Синога узатаркан, билинар-билина мас кулимсиради:

– Чамамда, ҳазратлари тунда каминани танимадилар?

– Тунда танимаган эдим, аммо...

– Танимаганингиз ажабанаарай ҳол эмас, ҳазратим. Исфахонда кечган уа воқеаларга салкам ўн йил бўлапти. Аммо фақирни бир ой пинҳона даволаб, жонсиз жисмига қайта жон ато қилганингиз тобад ёдимдадур, ҳазратим!

– Ташаккур! – деди Ибн Сино ва имомнинг кўк мато билан ўраб, бўйнига осиб олган кўлига зимдан кўз ташлади. – Чамамда, тақсирим яна муолажага муҳтождурлар!

– Ҳа, – деди имом, ўнг кўли билан ярадор кўлини аста синаб. – Минг таассуф, тундаги тўқнашувда бир неча йигитларимиз жароҳатландилар.

– Марҳамат, ёрдам бермоқ лозим бўлса – камини хизматларига хозирмен!

– Миннатдормен, тақсир. Аммо сизнинг ёрдамингиздан ҳам зарур бир гап бор. – Имом тўсатдан қовоғини уйиб, Ибн Синога синовчан тикилди. – Сузимга қулоқ солинг, ҳазратим. Биз бу қарортоҳдан дарҳол кетмоғимиз даркор. Сабаби – ҳазратларини излаб дорус-саатанатдан ногоҳон лашкар бостириб келиш хавфи бор! Бас, ҳазратимдан бир нарсани сўраб олмагим лозим.

– Бош устига!

– Камини эшитган эдимки, ҳазратлари бу бераҳм мустабид султонга хизмат қилишдан тобад бош

тартиб, қочиб юрмишлар деб! Бу сўз рост бўлса... шун бу аҳлингиздан қайтиб, уни даволагани келганингиз, тақсир?

Имомнинг хиёла бўғиқ овозида алақандай норози ва тақдирли оҳанглар янгради.

– Не чора, – деди Ибн Сино чуқур хўрсиниб. – Биз ҳазратлар учун шоху гадо баробардур. Хаста борки, шох шох бўлсин, хоҳ гадо – уни даволамоқ биз учун бем фарр, ҳам қарздур, тақсир! Аммо...

– Ўнамам, ҳазратим. Бу бетавфиқ султонга ёпишган бу доруду бедаво... тақдир азалнинг хайрай хужми нимадур? Қирқ йиллик қатлу қирғинлари, жабору сингаларин, тўққан дарё-дарё қоналари учун кўк юборган ниситим эмасму? Бас, бундай бешафқат мустабид ширин дилоламоқ гуноҳи кабир эмасму, ҳазратим?

Ибн Сино имомнинг алақандай қаҳр ва наҳом билан порлаган кўзларидан кўзини олиб қочди. Ажаб! Қаҳрли кўзларидан ўт чақнаб турган бу имомнинг сўзларида домипшандларга хос бир мантқиқ ва адолат бор эди!

Имом Исмоил гўё унинг ўйларини илғаб олгандай:

– Ҳа, – деб хитоб қилди. – «Ҳақ ва адолат» лашкарининг қозғинари бутун-эрта ғазоват туғи остида ёнғаниб, юртимиз тулпроғини бул мустабид шох шириндан фориг этмоқ азмидадур!

«Ғазоват туғи? Ё, тавба! Агар «Ҳақ ва адолат» қозғинари деган сўз рост бўлса... нечун бу кураш ғазоват туғи остида бошланадур?» – деди Ибн Сино пичида. Лекин дарҳол бундан ўн-ўн беш йил аввалдан Мисрда, имом аз-Зоҳир бошчилигида янги ўтган заңжияр исёни лоп этиб ёдига тушди. Бу заңжир кўлаар исёни ҳам ғазоват туғи остида янғаниб Ибн Сино яхши билар эди. Бироқ яхши билан ҳам, шафқатсиз қон нафаси совуқ шабодода янғиб кетди-ю, кўнглини ёритиб турган илқ нур ёнган қолди. Имом эса бунни сезмай:

– Тасанно! – деди чеҳраси очилиб. – Сукут – аломати ризо! Агар каминанинг сўзига рози бўлсангиз, бизнинг лашкаримизга қўшилагйсиз, ҳазратим!

Ибн Сино баъўр хуштини йиғиб:

– Ташаккур, – деб қўлини кўксига қўйди. – Аммо, тақсиримнинг лашкари султон Маҳмуд лашкарини тенг келурму?

– Султоннинг таянчи – беҳисоб лашкар бўлса, бизнинг таянчимиз ҳақ ва адолатдур! Маконимиз осмон баробар тоғлардур! Бас! Фурсат зик, ҳазратим, ё «ха» дегайсиз, ё «йўқ!»

Ибн Сино ҳамон нима дейишини биламас эди. Унинг кўз олдига яқиндагина не машаққатлар билан босиб ўтган тоғ ва даралар келди, келди-ю, бир зун имомнинг сўзига киргиси, унинг лашкарига қўшилиб, «хай-ю хайт», деб ўша тоғларга, султон қўшинлари, унинг машъум хуфийлари ва мушрифлари етолмайдиган чўққиларга чиқиб кетгиси келди. Аммо...

– Таассуфлар бўласинким, камина сарбоз бўлиб туғилган эмасмен...

– Сарбоз бўлиб туғилмасангиз ҳам сарбозу саркардалардан юз чандон ортиқ иззату икромдан бўласиз, ҳазратим.

– Тоабад миннатдормен. Ва лекин... Камина бутун фикри зикрим илми ҳикматдур. Ўйлаб қўйган асарларим, бошлаб қўйган китобларим бор – шуларни ниҳовсига етказсам...

– Китоми ё одам шоҳар ҳақида чўпчакми? деди имом Исмоил, чандик қоллари асабий илтирираб. – Мен сиз ааломаларга ҳайронмен! Одам шоҳарни кўмсаб ва ёмон ҳокимларни даъватлаб ёстиқдай-ёстиқдай китоблар битасиз. Ўзларингиз эса... султон Маҳмуд янглиғ мустабид шоҳлар матаида қўлаук қилиб юрасиз.

– Не чора? – деди Ибн Сино ва имомнинг кўларини совуқ чақнаганини кўриб, бошини эгди. – Ўн устига, Исфохон қора ўлат исканжасида қолган

Умидим – тезроқ қайтиб бормок, қайтиб бориб шўранк мардуми мўминнинг хизматида бўлмок...

Бас! – Имом Ғозий соғ қўлини бир силтаб ўрнидан турди. – Сизга ижозат, ҳазратим.

– Рухсат этсадар жароҳатланган қўларини кўрсам...

– Ташаккур! – деди имом Ғозий, худди аразаланган ёлдодай чандик юзини терс буриб. – Қўлим сингани, дўрмин, шунга айтиб берсангиз бас!

Ибн Сино имомнинг қўлидаги қалин бўз лагтани эгди. Имомнинг билагини қилич кестан, узун ва чуқур ярасига нимадир сепилган, лекин қон ҳалла туғилмаган эди.

Ибн Сино имомнинг шишиб кетган билагини эгди, аста ушлаб кўрди. Имом, ранги девор, тишини тишига қўйганича, жимгина бош эгиб туради. Ибн Сино ярани авайлаб артиб, қайта боғлади.

Ҳайрият, суяк омон...

Ҳайрият, – деди имом ҳам.

Аммо ярангиз хавфли. Фақирга бир одам қўшиб берган. Ўқилон захри билан аччиқ бодом ёғидан янглиғ дору берамен. Уни ҳар кун икки маҳал ертасан!

– Ташаккур! – деди имом Исмоил, ҳамон қолларини очинамай. – Сизга рухсат, ҳазратим! Менинг саркардарим сизни рабобта элтиб қўядилар. Ва лекин, ёллингизда бўласин: мабодо, ҳазратлари бирор яранга муҳтож бўлиб қолсадар... Ғазнада Малик ва шароб деган бир шoir бор. Уни дорус-салтанатда қилинган одам йўқ. Ўша банди мўминга хабар беришсин. Хайр, султон сарбозлари бостириб келатган бекатга етиб олинг. Омон бўлинг, ҳазратим! Имом Ғозий шитоб билан юриб чолирдан чиқди. Ибн Сино чолирда ёлғиз қолди. У имом Ғозийнинг яранини рад этиб, тўғри қилдими, ё нотўғрими деган ўн ҳам биламас эди.

ҲИГИРМА БЕШИНЧИ БОБ

Кечаси Осмон маликаси саройида ўтган тонготиб базми жамшиддан сўнг маст уйкута кетган вазир Абул Ҳасанак кимнингдир турткисидан базўр кўзидан очди. Тепасида, қўлида дир-дир титраган шам, «назм бўстонининг бобои» шоир Унсурий турарди.

Хона бўм-бўш, ўртада турган хонтахта четта суриланган, унда ейилмай қолган бир лаган қовурдоқ, май тўла биллур идишлар, ёқут ва фируза пиёлалар бетартиб юмалаб ётар, ёнидаги тўшак эса бўм-бўш, кечаси «ҳазрат Ибн Сино» билан бўлган майхўрликдан сўнг ёнида қолган ҳарам бекаси уни тарафдан, тўғрироғи, бека эмас, вазир жанобларининг ўзи уни беҳаё-бешарм бир сўзи учун бетига тепиб, хайдаб юборган эди..

— Ҳўш, сабаб тун ярмида ажинадай тентираб юриб сен? — деди Абул Ҳасанак, қайта жойига чўзилди. — Ўзинг ухлайсен, на бошқаларга уйку берасен!..

Шоир Унсурий, қўлидаги шам баттар титраб, тўшак ёнига чўккалади.

— Машъум хабар, ваалинъам!

— Машъум хабар? — Абул Ҳасанак устидаги шонли кўрпани отиб юбориб, қалдини ростлаб ўтирди. — Офтоби олам?

— Офтоби олам, Амлоҳта шукур, саломатлар, — деди Унсурий шошиб. — Аммо... Ҳазнага ҳазрат Ибн Сино келиши!

— Қочмиш? — деди Абул Ҳасанак таамовсириб, қайсига қочмиш?

— Қочмиш эмас, келиши! Исфахонлик чин ҳазрат Ибн Сино келиши! Шундайким, тўё саройидан бу Ибн Сино эмас, амир Масуд йўмлаган ўша Ибн Сино — чин ҳазрат Ибн Сино эмиш!..

Абул Ҳасанак афтини бўжмайгириб, заҳархонда қилди:

— Бул Ибн Сино, уа Ибн Сино! Тақсирим қайдан қолдилар бу хабарни?

Қамши бу хабарни Пири Букрийдан эшитдим. Бу маккор букри эса хабарингиз бор, билмаган сир сирори йўқдур. Пири Букрийнинг айтишича, Қатнабегим бошаник бир турух амирлар Исфахондан келган уа Ибн Синони эрта-индин асаса-ю дабдаба билан қарши олмаққа чоғланганлар. Чоғланганлар ортисига анов мутақаббир алома Абу Райхон Беруний ҳам бор эмиш. Бу ишта, ҳаттоким, қадрдон эшитган... назир аъзам Али Ғариб ҳам бош кўшган эмиш!..

— Али Ғариб? — Абул Ҳасанак ўрнидан салтиб туриб, хонтахта ёнига борди. Итоатсиз қўллари билан ёқут пиёлаи тўлдириб май қуйди-да, бир мутартибда бўшатиб, хонани айланишта тутинди.

«Абу Ибн Сино, уа Ибн Сино! Чин Ибн Сино, ёлгон Ибн Сино!»

Амалол Бир-икки ҳафта муқаллам «ҳазрат Ибн Сино» атламиш бу кимса саройда пайдо бўлгандан тўғри бу гаплар унинг хабардан тамом кўтарилган экан. Анов иймонсиз Али Ғариб қаердандир топиб келган бу ибнос сохта Ибн Сино эканини, оламда қанчалик даврон атламиш чин Ибн Сино борлиги, у қаердандир йироқларда, амир Масуд турган Исфахон томонларда қочиб юргани вазир жанобларининг хабаридан батамом кўтарилган эди!

Унинг «ҳазрат Ибн Сино» деб атаган бу кимса афру-салтанатга қадам қўйди ҳамки, саройда гаплар ишлар бошланиб кетди. Ҳамма унинг хукми ва сарайга мафтун бўлиб, тўё акли хушидан айрилиб кетди. Аппаламбор, сўнгги бир неча ойдан буён саройда, наинки сарой, бутун салтанатда ҳукм сирган танаххум ва таҳлика қайтадир даф бўлиб, қанчалик енгил нафас олди, мотам кайфияти тарқаб, наинки сарой енгил, хушнуд, сафои кунлар бошлан-

ди, гўё осмонни қоплаган қора булуғлар, тарқаб кетди-ю, ярқираб офтоб чиқди. Мотам-либосини кийган ҳарам бекалари, бақовуллар, хазинадорлар, хонанда ва созандаарга жон кирди, шу-шу, серлаззат базми жамшидаар, кайфи сафо, мусика ва мушоираар бир-бирига улашиб кетди. Бу кайфит, бу хушнудликнинг бош сабаби эса бирамчи, Алаоҳнинг инояти, иккиламчи, «Ҳаким ҳазратлари»нинг муолижаси бўлди. Шу муолижа сабаб жар ёқасига бориб қолган амир а-мўминин кундан кунга «бори қарай» бошлади. Бир-икки ҳафтадаёқ дилига ором, беаига қувват кирди, шундайким, бундан бир кеча кун муқаллам, дорус-саатанат аҳлига кўриниб, мардуми мўминларга ўз чеҳраи шамсларини намоян этиб, уларни бахтиёр қилиш иштиёқи туғилди. Шу боисдан, Ҳазнаи мунаввара кўчаари сулури либ-сидириди, майдон ва гузарларга сув сепилди, дарахтлардаги чанглар ювилди, ховузарга сув қуйилиб, фаввораар ишта туширилди, дўкон ва раста пештоқларига қимматбаҳо ипак ва шойи мина тоаар тутилди, бозораар ва қарвонсаройларда нечи шубҳали кимсалар, гадолар, қаланги-қасангилар, неки ипиринди-сипринди йўқсиллар бўлса, ҳаммаси шаҳар ташқарисига ҳайдалди. Кеча, ниҳоят, ҳаммаси ишлаар интиҳосига етди. Сарой олдидagi майдонда сулатони салотиннинг шахсий туломаари бўлган етти юз сувори саф тортиди. Уларнинг ҳаммаси этгиларига бир хилда қизил чакмон, бошларига қизил попукаи мис дубулғалар кийган, ҳаммаси бирдай қилмич яланғочлаб, ҳаммаси бирдай оқ беда минган. Фақат ҳар юз суворининг бошида турган ясовулларгина этгиларига кўк баҳма тўн кийиб, ҳаммаси бир хил қора арғумоқ минган, кўлаарини эса яланғоч қилмич ўрнига кўк туғ ушлашган.

Пешинга яқин Осмон маликаси қасри олдидан кенг майдонга от ўйнатган амиру умаро, кимҳоб ва

зарбоф тўналарга ўранган аркони даваат, ҳаммаси бир хил сафроранг жубба кийган уламои киромлар интилишибди. Сўнг, қаср буржларида ўнаарча нотюралар гўмбурлаб, ўнаарча қарнайларнинг пийишт наъраси осмону фалакни зир титратди-ю, саройдан... бир ёнида имом Сайид, бир ёнида Абулқасим билам «ҳазрат Ибн Сино», амир а-мўминининг келиди. Сулатоннинг бошида... унга инжулар қоплаган кундуз теплак, этгида тилма тасмалар билан зийнатланиб, тутма ўрнига дур ва ёқут қаддаган қизил зарбоф тўн, беаида беш юз мисқолик тилма камар, оёғида пошналарига кумуш тепки қоплаган қизил чарм этик. Унинг ёноқлари туртиб чиққан, кенг, суякдор юзи ҳамон мумдай сарғиш, аямо чўқур ботган кўзари тунги алаангадай чарчаб турар, қадам ташлашлари бардам ва шиддатан эди. Сулатон дарвозадан чиқиши билан унга туқларидagi такаларидан тортиб эгар жабдуқларини соф қизил тилмадан ясалган, пешонасига ар пошадирриқлар тақилган севимли қора қашқа беаишти рўпара қилишди. Бироқ амир а-мўминини отта миннишдан аввал майдонда баб-баробар таслим бўжо келтириб турган мингларча, йўқ, ўн мингларча садокати зоҳир аёну баёналарга, қилмич яланғочлаганларича серрайиб қолган суворилар ва аёну туғ ушлаган ясовулларга узоқ ва синовчан тилишиб турди, кейин кўлтигидан олган налимларни тилиб ташлаб, узангига оёқ қўйди, қўйди-ю, ўн минг оломоннинг жўр ва ҳайратомуз хитоби остида эгнин эгарга олди!

Нотюралар гўмбури ва қарнайлар садоси яна осмон фалакка чиқди. Шу музаффар садолар остида беаиоб аркони ҳарб ва аркони даваат қуршовида, аямо яланғочлаган етти юз сувори ва кўк туғларини қалтиратган юзларча ясовуллар даврасида амир а-мўминин дорус-саатанат кўчаларидан, сув

сепилиб ёғ тушса ялағудек қилиб кўйилган ғорраҳа ва гузарлардан, кумуш фаввораар ўрнатилган майдонлардан, кўк, қизил, сариқ матоар билан безатилган раста ва дўконлар олдида қора қашқа бедовини ўйнатиб ўтди. Ҳачир миниб, хуржунларини кумуш ва тилла тангаларга тўдириб олган хазинадорлар кўчалар ва гузарларни тўдирган оомоннинг бошига ховуч-ховуч пуа сочди. Шу йўсин, ерга сочилган тангаларнинг жаранг-журунги, бу тангаларни талашиб мушталашган оомоннинг хайқириги ва отлар дуппури остида султон Кўшкни даваат рўпарасидаги масжиди жомета етиб борди.

Юсак пештоқлари осмони фалакка санчилган, лажувард тиллакори гўмбазлари офтобда камалак рангида товланган бу мухташам масжиднинг юз минг намозхонга мўлажалланган мармар майдонига қизил гулдор пафосар тўшалган эди. Амир ала-мўминин шу масжид айвонида, ҳаммаси бир хил сафроранг жубба кийган мингларча уламон забардастлар даврасида, майдонга ййилган юз минг намозхон иштирокида пешин намозини ўқиди. Намоздан кейин имом Сайид масжид меҳробидан туриб ваъз айтди, барча мўминларнинг тўккан кўз ёшлари ва қилган дуои жоналари кўкка етиб борганини, Яратган Элам ўз марҳаматини дариг тутмай, «ҳазрати Ибн Сино»ни етказиб, ўзи берган дардини ўзи даф этганини сўзлади ва кўзига ёш олиб, дуога кўла очди: илоё жафонт юкнини тортмоққа тоқат ва муҳаббатинг меҳнатини чекмоққа бардош ато қилгайсен. Омин!

Имомнинг ваъзи ва бутун дорус-салтанатни ларзага келтирган юз минг кишининг жўр «илоҳи омин»идан кейин энг мўътабар мартабадорлар, амирлар, девон бекалари Боғи Фирўзга аутфан такалиф этилди.

Боғи Фирўзнинг қок ўртасига, гўмбазли шийпон ёнидаги мармар ховуз теваракига ранг-баранг хинд наамалари тўшалиб, беш юз кишига дастурхон тўнатилаган эди.

Осмон беғубор, тиник, офтоб сели гўлак кулгисидий ёқимтой эди. Кўм-кўк ясси қираар баридати беҳудуд Боғи Фирўз жаннатдай гўза, ҳамма ёқим-яши, тиник, мусарффо, ҳар бир дарахт, ҳар бир гул тагида булбуллар сайраар, қовурилаётган гўшт, қаламшир ва пиёзнинг ўткир хидига ховуз бўйларидати райхон хиди, қир гиёҳларининг сав тахир нозик бўйлариди кўшилиб, ҳавони алақандай бетакрор хушбўй атир нафаси тўдирган эди. Ховўзнинг икки ёнидаги икки сутани хонанда ва созандадар эгалланган, созарнинг куйи боғдаги булбуллар овозига кўшилиб, юракларда ширин орзулар ва алақандай хисий гўзад хислар уйғотарди.

Амир ала-мўминин, бир ёнида Абул Ҳасанак, бир ёнида «ҳазрат Ибн Сино», кўк гўмбазли шийпонга чиқиб, суянчиқлари ёқут ва жавоҳирилар билан зийнатланган, устига шер териси ташланган юмшоқ курсига ўтирди, қолган мартабадорлар эса ховуз теваракига шойи кўрпачалардан жой олишди.

Нозик ҳаворанг кошинаар билан қопланган ховуз сувига бир кун аввал беш минг қаламақанд ташланган, исталган киши ўтирган жойида пиёласини чўзиб, шарбатга айланган бу сувдан тўйгунича сипқариши мумкин эди!

Зиёфат яна «ҳакими даврон ҳазратлари»ни улуғлашдан бошланди. Амир ала-мўминин унга ўз кўли билан оғзига сиққунча олтин ошатиб, эгнига бошдан-оёқ янги сарупо ёлди, сўнг назм бўстониининг боғбони шоир Ўнсудрий аввал султонни савотинига, кейин «ҳазратлари»га бағишланган икки янги қасидасини ўқиб берди. Янги қасида янги куйларга, куйлар қадаҳлар жарангига улашиб кетди-ю, баъз

ми жамшид авжита чиқди. Май дарё бўлиб оқди, сомсапазаар барра кўзи гўштига доривор тиёҳлар кўшилган иссиқ сомсаларини кўз-кўз қилишди, кабобпазаар арча чўғарида жизғинак қилинган ва арча бўйи таралган думба аралаш жигар кабобарини намойиш этишди, кабобдан кейин ёкут косаарда кийик ўти, райхон ва қора мурч солинган шўрваи шер, шўрваи шердан кейин қисик кўз но-занинаар сурати солинган чиний лағанаарда бедаани гўштан қизил палов тортиди.

Сулатон бошда хиёла хомуш эди. Ўқилган қасидаар, чаалинган куйлар, дунё турғунча туришини тилаб айтилган ҳамду саноаарга жимгина қулоқ солиб, бирда кинояли қулимсираб, бирда тўғе тинимсиз ўқилаётган бу малҳияларни хушламагандай алақандай маҳзун ҳаёларга чўмиб ўтирди.

Базм қизиб, палов тортилган маҳалда «ҳакимин ҳозик ҳазратлари» амир ала-мўмининга бир пифамай тутди. Сулатон бу майни ичди-ю, тўғе ичига омон киргандай баногоҳ сертак тортиди. Беидаги беш юз мисқолик олтин камарини олиб, бир чеккага отди, тутма ўринга беҳисоб жавоҳирлар қадаланган зарбоф тўнини ҳам ечиб ўрнидан даст турди-да, ҳодолани узун, қоксуяк кўмарини машпоқлар томон узатиб:

— Бас! — деди қисик кўзаари чўғдай ёниб. — Бил, бу кўшиқ, бу ҳамду саноалар!

Ҳовуз бўйидаги ғала-ғовур, супалардаги манн шоқларнинг тингир-тингир тиниб, орага сонук таҳдидли сукунат чўкди. Қизарган, бўғриккан юзаар оқариб, мастона сузилган кўзаар тумбидан шийпон томон ҳадик ва кўрқув билан тикилди.

— Дунё турғунча турғайсиз! Файзи илоҳий тоғиб ёр бўлғай! — деди сулатон кесатиб. — Базм устиди малҳия ўқимоқ осон, аммо вафодор надим бўлмоқ мушқула бу дунёда! Ҳа, ҳамманинг ичинини кўриб турибди сулатон Маҳмуд! Дилларингдa не ўй, кўнгина

ларингдa не ғараз, қаллаарингдa не фисқи фужур барини кўриб турибди сулатон Ҳазнавий! Бутун динингдa ҳамду сано ўқиган аёнун боёнаар... кеча янги ўлим тилаган эди диллариди! — сулатон шундай деб, бир қадам олдинга юрди, қориши билан паст-ди, дастурхон атрофида ўтирганлар бир газ орқага титиранишди.

Ҳа, кимки вафо қилса вафо, жафо қилса жафо титиратишар бу дунёда! Кимки сулатон Ҳазнавийга чоҳ қовлатган бўлса, ўзи шу чоҳга қулаусидир! Сулатон Маҳмуд эса дини исом йўлида ҳаминша камарбаста, янги келатган машрикда Қашмир, мағрибда вағайна Рум, кўйингки, пойқадамим етмаган жой йолмас!

Шоир Унсурий пилдираб келиб, шийпон зинасига энг чўқди-да, кўзига ёш олиб:

— Наоҳи омин! — деб хитоб қилди.

Мастона овозлар бир-бирига қовушмай заифроқ янгилади:

— Наоҳи омин!

Аммо... кимки, тили шакар, дили захар бўлиб ёлланган тиласе, тоабад эсарида сақласинлар! — сулатон шундай деб, шийпон устунини қучоқлади-да, пастга, еминг тўла хонтахтаар орқасида гужанак бўлиб ўтирган мартабадорларга қадалиб-қадалиб берди, тўғе улар орасидан энг ашаддий дупшманини келтирибтандай узоқ тикилиб турди-да, тўсатдан:

— Анон иблиси лайн... вазири аъзам қайда? — деб сўради.

Абул Ҳасанак шоша-пиша таъзим бажо келтирди.

Олампааноҳнинг мунаввар хотираларида бўла-ва, уа мултимбир тулкини ҳаким ҳазратлари айтган отаини илоҳий-ни топиб келмоқ учун Кўҳи Са-рининг йўлаган эдик, даватпааноҳ!

— Қануз қайтмадимиз уа маккор?

— Ичинда қайтмоғи даркор, олампааноҳ!

– Ҳмм! – деди султон кўзини юмиб, – Шарбат! Ховуз теваратидаги аёёну боёналар нақшшоркорустиунни кучокаб турган султондан кўзларини узолмас, улар гўё имон сеҳрига инлиган бақалардай жой-жойларида серрайиб қолишган эди.

Султон Абул Ҳасанак тутган майни аста ва улоқ симириб, пиёвани қайтариб берди-да, яна ховуз атрофида бақалардай кўзлари чакчайиб ўтирган аёналарига қаради, гўё уларнинг орасидан яна бир ашаддий душманни кидирмоққа киришди.

– Ҳа, айтгандай, анов шаккок шоир... Мана у-шароб қайда? – тўсатдан сўради султон. Сўраш билан ховуз бўйидаги сарой аҳли баб-баробар «уф, деб, енгил нафас олди.

– У-шаккок шоир... – деди Абул Ҳасанак, нечундир таавасага тушиб. – Хабарим йўқ, давлатпанов! Ипринди майхонасида қусуғига беланиб ётганлар, уа бетавфиқ!

– Фармон бер, дарҳола топиб келсинлар уа иймон сизни! Ўзига умр тилаш ўрнига султонга ўлим тилаган ғаламисардан бири ўша кўзгун эди! Чакқир – ҳолини кўрсин султони салотининг!..

Амир ва-мўмининг шундай деб жойига бориб ўтирди. Ўтириши билан нимадандир безовталиниб, алақандай питираб қолган Ибн Шаҳвоний ённи қавалаштириб, зарҳал қоғозга ўралган мошдеккин сафроранг бир дори олди-да, султонга узатди.

Бир хўлаам шарбат билан ичиб юборинг, дондагпаноҳ. Белингизга қувват, дилингизга сурур бағишлайди бу дору!

Дарҳақиқат, доридан кейин чорак соат ҳам ўтмадики, султоннинг қийрос кўзлари артилган дон нордай ярқираб, юпқа лабларига қулаг югурди ю, тўсатдан амир Аалтегиннинг кенжа хотинини кўриш истагини билдирди.

Абул Ҳасанак ичида «ҳаким ҳазратларига яна бир бор таҳсинлар ўқиб, дарҳола тахтиравонни рўбарў қилди! Сўнг, «Ибн Сино ҳазратлари» билан султони саройига элиб, махфий тўшага киритди-да, ённи маълумаси қасрининг беҳисоб хоналаридан бирини Ибн Шаҳвоний билан бирга айшни давом эттирди!..

В, қаламқ! Ҳамма, ҳамма ишлар яхши кетаётган бир маҳалда... бу маштум хабар! Гўё султонни алавланган бу «ҳакими даврон» Ибн Сино эмас, қаттибегим билан анов баттол Али Ғариб топган ва Ибн Сино – чин Ибн Сино эмиш!.. Боз устига, биринчи тулоқ кўйган бу вазири аъзам яқин-яқин-яқинча Хаттаибегим билан амир Масудни кўрарга кўн, отишга ўқи йўқ эди. Энди эса улар билан тил қилинган эмиш! Ўзи топган «ҳазрат Ибн Сино»дан яқинроқ, бошқа Ибн Синони топган эмиш!.. Ҳай ат-тан! Агар Абул Ҳасанак эски рақибининг бу қадар қаттибегимни билганида тунов кунни уни «неъмат»ни қилиш топиб келиш учун кўхи Сарандипта эмиш, тушга-тўғри асфаласофинга жўнатиб кўя эмиш эди!

Абул Ҳасанак билар, султоннинг фармони билан буни Сарандипта жўнатишган бош вазир Ғардиз тегадир орасидаги Кўҳандиз қалъасида яшириниб ётган. Тошга ўйилган минг пиллапоёлик бу тегадир қалъада энг ашаддий ғанимлар сақланар, шундай бўлса ҳам, дарғазаб султоннинг кўзидан бирок бўлишни истаган бош вазир ўша қалъага янаюқ жой қилдириб, қадамшудай беркиниб олган, шундан, қалъқа яширинганини ҳеч ким билайди, жой ўйнардди. Лекин Абул Ҳасанак буни билар, бош вазир Кўҳандиз қалъаси туғу, етти қават ернинг қаттиқ кириб кетса ҳам билган бўларди. У фақат фармон пойлар, «неъмат»ни топиб келишга жўнатишган саксон кун ўтгач, уни ёқасидан ушлаб,

яшириниб ётган капалигидан судраб чиқишни, режадаб кўйган эди! Аммо бу режани тузаркан, Абул Ҳасанак уни Кўҳандиз қалъасида тавбасига таяниб ётибди, деб ўйлаган эди! Бургата тузоқ кўйган бу қари тулки эса тавбасига таянмоқ у ёқда турсин, анов ёсуман Ҳаттибегим тарафига ўтипти, ўтгани ҳам майли, амир Масуд юборган чин Ибн Синони султonga рўбарў қилмоқчи бўлганлар билан тва бириктирибди! Бас, бу кузгун бош кўшган ишдан кўрқмоқ даркор! Ҳар қалай, эҳтиёт шарт. Қасрдан дир айш қилиб ётган «ҳакими даврон» ҳазратларини топиб, уни бу гапдан огоҳ қилиб кўймоқ аозим!

Абул Ҳасанак ҳамон рўпарасида титраб-қақшаб турган Унсурийга қараб кинояли кулимсирлади:

– Йўл бошланг, назм бўстонининг боғбони! Ибн Сино ҳазратлари^{ни} топиб бу хушхабарларни унинг етказмоқ даркор!

Сарой маст уйқуда, бошдан-оёқ майин иппа тиламлар тўшалган узун йўлак кимсасиз эди. Тон чадардаги оатин шамдонлар ва шифта осилган чамбарак кандилларда битта-яримтагина шам ёнар, уларнинг хира шуъласида нимқоронғи йўлдан алақандай сирли ва совуқ туюларди.

Абул Ҳасанак билан шоир Унсурий, кўларини шам, икки ёндаги турнақатор ўймакор эшикларин битта-битта очиб, йўлакнинг охиригача боришди.

Бири катта, бири ўртамиёна, бири чоғроқ, лекин ҳаммаси бирдай қимматбаҳо жихозлар – фарошиб сууратлар солинган ранг-баранг палослар, хинди ибодатхоналарининг оатин маъбудалари, сержана биллаур идишлар, ёқут ва забаржад косалар, фис суягидан ясаалган хайкалчаалар, тилаа барқашлар билан зийнатланган бу хоналарнинг ҳаммаси буён бўли; тўё кутилмаган бир офат рўй бергану, сарой аҳли ҳамма бойлик, ҳамма бўюмларни ташлаб, бон олаб қочган...

Абул Ҳасанак йўлак охирига етгач, қаёққа юриш-ин билмай, бир даҳза ҳанг-манг бўлиб туриб қолади. Кечаси султоннинг пинҳоний гўшасига элтиб кўй-ганларидан кейин Абул Ҳасанак «ҳазрат Ибн Сино» билан бирга боғли хонага кириб, майхўраикни давом эттирган, сўнг ҳарам бекаларидан бирини чақириб, иккита каниз кеатиришни буюрган эди.

Ҳарам бекаси ёшгина бир канизни бошлаб кел-ди-да, уни ҳам даврата кўшилади. Унинг мақсадига тушулган «ҳаким ҳазратлари» ёш канизни танавади, кечини ҳарам бекаси чиққан Абул Ҳасанак эса унга каниз келиб, кумалоқ солишни таклиф қилади. Аммо каниз юришмади. Кумалоқ солинганда чекита ёш каниз чиққан «ҳакими даврон» канизни бошлаб келиб кетди-ю, Абул Ҳасанак ҳарам бекаси билан келди.

Ҳарам бекаси ҳам дуркунгина, кўҳлиқкина жу-вон эди. Абул Ҳасанак такдиридан нолимай, унга бир инча май тутиб кучюнга оамоқчи бўлди. Бироқ кечин Абул Ҳасанакка таклид қилиб, май тўла пиёла-ни бир кутаришда бўшатди-да, оппоқ, момик кўла-ларин билан вазир жанобларининг юзини синаркан: «Бой танбал – деб қулади.

Кўш, нечун ажабланасиз, бекам?

Коти кўзларини тизга! – деди каниз эркаланиб. Жуло сизга шундай қош-кўз инъом қилгану ишқ берилди.

Кўш, кўш?

Ишқ хунарини... анов ҳаким ҳазратларига каниз элган!

Абул Ҳасанак қаҳ-қаҳ отиб қулади:

Анча каминани бу ишда бир синаб кўринг, каниз сўзлайсиз, бекам!

Йўл! – ҳарам бекаси эркаланиб унинг юзига каниз шипти урди. – Уриниб юрманг, жаноблари, карибир, бу ишда ҳаким ҳазратларига тенг келол-майсан!

Шундан кейин нима бўлди, – аввад турсаки туширдими ёхуд олдин бир тепиб, кейин турсаки туширдими – буни Абул Ҳасанакнинг ўзи ҳам билмай қолди, фақат учиб кетган беканинг дод солиб ўзини эшикка ургани эсида қолди, холос.

Мана, ҳозир ҳам беканинг масҳараомуз гапни ёдига тушган вазир жанобларининг кўнглида ҳасад аралаш рақобат туйғуси аланга олди-ю, йўлдан охиридаги мармар зиналардан иккинчи қаватга кўтарила бошлади.

Бу ерда ҳам икки томон турнақатор эшиклар бўлиб, султоннинг машхур махфий тўшаси йўлакнинг энг охирида эди. Бу ердаги шамаларнинг даяр хаммаси ўчирилган, фақат энг тўпқарида битта-ю битта шам минтирар, қоронғи йўлак тубсиз қоралли сирли ва беҳудуд туюларди.

Абул Ҳасанак, ранги ўчиб, дид-дир титрай бошлаган шoirга бир қараб қўйди-да, оёқ учига олмай, яна эшикларни бирин-кетин оча бошлади. Шонр Унсурий унинг орқасида арвоҳдай эргашиб борар, мўрааб қарашга ҳам журъат этмас эди.

У аввад лаблари унсиз пичираб, очиб-ёпиқ эшикларни санаб борди, кейин пинҳоний тўшани яқинлашган сайин кўркув ва ҳаяжондан санокни ҳам унутиб қўйди. Мана, махфий тўшага биттагина хона қолди. Абул Ҳасанак бу хонанинг фил суягидан жио берилган эшитгани аста очиб ичкарига кирди, кирди-ю, тўё хонада мулҳиш бир нарсани кўргандай даҳшат билан орқага тисарибди:

– Олампаноҳ!

– Олампаноҳ? – Унсурий вазир жанобларининг ваҳимаи шивирашидан даҳшатга тушиб, орқани чекинди. – Т-тирикмилар, олампаноҳ!

– Тирик! Масг уйқудалар! Аммо... анов баттон ҳаким қайда? – Абул Ҳасанак чиройли серкипир кўзларини пирпиратиб, шoirга бир зум тикнаиб

турди, сўнг шитоб билан юриб бориб, махфий тўшанинг тилда тасмадар қоқилган зааварли эшитгани билан очди!..

Хона чароғон эди. Ундан тушган ёруғ нур Абул Ҳасанак билан Унсурийнинг кўзини қамаштириб юборди.

– Но дариғ!

Девор ва шифтларига яланғоч эркак ва аёлларнинг ишқий ҳолатларини тасвириловчи ҳаёсиз суратлар солинган ўрдадай кенг хонанинг тўрида, қанат қанат шойи тўшак устида, танаси ҳаёсизларча очилиб қолган бир канизни кучоқлаб... «ҳакими даврон ҳазратлари» донг қотиб ухлаб ётарди!

Абул Ҳасанак ялт этиб Унсурийга қаради. Шоир Унсурий, бир деворлардаги беҳаё суратларга, бир тўрдаги оппоқ ипак тўшакда чирмашиб ётган ишқ-машуқларга тикилганча, бўсағада ғалати тилишиб туради!

Абул Ҳасанак заҳарханда билан кўлидаги шам-ли «шур» этиб ўчирди-да, қаҳр билан юриб бориб, қоронғи ҳазратларининг маймундай сертук кетига бир тепди.

«Ҳакими даврон» чўчиб кўзини очди-ю, апи-та-ана ўрнидан турди. Уни тепганда уйғониб кетган қанат тепасида қажқайиб турган вазир жанобларини кўриб, қичқириб юборди. Бу ўша, кечаси унинг кўлидада ожизсиз деб, масҳара қилиб қулган дарри бекаси эди!

– Нуқол кўзимдан, беҳаё фоҳиша!

Абул Ҳасанак бекани ҳам тепишга чоғланди, бирок яланғоч бека абжирлик билан ердаги оқ рўжага ёлпириб, ўзини эшикка урди.

Сана қўшига келган «ҳакими даврон» ҳам шонрнинг кенг ипак шавварини кийиб, эгнига тўшани ёлди.

Абул Ҳасанак оёқларини кериб, унинг тепасидан чанг солишга хозир туради.

– Ҳўш, ғаламис? Одампаноҳнинг бу табаррук гўшасини ҳаром қилмоққа ким ижозат берди сента?

– Одампаноҳ... ўзлари ижозат этдилар, жаноби вазири!

– Одампаноҳ! Манов беҳаё ҳарам бекасини ҳам кўйинингга одампаноҳ солдими, баттоа?

– Шундай, тақсири олам, ўз... ўзлари ижозат этдилар!

– Ибни! – деди Абул Ҳасанак, яна ҳасад алаштириб, – ҳаммани авраб, нофорангга ўйнатиб бўлдинг! Энди кунинг битди сен қузғунининг! Чин Ибн Синога юзма-юз бўласан шу бутун!

– Чин... чин Ибн Сино?

– Ҳа, чин ҳазрат Ибн Сино келмиш Ҳазнага! Амир Масуд шахри Исфахондан топиб юбормиш уни!

– Амир Масуд юбормиш! – «Ҳакими даврон» Абу Шиақим ибн Шаҳвоний ҳаёсиз суратлар солинингтеворни пайпаслаб, аста ўрнидан турди. Дир-дир титраган кўллари билан юз-кўзларини ишқаби: Ажабо! – деб, ёқасини ушлади. – Наҳот, сиздай доно вазири бу ёлгон гапларга инонсалар?

– Ёлгон?

– Ёлгон бўлмаса... уа валинеъмат амир ала-мўмининни бу дарди бедаводан форит қилган ким? Фақирми ёҳуд... амир Масуд тошган уа сохта Ибн Синоми? – Абу Шиақим ибн Шаҳвоний охириги сўзларини алақанддай ўқсиб айтди-ю, бошини энгиб жим қолди.

Абул Ҳасанакнинг кўзларидати боғти қаҳр хайрат ва умид билан алмашди. «Ҳаким ҳазратлари» буни пайқайди чоғи:

– Майли! – деди бирдан далилланиб. – Агар бизир жаноблари фақирдан шубҳа қилган бўлсалар... шифо тошган кимса, яъники амир ала-мўминини ўзлар...

ри айтишлар – ким чин ҳазрат Ибн Сино, ким сох-та? Султонини салотини ўзлари ечсинлар бу жумбоқни! Эшикда ҳануз тамшаниб турган Унсурий бу сўзни айтиб:

– Офарини сизга, ҳазрат Ибн Сино! – деб чапак ташиб юборди. Ибн Шаҳвоний эса учалари қайчи-ланган мош-туруч мўйловини синаб қулимсирлади:

– Ҳарам бекасини бекор ҳайдадингиз, жаноби вазири! Чақиринг уни! Мен сизга шундай бир дору бердиким, ишқ хунарида каминадан юз чандон ранг кетмасиз! – «Ҳакими даврон» мастона қаҳ-қаҳ еттиб қулади. – Йўк, йўк, ҳақ сўз бу, валинеъмат! Сул-тонини салотини пешингача уйқудан уйғонмайди! Ҳарам бекасини чақиртиринг. Сулув канизалардан келтиришлар! Анов кекса шоир ҳам бу дунёга кел-тирил – ноумид кетмасин! Бизга кўшайиб бу жан-натда бир даври даврон сурсин, шўравик!

ЙИГИРМА ОЛТИНЧИ БОБ

Биздан мунавварада чин ҳазрат Ибн Сино пайдо бўлгани ҳақидаги хабарни шоир Унсурийга Пири Бурҳон етказган бўлса, Берунийга соҳиби девон Абу Наср Мишкан жаноблари етказди.

Беруний сўнгги бир-икки ҳафта расадхонада бўлиб, шом чоғи шаҳар ҳовлисига қайтган эди. Континини билан соҳиби девон ҳам кириб келди.

Хуло бўй-бастдан уриб қолган бўлса ҳам, ақа-за-коватдан бенасиб қилмаган, ўзини ҳаммаша вазмин ва бисапнат туталитган бу одам хозир алақандай бир-бир на бестоқат эди. У Берунийнинг итифотлари-га қулақ сомай, Сабхута «чиқиб тури» деб имо қил-ди-ю, эшикни зич ёпиб, ҳажжон билан шивиради:

– Дарҳақ кийининг, мавлоно! Биродари азизин-ини... ҳазрат Ибн Сино пойтахтимизга қадам ран-жон қилмишлар!

«Ибн Сино» номини эшиттанда Берунийнинг юрати беихтиёр «шиғ» этди, бироқ шу захотиёк бир ойдан бери бўлаётган можароар, дорус-саатанатда юрган ҳайратомуз миш-мишлар ёдига тушиб, анбига кулги югурди.

— Олампамоҳга қанча Ибн Сино керак? Бир сохта Ибн Сино етмайдимми? Иккинчи сохта Ибн Сино не керак, тақсирим?

Соҳиби девон рад ифодасида оппоқ салмадор бошини чайқади:

— Йўқ-йўқ, бу Ибн Сино сохта эмас, чин Ибн Синодур, мавлоно! Исфаҳонда турган амир Масуд ўзи йўлагандур ҳазратларини!

— Иншоолао сўзингиз рост бўлсин! Аммо... амир Масуд йўлаган бу Ибн Сино чин Ибн Сино бўлса, саройдаги анов «Ибн Синон»ни не қиласиз, тақсирим?

— Фош қиламиз! Ёлғиз уни эмас, анов ҳезбағча вазир... Абул Ҳасанакни ҳам қўшиб фош қиламиз, мавлоно!

Берунийнинг лабларидаги табассум аччиқ кулгига айланди.

— Билмам, тақсирим, сиз айтган уа сохта Ибн Синонинг дорулари суатонга сиҳат келтириб, давосни дардини даф этган эмиш!

— Ёлғон!

— Ёлғонми, чинми, кеча амир ала-мўмининини ўз кўзингиз билан кўрддингиз. Масжиди жомеда сиз айтган уа баттол ҳақимга ўқилган ҳамду саноларни ўз қулоғингиз билан эшитдингиз...

— Эшитдим... аммо... барибир инонмаймен! Уа маккор кимса ҳақим эмас, илоннинг ёғини ялаб, қонини сўрган бир фирибгардур! О, мавлоно, мавлоно! — деди соҳиби девон, оппоқ бошини алам билан тебратиб. — Шайтондан тарқатган бу шайтон саройда нелар қилиб, не ўйиналар кўрсатмоқда — ҳеч бирини билмайсиз! Уа мугамбир афсунгар жоду ва афюн

билан суатонни ақлу хушидан айирмиш. Давлат-иншоннинг кўзини очмоқчи бўлган хешу ақраболар не — қулиндилур! Ҳатто, бу фирибгарни тошган пилари алам Ади Ғарибнинг ўзи ҳам олампамоҳнинг қаҳрига йўлиққандур!

— Сиз эса... уа фирибгарни фош қиламен, деб ирришасиз!

— Мен эмас, сиз билан чин ҳазрат Ибн Сино фош қиламиз даркор уа қалобни! Ҳамма умид сиз икков-эрингизда, мавлоно! Токи, ўзини чин Ибн Сино деб, олампамоҳни ўз сеҳрига илантирган бу ғаламиснинг исота ҳақим эканини фош қилдурғон бошқа бир инсон йўқдур, мавлоно!

Йўқ, уни билдурғон яна бир кимса бор! Ким уа?

Шоир Мааник уа-шароб! Уа шўрайқининг бир-дан бир гулоҳи — бу маккор жодутарни танигани-бор! Танитгани учун бир зиндондан иккинчи зиндонга ташландур, сиз эса...

Ҳам... — соҳиби девон Берунийга қарашдан уялгандай интоҳини четга олди, сўнг митти жулссасига бир тушмаган бир қатъият билан: — Хўш! — деди, кайишпагига муштинни тутиб. — Мааник уа-шаробни иншондан чиқармоқ чорасини кўрамиз! Аммо шу исота ёлғизгизда бўлсин, мавлоно, дорус-саатанатта ширинф бўлорган биродарингиз чин Ибн Сино ҳам ширин Мааник уа-шароб каби хатар остидадур!

«Матар» сўзи Берунийга худди сармаст одамнинг бошига қўйилган бир пақир совуқ сувдай таъсир этди. У бирдан хушёр тортиб:

Хорит Ибн Сино қайда ҳозир? — деб сўради. Расалхонада! Ҳақим ҳазратларини анов бетавон Абул Ҳасанак хуфияларидан эҳтиёт қиламоқ интида расалхонага туширмоқни дозим топдик. Расалхонада ўзларидан бошқа ҳеч ким бўлмас. Қирғишлари олампамоҳнинг чехрай шамсларини

кўришга муяссар бўлгунарича биродарингиз билан бирга бўлурсиз, мавоно?

Беруний соҳиби девоннинг гапига эндигини ишонди-ю, яна боғидай юраги турс-турс уриб, жимгина бош эгди.

— Сукут — аломати ризо! Дарҳол кийининг, мавоно!

Машрик томондаги тоғлар устида кучоққа сирмаган тўйин ой тўё соф тилмадан ясалган оатин жомиди яркираб турар, олам унинг алақандай осуда, тиник шўъласига фарқ бўлган, кўчадар, майдонлар, чорраҳалар ёруғ ва хиё сираи эди.

Бир неча ой совуқ таҳлика кўйнида ётган шаҳар кечаги тантаналардан кейин сал илганга ўхшар, тун ярмидан ошиб қолган бўлса ҳам, қарвонсаройлардан мусиқа овозлари эшитилар, тузарларди тулхан ёқиб ўтирган қоровуллар кўзга чалинарди.

Берунийни курушаб олган ўн нафар сувори шаҳардан чиққач, пасткам арчазор қирлар оша отларининг бошини мағриб томон буришди. Сутдай тиник ой шўъласида олисдаги қорал чўққилар элас-элас кўзга чалинарди. Чўққилар томондан тирғир шабада эсар, арча ва ёввойи гиёҳларнинг аралаш-курадаш нозик атри димоққа гуп-гуп уради.

Берунийнинг саман йўрғасини «чуҳ-чуҳ»лашини ҳожати йўқ, у бошқа отлар курушовида бир метрлик беозор йўрғалаб борар, зотан, Беруний қандай ва қайққа кетаётганларини ўйламас, унинг бутун фирри зикри бўлувси учрашувда эди. Бу учрашув, ажаб, унинг хаёлида бир-бирига зид, нотинч ўйлар, дилани эса хижолат аралаш пушаймон уйғотмоқда эди.

Шак йўқ: Абу Алнинг келгани яхши! Улар турганж сарҳадида видолашибдики, Абу Райхон унн бир кўришга интиқ-интизор! У билан олам ҳақиқат табиат сирлари ҳақида, ўлим ва ҳаётга боғлиқ синамас жумбоқлар ҳақида тўйиб-тўйиб суҳбатлашсин.

Биланларидан ўтган яхши-ёмон гаплар, кечган кечанилар тўғрисида ётиб дардлашши ораларидан етган иншо-нифоқлар учун кечирим сўраб, кўнгли тугуналарини ёпиш орузида юрадди! Мана, орузига қам етган ҳисоб! Лекин орузига етган бир маҳалда бу машғум ишларнинг бошланиши! Ўзини Ибн Сино деб атаон қилган бу фирибгарнинг пайдо бўлиши! Унинг ақа бовар қилмас найранглари-ю, бу фирибгар сабаб саройдаги фитна-фасодларнинг авж олаши!

Бундан бир ой муқаддам, ақа бовар қилмас бу машғум ишлар бошланганда Беруний сал ўтмасдан-дех Уларнинг миси чиқиб, ҳақ қарор топишига ишонган эди. Йўқ, акси бўлди! Шайтонга сабоқ берган бу муғамбир қандай дорулар ишлатгани қаммага қоронги, аммо ҳақиқат шуки, бир неча ишдан бери оғир дард оташида қовурилиб ётган шайх ва мўминин «ҳазратлари»нинг муолижасидан нифо топиб, оёққа турди. Шаҳарда тарқалган совуқ ишанишларга барҳам бериш ниятида султон кеча фиринчи марта кўчага чиқди, мисли курилмаган шайх ва дабдаба билан дорус-саатанат тузарлари ва майдонларидан от суриб ўтди, масжиди жомеда ва минн намозхон иштирокида беш ракаат намоз қилди. Ёқин фирўзда беш юз кишига зиёфат берди!..

Бир, бу оғир, нотинч вазиятда азиз биродарининг эзидан не бўлади? Йитирма йил бу мустабид шохта эзидан қимилшдан бош тортиб қочиб юрган алломай эзидан, пахот эли теба тақдирининг тескари ўйин-ларин сабаб турурини поймо этиб, катта бошпини эзидан қиланб чин Ибн Сино эканини исбот қилишга таянч бўлса? Бу ҳам майли, сохта Ибн Сино тева-ратидан бошланган бу машмаша, Хатаибегим билан эзидан кўзга ва амиру умаро ўртасида тобора авж олаётган бераҳм, бешафқат кураш орасига тушиб эзидан нима бўлади?

Ана, ўнгда Гардиз қалъасининг кўрғони олдиди. Кўрғондан ўтиш билан йўл бирдан ўраб кетди-ю, олдиди, тўғай ой шўъласида оамосдай ярқираган қорай тоғ ўрқачида расадхона биноси кўзга чалинди. Бинонинг иккинчи ошёнасидаги дўнғадан даричалари сўнаётган юлдузлардай ожиз минтирир, афтидан, кекса мунажжим мавлоно Абду Толиб фаррухий хануз уйғоқ эди.

Одатдагига хилоф, расадхона кўрғони олдиди... кўлариди тиге ушлаган икки навқар турадан Берунийни бошлаб кеаган навқарлар уни отдан тушириб, орқаларига қайтишди. Беруний увишиб қолган оёқларини уқалай-уқалай, ҳовлига кирди. Катта боғни эслатувчи сердарахт ҳовли кимсасиз, расадхона жимжит эди. Унинг кўш тавақали зааварли эшити берк эди. Беруний, тўғе Ибн Синони уйғотиб юборишдан кўрқакандай, эшикнинг уқон мис ҳаққаларидан тутиб аста тақимлатди. Дарҳақиқатида енгил оёқ шарпаси эшитилиб, эшик аста очилди. Бўсагада, кўлариди тошфонус, ёш муаррир Абдулфазл Байҳакий турарди. Оёғида қавуш, этини йўл-йўл бўз яктақ, Абдулфазл Берунийни кўриб:

– Устод! – деб шивирлади алақандай ваҳини билан. – Расадхонага... Ҳазрат Ибн Сино ташриф буюрдилар! Сохта эмас, чин Ибн Сино, устод! Ёлариди шогирдлари ҳам бор!

Беруний беихтиёр қулимсираб:

– Ҳазратлари қайдалар? – деб сўради. – Истироҳатлаарму?

– Йўқ, устод. Шогирдлари пастда, истироҳатлаар. Ўзалари юқориди, расад⁵⁰ билан машғулдурлар!

– Расад билан?

– Шундай, устод! Оатлар ёрдамида Дуббни акбар буржаарини ўлчаш билан банддурлар!

⁵⁰ Расад – фалакни кузатиш.

Беруний бир-бир босиб қаршисидаги мармар зина томон юрди, бироқ зина пинапоаларига оёқ қўрмади, негадир тўсатдан бир маҳамлар Абду Амига ёлган хатлари, тўғрироғи, хатлардаги заруратсиз тўғиҳанқалари эсига тушиб, яна боғидай хижолат аралаш пушаймон туйғуси қуйилиб келди. Бунга дорус-салтанатда бўлаётган можароаларни айтиш таъиниши кўшилиди-ю, Беруний, зина тутқичаларига туғиҳанқал, узоқ туриб қолди.

Йўқ, на мактублардаги тустоҳиқалари учун узр сўрашга зарурат туғилди, на дорус-салтанатда со-лар бўлаётган муҳиш воқеалари изоҳлаб ўтиришга! Тўғрироғи, узр ҳам сўради, муҳиш воқеаларни эшитиб ҳам берди, лекин бунинг ҳаммаси кейин бир неча кун давом этган тонготар суҳбатлар чоғида, Беруний оруз қилган «ёғиб дарлашинилар» вақтида иттилади. Абду Ами эса тўғе шундай бўлишини олдин-дан билатандай бу гапларни қулаб эшитди, фақат кулаган алақандай маънос ва дардли чиқди. Бироқ бу гаплар кейин бўлди. Ҳозир эса...

Беруний кирганда хонанинг ўртасидаги ёйсимон тўғиҳанқал фаҳри⁵¹ ёнида, шифтдаги катта туйнукнинг тағида, одатда Беруний ўтирадиган суянчиги ба-занда юмшоқ курсида... бошига мўрисишон кўк калпоқ, этнига кўк кимҳоб тўн устидан енгисиз оқ астақ кийган бир мўйсифид қалласини осилтириб ўтирдилар!

Беруний оёқ учиди юриб, курсининг ёнига борди. Мўйсифиднинг тизасидаги ипак қозоқда Дуббни ялбар юлдузларининг судси фаҳрида акс этган буржларни чизилган бўлаб, тағига бир неча сатр нақшлар ёзилган, лекин бу изоҳларни ёзган қалам танаи устидида юмааб ётар, Ибн Сино пинакка кет-ган эди!

⁵¹ Судси фаҳри – секстант.

Ёпирай! Улкан бошини ҳорғин осатириб қурсида ухлаб ётган бу мўйсафид... наҳот ўша Абдули ибн Сино бўлса? Беруний билган Абду Амин ҳам ўхшар, ҳам ўхшамас эди! Беруний билган Ибн Синонинг соқол-мўйловлари сақичдай қоп-қора на бежирим эди, бу ҳорғин мўйсафиднинг мош-туручи соқоли эса кўксига тушган! Беруний билган Ибн Синонинг чўзинчоқ хушсурат чеҳрасида битта ҳам ажин йўқ эди, курсида беҳолгина ухлаб ётган бу мўйсафиднинг офтоб ва шамолларда қорайган юзи симлик бўлса ҳам, юмук кўзларининг теграсида, лабларининг четларига чуқур изаар тушган, ҳорғин чеҳрасида қандайдир тизгинсиз аламлир муҳри босилган эди! Фақат шам шувъасида мино барқашдай ялтираган катта дўнг пешонаси-ю, ушун қийғир бурни Беруний билган бурунги Ибн Синонинг эсаатарди, холос!

Беруний, юрати амақандай ачишиб, секин орқатга қайта бошлади, бироқ шу пайт, курсидаги мўйсафид уйғониб кетди-ю, аста ўрнидан турди. Унинг ҳорғин чеҳрасида, чуқур ботган тиниқ кўкимтир кўзларида таажжуб аралаш хайрат акс этди, сўнг бу хайрат ёшига мос тушмаган мулоийм бир табассум билан алмашди.

– Ассалому алайкум, устод!

Ё, тавба! Бу сав бўғиқ, осойишта овоз, мулоийм кулимсираб турган бу кўкимтир кўзлар, бу катта дўнг пешона – ҳамма, ҳаммаси таниш, азиз, қадрдон эди!

– Ваалайкум ассалом, Абду Амин!

Беруний Ибн Синонинг новча, назарида, бурунгидан ҳам новчароқ, озғин қаддини бағрини босаркан:

– Во дариг! – деб «қулат» этиб ютindi. – Сени кўрадурсон кун ҳам бор экан, Абду Амин!

Улар, тўё дийдор кўришганларига ҳануз ишонамай, бир-бирига қайта-қайта тикилиб қарашар ва

қайта қайта қучоқлашиб кўришишар эди. Ниҳоят, кўрмаларини суриб, юзма-юз ўтиришаркан, Ибн Сино хиёла талғини кулимсираб:

– Топиргига шуккур, – деди кўзини Берунийдан қиғилди. – Ҳануз бурунгидай бардам, бурунгидай сажалит кўрдим сизни, устод.

– Э ноҳ! Сен билган Абду Райҳон эмасмен. Умрининг энг нурали онари ўтиб кетди, Абду Амин!

– Не чора? Тақдири азалнинг қонуни шу экан, устод!

– Наҳот, сендай ҳақими даврон ҳам бу қонунини ялғартира оламаса, Абду Амин!

Ибн Сино ҳорғин кўзларини юмиб, яна маҳзун бўлди:

– Ёшанкда, шубҳа нелигин билмай юрган ақаллиф чорларда наинки бу қонун, ҳатто, ажални ҳам дафр этишга инонардик! Мана энди, кексалик интиганига етиб, оқу қарони таниганимизда аён бўлдики, олам сирабарини ечишга ожиз бир банди инонинг, устод!

Қартидада энди ақалимиз кирди де, Абду Амин!

Биламан, устод!.. Фақир ақалим кирдимини, йўқми бўли айтолмаймен. Аммо... буюк алома Сукрот айтолдики, шунин билдимки, ҳануз ҳеч нарсани билмас эканмен, устод!

Ибн Синонинг ўз устидан хиёла қулайб, хиёла киноз билан тилиришлари Берунийга, айниқса, хуш ёқди. У меҳр билан тикилиб:

– Қаминиши уялтирма, Абду Амин! – деди ёвориб. «Абду Қонунидан буюк асар яратиб, «шайх ур-ра» исми билан олган сендай аломаи замон фақирини таттиқ дейишинг ярашмас, билъақс, мен сени қондор, десам ярашадур, Абду Амин!

– Қамтарлик – инсон зийнатидур, биламан. Амин... сиз ҳам мени уялтирманг, устод!

Майбани! Гап бир-биримизни улуғлашда эмас, Абду Амин!

– Шундай, устод!

Улар, тўғ бу аутфу илтифотлардан хижолат чеккандан, бир зум жим қолишди. Беруний юрагини чулғаб олган ҳаяжон билан ҳануз олишиб:

– Фақир сени ўйлаганимда, нечундир доним Гурганжда, видолашув кечасида айтган сўзларинг ёдимга тушарди, Абу Али, – деди.

– Ҳа, видео кечаси менинг ҳам ёдимда, устод. Беруний мийиғида бир кулаб кўйди:

– Қалай, орзу қилган одил шоҳларни топлдингму, Абу Али?

– Топдим, – Ибн Сино ҳам ҳорғин кўзларини юмиб, ғамгин кулимсиради. – Қайта бормай ҳамми жойда «одил шоҳларга» дуэ келдим, устод. Шундай ким охир пиروвардида улардан яширинишга жон тополмай қолдим. Журжонда Қобус ибн Вушма гиринг «адлолатидан» зўрға қочиб қутулдим. Раёда ўзингиз билган маликаи Саида!

«Маликаи Саида» номини эшитиши билан негадир Хатнабегим билан бўлган учрашув ёдига тушди-ю, Берунийнинг кўзларида шўх учқунлар чақнади.

– Эшитишимча... ошини ошаб, ёшини япиб бўлган уа маликаи туарухсор сента ошпкун бекларор бўлган эмиш. Бу сўз ҳақиқатму, Абу Али?

– Не чорал! Такдирнинг бу ўйинини ҳам кўрдик, устод! – кулди Ибн Сино. – Шундайким, уа маликаи туарухсорнинг меҳри адлолатидан сиққоннинг инн минг танга бўлди. Аммо, э воҳ, ёмғирдан қочиб дўлга, яъники маликаи Саидадан қочиб Шамсула давага туттидим. Буниси ундан ҳам меҳрибон, ундан ҳам адлолатли эди, устод!

– Бир-биридан меҳрибон, бир-биридан адлолатан де?

– Шундай, устод. Сиз-чи? Сиз ҳам бу томонларин адлолат қилириб келган эдингиз...

Ҳа, адлолат деганда бойўғай тўғрисидаги ривоят ёдимга тушадир, Абу Али! Ҳазнани кўра одингму?

– О-о! кўрдим, устод. Ҳақиқатан, тўзалмиқда биламиз бир шаҳри муаззам бўлбди! Аммо... бу тўзалмиқ, бу масжиду миноралар, кўшкун саройлар билалар ш нелар ҳисобига...

Биламиз, Абу Али! Ўз юртини обод қилмоқ учун бунга юрт, бошқа шаҳарларни зер-забар қилмоқ тўғри азимдур. Ҳаммасини биламиз, Абу Али. Дору-саатанатда қурилган мухташам саройлар, кўрнам қасралар масжиду миноралар учун ҳиндлар янгилиги ўлаб шаҳарлар талон-тарож бўлганини э э ўзим билан кўрдим. Ва лекин... ҳозир ўзинг илдор бўлдинг! Бери бирдан «одил», бири биридан «адил» дединг! Бас, султон Маҳмуд хизматида бўлганам Шамсулдава хизматида бўлур эдим. Шамсулдава бўлмася, маликаи Саида хизматида бўлур эдим. Не чора, Абу Али? – Берунийнинг товуши билан «чексиз ғам-андух билан янграб кетди-ю, Ибн Сино беихтиёр юраги увиниб:

Устод! – деди кўлини Берунийнинг тизасига қўлиб, – Йўк, устод, султон Маҳмуд хизматида янгилигингиз учун сизни айбамокқа ҳаққим йўк. Биламиз – келишдан бош тортсангиз, сизни ҳам филдор каби оёқ-қўларингиздан боғлаб олиб келур келар. Илгари бўлмася ҳам энди бир нарсаса ақ-қил эди, устод: бу дунёда ҳамма нарса, яхшилик ва, ёмонлик ҳам нисбий экан. Ким билин, алар бу бу мустабид шох хизматига келишдан бош тортганингизда... эҳтимол, бу муаззам расадхона бирда бўлмас эди!

Беруний бирдан чехраси ёришиб, бир куббадор шифолиги уакан махсус тўйнуққа, бир пастдаги етган фохрига, бир деворлардаги жадвалларга қарайди.

Ҳа, бу расадхона камина учун бир таскину тошдан даргоҳи бўлди, Абу Али! Сен каби мен ҳам

дунё кўзимга қоронғи кўринган оналарда шу дар-
гоҳга келиб илм билан, мутолаа ва мушоҳада билан
ўзини овутамен. Бу туйнукдан кўринган анов си-
торада олдиди одам умрининг ўткинчилиги ҳақида
ўйлаб, тасалли оламен. Сўнг, бу олам, бу фалакит
сирларини ўрганиш учун аламеъжум бир раёбат на-
қувват топамен бу расадхонада! Насиб қилса ярат-
ган тақвимларим чизган жадвалларим – ҳаммасини
кўрсатамен, Абду Алии!

Ибн Сино устоднинг дилидаги дардларини бутун
вужуди билан ҳис этгандай унга хайрат ва меҳр
билан термилди:

– Ҳиндистон-чи? – деб сўради. Ҳиндистон ҳақида
катта китоб битган эмишсиз. Уни хатотларга бериб
кўчиртиргандурсиз, устод?

Беруний секин уф тортиди:

– Уни хатотларга бермоқ учун аввад султон Муҳ-
мудга кўрсатмоғим даркор, Абду Алии!

– Нечун, устод?

– Нечун? Наҳот, «одна шоҳад» одатини билма-
сен, Абду Алии? «Ҳиндистон» деганда султон Маҳмуд
унинг музаффар юришлари тўғрисида ёзилган бир
қасида, унинг қатгу қирғиналарини шарафлаб, но-
мини башарият тарихида қолдиргувчи бир асар деб
ўйлайди! «Ҳиндистон» эса бу буюк ва мазлум эл
фақирининг юрагида туғилган улуғ эҳтиромдан бир
томчилар, Абду Алии!

Ибн Сино кўзлари ёш толиби илмининг кўзларидан
хайрат билан порлаб:

– Лоақада бир нуسخаси тайёрдур, устод? – деб
сўради. – Тайёр бўлса, бир неча кунга бўлса қон
берарсиз!

Беруний кўзини қисиб қуади:

– Марҳамат, агар сен «ал-Қонун»дан бир ну-
сха берсанг, мен ҳам «Ҳиндистон»дан бир нуسخа бер-
мен!

Бошма-бош дегн?

– Бошма-бош!

Сухбат тоҳ илми ҳикмат, ёзилган ва ёзиш ору-
нда кўнгилларига туғиб қўйган китоблар ҳақида
шундай тоҳ бошдан кечган умр савдоларига ўтарди.
Нам ва китоблар ҳақида гап кетганда суҳбатга
қатнашадигар жон қиради, иккиси ҳам кўзлари чакнаб,
ошмадига қон югуради, умр савдосига ўтганида эса
суҳбат сокин, аммо алақандай ҳазин бир нур билан
шўрлар эди.

Нижоси ҳам бир-бирларининг дилида қат-қат
булаб етган дарду хасратларни, бошларидан ўтган
мунобаҳаларни бир-бирига айтишдан ийманар, бу
сон аилуҳларни чуқур ҳис этганлари ҳолда, юрака-
ринда қонлиқ бўлиб қолган эски ярадарни тирнаш-
ди нотаъмас, тўғрироғи, тирнаш бефойда эканини
яқин англади, шунинг учун ҳам теба тақдирнинг
теба ўйинлари ҳақидаги гапларни четлаб ўтишга
қаринат қилишар, бунга илож бўлмаганида эса гап
яқини етти, аммо сав мунгли ҳазин-мутойибага
берилар эди.

Сухбат шу йўсин тонг отгунча давом этди.

ЙИГИРМА ЕТТИНЧИ БОБ

Назир аъзам Али Ғариб Хатаибетимнинг амри
билан ўз кўлигига қайтиб келганида тун яримдан
ошган эди.

Хатаибетимнинг махфий мактубини вазири
аъзам Пири Букрий етказди. Мактуб билан бир-
та у саройда бўлаётган ҳамма можаролардан бош
назирни ноқиф қилди. Бу гаплардан кейин Пири
Букрий назир аъзамга ўз дарду хасратлари, ўз
ошмадаларини изҳор қилмоқчи эди. Лекин Хатаи-
бетимнинг мактубини ўқиб чиққан вазири аъзам
шундай ҳажжонга тушдики, Пири Букрийнинг

гапларини чада-чула эшитди-да, илтимосларини тинглашга сабри етмай дарҳол отга минди. Кўшкка бош вазирдан аввал етиб келган мушрифдар эшн оғасини оғоҳ қилиб қўйган экан, у вазир аъзам билан Пири Букрийни дарвоза олдиди кутиб олиб, тўғри кўшкка бошлади. Бирок кўшкка киргач, одатдагидек, иккинчи қаватга эмас, пастга, биринчи қаватнинг тагидаги ертўлага ўхшаш махфий хоналарга бошлади.

Бу ерда бир-бирига туташ икки хона бўлиб, биринчисида битта-ю битта эски курси турар, иккинчи хона ҳам, тарчи жиҳозлари фарибгини бўласа-да, ҳар қалай, тагида катта қизил юмшоқ палос тўшалиб, ўртага ноз-неъматлар тўла хонтахта қўйилганди.

Вазир аъзам эгнисидаги олмигини олача тўғни ечиб қозикка илди, бошидаги эскирок сувар тепагини олиб, шафтоли гулаи тилам дўпписини тўғрилаб кийди-да, қўлларини орқасига қилиб, хаёла оғушида кенг, чорбурчак хонани айланишни тутинди.

Пири Букрий, мунчоқдай кўзлари садокат ниумид билан жавдираб, пойгада қўла қовуштириб турар, у худди хўжасидан суяк кутаётган қучуқча ўхшар, бироқ хўжаси, ўз фами, ўз ўйлари билан банд, вафодор қучуқча қарамас эди.

Вазир аъзам сўнгги бир-икки ҳафтада ўзини жуда олдириб қўйган, нақш олмадай кип-қина, аўшпи юзлари сўлиб-сарғайиб, мунчоқ кўзлари нинга ботиб кетган, калта, йўғон бўйни ингичка тортиб, томоқ остлари қари тустовуқнинг томоғидай осилган қолган эди.

Вазир аъзамнинг аҳволини кўрган Пири Букрий кўнглидаги дарду ҳасратларини айтишини ҳам айтмаслигини ҳам биламай ханг-манг бўлиб турган эди, ногаҳон ташқарида тап-тап оёқ товушлари

эшитилди-да, эшик шитиб билан очилиб, хонага... Каттабегим кириб келди.

Унда одатдаги қора ипак кўйлақ ўрнига ўзининг тушган қизил баҳма кўйлақ, ёқаси ва енг-ларига сарик ипак шокилалар тикилган қизил мур-лам, орғида сақичдек яттилаган учи эгик бежирим юнли этикли Хаттабегим, юзига тутилган шаффоф ишчи дуррасини орқасига ташлаб, бир тўрда бош ичиб турган вазир аъзамга, бир пойгада тош бў-ниб қотиб қолган Пири Букрийга қаради-ю, юпка кийларини ҳимариб:

«Хи, куёвтўра! – деб қулади. – Ғунажинни нўхта-дай олдидларми ё хануз нўхта соломмай овораларму? Каттабегимнинг ҳазили заҳарли қамчидай тегса ҳам, Пири Букрий алақандай қийшанглаб қулади:

«Ушшгиздан қолар гап йўқ, бегим. Ёш нараса... Чиндаммай, чинини айта беринг, куёвтўрам! Менар жидолай олмаган бўласалар ҳарам бекасини келтирмен, ўзалари жидовлаб миндириб қўядилар!»

Ғоибид миннатдормен, бегим! – Пири Букрий эшн киринглаб қулаганича кўйинига қўла солди. – Каттабегим бегимга аталган бир совғам бор эди, қоронғидан фойдаланиб...

Каттабегим кескин ҳаракат билан Пири Букрий-ни оғуштиди:

«Қонир совға-саломнинг фурсати эмас. Ундан юз қилсон дарур гап бор! Даф бўласиналар, куёвтўрам! Қулауқ, бегим, қулауқ! – Пири Букрий шоша-пи-ша орқасига тисарилайб, хонадан чиқди. У олдин қилсон эгч ёлмоқчи эди, кейин хаёлига алақан-лар бир филср келиб, қиз очик қолдирди-да, бирдан қизиллашиб, деворга суянди, суяниши билан ичка-рилган Хаттабегимнинг одатдагидай ўктам, қаҳраи қилсон эшитилди:

«Ҳамма қилгуликни қилиб қўйиб, энди нечун қилтирилларда тусиб юрибдилар, тақсирим? Суф қилсон қилтири аъзамга!..»

Али Фариб бир нимадар деб гудранди, биронинг сўзларини яна Хатлабегимнинг бетоқат, дарғазаб овози бўлди:

— Бас! Нолаи фйонингизни йиғиштиринг, жаноб вазири! Бу маккор сохта Ибн Синони тошган мен эмас, уни тошган тақсиримнинг ўзарилидур! Хай аттанг! Мана энди биинди Хўжа Аҳмад⁵² ҳаёт рагларининг қадри! Барча аркони ҳарб ва аркони давлатнинг қаҳрига йўлиққан бир ҳезалакни дор қилишга ақингиз етмаса... вазири аъзам бўлаб не қиласиз, тақсирим?

— Соёбони марҳамат, бетим! Деворнинг ҳам кулоғи бор! — Али Фариб ҳадиксираб кеайб эшикни энг ётди чоғи, овозлар эшитилмай қолди.

Пири Букрий, одатда, кулоғини деворга қўлиб бўласа ҳам, бундай пинҳоний гапларни билаб олинган уринар эди, ҳозир эса кўнгли гаш, юратиди интиросиз бир алам, беҳолгига судралиб бориб, четроқда турган эски курсига аста чўкди.

Ажабо: унинг кўз олдига ҳамон Хатлабегимнинг кинови табассуми турар, қулоқлари остида заҳарли гаплари янграб эди! Бу гаплардан унинг юртини оғримасдан кимнинг юрати оғрийди?

Мана, бир ойдан ошдики, Хатлабегимнинг навқарлари кимсан Ҳоруи ар-Рашиднинг бебаҳо жавоҳири эвазига Садафбибини унинг қўлига олиб бориб топиришди.

Бибининг шарафига Пири Букрий ўз дўконига туташ бир ҳовли-жойни сотиб олиб, тулдай иситиб қўйган эди. Бибини вазири аъзам қўшқидан олишмайдиган шу кўркем ҳовли-жойига тушириб хизматига кекса оқсоч ёллаб, ўзини ноёб заҳарли либосларга ўраб ташлади, ертўласидати энг янги рин сандиқларини очиб бўйнига энг қимматли

⁵² Хўжа Аҳмад Маймандий — султон Маҳмуднинг кўн кулоғи бош вазири.

парфюмар, қулоқларига олтин сирғалар, қўлаарига танаб билагузуклар, хатто, оёқларига олтин хохладор тақиб, бошидан латъ ва инжулар сочди. Аммо не қилишди? Садафбиби хануз уни кўрса бўйини кўрган кўнрокдай қалтирайди, қалтираса ҳам майли, юмалок қулача юзидан қони қочиб кўзлари ҳазар арааш қалқиниб нафрат билан чакнайди... Кечалари эса ённи йўлатмайди, на унинг оҳу фарёдларига қулоқ қолмай, на кекса оқсочнинг панду насихатлари-ю аёв тинишдиларига!..

Кўн йиллардан бери Пири Букрийнинг хизматида турган кекса оқсоч бир неча марта унга Садафбибининг қалтиб юборишни, эгиндаги бебаҳо либосларини кийиб олиб, ўзини қулажамобга пулашни масаҳат берган, атар шундай қилса, ундан минг чалдон арван, минг чалдон мулоийм, беэабон қанизлар-ни топиб беришни ватъда қилди. Бироқ... не чора? Иншоннинг ишқи қурбакага тушмиш, дегандек, қўнмат амр қилиб бўлмас экан. Пири Букрий, ҳар-қанда уринмасин, ўз ҳисларини жиловлай олмади.

Пири Букрий тарчи мажруҳ бўласа ҳам, тарчи ёши паромбар ёшига яқиналашиб қолган бўласа ҳам бир минг тенги қучи бор. Хатлабегим айтмасданок Садафбибини ҳеч кимнинг ёрдамисиз ўз қучи билан оғтайиб олишга бир неча бор уриниб ҳам кўрди. Бироқ Садафбиби ҳам, жуссаси чоғроқ, нозик кўн бўлса-да, уришқоқ мушукдай олишиб, Пири Букрийга бўй бермади, шундайким, ҳар сафар унинг тушасидан соқолаари юлиниб, юзалари парванб чикди!

Нўн, атар Пири Букрий истаса, Хатлабегим айт-қолган, уни алақачон нўхтааб оларди. Ўзининг кекса етмаса, итдай вафодор оқсочининг ёрдамида, ҳақ қулаарини боғлаб бўласа ҳам нўхтааб оларди. Бироқ, бибининг кўзаридаги бу чексиз нафрат, қўн қўнларидати бу жирканиши!.. Йўқ, кишининг

нафсониятини поймол қилувчи бу нафратта тоқат қилиш қийин! Қийин, бироқ, у тоқат қилиб юрибди, тишини тишига қўйиб бўласа ҳам, аламдан юрати қон-қақшаса ҳам чидаб келмоқда.

Э, Ҳаратан Этам! Бу не кўрулик? Пири Букрий умрида икки марта шундай хор бўлди. Бири Қиётда, отасининг қадрдони бўлиш насроний савдогарнинг бева Райхонабонуга ишқи тушганида, бири энди, Садафбигига дуч бўлганида! Боз бу тебба тақдирнинг тебба ўйинини қарангки, ҳар икки сафар ҳам унинг муҳаббатига панд берган одам Абу Райхон Беруний бўлди. Тақдир нечун уларни бир-бирига рақиб қилиб қўйди? Райхонабону садаф Қиётда қирпичоқ бўлиб, йўллари ажрашиб кетган икки рақиб, нечун сакам қирқ йилдан кейин яна бу шаҳарда дуч келишди, нечун тақдир яна орадарига бу малакани солди? Пири Букрий бу жумбоқни ечиндан ожиз. У фақат бир нарсани билади: тар афсона қисмат уни Абу Райхонга рўбарў қилмаганида унинг ҳаёти ўзгача йўлдан кетарди! Шак йўқ – ўзгача бўларди! Ёшлик чоғларида Райхонабону висонинг ета оамаса ҳам, бу сафар Садафбигининг висонинг етарди! Ҳозир эса... Пири Букрий Садафбигининг тўшасига киришга ожиз, унинг бўсағасида ўз денга ўзи қовурилиб ётаркан, ҳар кеча унинг: «Устоди Устоди!» деган нидоларини эшитади-ю, қулаётган қизнинг фарёди эмас, бамисоли оғу қуйилгандай вужуд-вужудларига ачишиб кетади!

Ё, Раб! Ёзуғи не унинг? Қайси гуноҳлари учун уни бу норасо дунёдаги энг катта саодат – муҳаббат саодатидан мосуво қилдинг? Гуноҳи майиб-мажруҳлигини? Аммо... уни майиб-мажруҳ қилган ким? Гуноҳкор бандангги ўзинг кечиргайсен, ва лекин, уни мажруҳ қилиб, бандаларингга калака қилган ҳам ўзинг эмасму, Парвардигори олам.

На, булдан қирқ йил мукаддам, йўқ, қирқ беш йил мукаддам, кичкинагина, қоп-қорагина Абу Райхон Қиёт бозорларини суғуриб, дўкандорларга беш ёшлар чамасидаги нозиккина хушсурат бир қизни эди! Ўзи са раантлар, касалманд бўлса ҳам, нисбатдан келиб, Қиётда катта дўкон очган отаси Алаоҳ унинг гуноҳини кечиргай, – насроний динини машхур савдогарнинг қизи Райхонани унга бериб, бойлигига бойлик, доврўғига доврўқ қўймоқ, орзусида юрарди.

Аввон... э воҳ! Баҳо қайда? Боссанг, оёғинг остида, деганлари рост экан!

У бир ҳафталина бетоб бўлди. Аммо дард уни шундай исканжага олдики, азаддан касалманд, шунинг нухла ўспирин, бади оташ ичида қовурилиб, бир ҳафта хушини биламай ётди. Хушига келганда эса... тепасида йиғлаб ўтирган отасини кўрди. Отанинг ёнида ҳақимлар қиймида алооманамо бир аёлга ўтирарди.

Пири Букрийнинг кўкрак қарасарига совутта қолган бир нарса қийдирган, совутнинг ичи эса бир нарса билан тўлдирилган эди.

Бир ойдан кейин алооманамо кимса унга қийдирилган «совут»ни ечиб, танасини қора лойдан соқит қилди, қўлтигидан суяб, ўрнидан турғазди.

У ҳоким ёрдамида ўрнидан туришга турди-ю, ёнида чеккиб, қайта ўзини тўшакка олди. Унинг ёнида нимжон бўлса ҳам новчагина бўй-баста калтадан бир қарич кичрайган, заиф кўкраги бўртгиб қолган, касасида эса... калақантдай хунук, бедаво бир ўрдач пайдо бўлганди!..

Балои ногаҳон бўлиб ёпишган шу ўркач туфалдан у бир йилгача одамларнинг кўзига кўринмай, ўз дўконлари тагидаги ертўлада кўксини заҳта бериб ётди. Дунё кўзига қоронғи кўриниб, кўкка нола қилиб ётди, ҳатто, ота-онасини кўришга ҳам тоқат бўлмади. Унинг дарду аамаларини тушуналган, чексиз ҳасратларига ҳамдард бўладиган битта ю битта дўсти қолди, у ҳам бўлса... икки қаричини қамиш най эди!

У очимасдан хазон бўлган умри, кўнгли фарёларин-ю барбод бўлган севгиси – ҳамма-ҳаммасини шу ҳамдард дўстига сўзаар, юрак бағри қон, кўзлариди шашқатор ёш, туну кун тинимсиз бўзаар эди!

Лекин унинг кўнглига таскин у тасалли берувчи бу дўст, нимқоронғи ертўлада кеча-ю кундуз ин раган бу нолаи фарёд ундан бурун ота-онасини адоий тамом қилди. Аввал онаизори йиқилди, кейин отаси. Ўлимидан уч-тўрт кун аввал отаси уни ертўда тепасидаги ўз хосхонасига чақиртириб олди.

– Гуноҳкор падарингни кечир, болам, – деди шўрайик ота бошини ёстикдан арант кўтариб, Биаман, сен менинг гуноҳларим учун қуялдинг болам. Амоҳунинг хоҳиши шу экан, не чора, бўлавер Сўзимга инон, ўғлим, бир йилдан бери гуноҳкор отангни ёғиз бир ғам, бир ташвиш қийнайдиган ўтқинчи дунёдан кўз юмсам нотирон зурриётининг ҳоли не бўлур, деган қайғу кўнглимга оғриқ бермайди, болам! Ёдингга бўласин: бани одам оғ қашқирдан ёмон – ким ожиз, ким ногирон – анна ламбор шуларни ейди! Ва лекин, шунга ҳам билавер кўй, житарим. Бани одамнинг қудрати унинг ҳуши жамоли ва бўй-бастиди эмас, ортиртган бойлигини! Пошшоарнинг кучи ҳам бошидаги тожиди эмас, хазинасиди! ганджиди!

Падари поки, – Амоҳ унга равзаи ризволдан жон ато қилгай! – шундай деб, унга қаршидаги тоғда

ини дастки ёпиштарини кўчиришни булорди. Пишт тагида ўра бўлиб, ундан иккита катта хум чиқди. Қуларнинг бири олтин зёб-зийнатларга тўла эди, иккинчиси нодир тошларга!

Билишга бўласин, болам, – деди отаси, соқолини кўз ёли билан ювиб. – Фақирга бобонгдан бир хум таша теккан эди, мен уни сента икки хум қилиб топширамсен. Бу бойликни кўз қорачиғингдай асра-баламнингга ҳам ярағусидир!

Ҳайхот! Ота сўзларининг фақат биринчи қисми-гина ҳақиқат бўлиб чиқди. Падари қолдирган кўндалар ҳақиқатан ҳам Пири Букрийнинг қора бурғини отасидан қолган икки хум танжани ўн ба-ларлар кўндалтирди, аммо ўн баробар ошган бойлик Падари покидан қолган танжаларга ишониб, аввал ҳазон, э ноҳ, кўнглига яқин на севикли маҳубу топ-ди, на бир дўст!

Пири Букрийнинг хаёлини яна Хатлибегмининг қазаран овози бўлиб юборди. У диқ этиб ўрнидан турди да, оёқ учига бўсағага бориб, қулоғини эшик-ка тутди.

Каттабегим, тўё ҳар бир сўзини қилич билан қилибди кесиб-кесиб гапирарди:

Ишонган амирларнингизни ишга солинг, вазирини Осмон малikasi саройига энг содиқ сарбозларингизни кўйинг! Шундайким, чин Ибн Сино кўндаларни бу муборак дароҳга қадам ранжиди да, кўндалариди... Ҳеч бир кимса йўмарини тўсмасин! Пири Букрий тап-тап оёқ товчуларини эшитиб, қароқ. Унинг четга олд. Эшик шарақлаб очилиб, кўндалардан Хатлибегим чиқди. Унинг сурма тортиа-

тан қийрос кўзлари алақандай чиройли чақнар, ута-элик суртилган қорамтир юзи ловинаиб ёнардди.

– Ҳа, куёвтур! – деди Хатлибетим, бўсағада тўхтаб. – Тарки одат – амри маҳол, сўзимизни пойлаб турибсەنму бу ерда?

– Йўқ-йўқ! Фақир хакир бетимнинг хизматари-га мунтазирмен! – Пир Букрий шундай деб, кўлатига кўла солинди, эски латтага ўралган юмавоқ бир нарсани олиб, бетим томон юрди:

– Бағдод заргараари ясаган ноёб билагузук! Нодир ёкутлар билан зийнатлангандур, бетим!

Хатлибетим совғани оמוқчи бўлиб кўла чўзди-да, дарҳол кўлини тортиб олди.

– Бағдод заргараари ясаган ноёб билагузукни ўраган латтангни қар! Одамнинг кўнгли айнингдур! Сиз олинг, вазира аъзам! Кейин элтиб бера-сиз! – Хатлибетим икки букилиб турган букрига ижирғаниб тикилиб қаради-да, яна заҳарханда қилди: – Куёвтур! деган сав қалдини ростлаб юради, азизим! Қалдингизни тутинг! Эрта-бурускун ҳарам бекасини юборамен: эрка ёунажинингизга кучингиз етмаса, ўзи жиновлаб, устига миндириб қўяди!

Бетим шундай деди-да, ҳануз кинояли кулимсираганича, хонадан чиқди.

ЙИГИРМА САККИЗИНЧИ БОБ

I

Хатлибетимнинг хуфиялари тўртинчи кунни хуфтонда келишди. Бу пайтда ҳазрат Ибн Синонинг Исфаҳондан Ғазнага нима мақсадда келтирилгани икки аломатнинг ҳам эсааридан чиққан, зотан, узлуксиз ва алақандай интик-интизор суҳбат билан бўлиб, бутун олам хотирааридан кўтарилган эди!

Одатда, эртабабки нонушта вақтида бошланадиган бу суҳбатлар аксар ҳолларда тун ярмигача,

хатто, тонг отгунча давом этар, қунаар тунларга, тунлар эса қунаарга улашиб кетар, бироқ бир-бирларининг тапини эшитиш иштиёқи, ҳаёт, олам ва табиат ҳақидаги фикрларини биллиш истаги, мулоқот чанқоқлиги сўниш у ёқда турсин, билъакс, тобора орғиб боради.

Беруний, гарчи бир маҳалаар табиат муаммолари тўғрисида, хусусан офтоб нураларининг ҳаётий кучи, иссиқлик ва совуқлик таъсирида жисмларнинг кенгайиши, торайиши, ва ниҳоят, шаҳараар орангидати масофаарни ўчаш усуллари борасида Ибн Сино билан анча мунозара қилган, хатто, бу масалаарга бағишланган мактубларида алома деган номга номуносиб тустоҳлиқка борган бўлса ҳам, Ибн Синонинг етук салоҳиятига, аиниқса, тиббиёт бобидати истеъдодига ҳеч қачон шубҳа қилган эмас. Лекин, у эндигина, расадхонанинг тинч, осуда хоналарида ўтириб, «Ал-Қонун» ва «Аш-Шифо» китобларининг мазмунини, назм, мусиқа ва фалсафага оид асарларини ўз оғзидан эшитганидиганига унинг нақадар буюканлиги ва оламшумул шухрати сабабарини англаб олгандек бўлди.

Биринчи суҳбадаёқ негадир тиббиёт масалаари кўзгалади. Ибн Сино Берунийнинг илтимоси билан суҳбатни «илми ташриқ»дан бошлаб, ундан инсон аъзоарига хос касалликларга, касалликлардан даволаш усулларига, яъники наботот оламита ўтди, сўнг ярим ҳазин, ярим чин тарзда Берунийнинг томирини ушлаб, унинг дардларини ва, хатто, бу дардларни кўзгалаган сабабларни айтиб берди ва шу ернинг ўзидаяёқ дору хозирлашга киришди. Гарчи, суҳбат устида икковидан бошқа ҳеч ким бўлса, ёшу қари, хаста-ю соғ – ҳамма ҳақими давронга бир кўриниб қолиш орузсини изҳор эта бошлади.

Ибн Сино, одатда, «касала»нинг дардини сўраб-суриштириб ҳам ўтирмас, кўз қорачиқларини, бурун

катакаари, оғзи ва томоғини кўздан кечирар, лозим бўлса ечинтириб кўрар, кейин бошини ҳам қилганича, кўлидан ушлаб, томир уришларига жимгина қулоқ соларди-да, хастанинг дардини ўзига тапириб берарди. Ҳаками давроннинг топқирагидан лол қолган бетоб ўзини йўқотиб кўар, Ибн Сино эса шогирди Абу Убайдни чақириб, дарҳол дору хозирлашни буюрарди.

Беруний улуф донишмандларда чуқур им ва ўт-кир заковатдан ташқари қандайдир нозик, илоҳий бир туйғу бўлишини билади. Ибн Синода бу илоҳий ва ноёб туйғу, айниқса, кучли эканини Беруний биринчи дақиқаларданок сезди. Назарида, Ибн Сино кўзини юмганича, хастанинг билагини ушлаб, узоқ сукутга толаркан, фақатгина бетобнинг томир уришари эмас, балки ўз дилдаги илоҳий туйғуларга ҳам қулоқ солар, бу туйғулар эса уни сира «адамас» эди! Унинг гап-сўзлари, муомаласи, фикр-мулоҳазаарида ҳам худди шундай ўзгача бир салоҳият ва чуқур инсоний назокат сезилиб туради.

Ибн Синонинг ҳар бир сўзида, чеҳрасида, ҳорғин кўжимтир кўзларининг алақандай сокин боқилида ҳаётда кўп мусибатларни бошидан кечирган доно одамлардагина бўладиган ҳиса матнос бир жозиба, кишини ўзига дарҳол ром қилиб олгувчи бир меҳритиё бор эди!.. Шу боисдан, улар бир-бирининг дилини, гап-сўзларини, дардларини имо-ишораларданок илғаб олишарди. Улар энди ёшлик човларидатидай кўп мунозара ва мубоҳаса қилишмас, билъакс, бир-бирларининг фикр-мулоҳазаларига чуқур эътибор билан қулоқ солишар, фақат бир масаладагина кўп тортишарди: Беруний кўпрок Ибн Синони сўзлатгиси кеалар, унинг китоблари, олам ва табиат ҳақидаги ўйларини кўпрок биалгиси кеалар, Ибн Сино эса аксинча, Берунийни кўпрок тапиртиришни истарди, айниқса, Хиндистонни кўп

сурштирар, бу юртнинг иқлими, тоғу тошлари, дарё ва кўллари, умоманари, шаҳарлари, куй ва кўшиқлари, ўтмиш ва ҳозир, эртак ва ривоятлари – ҳамма-ҳаммасини биалгиси кеаларди. Кечалари фаҳри ва бошқа олатлар ёрдамида юлдузлар ҳолатини кузатишар, жадвал ва тавқимларга аниқликлар киритишар эди.

Ибн Сино ўзи ҳам бир маҳамалар Райда, малikai Саида илтимосига кўра, расадхона курган эди. Бирок у курган расадхона бу расадхона олдида анча ғариб, олатлар ҳам Беруний яратган олатларга тенгаша олмас эди. Чунки Беруний бу расадхонани куршида фақат араб ва рум мунажжимлари эмас, хинд аломаларининг фалакиёт бобидаги машхур асарларидан ҳам фойдаланган, кўп олатларни ҳам Хиндистондан олиб кеалган.

Осмон тўла юлдузларнинг сирли миатираши, сайёраларнинг олатлар сатҳидаги акси икки алаоматнинг ҳасбини яна ечиммас муаммоалар, олам ва буларди. Зотан, уларни, айниқса, яқинлаштирган нарса ҳам шу сержумбоқ савомалар, иккисини ҳам кўпдан бери қийнаб кеалётган теран фалсафий ўйлар бўлди: олам не? Ҳаёт не? Яратувчи не?

Ажабо: бу ечиммас фалсафий муаммоаларга ёндашишда уларнинг ўйлари ҳам, дардлари ҳам жуда-жуда ўхшаш эди. Беруний бу масалада икки жавҳар⁵⁴ни тан олар, яъники борлиқнинг ибтидои молдий ва рухий жавҳар, деб билади. Ибн Сино унинг фикрига кўшилади, фақат яратганнинг кўйди. Зотан, у ҳам Беруний каби оламни яхлит ва мураккаб борлик, деб тушунар, ҳамма мавжуд нарсаларни иккига, яъни зарурий вужуд ва имко-

⁵⁴ Субстанция.

ний вужудга бўлар, уларнинг ўзаро муносабати эса сабаб ва оқибат муносабатидур, деган эътиқодда эди. Беруний унинг гапларини жон қулоғи билан эшитар, чулки бу фикрлар унинг ўз фикрлари, уни кўп қийнаб, кечалари уйку бермай юрган пинҳоний ўйлари ва пинҳоний дардлари билан ҳамоҳанг эди! Лекин, э воҳ, олам ҳақидаги ўйлари қанчалик ҳамоҳанг бўлмасин, бу ўйлار охир-пировардида тагин ўша маънос фикрларга, мавжуд борлиқнинг боқийлиги ва бани башар умрининг ўткинчилиги, табиатнинг мукаммаллиги ва инсон ҳаётининг мисасиз норасолиги ҳақидаги ғамгин ҳаёлар бориб тақаларди. Ҳаёлар эса дилларида тош бўлиб ётган «Нечун шундай? Нечун?» деган эски ва аламли саволарни тугдирарди.

Дарҳақиқат, нечун шундай? Нечун метин зарурат асосига қурилган бу олам, бу чексиз кинот, бу сайёралар ҳаракати ва табиат ҳодисаларида буюк бир қонуният ва ақл-заковат мавжуд? Бани башар эса... тирик мавжудотлар мукаммали бўлиш бани башар эса... хурофот, нечун зулм ва адолатсизлик тутқунидан чиқармайди? Нечун?..

Рост, олам бино бўлтиқи, ҳеч бир донишманд бу жумбоқни ечолмаган. Улар буни билишди, билишгани учун ҳам бу тўғрида кам гаплашадилар, дилларида армон бўлиб ётган дарду ҳасратларини кўзғамаслик учун бу мавзунини эҳтиёткорлик билан четлаб ўтишга уринадилар, лекин қанча ҳаракат қилишмасин, бу сўнмас дард, ҳақ ва адолат ҳақидаги бу интиҳосиз армон бот-бот қайта ёпирилиб келади-ю, мунглаи куйдай кўнглиларини қайта-қайта вайрон қилади.

Ибн Сино биринчи кунги кечаси Исфахонда бўлган воқеаларни, ноёб кутубхонаси ёнғинга учраганини, ёлғиз иниси Абу Маҳмудни эса ҳатто, даракашш имкони ҳам бўлмаганини гапириб берган, куюниб,

ёниб гапириб берган эди. Шу боисдан Беруний бу гапларни унинг кўнглидан чиқаришга, дилга озор берадиган нарсалардан уни ивайлашга кўп уринди. Шу боисдан саройдаги можа رواвар, хусусан, ўзини Ибн Сино деб, султоннинг устига миниб олган анов маккор ҳаким ҳақидаги гапларни айттиси ксмади, назарида, бу гаплар азиз биродарини қаттиқ ҳақорат қилиб, дилга чуқур озор берадигандек туюлди. Бироқ пастда, хаттотлар ва шоираар даврасида истиқомат қилаётган Абу Убайд бу мишмишлардан огоҳ бўлиб, устозига етказган экан, Ибн Сино ўзи шу тўғрида сўз очиб қолди. Беруний эҳтиёткорлик билан бўлса ҳам, баъзи гапларни гапириб беришга мажбур бўлди. Ибн Сино сохта «ҳакими даврон» тўғрисидаги ғалати хантомани эшитаркан, авва маънос жиммайиб ўтирди, охирида эса қаҳ-қаҳ отиб кулиб юборди.

– Баайни кўнгидаги иш бўлибди! – деди у кўз ёшларини артиб. – Сохта Ибн Синоми, чин Ибн Синоми – султонни даволабдими – марра ўшаники! Офарин ва тасанно! Энди, ижозат берсалар – каминан Исфахонга қайтиб кетар эдим, устод!..

Беруний ич-ичидан куюниб: «О, азизим, азизим! – деди ичида. – Қани энди сенинг қайтишингга ижозат олмақ осон бўлсал.. Номин расалхона, хибста тушганингдан беҳабарсен, азизим! Бу тузоқдан саломат чиқиб кетгайсен, ишқилиб!»

...Бутун расалхонада шамаар ёқилиб, одатдагидек, юлдузларни кузатишга киришшларидан олдин, Беруний, ярим ҳазил-ярим чин, зойича тузиб, Ибн Синонинг тақдирини айтиб беришга аҳд қилди. Мунажжимаар қондаси бўйича у пешин чоғида куёшнинг ҳолатини белгилаб олди, кечаси зойича сонияларини ҳисоблаб чиқди, жадваа тузди, сўнг Миррих ва Муштарий юлдузларининг буржларини аниқлади... Зойичада шу нарса аён бўлдики, Ибн

Сино учун яқин кўналарда саодатли онаар бошланар, унинг юлдузи ёруғ, тақдири баанд эди!...

Беруний, гарчи зойичага ишонмаса ҳам, бу тапни хушнуд қулиб тапира бошлаган эди, эшик берухсат очилиб, самасига нишон қалдаган баанд бўйли, занжидек қоп-қора бир сарбоз кириб келди. Бу сохта ҳақимни бошлаб келган ва Работи Сангин ёнида Хатлибегимнинг хуфияларини чопиб ташлаган чўтир мушриф эди! Бу сафар у нечундир саройга Ибн Сино билан Берунийни чақириб келибди.

Беруний ҳавжон ичида Ибн Синога юзланди:

– Шояд хозир зойичада кўринган саодат юлдузи – истиқболнинг хайрай фоли бўлса, азизим?

Ибн Сино индамади. У, одатдагидек, киноз ара-лаш ғамгин қулимсираб, ўрнидан турди.

II

«Ҳақими даврон» Абу Шиқим ибн Шаҳвоний Ҳазнага чин Ибн Сино ҳазратлари келганини биринчи бор эшитганида пинагини бўзмаган бўлса ҳам, кейинроқ астойдил тараддудга туша бошлади. Тараддудга тупишининг боиси эса султоннинг саоматлигида эди.

Ибн Шаҳвоний, гарчи таваккалнинг таги тош эканини билса ҳам, ишни бошда таваккалдан бошлаган, султонни даволашга киришаркан, доруларининг қудратидан ҳам кўра умри бино бўлтиқи, уни ҳеч қачон тарқ этмаган омадга, қолаверса, афюни аълонинг сеҳрига инонган эди! Шу боисдан ҳам султон унинг муолижаси сабаб тез кундаёқ, шифо топиб, ўрнидан туриб кетганида, Ибн Шаҳвонийнинг ўзи ҳам хайратдан ёқасини ушлаган эди! Зеро, султоннинг бунчалик тез сиҳат топишининг сир-синовати не? «Ҳазрат Ибн Сино» деган номнинг сеҳрими ёки «Ал-Қонун»дан олинган доруларнинг қулими, ёхуд афюни аълонинг қудратими – буни

Ибн Шаҳвонийнинг ўзи ҳам билмас эди! Шу сабабдан биринчи кўналари бу мўлжизадан ўзи ҳам лол қолди, толеига шукрона билдирган эди. Лекин сўнгги кўналарда, хусусан, Ҳазнага чин ҳазрат Ибн Сино ташриф буюргани ҳақида тап тарқалгандан бери нима ҳам бўлди-ю, султоннинг сиҳати хиёла орқага кета бошлади. Бунинг сабаби не? Доруларнинг қучи кетди ми ё афюни аълонинг таъсири сусайди ми, ёхуд ҳазрат Ибн Сино узоқдан туриб оқ сеҳр қилди ми – Ибн Шаҳвоний бу сир-асрорнинг ҳам таги таптомай гаранг. Боз устига, сўнгги пайтларда нечундир жуда пителиаб қолган Абул Ҳасанак бўлун ҳар кунгидан ҳам нохушроқ бир хабар келтирди. Ёў султоннинг суюқли синглиси Хатлибегим Кўҳандиз қалъасида яшириниб ётган анов қари кузгун Али Ғарибни чақиртириб олган емиш. «Бу маккор табибни ўзинг топиб, ўзинг султоннинг қаҳрига дучор бўлган эдинг, энди уни ўзинг даф этмоғинг лозим», деб уа шайтонни ҳам тижтижлаган емиш! Хатлибегимдан мадад олган Али Ғариб эса амиру умарони ишта солиб, Абул Ҳасанакнинг одамларини четлатиётган емиш, ҳатто, сарой дарвозаварида ҳам ўз налимлари ва ўз сардорларини қўйган емиш. Шундайким, шу бўлун Хатлибегим Исфахондан келган ҳазрат Ибн Синони султонга рўбарў қилиб, уларни фолш этмок ниятида емиш!...

Абул Ҳасанак бу гапларни шундай бир совуқ ваҳима билан тапирдики, Ибн Шаҳвонийнинг ҳаёлига келган биринчи фикр қочмоқ бўлди! Бироқ қандайдир ички бир туйғу, энг хатарли оналарда уни қалтис йўллардан ҳамиша асраб келган ички бир туйғу бу сафар ҳам ёрдамга келди-ю, тилига келган тапни ичига ютди.

– Давлатпаноҳнинг аҳволи қалай! – деди Абу Шиқим ибн Шаҳвоний, юрагини чулғаб олган совуқ таҳлиқани жилаволашга уриниб.

– Оламшаноҳ хануз уйқудалар. Кечаси бертан дорунгиз...

– Уйқу – саломатлик таровидир! – деди Ибн Шахвоний вазирнинг сўзини бўлиб. – Анов ёсуман, Хатмибетим қачон келади?

– Барча хуфий ишлар саройда тунда бўлади! Кечаси, хуфтондан кейин келмоғи даркор, ҳазратим.

– Бир ўзимиз ё исфахоналик анов маккор... ўзини Ибн Сино деб юрган анов маккор табиини ҳам бонлаб келурми?

«Уа Ибн Сино ёлгон эмиш! Уа ёлғону, бу баттоа чин Ибн Сино эмиш! Офарин!»

Абул Ҳасанак алам билан бош чайқаб:

– Қани энди... ёлгон Ибн Сино ёлғиз бўлса? – деди, – Ёнида гувохи ҳам бори

– Гувохи?

– Ҳа, Ҳазнада Абу Райхон Беруний деган бир аломаи бетавфиқ борким, бу кимса чин Ибн Синони танир эмиш!

– Чин Ибн Сино! – деди Ибн Шахвоний, тўсатдан кўзалари чақнаб. – Чамамда, Хатмибетим тошган бу маккор ҳақимнинг чин Ибн Сино эканига шайр жаноблари ҳам инониб қолганга ўхшайдурлар!

– Йўқ-Йўқ, камина...

Ибн Шахвоний бетоқат кўла сийтаб, Абул Ҳасанакнинг гапини бўлди:

– Аввад таом, баъдаз каом! Шароб ва таом, жана ноби вазир! – буюрди у ва эшикка бориб қолган Абул Ҳасанакни тўхтатди. – Ҳа, ёдимда борида айтми кўйи: оламшаноҳ буғун намози асрдача ухлайдилар Уйғонган заҳоти мана бу дорунни бергайсиз!

– Офтоби олам уйғонган заҳоти сиз ҳазратининг йўқлайдилар.

– Йўқдасалар, бир баҳона тошгайсиз! Каминани намози асрдан кейин оламшаноҳнинг ҳузурларига ҳозир бўламен. Унгача... энг яхши шароблардан

тиштиринг! Лозим бўлса... анов иймонсиз Малик ва шаробга одам юборинг! Энг кўҳна, энг аъло майлардан олдинг! Ёдингизда бўласин, жаноб вазир: буғун бизнинг қисматимиз оламшаноҳнинг аҳволи нуқсонга боғлиқдур! Бас! Олган доруларингизни ёз моқтида бериб, ортидан яхши май тутинг! Қолганига каминани ўзим йўла толамен. Иншоола, ишимиз юқилган келур!.. Ҳа, тўхтанг, тарин бир сўз! – Ибн Шахвоний шундан деб, Абул Ҳасанакни яна тўхтатди. – Башарти... омад ёр бўлиб амир а-мўминин ва фиррибгарни... ўзини Ибн Сино деб, юртни тўнаб юрган уа баттоа ҳақимни тарк этсалар... уни дарҳол йўқотмоқ даркор!

Ибн Шахвоний вазир жаноблари чиқиб кетгунча кўтиб турди-да, ерга тўшалган майин ишак тиламларини бир-бир босиб, ўз хосхонасини бир айланиб чиқди.

У Ҳазнага ҳазрат Ибн Сино келганини эшитганидан бери оёғи тагидан чиққан бу «балои ногарона»га қарши чора қилдиран, бироқ қанча қилдирасин, қанча бирор тузук фикр келмас эди. Ҳозир ҳам инша қилишини билмас, ўжтамаликда султондан қонинмайлиган унинг шадлод сингласи Хатмибетим ҳазрат Ибн Синони бошлаб келганида нима тадбир кўришини тасаввур етормас эди.

Аксини бақовулар келтирган шаробдан бир коса ичиб, иссиқ бедана кабобардан еб, кимсасиз, осуда хосхонани аста айланаркан, тўсатдан минсига тороғини бир фикр келди-ю, яна хонтахтадаги май тўли кўзига кўла чўзди. Унинг минсига келган бу фикр шундай ноёб ва шундай ғалати эдики, Абу Шайқим Ибн Шахвоний уст-устига яна бир неча коса май ичиб, тўрдаги банорас кўрпачаларга ёнбошлади. У каласида юлдуздай «ярк» этган бу фикрга сайқал бериб, ҳаёлида уни обдан «пишитмоқчи» эди, бироқ кўнгли кўнарадаги ташвишу таҳликалар тамом ҳо-

дан тойдирган экан, миясида ҳамон ўша ўй, ўша ташвиш, пинакка кетганини ўзи ҳам сезмай қолади.

У кимнингдир турткисидан уйғонди. Тоқчадаги кумуш шамдонларга терилган шамлар ёқилган, хонни кундузгидай ёруғ эди. Тепасида вазир жаноблари кўла қовуштириб турар, унинг ҳорғин юзидан кундузги ташвиш, бир кундаёқ киртайиб қолган кўзларидаги кундузги кўркув хануз сўнмаган эди.

– Турсинаар, ҳазратим, давлатпаноҳ йўқайдур сизни.

– Кайфийтлари қалай, оламтаноҳнинг?

– Кайфлари чоғ, аммо... ҳозир Хатмибетим анов, ҳазрат Ибн Синони бошлаб келадур...

Ибн Шаҳвоний тўғи танасига илов теккандай бир сапчиб тушди, бироқ шу заҳотиёқ кундуз миясига кеалган ғаройиб фикр-ёдига тушди-ю, мийинида қулимсиратганича, ўрнидан турди.

Чор атрофи парку ёстиқлар билан ўралган султон пинҳоний ишратхона ёнидаги шабистоннинг тўрида ёнбошлаб ётар, унинг олдидаги саккиз қиррали ўймакор хонтахта одатдагидай ноз-неъматлари тўла, май солинган биллур илтишар, барқаш-барқаш сомсаалар, лаган-лаган парранда тўшталари, шинни ва шарбат қуйилган тўлдор пиёла ва тўқ, симчаалар дастурхонта ситмас, фақат хонанда на созандадар етишмас эди, хоало.

Султон, нечундир, ёруғни кўп хушламас, шифрдаги улкан чамбарак қандидага терилган шамларнинг учдан бирингана ёқилган, шабистон нимжоронғи, шунинг учун ҳам султоннинг юзи яхши кўринмас эди.

Абу Шиаким ибн Шаҳвоний тавозе билан савон бериб, хонтахтанинг рўпарасига чўнкаймончи эди, султон қулимсираб ёнидан жой кўрсатди. Ибн Шаҳвоний итоаткорлик билан султон кўрсатган жойга ўтиб ўтипаркан, ер остидан амир ал-мўмин

нингта бир қараб олди-ю, дарҳол енгил тортди. Май-ю кўниб берилган афюни аъло яхши тавсир этган ибн, султоннинг лабларида қуалти, чуқур ботган киник кўзларида хушнуд табассум ўйнади.

Ажаб ҳол, ҳаким ҳазратлари бутун ўз одатларига амал қилмади хомуш кўринадилар? Кун бўйи қайда янаар, ҳазратим?

Каминна... кун бўйи сиз ваалинеъматимга дору тайёрлаш билан банд бўлдим, офтоби олам!

Ҳашаккур ва тасанно! – деди султон, сийрак иш-туруч соқолини сийлаб. – Яратган элмга шукр, янада, ашшаамбор, Худованди қарим, иккиламчи, иш ҳазратимнинг дуои жонлари ва муолажаалари сабаб мен ҳам бутун дилим хуш, жисмим осойиш, ватрибмен куй ва мўсиқа ишқиди.. Аммо сиз... сиз қаттиқ чарчабсиз, ҳазратим. Олинг, бир пиёла иш-ишқаринг, токи чарчоқларингиз даф бўлиб, ёнларингиз яйрасин!

Ибн Шаҳвоний маҳзун бош чайқаб, секин уф тортиди.

Нечун оҳ чекасииз? Сизга не бўлди, ҳазратим? Ибн Шаҳвоний яна овози ғамгин титраб:

Офтоби олам! – деб хитоб қилди. – Бу бевафо дунёда неки ғам-андух бўлса биздай факиру ҳакирлар бошига тушгай. Сиздай офтоби олам эса...

Йўқ! – деди султон мамнун қулимсираб. – Динингизда не андух бор – тўжинг барини!..

Агар оламшаноҳ бир қошиқ қонимдан кечсаалар... Султанг, ҳазратим!

Султасам... – Ибн Шаҳвоний нафаси бўғилиб, бир ум дулдуқланиб қолади. – Бутун кечаси... каминна ибн туш кўрибмен, уни айтишдан ҳам кўрқамен, давлатпаноҳ!

Ёмон туш? – султон, негадир, «ҳазратлари»дан тортироқ сурииб ўтирди.

– Хуш? Хуш?

– Тушим шундайким, сиз ваалиеъмат «неъматни илоҳий»га йўлаган анов бевафо вазири аъзам Кўҳи Сарандипдан қайтиб келган эмиш.

Сулатон амақандай ранги ўчиб:

– Хўш? – деди. Олиб келбидими уа «неъматни илоҳий»ни?

Ибн Шаҳвоний аам билан бош чайкаб:

– Сиз ҳам уа бетавфиқдан шу сўзни сўрар эмиш сиз, оампанох!

– Хўш? – деди сулатон бетоқат бўлиб. – Уа бетавфиқ не деди?

– Уа бетавфиқ оёқларингиз остига йиқилиб, «неъматни илоҳий»ни топмаганини арз қилар эмиш.

– Хмм...

– Ва лекин, дермишким, оампанох бир қонин қонимдан кечсинлар, «неъматни илоҳий» ўрнига ҳазрат Ибн Синони топиб келдим! – дер эмиш уа кузгун.

– Ҳазрат Ибн Сино?

– Шундай, ваалиеъмат! Уа кузгун ҳазрат Ибн Сино деб шундай бир кимсани бошлаб келган эмишким, уа кимса камината тўё эгизак кўзидан ўхшар эмиш!

– Ажаб туш! – сулатон Ибн Шаҳвонийнинг сўзини охиригача эшитмай, олиндаги май тўла ёкут инелани олиб аста сипқарди-да, ёшлар кўзларини артади.

– Дарҳақиқат, ажаб туш? Хўш, хўш? Уёғи не бўлди?

– У ёғи... сиз оампанох уа қаламбоддан сўрар эмишсизким: сен топиб келган бу кимса ҳазрат Ибн Сино бўлса, бу ким, деб каминан камтаринини ишора қилар эмишсиз, давагтпаноҳ!

– Хўш, хўш?

– Уа каззоб эса... уа каззоб фақирни кўрсатиб, «Офтоби олам! – деб фарёд чекармиш. – Сиз инонини юрган бу маккор чин Ибн Сино эмас, ўзини Ибн Сино деб за-улаусни тўнаб юрган бир баттоа, чин

ҳазрат Ибн Синони мен топиб келдим, оампанох», дер уаи бошлаб келган кимсани кўрсатар эмиш!

– Ё, тавба, бу не туш? – сулатоннинг лабидати нугати аста сўниб, тўё юзига яна совуқ никоб кийиб олади.

– Ёас! Охири не бўлди бу тушнинг? Охирини сўрайт, ҳазратим!

– Охири... – Ибн Шаҳвоний томоғи яш бўғилиб, «нугат» этиб ютинди. – Охири... Хайхот! Сиз оампанох ҳам уа кузгуннинг сўзига инониб, фақирни амақонлар кўлга топибдирингиз!..

– Сиз эса... бу тушта инониб, андуҳ чекиб ўлатибсан! – сулатон амақандай бўғиқ товушда қаҳ-қаҳ этиб кулди. – Ғам сманг, ҳазратим. Донолар айтмоқчи, сун аксига оқмайди, аммо туш яксига юрадур! Сулатоннинг сўзи оғзида қолди. Нотаҳон эшик буржаст очилиб, хоната... Хатлабегим кириб келди.

Ибн Шаҳвоний бу хотин тўғрисида жуда кўп эшитган бўлса ҳам, ўзини биринчи кўриши эди, ваалиеъ сесканиб, аъзойи баданидан қора тер экиб кетди.

Эттида одатдагидек тўпнига тушган қора шойи «тўнак», бошида зар сочилган қора шойи рўмо, олинда ҳарир қора дура, Хатлабегим, пойтақда «сўт»и, сулатон билан Ибн Шаҳвонийга бир зум ун-тўғи тикилиб қолди, сўнг қушдай талпиниб бориб, сулатоннинг оёғига чўккалади.

– Олажоним! Меҳрибонни совбоним, олажоним!.. Сулатон, қовоғи солик, қоқсуяк кўлини сингилсининг йилидан титраган озғин сакасига қўйди.

– Туш яримда бу не юриш? Ким чоралди сени, иноним?

– Олажон! – деди Хатлабегим тўсатдан фарёд чекиб. – Беш вақт намозни қанда қилмай шукр қилмасини бажо келтириб юрган сиздай амир ва мўминини!.. Эндликда бу май, бу риндона кай-

фригтаври!.. Сизни хилофат йўлидан уртган бу фирибтар афсунгарни қайдан топдингиз, оғажон?

Сулатон, худди кафтига чўғ теккандай, кўлини сингласининг титроқ сакасидан тортиб олди.

– Бу не сўз, не қилиқ, Хатаи? Ўлим тўшагиди ётган оғангга сикхат келтирган, донги оламга кетган ҳакими давронни фирибтар демоқ!..

– Сўзимга инонинг, оғажон! – Хатаибегим юзидати дуррасини жаҳд билан сакасига отиб, ёш билан ювилган юзини очди. – Ўзини «ҳакими даврон» деб юртган бу кузғун, чин Ибн Сино эмас, ёлғон Ибн Сино, оғажон, ёлғон Ибн Сино! Чин ҳазрат Ибн Сино энди кемиш, оғажон! Сўзимга инонинг – энди кемиш!

Ибн Шаҳвоний ят этиб сулатонга қаради.

– Ёспирай! Тушимму бу, ўнгимму?

Хатаибегим унинг сўзига эътибор бермай ўрнидан сакраб турди-да, шитоб билан юриб бориб, эшикни очди:

– Таксарим! Ҳакими даврон... Ибн Сино ҳазратлари! Марҳамат қилгайсиз!..

Ўтирган жойида хайкалдай котиб қолган Абу Шиақим ибн Шаҳвоний, ногаҳон амакандай шитир-питир қилиб ўрнидан турмоқчи бўлган эди, сулатон, совуқ кулимсираганича, унинг тиззасини кўлини кўйиб, тўхтатди.

Эшикда... Абу Ами ибн Сино кўринди. Эгниси янги кимхоб тўн устидан кийилган янги оқ ридо, бошида кўк тақа устидан ўралган опшоқ симобини сава, у пойгакда тўхтаб, бош этиб саом берди, саом бераркан, аввал сулатонга, сўнг унинг ёнида ўтирган Абу Шиақим ибн Шаҳвонийга зимдан бир қараб олди.

«Қоралори! – Ибн Сино эшикдан кириб сулатонга кўзи тушиши биланок бу фикр хаёлида чакмоқсини чакнади. – Бундан чиқди табиб кийимиданги бу

...Е, тавба! Нимаси биландир унга ўхшаб кетгани бу қирғий бурун, хушсураг одамни қаердадир юртдан эди у! Лекин қаерда? Қачон?..»

Уртата чўккан мулҳиш жимликда Абу Шиақим ибн Шаҳвонийнинг:

– Субоҳонамо! – деб шивираган хавжонаи титроқ иниси эшитилди. – Ё, тавба! Тушим! Худди тушимда юртчиларим, олампаҳо!

Хатаибегим бир тўрда амалималарни пичираб ўтирган Ибн Шаҳвонийга, бир эшикда ҳамон бош этиб турган Ибн Синога қаради-ю, яна бошга: «Оғажон!» деб хитоб қилди. Бироқ сулатон кўлини кўтариб сингласини тўхтатди. У ҳам аввал пойгакда кўз қонуштириб турган Ибн Синога, сўнг ўнг томонда амалималарни пичираб ўтирган Абу Шиақим ибн Шаҳвонийга узоқ тикилиб қаради-да, сийрак кўртини силаб, киномомуз кулимсиради.

– Ажаб ҳол! Бир жойда, бир маҳалда якки Ибн Сино! Икки ҳакими даврон!.. Бу ғалати жумбоқни юзи очди? – сулатон шундай деб, эшикда ҳамон янгигина бош этиб турган Ибн Синога қаради.

– Оғажон!

– Шошма, Хатаи! Ҳазратлари сўзасин аввал!

Ибн Сино ер остидан тўрда ўтирган кимсага яна бир қараб олди. Кимса, ранги девор, хануз ақлидан янги одамдай амалималарни пичираб ўтирарди.

«Нўқ, Ибн Сино янгилимади, у бу одамни қасрдан кўрган! Кўрган! Бироқ... қаерда? Қачон? Во дорин! Наҳот, бу... бу ўша, ёшлик чоғларида Бухорон шарифда, Жўйи Мўйён даҳасида бирга ўсган Абу Ҳалим ибн Файсал... йўқ-йўқ, Абу Ҳалим эмас, инқилимни ва фоҳишабозлиги учун Абу Шиақим ибн Шаҳвоний, деб чиқарган эркатой бойвачча бўлган? Ҳа, ўшай! Худди ўзи! Ё, тавба!»

Сулатон эса... май ва афюндан қисик кўзлари ин саом чакнаб ўтирган бу сармаст, қоқсуяк одам

Ибн Сино тасаввур этган султон Маҳмуд Ҳазнавийга, кирқ йил оламни титратиб турган фотиҳи музаффарга ҳам ўхшар, ҳам ўхшамас эди! Унинг қуриган теракдай узун, қоксуяк гавдасида, бутун қаҳраи важоҳатида саҳронишин ҳокимларга ҳоо пинҳоний бир куч сезилиб туради, бироқ ажал муҳри босилган ялпоқ сарғиш юзида, қисик кўзларининг носоғом чакнашида кишини чўчитадиган теба-намо бир ваҳима бор эди!..

Ибн Синонинг хаёлини султоннинг совуқ заҳар хандаси бўлди.

– Ҳа, нечун оғизларига талқон солиб олдилар, Сўзасинлар, ҳазратим!

Ибн Сино тазим бажо келтириб:

– Олампаҳо кечиргайлар! – деди бианаар-бининмас кулимсираб. – Шу бутунгача фақир Абу Али ибн Сино эканимга иштибоҳ қилмас эдим. Ў лекин энди, ҳузурарида бу ҳазратларини кўриб, ўзимга-ўзим инонмай қолдим, пошшон олам!

Абу Шаҳвоний ибн Шаҳвоний султоннинг қуловини эгилаб:

– Ё, тавба! – деб шивиради. – Тушим! Хулди тушимда кўрганларим, олампаҳо!

«Туш» сўзини эшитган султон тўсатдан қисни кўзлари ярқ этиб очилиб кетди.

– Сени бу дароҳга ким йўллади, ким сени ҳақини даврон Ибн Сино деб донг таратди, эй осий бандлар! «Неъматин илоҳий»га кетган анов кузгун... ваҳиринг аъзам қайда?

Хатлаибегим яна султоннинг ёнига тиз чўкиб, унинг катта, қоксуяк кўларини ўтди.

– Офтоби олам! Ибн Сино ҳазратларини тоғдан келган вазира аъзам эмас! Бу зоти шарифини сиз олампаҳога садоқати боқий фарзандлигингиз шодда Масуд йўлагандур, оғажон!

Шаҳзода Масуд номини эшитган султон кутна мағанда қалтироқ босиб, совуқ кулди:

– Агар амир Масуд йўлаган бўлса, ҳазратларига инонмоқ даркор!

– Оғажон! – Хатлаибегим султоннинг кўлини кўйиб ибормай қайта-қайта ўтди. – Нечун инонмайсиз, оғажон? Ҳазратларини танийдурғон одамаар бор. Мавлоно Абу Райҳон Беруний бор!

– Мавлоно Беруний не керак бу ишда? Ким чин Ибн Сино, ким ёлгон – бу жумбоқни ҳозир ўзим ечимси! – Султон кўлини сингласининг кўлидан тортиб олиб қаддини ростлаб ўтирди. – Уа «неъматин илоҳий» қайда ўсади? Кимки чин Ибн Сино бўлса – буни билагои даркор! Бу илоҳий дору унинг ёнида бўлагои даркор! Сўзим тўғриму, ҳазратим?

Ибн Шаҳвоний бирдан юзига қон югуриб:

– Тасанно, офтоби олам! – деб юборди. – Буюк донишқоннинг нишонасидур бу сўз!

Ибн Синонинг ёнига «неъматин илоҳий» тўғрисидаги Берунийнинг хикояси тушди-ю, лабидоғи кулагини яшириш учун бошини пастроқ элди. У до-пре-саатанатда бўлаётган фаройиб хангомаарнинг бир чекасини эшитган бўлса ҳам, бундай хийла-ю шайтанга дуч келишини тасаввур этмаган эди. Уни, айниқса, султон ола қолдирди. У давосиз дард бини одамни ҳар кўйга солишини билса ҳам, бу кайсар ҳокими мутлақни бундай аянғли ва жунун қолди кўраман, деб ўйламаган эди. Унинг ўзи-чи? Келиб-келиб қариган чоғида, бу бераҳм, мустабид илоҳ саройида «неъматин илоҳий» ҳақидаги жумбоқни ечиммай «сохта Ибн Синога айланишини» тасаввур эттимиди? Дарҳақиқат, бу тескари дунёнинг теба-улиларини англаб бўлмас экан!

Ибн Сино ҳамон ўйга толиб, пойгакда бош этиб туради, унинг дилидаги ҳислар куюндай чарх урар, олам заҳархандага, заҳарханда аччиқ аламга айланиб эди.

– Хўш, нечун ҳазратлари тили ола, қулоғи қар бўлиб қолдилар? Чин Ибн Сино бўлсадар, жумбоқини ечсинлар, ҳазратим!

Ибн Сино лабларидаги аламли қулагини яширишга уриниб:

– Офтоби олам бир қошиқ қонимдан кечгайлар! – деди охишта. – Фақир шу бўлунгача ўзимни Ибн Сино деб юрган эдим, аммо энди Ибн Сино эмасангимга инондим, зеро, олампаҳоқнинг бу саволини ечишга ожизмен!

Сулатон ёстигининг тағтидан олтун шакидоғини олиб шакилатмоқчи бўлди. Бироқ Ибн Сино қутиманган бир қатъият билан кўлини кўтариб уни тўхтатди. Унинг кўкка мойил катта-катта кўзарида, қални қошларининг чимирилишида, тавасасиз, маррур ва вазмин туршида кишини ўзига ром қилувчи шундай бир куч бор эдики, сулатон бу зоҳирий кучга беихтиёр таслим шакидоғини кўтарганича қотиб қолди.

– Ҳакимлар ҳеч қачон, ҳеч кимга, ҳатто, ўз инимларига ҳам, алхусус, улар бестоб бўлса, – деди Ибн Сино ҳар бир сўзини чертиб-чертиб, – ёмонани тилаган эмас. Камина сизга ҳам сиҳат тилаймен, амир ва-мўминини! Ҳаким ҳазратларига эса... – Ибн Сино сулатоннинг ёнида ҳамон питираб ўтирган Ибн Шахвонийга қараб, мийида қулади. – Жаноб Абду Шикаким ибн Шахвонийни эса ҳазрат Ибн Сино бўлганлари билан чин қаабимдан қутлаймен!

Ибн Шахвоний шитоб билан ўрнидан туриб:

– Фармони олий – амри Худодур! – деб бақирди.

– Даф қил бу муғамбирни, Абду Ҳасанак!

– Оражон! – Хатмибетим, кўзида ёш, сулатоннинг тиззасидан кучди, бироқ сулатоннинг шароб тўла идишта қўла чўганини кўриб, ўрнидан сакраб турди-да, ўзини ташқарига урди. Зум ўтмай йўлакчинининг:

– Ҳазратларини кўйиб юбор, ҳезбаҷча! – деган бўғиқ, ўктам овози эшитилди.

ЙИГИРМА ТЎҚҚИЗИНЧИ БОБ

I

Ё, тавабал Ё, аҳҳазар! «Ал-Қонун» ва «Аш-Шифони яратиб, донғи бутун оламга кетган, ҳақими даврон ва, ҳаттоки, шайх ур-раис номини олган ҳазрат Ибн Сино ёлгонга чиқиб, икки маккор вазир фариб иштида «ўйлаб» тошган бир ибас чин Ибн Сино деб топилмиш! Булоқ алаома ва пок инсон ҳақоратомуз сулар билан саройдан ҳайдалиб, Ибн Синонинг номини булағаб аҳли мўминни тўнаб юрган бир шайтонин дийн бўйи баробар ганжга кўмилмиш!.. О, бу таваб дунё, таваб дунё!

Беруний ҳеч қачон бунчаalik фиғони чиқмаган, ҳеч қачон бунчаalik дарғазаб бўлмаган эди. Назаринда, Ибн Синони эмас, унинг ўзини мисасиз таҳқир қилишган, Абду Алини эмас, уни сохта Берунийга чиқариб, саройдан ҳайдашган эди!..

У юрагини ўртаган ички аламдан чўзинчоқ қориниғиз юзи баттар қорайиб, расалхонанинг кенг, овула хонасини тинимсиз айланар, гоҳ оёқ остидаги палтадар ва курсиларга қоқилар, гоҳ расад туйнуги остида тўхтаб, кўкдаги юлдузларга тикилганича аламдан сукутга толар, бироқ зум ўтмай машум нокса қайта эсига тушарди-ю, «О, малъунлар, малъунлар!» деганича яна асабий ҳолатда расалхонани айланишга киришар эди.

Ибн Сино эса аксинча, одатдагидан ҳам вазмин кўришар, лабларида, хорғин кўзларида хиёла маҳзун тибисум, Берунийни тинчитишга уринар, дам бадан қулай:

– Қўнонмант, устод! – деб ёлварарди. – Бани одам ёнино бўлтиқи донолар ғурбатда, нодонлар иззатда эмасму? Нечун ажаблanasиз, устод?

Беруний юришдан тўхтади, кўзини юмиб, қаттиқ юр тортди.

– Йўқ, мен ажабланмаймен, Абу Али! Сен айтган аччиқ ҳақиқатни фақир ҳам биламен. Ва лекин, бисам ҳам тоқат қилолмаймен. Ҳар сафар бу машъум ҳақиқат юрагимни тилка-пора қилади, илоо мен қорнига эмас, қадрига йиғлаймен. Сендан алоомаларнинг қадрига йиғлаймен, азизим Абу Али!

– Не чора, устод? Ўзингиз бисасиз, донолар фарёди кўкка бориб ета бермас экан! Тўғриси айтсам, камина такдирининг бу ўйинидан, ҳатто, миннатдормен! Менинг ёғиз истагим – тезроқ, илож бўлса бутун-эртадан қолмай бу ердан кетмоқ!

Беруний яна юришдан тўхтаб, тасдиқ ишорасида бошини эгди.

– Ҳа, ҳа, сен кетмоғинг даркор, азизим. Бу нотинч шаҳардан тезроқ кетганинг маъқул. Аммо... қандан кетасен? Сента от-улов керак, озик-овқат керак, йўл кўрсатадиган одамлар керак!..

Ибн Сино болаларча бир самимият билан кўзини қисиб қуади:

– Сиз сарбозлар курушвида қолган бу расалхонадан олиб чиқа олсангиз бас, у ёғига камина ўзим йўл толамен, устод.

– Йўқ, йўл топиш сен ўйлаганча осон эмас, Абу Али. Сен султон Маҳмуд айғоқчиларини тасаввур ҳам қилолмайсен!

– Тасаввур қиламен, устод. Аммо Ҳазнада Малик уа-шароб деган бир дарвеш бўлмоғи даркор. Ўшша дарвешга йўл топиб берсангиз бас...

Беруний кўзларини катта очиб:

– Малик уа-шароб? – деб хитоб қилади. – Сен... сен уа дарвешни қайдан биласен, Абу Али?

Ибн Сино ўзига ярашган мош-туруч соқолнинг синаб, хушнуд қуади:

– Фақир биламан сир-асрор йўқ, устод! Малик уа-шароб у ёқда турсин, ҳатто, бу юртда султон Маҳмудга қарши қилнч чархаган баҳодирларни ҳам биламен!

– Ёлпирай! Ким экан уа баҳодирлар?

Ибн Сино эшикка бир қараб оади.

– Имом... Исмоил Ғозий!..

Беруний ҳам беихтиёр эшикка кўз ташлади.

– Имом Исмоил?

– Баади, устод! Аҳволимдан Малик уа-шароб кибар топса бас, уа имомга етказади. Алқисса, бу тутқушдан пинхона қутулаб чиқсак, у ёғи имом Исмоилга ҳавола. Фақат Малик уа-шаробни топиб, уни бу ишдан огоҳ қилолмоқ лозим, холос!

Малик уа-шароб хибсдан озод бўлди, йўқми – Беруний бундан беҳабар эди. Лекин унинг ҳаёлига келган бу фикрни бошқа ўй, бошқа савоалар суриб чиқди: Ҳазнадан уч юз фарсанг йироқда юрган Абу Али Малик уа-шаробни қайдан билади? Имом Исмоилни-чи? Наҳот, Малик уа-шароб имом билан пинхоний алоқада бўлса?

Тору тошлар орасига макон куриб, бой тижорат экан ва ман ман деган аён бўёналарни зир титратиб юрган, лекин ҳеч кимга, ҳатто, султон Маҳмуд дашқарарига ҳам тутқич бермай кеаётган, мосжиларда алақачон даъватланган бу исёнкор, депоирак одамни биса-ю, бу сирни ундан, қил ўтмас қадрдонни Абу Райхондан сир тутса?

Берунийнинг чуқур ўйга толганини кўрган Ибн Сино алақандай хижолат чекиб:

– Сиз кўп қайгура берманг, устод! – деди. – Агар Малик уа-шароб бўламаса...

– Малик уа-шаробни сўраб-суриштирамен, – деди Беруний. – Аммо... – Унинг хаёлидан: «Малик уа-шароб хибсдан чиқди, йўқми – бунга ўзим ҳам билаймен!» деган фикр ўтди-ю, бу фикрни ичига ютиб, такроради. – Дарҳол суриштирамен!

– Аммо расалхона султон назоратиде! – деди Ибн Сино, тўё унинг фикрини илғаб олиб. – Каминани мана шу нарса ташвишга солмоқда. Чунки... имом

Исмоил навқарлари бостириб келса қон тўкилишини муқаррар. Фақир эсам... қон тўкилишини истамаймен!..

– Унинг ҳам чораси топилади! – деди Беруний. Расалхонанинг остида тоғ орғига олиб чиқадиган лаҳим⁵⁵ бор! Эҳтиёт шарт деб, сулатон ўзи қурдирган бу лаҳимни!..

Ибн Сино яна этиб Берунийга қаради.

– Камина бу лаҳимдан чиқиб қочсам... сизнинг ахволингиз не бўлади? Бошингиз баалога қолмасми, устод?

Беруний бегоҳат бош чайқади, унинг сўзини бўлиди.

– Бу бош не мусибатларни кўрмаган бош. Абу Али! Бошга тушганини кўз кўрар, дейдилар! Каминани бу тапшиш эмас, норасо дунёнинг нопок ишлари қуйдилади, Абу Али!

– Не чора, устод?

Йўқ, кўҳна оламнинг бу тескари ўйинлари нисбатан осонроқ ҳам янгилик эмас. Иккиси ҳам бу азалдан адолатсизликлардан нола қилиш бефойда эканини нозик ҳис этади, шу боисдан ҳам кўп мусибатларни бошларидан кечириб, кўникиб кетган алооматларга ҳос бир донолик билан дам ҳис қилишга қарайди. Бирок тирик одам, тоғ-тоҳ, аламли ўйлар хуруж қилиб келганда, хусусан Беруний, тўсатдан портлаб кетганини ўзи ҳам сезмай қолади.

Бу сафар Беруний кўларини кўксига қовуштириб, осмонга тикилиб узок сукутга толади, сўнг қайта бўғиқ овози алақандай самимий ва ўйчан оҳанг қасб этиб, тиниқ янгради:

– Ё, тавба! Бу тўза олам, бу мусавфо осмон, бу ёруғ юлдузлар, кўйингки, бу мукаммад оламнинг бунёд этган Худованди қарим, нечун ўз бандасини бундайин номукаммад қилиб яратди? Агар бу

⁵⁵ Лаҳим – ер ости йўли.

фатний дунё, Абу Али, сен айтгандай буюк заруратни етук ақл-идрок асосига қурилган бўлса, нечун бу улуғ қонуният бани башар ҳаётига келганда ўз кўчинини йўқотди?

– Осиё бандангга ўзинг кечиргайсен, э Яратган донм! Ва лекин... агар бандангга лойдан яратиб, унга ўз нафасингдан уффуриб жон ато қилганинг рост бўлса, нечун бу жон билан бирга унга жаҳолат ва қамалоблик, худбинлик ва разолат янглиғ тубан ис-тиқомларни қўшиб бердинг? Нечун унга бошқа ҳеч бир тирик зотга ато қилмаган ўтқир тафаккур ва етук ақл-заковат инъом этиб, бу ақл-заковатни тубанлик, разолат ва қабоҳат йўлида ишлатмоқни раво қилдинг? – Беруний, тўғ кўкдан садо қутгандай бир нафас сукутга чўмди. Ибн Сино тўғ унинг муңли кўнглини секин оққан овозига сеҳрлангандай бошини оёқларига тикиб маҳзун ҳаёлларга толган эди.

Йўқ! – деди Беруний, ҳамон дард тўла ўша ўйчан овозда. – Камина билдират ва хуруфот асирлари бўлиш уламон завардастлар ақидасига, сеннинг «Иродангиз пашша ҳам бўлмайди!» деган ғариб қадим, лезим Абу Али қаби бу олам зарурат қонунини қурилганга инонамен, бани одам эса сен ато қилган ақл-идрок ва инсофу адолат асосида ҳаёт кечирмоғи лозим эканига иймон келтирамсн! Аммо бу тубанликларни кўриб яна ўз ўғимда ўзим қовури-мен. Не чора? Ахир ўзинг ато қилган ақл-заковат қайда-ю, бани башар ҳаётидаги бу тубанлик ва бу разолат қайда? Шу боисдан ироданг ва қудратинг қайда сажда қилган ожиз банд, сен яратган бани башар ҳаётидаги бу қабоҳат ва жаҳолатни идрок этишга ожизмен, ожизмен!..

Ибн Сино аста юриб Берунийнинг ёнига борди. Тўғ унинг теран ўйларини хуркитиб юборишдан қўрққандай, секин унинг елкасидан қучди.

– Бехуда истироб чекаси, устод! Зеро, сиз айтган бу разолат ва жаҳолат янгилик эмасдур бу кўҳна дунёда!

– Биламен, Абу Ами! Ҳаммасини биламен! Аммо... «Ав-Қонун»ни яратган Ибн Синони бундай хору зор қиамок!..

– Қўйинг, устод! Наҳот, бу ҳақдаги ривоятни эшитмаган бўласангиз?

– Не ривоят?

– Шундайким, буюк бир донишманд бани башарнинг нопок истакалари ва тубан эхтиросларининг бир уйга қамаб қўйилган уч маҳлуқ – одам, тўнғиз ва арслонга ўхшатган экан. Бани одам деганда у ақа-идроқни назарда тутибди, тўнғиз деганда инсоннинг чиркин хоҳишларини, арслон деганда эса қаҳру ғазабининг назарда тутибди. Бу уч маҳлуқнинг қайси бири зўр чикса, қамалган уйда ўша устунани қинар эмиш.

– Ҳўш, ҳўш?

– Бу қиссадан хисса шуки, тўнғиз биан шер, яъники тубан эхтирослар қанчалик зўр бўлмасин, бани одам, яъники ақа-идроқ енгусидир!

– Ҳайҳот! – деди Беруний аста бош чайқаб.

– Бу кўҳна дунёни каминадан яхши биласинг, устод. Юз йиллар, балки минг йиллар ўтар, аммо барибир, охир-пировардида ҳамма нарсадан ақа-идроқ устун чиқусидир!

– Минг йиллар! – деди Беруний. – Минг йиллар!.. Донишманд ҳақ: бани одам тўнғиз билан шернинг енгади! Фақир ҳам бунга ишонамен! Аммо... камини бугунни ўйлаб қуламен, Абу Ами!

Ибн Синонинг лабларидан яна ўша, кишини ўнга ром қилувчи киноз аралаш мулоҳим таъассуф зуҳур бўлди.

– Бугуннинг ташвиши ўзига етар, устод!

– Дарҳақиқат, хозир фалсафий ўйларнинг вақти эмас, Абу Ами! – Беруний шундай деди-да, ёш таври

навис Абулфазл Байҳақийни чақириб, Ибн Синони унга топишди. Ўзи эса лаҳим орқали расадхонадан чиқиб, шаҳарга отланди.

Ҳали Малик уа-шаробни топиш ва унинг ёрдамида Ибн Синонинг саломини имом Исмоилга етказиш керак, аммо бу ишдан фойда чиқадими, йўқми – бу ёни қоронғи эди.

II

Беруний шаҳар ҳовлисига кириб борганида тонг отиб қолган, хира тортган кемтик ой Мозори қалон ортдаги тоғлар устида заифгина милтираб турар, имон тўла юлдузлар гўё кемтик ойнинг заифлигини севингандан, алақандай чарақаб кетганди.

Тонг саққин, майин, оромбахш эди, дашт гиёҳлари, барра кўкат ва райхон ҳили димоққа гуп-гуп урарди! Ҳамма ёқ жимжит. Дарвоза негалир муаррамматган, катта сердарахт ҳовли жимжит, шувди, фақат ҳовлининг этагида ариқ аста жиядирар, қасрдадир олсда тегирмон новидан қуйилган сувнинг соқин гувилаши эшитилар, гоҳо-гоҳо, ўроқ-яқинда итлар хулар, хануз мулҳиш таҳликадан қутулмаган шаҳар энди уйғонмоқда эди.

Беруний, Ҳамон ғамгин ўйлар огулида, аста юриб қоманининг этагига борди, ариқ бўйига чўнқаниб, юзини ювди, бўйларни бир қарич бўлиб қолган митти раққиналарга кўла уриб, хиллаб кўрди, сўнг бир-бир боғиб уй томон олдилади.

Ажаб ҳол. Сабух хужрасининг даричаси ёруғ, ширинлиқ, у уйқудан туриб, мутосаага киришган эди. Беруний оёқ учида юриб, дарича олдида борди. Сабух хужранинг қибла томонига чўккалаб ўтирар, муалла қандайдир қизил мато, кўзлари юмук, дам бешининг ерга уриб аланималарни пичираар, дам муаллаги қизил матони ўтар эди. Токчадаги хира

фонус шуъласида Сабхунинг юзи кўринмас, бирок бутун хаёли, бутун вужуди биан кўкка итижо этиб, ибодат қилаётгани кўриниб туради.

Беруний, кўнган амаанечук бўлиб, даричага яқинроқ борди-ю, беихтиёр юраги «шир» этди. Сабхунинг кўлидаги қизил мато... Садафбининг қизил гулдор рўмоли эди!

Сабху гоҳ бу рўмонни ўтиб, гоҳ бошини ерга уриб, ўз худодаридан бирита, бахт ва омад худоси Шивагами, ё хаёт-мамат худоси Бораҳимтами, ё худ бош худо Вишнагами, кимтадир, итижо этар, такрор-такрор сажда қилиб, ноа чекарди.

Беруний юраги қаттиқ ачишиб, деворга суянди, суянган захоти негадир ҳибсдан аввал Садафбин биан бўлган тунги суҳбат эсига тушди. Қизнинг унинг хужрасига хуркак кийикдай аста юриб кириб келгани, қаршисига тиз чўкиб, йиғлаб айтган сўзлари, бу сўзлар кўнглида амакандай ширин умид кўзлагани хотирасида жойланди-ю, юраги виждон азобидан баттар зирқираб кетди. Назариди тўё икки ёшнинг бошига тушган бу мусибат учун у ҳам айбдор, тўё ўша дақиқадада ёшга номуносиб умидарга бормай, уларни қовуштириб кўйганида бу жафо содир бўлмас эди!

Беруний унга киришга юраги дов бермай, аста кўчага чиқди. Шояд Малик уа-шароб шўрлик бондан хабар топган бўлса! Шояд имом Исмоил воситасида бўлса ҳам қизни кутқариш чораси топилса!

Сангтарошлар даҳасига кираверишда, ўзини тўқроқ дехқонлар, хорижий савдогарлар, зарғар ва мистарлар, бозори чаккон хунарманлар растаси саф тортган, йўқсиллар, гадолар, майда қосиблар макони бўлиш Малик уа-шароб маҳаласига шу расталар орқали ўтиб бориладди.

Ана, оқинда сердарахт гузар кўринди. Гузардангил илк дўкандорлар, ҳалвофуруш ва қандолатпазлар,

сомсапаз ва нонвойлар ўз дўкандарини очилган, қандола димоқни қитиқловчи тандир сомса, ҳолавна қабоб хиди тарала бошлаган эди.

Расталар оқлида чарм камзул кийган мешкобчилар оғир мешларидан ерга сув сепар, фаррошлар ўзун супурғилари биан йўларни супураб, чап кўлидаги қатта қарвонсарой ҳовисида савдо тараддулига тушган тижорат аҳли чумолидай гимираб қоринган эди.

Беруний, гавжум гузардан ўтиб, атторлар ва паргалар растаси бўйлаб кетди. Бу ерга ҳам сув сепилган, фаррошлар ёр томса ялагудек қилиб супуриб кўйилган эди. Лекин, қизик, одатда жулда бирлақт очилган серхашам дўкандардан бирортаси ҳам очилмаган, очилганлари қайта ёпишмоқда, нимадандир ҳажжонга тушган дўкандорлар шивир-шивир қилишиб, раста охиридаги бозор томон шопшамоқда эди.

Агар Берунийнинг ёдидан чиқмаса, Пири Букрининг дўкони ҳам бозор яқинида эди. Ана, муношсида унинг дўкони ҳам кўринди. Бирок... бу не тўлодон? Дўкон олди аросат, ҳамма ўша томонга қариб югуermoқда эди.

Беруний ҳам беихтиёр қадамини тезлаштираркан, атрофдан келатган ваҳимали гап-сўзлар қулоғига чалинди:

- Шўрлик Пири Букрий оламдан ўтибди!
- Худо раҳмат қилгай! Яхши одам эди!
- Туф де, тумроҳ! Яхши бўлса шундай қилурми?
- Не қилибди?
- Ўзини ўзи осиб кўйибди!
- Астафкурулло!..
- Билмай сўзлама, тентак! Пири Букрий эмас, чўриси ўзини ўзи осиб кўйитти!
- Ё, алҳазар!

Одам оқими тобора тошиб, дўкон оқлида қатта омомонга айланган эди.

Беруний, бирдан исканжага олган совуқ туғудан юраги сиқилиб, аридай гувиллаган оломон орасига кирди, якка-кифт бўлиб, оломонни базур ёриб олдинга ўтди. Бировлар уни таниб, бировлар амамадларга хос сипо кийимига қараб, йўа беришди. Оломон узра ҳамон ўша ваҳимали тап, бир-биринини инкор этувчи ўша шивир-шивир ҳоким эди.

Тўсатдан, дўкон эшити тарақааб очилди-ю, ичкаридан боши хумдай, паканагина, чорпахча бир кимса алпанг-талпанг юриб, йўқ, юриб эмас, ютуриб чиқди-да, оломонни кўриб, қокқан қозикдан қотиб қолди.

— Ё, тавба! Ичкаридан худди Азроилдан қочгандай қочиб чиққан бу ёқавайрон, яланг оёқ, яланг бош одам... Пири Букрий эди!.. Унинг соқо-мўйиолари юлинган, бўғрикқан юзи, туксиз тақир бош ва, ҳатто, бир камақантдай сақасида дўтпайиб турган ўркачига — ҳамма ёғи қоп-қора қон, кўлариди, тўдакнинг кўзаридай майсум кўзарида даҳшатли бир ифода қотиб қолган эди!..

Букрининг ваҳоҳати шундай кўрқинчли эдики, ғада-ғовур бирдан сўниб, аридай гувиллаган оломон сув куйгандай жим бўлиб қолди.

Пири Букрий, даҳшат муҳраданган мовий кўзларини олазарак қилиб, бироз антрайиб турди, сўнг ҳоладай осилиб қолган узун кўларини паҳса қилиб:

— Йўқ! — деб қичқирди. — Бу қиз... бу жоризини мен оганим йўқ! ўзини-ўзи осиб қўйди уа беҳа!

Букри шундай деб, уввос тортиб йиғлашга тутти-ди-ю, тўсатдан, рўпарасида хайкалдай қотиб қолган Берунийга кўзи тушиб, йиғидан тўхтади. Худди уни таниб-таниёлмагандай, кўзларини катта очиб, бир дақиқа серрайиб турди, сўнг ерга тиз чўкиб, унинг оёқларини кучоқлади.

— Мен бадбахтни кечиргайсен, мавлоно, кечиргайсен!

Беруний, тўё ақли ҳушидан айрилгандай, хануз кирахт бўлиб турарди. У бир ўйида оёқлари остида юмиллаб ётган букрини бир тепиб, ичкарига киргисен, шўрлик қизни кўргиси келди. Бироқ сиртмоқда чапқилиб турган қизнинг жасадини тасаввур қилди-ю, ҳамон ерда юмааб ётган букрининг титроқ кўларидан оёғини базур тортиб олиб... аста орқага чеккиди. Унинг юраги тинимсиз безиллаб оғрир, ичкарида, кимдир кўксига занглаб қолган ўтмас итчоқ қадагана қайта суғуриб олмаган эди.

Бо дариғ! Қариган чоғида бу не мусибат, не кўрланк? Охудай тўза, мусичадай бетуноҳ бу қиз унинг чироксиз хужрадай нурсиз, шўрласиз ҳаётида милт этиб ёнган бир шам эди, мана, бу шам ҳам сўнди. Ё, тавба! Наҳот, боя тонг чоғи қилган пок нияти, кўнрақдаги худбин истакарни жиловлаб, шўрлик қизни ксалин қилиш оруларни кўкка бориб етмади? Агар бориб етган бўлса, бу не шафқатсизлик, не адолатсизлик, э сарвари коинот?

Беруний, тузарга чиққач, таниш мешкобчидан бир коса совуқ сув сўраб олди-да, уни ичиб, сада тигида узоқ ўйга толиб ўтирди.

III

...Ҳади барвақт бўлса ҳам, Малик уа-шароб майхонасининг олдида одам гавжум, бировлар майхона остонасида бошларини ҳам қилиб хаёла чўлиб ўтирар, бировлар у ёқдан-бу ёққа изғиб юрарди. «Ажабо! Бу не? Неҳун кўпчиликнинг боши қим? Неҳун ҳамма сукутда? Наҳот?»

Бўсавада ўтирган майиб-мажруҳлар жимгина чеккиниб унга йўа беришди.

Беруний усиз ҳам безиллаб оғриган юраги баттар унлишиб, эшикни жуфта-сизгина очди.

Одатдагидай ғира-шира майхона бўм-бўш эди. Турдаги тоқчада биттагина мой-чироқ ҳорғин ли-

пилаар, тоқчанинг тагида эгнига олача тўн кийган нотаниш бир кимса кулоҳлик бошини осилтириб ўтирар, у уйғоқми, пинакка кетганми, билаиб бўямас эди.

«Малик уа-шароб! Хайрият!»

Пойтакда тўхтаган Беруний қиба томондаги бурчакда... устига оқ мато ёпилган жасалта кўзи тушди. Жасалдинг оёқ томонида кимдир бошини осилтириб ўтирар, у ҳам Малик уа-шаробга ўхшаб чуқур сукутда эди. Берунийнинг кўнглидан: «Наргизабону» деган фикр ўтиб, аъзойи бадани музааб кетди.

Малик уа-шароб оёқ шарпаварини эшитиб, аста бошини кўтарди, Берунийни таниб, ўрнидан туришга ҳаракат қилди, бироқ туромади. Беруний тез етиб бориб, у билан кўришди. Кекса дарвеш тунов кўнглидан ҳам озиб-тўзиб, фақат сояси қолган эди.

– Қалайсен, азизим? Ҳйс деган баови азимдан омон-эсон кутулдингму?

Малик уа-шароб дағал бармоқлари билан томоғини синаб, «куат» этиб югинди, унинг тоқчадаги мойчироқдай хорғин минтираган кўзалари тўсатдан жикка ёшга тўлди. – Камина омон чиқдим, аммо... Бобо Хурмо... Бобо Хурмодан айрилиб қолдик, Абу Райхон!..

Беруний юзига фотиҳа тортди-да, бурчакка ўтиб марҳумнинг юзини очиб, кўрмоқчи бўлди, бироқ Малик уа-шароб:

– Кўя бер, Абу Райхон, – деб уни тўхтатди. – Ёунг дарвеш куръон ўқиб ўлатирибди. Ўқий берсин... Шўрайик Бобо Хурмо! У кўрган азобларни Амоҳ ҳеч бир бандасининг бошига солмасин! Кеча ҳибсдан чиқишда чивиндай жони ҳалқумида эди, кулаб вайронамга етолмай жон таслим қилди, шўрайик! Пешинга чиқарамиз. Дафн маросимида бўласенму ё...

– Бўямасам туноҳта ботамен, аммо...

– Биламен. Ҳазнага чин ҳазрат Ибн Сино ташриф буюрган эмиш.

– Буни қайдан билдинг?

– Ёдингда бўлсин, Абу Райхон. Малик уа-шароб биламаган сир-асрор йўқ. Бу жоҳил сулатоннинг жоҳил надиmaları уни ҳам устод Фирдавсий янглиг таҳқирлаган эмиш. Анов фирибгар Абу Шикким ибн Шахвонийни чин Ибн Сино деб, чин ҳакими диторини ёғон Ибн Синога чиқарган эмиш! Бу нинга куюнма, Абу Райхон. Билъакс, бу ҳам сулатон Маҳмудга кўк юборган бир қасосдур!

– Филҳақиқат. Аммо ҳазрат Ибн Синонинг ҳаёти кифр остида, Малик уа-шароб!

– Биламен. Ҳаммасини биламен, Абу Райхон. Мен ўзим одам юбормоқчи эдим! – Малик уа-шароб шундай деб, Берунийнинг кулоғига шивиради:

– Имом Исмоилдан одам келган. Бу табаррук номдан хабаринг борму?

– Бор. Сен айтмасанг ҳам эшитганмен, Малик уа-шароб!

– Камина бу тапши шаръий заифам Наргизабонудан ҳам сир тутаман, Абу Райхон. Алқисса, ҳазрат Ибн Синога не ёрдам керак? Дарҳол хат ёзиб бер. Номининг одами кутиб ўлатирибди! – Малик уа-шароб шундай деб тўрдаги тоқчадан қороз-қалам олиб берди, сўнг Беруний ёзган мактубни носқовоғига ширриб, ташқарига чиқиб кетди-да, дарҳол қайтиб килди.

– Кечкурун намози асрга қолмай жавоб келади. Истисанг, кулаб вайронамда кут, истасанг...

У сўзини тутатолмади. Тўсатдан, майхонанинг эшити шарақлаб очилди-да, кимдир ичкарига кириб, бир нарсани «турс» этиб ерга ташлади. Малик уа-шароб эшик томонга ял этиб қаради-ю:

– Шоир Унсурий? – деб хитоб қилди.

– Хотирадариға тасанно, Малик уа-шароб! Танилаар, азизим, танилдилар! Э-э, мавлоно Беруний ҳам шу ерда эканлар-да! Боракалло, боракалло! –

шоир Унсурий банорас тўнининг этаги билан ер султурганича алпанг-тапанг юриб келиб аввад Ёсруний билан, кейин Маалик уа-шароб билан кўришди, кўришаркан, тўё кўнгиласиз гапнинг олдини оламоқчи бўлгандай:

– Фақир кўшки даваатдан, офтоби оамининг хузурларидан келмоқдамэн, – деди, пешона терини артиб. – Ёъники, уа ваалинеъмат амир аа-мўминининг баъоят зарур топиширини лутфан етказгани келдим, азизлар!

Шоир ҳаяжондан энтикиб, нимқоронги бурчакка бир қараб қўйди.

– Уа бандан ожиз Бобо Хурмо қайдалур, азизим Кутлуғқадам?

Маалик уа-шаробнинг уйқусизликдан киртайган кўзлари ярқ этиб очилиб кетди.

Агар султонни салотин Бобо Хурмони йўқлаган бўлсалар... кеч йўқабди! Бу фоний дунёни етим қолдириб, боқий дунёни мунаввар қилмиш уа банди хокисор!

– Аммоҳ раҳмат қилғай! Қачон?

– Шу бутун! Агар шўрлик Бобо Хурмо еган калтакларнинг ўндан бирини еганларида жаноблари ҳам ҳибсдан чиқмасданок Боғи Эрама парвоз қилар эдилар!

Унсурий, тўё Маалик уа-шаробнинг бу аччиқ киноясини эшитмагандай, лабларини пичирлатиб, юзига фотиҳа тортди-да, ёқасини ушлаб:

– Э, Яратган эгам! – деб шивирлади. – Шу бутун уа бандан ожиз Бобо Хурмо... амир аа-мўминининг тушига кирмиш!

– Нечун ажабланасиз, назм бўстонининг боғонин? – деди Маалик уа-шароб заҳархандалик билан, – Бобо Хурмо ҳали кўп киради султонни салотиннинг тушларига!

Унсурий, хануз кўзлари юмук, лаблари аста пичираб, тилловат қиларди.

Султон уни кеча шом чоғи ўз шабистонига чақиртирган эди.

Унсурий кирганда қандиллардаги шамаларнинг кўнчилиги ўчирлиб, шабистон алақандай сирай рух касб этган эди. Султон ўрдадай кенг, аммо алақандай хувилаб қолган бўм-бўш хонанинг тўрида, баланд шойи тўшак устида чалқанча ётарди. Унинг чўтир қовундай сўноқ боши оқ парку ёстиқларга ботиб кетган, кўзлари юмук, осмонга қаратган ялпоқ юзи яна илгаригидай уникиб, мумдай саррайиб қолганди.

«Ҳакими даврон» билан Абул Ҳасанак қайқадир тумдон бўлган, хонада алақандай ваҳимаи сукуниг хоким эди.

Унсурий, вужудини совук тер қоплаб, бўсағада янча турди, кейин ўзини зўрға босиб, султоннинг оёқ томонига ўтиб ўтирди.

Султон соғ пайтларида Унсурийга оёқ уқлатиш-ни яхши кўрарди. Амир аа-мўминининг бу одати эсига тушган Унсурий кўрпа тагидан чиқиб турган қоксуяк оёқларга аста қўла чўзди, чўзиши билан султон чўчиб кўзини очди.

Унсурий, беданидаги туқлари тиг бўлиб, саа орқага сурилади.

– Азизим Унсурий! – деди султон, овози базўр эшитилиб. – Боя намози асрда кўзим илинган экан, анов гадо... Бобо Хурмо деган Боғи Фирюзадаги кўрмозорнинг эгаси тушимга кирмиш. Устида каффи янглав оқ либос, яланг оёқ, яланг бош, анов эшикдан кириб келмиш. Бир нарсаларни сўзлаб тикхид қилмиш. Не деди, сўзини англамадим. Сендан сўраймен хазинадордан бир хуржун олтин олиб, уни излаб топ! Шу олтинларни бериб, уни рози қил!

– султон қудуқ тагидаги сувдай минтираган мунглик кўзарини шифтга тикиб:

– Ё, Парвардигор! – деб хитоб қилди. – Осий бандангли ўз хифзи ҳимоятингга о! Кимгаки ёмонлик қилган бўлсам, яхшилик қилгум бор! Муродим – фақат яхшилик қилмоқ, эндиликда, фақат яхшилик! – султон киприкари орасида тирқираб чиққан кўз ёшларини артишдан ожиз қулат-қулат ютиниб Унсурийга қаради:

– Анов хазрат Ибн Сино билан Абул Ҳасанак қайда? Нахот, «неъмат илоҳий»дан дарак бўламаса! Э, Ҳраттан Эгам! Ёзуғим недур менинг?..

...Унсурий чўчиб кўзини очди.

– Ё, қудратингдан! Амир а-мўминин Бобо Хурмонинг рози-ризалигини о, деб бир хуржун оатин юборган эди! Бир хуржун оатин!

– Тирикалтида хору зор қилиб, ўлганида иззат-икром кўрсатишдан не фойда? – деди Малик уа-шароб куюниб. – Ҳайхот! Энди бу шўрлик Бобо Хурмога оатин не керак?

Шоир Унсурий тўсатдан кўзига ёш олиб:

– Шўрлик амир а-мўминин! – деб ҳикимади.

Билмам, неча кунлик умри қоли олампаноҳнинг! Беруний кўнглидан: «Неъмат илоҳий»ни топиб берган анов муттаҳам табиб қайда? Ё, бу ҳақими даврон тошпан «неъмат илоҳий» олампаноҳга шифо келтирмалими, тақсирим?» деган фикр ўтди, бироқ Унсурийнинг нидосидан султоннинг аҳволини тасаввур этди-ю, густоҳлик қилгиси келмай, бўғзига келган аччиқ сўзарни ичига ютди.

– Ҳаммаси Алоҳдан! – шоир Унсурий шундай деб, эшик томон юрди. Бироқ эшикдан чиқаётганида Малик уа-шароб:

– Тўхтанг, жаноб Унсурий! – деб уни тўхтатди. – Агар амир а-мўминин бу беғуноҳ гадонинг руҳини шод этмоқчи бўлса... Бобо Хурмонинг ўз еридан,

Ибн Фирўздан бир парча жой берсин!.. Биз бу шўр-лиқни суюқли хурмозорига дафн этайлик!

Унсурий ердаги хуржунни аранг кўтариб ека-инга ташларкан:

– Офтоби оламга етказаман бу сўзингизни! – деб қуларди.

– Етказинг! Султоннинг жавобини намози аср-гоҳа кутамиз!

Малик уа-шароб «тўғри қилдимми, йўқми?» деган-дан, савога назари билан Берунийга қаради. Бироқ Беруний ўз ўйнари билан банд эди. Кўнгли ногинч, у дам расалхонада қолган Ибн Синони ўйнаб безовта бўлар, дам ёдига Садафбиби тушиб, тирноқларига-ча ширқираб кетарди.

Аксин қанча уринмасин, Ибн Сино келгандан бери, айниқса, кўп эзаётган ўйнар, теба тақдир-нинг галати ўйинари, бани одам қисматининг ечиб бўлмас жумбоқлари, ўлим ва ҳаёт, инсоф ва адолат қисқалти аламий ўйнар миясидан чикмас, бироқ ўй-данган сайин ўйининг таги кўринмас, билъақс, ҳаёли чалкашиб борарди. Ажабо: у ёшлик чоғларида «ўлим ҳик» деган сўзни эшитганида бу сўз жуда адолат-сиз бўлиб туюлар эди. Энди эса бу сўзда буюк бир адолат борлигига инонди. Дарҳақиқат, агар амир а-мўминин атамиш бу мустабид шох яна минг йил яшаса, бани башарнинг аҳволи не бўлар эди? Ёис, эндиликда бу дунё устунаридан, яъники шер-лар ва шохлардан йироқ юрмоқ даркор! Бу ёрғон дунёда ями ҳикматдан, мутлоа ва мушхоҳададан катта бахт йўқ экан! Ишқилиб, теба тақдир уни бу сўнги бахтдан ҳам мосуво қилмагай! Ибн Синони тутқундан кутқазиб, ўзи тутқун бўлмагай хади!

Намози аср бўлди ҳамики, султондан хабар кел-мади.

Бобо Хурмони «Мозори қалон» гўристонининг бир чеккасига дафн этилди.

Осмонни сийрак қулавант буаутлар қоплаб, илқ ёмғир эса бошлади. Бироқ йиғилган оломон – юз чови гадолар, мула мирқуруқ шоираар, ҳофиз ва машпоқлар – ҳеч ким жойидан жиммади.

Пунг дарвеш қабр тепасида ўтириб, узок тилават қилди. Унинг мунгли овози ҳали тинмаган ҳам эдики, қабрдадир, яқинда, қабристон девораари ортида, бошқа бир мунгли куй янгради. Во ажабо! Бу юракларни сеа қилувчи най овози эди!..

Тиловатдан кейин ўрниларидан энди турган одамлар, уст-бошлари шаабоо бўаса ҳам, бу чашмадан тиник, ҳазин куйни эшитиб, жой-жойларида қотиб қолишди.

– Бечора Пири Букрий! – деди кимдир.

– Акдан озмиш, шўраник! – деди иккинчи биров. – Гааати дунё! Акдан озаа ҳам най чалишни унутмабди! – деди учинчи биров.

Одамлар турнақатор бўлиб, Афшон сой томон жилишди. Малик уа-шароб билан Беруний қабристон ортидаги мунгли куй туталунча жимгина қулоқ солиб ўтиришди, сўнг одамлар кетидан юриб, қабристондан чиқишди.

Илқ ёмғир ҳамон майдааб ёвар, бироқ одам ёмғирдан қочиси келмас, аксинча, осмонга қараб, аста ёғаётган илқ томчиларга юзини тутиб тургиси келарди.

Малик уа-шароб йўлда тўхтаб:

– Хар қаай, менинг унга раҳимим келарди, – деди уф тортиб. – Пири Букрийни айтамен. Не бўлганда ҳам – бахтсиз одам!

У бошидаги қулоҳини олиб, юзидан ёмғир томчиларини артди-да, қалпоғининг йиртигидан найча қилиб ўралган хат олиб берди. Бу – имом Исмондан келган жавоб бўлиб, у жуда қисқа эди. «Хуфтон чови сарбозларим сизларни тайинлаган жойингизда қу-

лашлар. Фурсатни бой берманг. Шу кеча Абул Ҳасанни нажарлари расадхонани босиш эҳтимоли бор!» Беруний бегокат бўлиб, Малик уа-шаробга қарашди.

– Имом не депти? Яхши сўзми?

– Йук. Камина дарҳол расадхонага етиб бормоғим дегини! Кўлик⁵⁶ керак, Малик уа-шароб!

– Ҳозир топамиз, азизим! – Малик уа-шароб шундай деди-да, изма-из келатган увада тўнали бир қаландарни чакириб, қулоғига алаанимаарни шипиради. Қаландар қабристон томонга югуриб кетган-ю, зум ўтмай бўлиқ бир жийрон отни бошлаб келди.

– Минг афсусл – деди Малик уа-шароб қулимсириб. – Шу бутун бошимизга тушган бу қулафлар қалтмасин деб, бир косадан май ичмоқ умидида эдим. Абу Райҳон.

– Насиб қилса ичарминз. Омон бўл, Малик уа-шароб! – Таассуфлар бўлғайким, камина шунча йил қарат Ибн Синони бир кўриш орузсида юрардим, насиб этмаган экан, кўролмадим. Саломим ва яхши ширинга. Омон бўл, Абу Райҳон!

Уларнинг назарида, кўнгилааридаги ҳамма алам, ҳамма сўз айтилиб бўлгандай, айтиладиган дарду онамри қамалгандай туюларди, бироқ видолашув дорлашиш тилаги тобора ортиб бораар, тўё диллари тубидаги энг катта оруз-истақлар, энг ҳазин туйғулар ифодаси сўнги дақиқаларга қолган эди! Бироқ исмонлашмоқда, фурсатни бой бериб бўлмас, зотан, бу хатардан чўчимаганда ҳам, айтиладиган дарду афсрат тутамас, буни иккови ҳам яхши англаар эди.

⁵⁶ От-улов маъносида.

Беруний Абду Аалига ўз «Хиндистоннинг Сабуху кўчирган энг тиник нуسخасини инъом этди, Ибн Сино эса «Ал-Қонунийнинг энг нодир кўлабмасини меҳр ва ихлос билан тутди.

Имом Исмоил сарбозлари, Беруний айтгандай, лаҳимдан чиққан жойдаги қалин арчазор орасида отларни шай қилиб туришарди.

Икки дўст, икки алома бу оналарнинг қайтиб келмаслигини, эндиликда дийдор кўришиш насиб этмаслигини бутун вужудлари билан ҳис этишар, шу боисдан ҳам, ўзларини канчаalik вазмин тутмасин, жудоник туйғулари олушидан чиқолмас эдилар. Беруний биринчи бўлиб Абду Аалини кучиб баарига босди.

— Аавидо, азизим. Дийдор кўришмоқ насиб эт-маса рози бўл, житарим! Кимки сени хор қилган бўлса, ўзи хор бўлсин! Сени имом Исмоилга, имомни Алоҳга топишдим, Абду Аали!

Ибн Сино устозини кучиб, беихтиёр кўзига ёш олади.

— Каминадан ғам еманг, устод! Сўзимга инонинг! Факир, кўп жафоларни кўра бериб кўса бўлганмен, мен бутун ўз тақдирим эмас, сизни ўйлаб кўрқамен! Сиз каминани бу пинҳоний лаҳимдан қочириб, ўз бошингиз баалога қолмаса деб кўрқамен, устод! Эхтимола бир-икки ой имом Исмоил ҳимоятини бўлурсиз?

— Агар сен бирга бўласанг...

— Э воҳ! Факир Исфахонга тезроқ етиб бормоғим лозим! Бирамчи, қора ўлағ чангаида қолган Исфахон аҳлига ёрдам бермоғим даркор. Иккиламчи, ёзишни оруз қилган китобларим бори!

— Биламен. Одила шоҳлар тўғрисида китоб бошлангансен!..

— Мендан қуласиз, аммо одила шоҳларни улағлаб китоб битмадингизми, устод?

— Не чора? Мен ҳам битганмен, Абду Аали! Беруний, маънос қулайсираб, Ибн Синони сўнг бир кучоқлади. Улар гўё бу дақиқаларнинг бетақдор улағинини ҳис этгандай, узок жим қолишди, сўнг имом Исмоил сарбозларининг бетақат ҳаракатларини бўйсуниб, кучоқларини ёздилар.

— Омон бўлинг, устод. Бу яхшиликнингизни тоабат унутмаймен!

Беруний беихтиёр кўзига ёш олади.

— Оқ йўл! Бошинг тошдан бўлмай, азизим!

ХОТИМА

«Бүгүн түрт юз саксон биринчи йил хижрийи мухаррам ойининг ўн саккизи куни аломадар мажлисига кетган шайх, намози аср чоғи, кўлида алақандай мактуб, қаттиқ ҳавжонда кириб келди. Ҳазнаи мунавварадан қайтгандан бери камини шайхни бу аҳволда кўрмаган эдим.

Шу йил кўлаамда Ҳазнаи мунавварадан сор-саломат қайтиб келганимиздан кейин сал ўтмай дорус-салтанатдан, султон Маҳмуд оламдан ўтди, деган, — Алоҳ унинг қабрини юмшоқ қилгай! — со-вук хабар келган эди. Хабарни йўлмаган Хатмибетимнинг ёзишича, савр ойининг охирида бу дунёни етим қилиб, у дунёни мунаввар этган султон Ботн Фирюзага дафн қилиниб, салтанатда қирқ кеча ю қирқ кундуз мотам бошланган эмиш.

Бу хабарни эшитган амир Масуд ҳам бошдан-оёқ оқ либос кийиб мотам тутган ва эртасигаёқ кўшини тортиб, Ҳазна томон сафарга чиққан эди. Сафарга отланаркан, амир, юзида зоҳиран қайғу, ботинини қувонч, барча аъёну боёнларни саройга таклиф қилган, хатто, шайхни ҳам чақириб, хануз зиндонда ётган Қорақўзбетимни озод этиш тўғрисида амру фармон берган эди. Амир Масуд Исфохонни тари этгандан бери шаҳарда осойишталик ҳукм сурур, қора ўлаат ҳам даф бўлиб, шайх нодир кутубхонаси-ни тиклаш юмушлари билан банд эди. Уни фақат бир нарса қаттиқ ташвишга солар — устод Берунийи дан хануз дарак йўқ эди!.. Шу боисдан шайхнинг кўлидаги мактубни кўриб, камини қаттиқ сескан дим. Алоҳга шукр, устод Берунийи саломат экан!

амр, мактуб устоднинг садоқати боқий шогирди, кўлидаги муаррих Абулфазл Байҳакийидан бўлиб, унда амир Масуд бошлаган қатгу қирғиналар ҳикоя қилинган экан.

— Амир, ота фарзанди эмасму, дорус-салтанатга етиб бормасданок минг-минг кишиларнинг бошларини олабди. Иккада вазир ҳам қата қилинибди. Улар эгилган бошни қилич кесмас деб, барча лаш-кар, барча ганжани олаб, амирга пешвоз чиқсадаркам, унинг оёғини ўлиб йиғласалар ҳам, гуноҳаридан кечмабди. Али Ҳарибни Нишопурда, ўз инисининг уйида, меҳмондорчилик чоғда чавақлаб ташлабдилар. Абул Ҳасанакни эса қарматий деб тақдирининг ғават ўйинидан кўрқулки! Хирот бо-зорда тошбўрон қилдирибди! Дахшат! Мана, ўзинг ўлиб кўр. Мана бу ерини ўки! — Шайх шундай деб, кўлидаги мактубни менга узатди.

Камини кўп хуснихат хаттоғларнинг дастхатини кўрганмен, аммо Абулфазл Байҳакийининг дастхатини чиройли дастхатни кўрмаганмен.

Суас усулида ёзилган бу мактубда шундай сўзларни ўқидим.

«Абул Ҳасанакни дор тағига, — бундай жазодан ўзинг асрагайсен, э, Ёратган Эгам! — келтириб, уст-бошини ечинни амр қилдилар. Абул Ҳасанак, шавварини кўтариб, беини маҳкам боғлади, эсиниран, аммо қимматбаҳо сиёҳранг жуббаси ва кўнақини ечди ва сулмаранг самасига кўшиб бир чеккага отди. Сўнг ёлғиз иштонда, қумушдай оппоқ тоғиси ва кўҳлик чеҳрасини йиғилган оломонга на-мои қилиб, дор тағида тўхтади. Оломон, гарчи Абул Ҳасанакдан яхшилик кўрмаган бўйса ҳам, унинг юнги тош тегмасин деб, токи камласини Бағдод мамарасига инъом қилиб юбориш ниятида эдилар, бошига темир никоб кийдирдилар.

Шундан кейин оломонга қараб, «тошбўрон қинглар бу иймонсизни!» деб амр қилдилар. Аммо раҳмдид авом, гарчи Абул Ҳасанакни ёмон кўрса ҳам, унга тош отишни истамади. Оломон орасидан: «Дорга осилдурғон бир шўрликни тошбўрон қилишнинг не хожати бор? Ундан кўра дорга осинглар, тезроқ!» деган хитоблар эшитилди ва катта ғалаён бошланди. Аммо бозор майдонини қуршаб олган суворидлар от суриб келиб, ғалаённи босдиладар. Сўнг жамолдлар Абул Ҳасанакнинг бўйнига сиртмоқ солиб, оёқлари остидаги курсини тепиб юбордилар ва яна оломонга қараб тошбўрон қилишни буюрдилар. Оломон яна сукут қилди.

Шунда гадоаларга пул улашиб, Абул Ҳасанакни тошбўрон қилишга даъват этдилар. Улар дорда пилираб жон бераётган Абул Ҳасанакка тош отдилар, аммо Абул Ҳасанак жон таслим қилиб бўлган эди. Жамолдлар унинг бошини танидан жудо қилиб, оёғидан дорга осиб қўйдилар⁵⁷ Абул Ҳасанакнинг Абул Саҳл Завзоний деган эски таниши бўлгуси эди. Бу одам ўша кўп нуфузли бек ва беқзодаларни меҳмонга чақириб, катта зиёфат берди. Май дарёдай оқиб, зиёфат айни қизиган чорда қопқоқлик олтин жом келтирдилар.

– Бу янги пишган мевадар, – деди Абул Саҳл Завзоний. – Мазасини татиб кўрайлик!

– Татиб кўрайлик! – дедилар меҳмонлар ҳам.

Олтин жомнинг қопқоғини олдилар. Қарасалар, жомда... Абул Ҳасанакнинг қонга бўялган боши!

Дахшатга тушган меҳмонлар меҳмонхонани ташлаб қочдилар...

Қасосли дунё экан. Абул Ҳасанак, – Аммоҳ унинг туноҳдарини кечиргай! – аҳли мўминга кўп жабр

⁵⁷ Абулфаза Байҳақийнинг тўвоҳ беришича, Абул Ҳасанакнинг жасадни дорда етти йил осилиб турган, ҳеч ким уни дордан олиб дафн қилмаган.

иниқлигини эди, жазосини тортди. Жазосини тортмаган Ҳазрат анон маккор, ўзини Ҳазрат Ибн Сино деб, қилибди, ҳатто, султони савотинини ҳам тўнаб, хуржун қуржун ганжини олиб қочган Абу Шайхқим ибн Шаҳвоний қолди, ҳолос. Айтадиларки, бургага туз қўйган уа фирибгар Мовароуннаҳр томонларда қонуз ўзини Ҳазрат Ибн Сино деб, шўрлик авомни тўнаб юртдан эмиш...

Мактуб шу ерга келганда камина беихтиёр шайхга қароватди. Шайх ҳасалга толаиб ўтирган эди, менинг қаратганимни кўриб ўрнидан турди.

– Дололар ҳақ, – деди шайх. – Бу кўҳна дунёда нинини жиғро қилса, жафо, вафо қилса, вафо топ-тундир.

– Абу Шайхқим ибн Шаҳвоний-чи? – дедим мен.

Шайх унинг номини эшитиб, хушнуд қулади.

– Ибн Шаҳвоний тақдир азалнинг ажаб жумбоғи. Бу жумбоқни донолар ҳам ечишга ожизлик қилар! – деди шайх. – Устод Беруний ҳақ. Бу дунё устоналаридан йироқ юрмоқ даркор. Дарҳақиқат, бу оламда мутлола ва мушоҳада бахтидан улкан бағъ нуқ экан. Қўлингга қоғоз-қадам ол, ишга киришайлик, азизим! – шайх шундай деб, кутубхона эшитишни очди.

(Абу Убайд ал-Жузжоний хотираларидан).

Адабий-бадiiй нашр

ОЛИН ЁКУБОВ

КЎХНА ДУНЁ

Роман

Муҳаррир

Мадина МАҲМУДОВА

Бадiiий муҳаррир

Диффуза СОЛИХЎЖАЕВА

Саҳифаловчи

Дилдора ЖЎРАБЕКОВА

Техник муҳаррир

Умидбек ЯХШИМОВ

Лицензия рақами: АЛ № 252, 2014 йил 2 октябрда
Беришган.

Босишга 2018 йил 20.11 да рухсат этилди.

Бичими 84x108 1\32.

Босма тобонг 13,5. Шартли босма тобонг 22,68.

Гарнитурга «Bookman Old Style». Офсет қоғоз.

Адади 10000 (1 завод 3000) нусха. Буюртма № 162.

Баҳоси келтирилган нархда.

«Янги аср авлоди» НММда тайёрланди ва чоп этилди.
100113. Тошкент, Чилонзор-8, Қатортола кўчаси, 60.

Мурожаат учун телефонлар:

Нашр бўлими – (78) 147-00-14; (78) 129-09-72.

Маркетинг бўлими – (98) 128-78-43; (93) 397-10-87;

факс – (71) 273-00-14;

e-mail: yangiastavlodi@mail.ru